

Національна академія правових наук України
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого

ВІСНИК

НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ
ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ

Науковий юридичний журнал

Заснований у 1993 році
Періодичність випуску – 4 номери на рік

Том 31, № 2
2024

Харків
«Право»
2024

УДК 34
DOI: 10.31359/1993-0909-2024-31-2

ISSN 1993-0909
E-ISSN 2663-3116

*Рекомендовано до друку вченою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(№ 13 від 27 червня 2024 р.)*

*Науковий юридичний журнал
«Вісник Національної академії правових наук України» внесено до:
Переліку наукових фахових видань України з юридичних наук
(наказ Міністерства освіти і науки України від 29 червня 2021 р. № 735)
Ресстру суб'єктів у сфері друкованих медіа – Ідентифікатор медіа R30–02413
(рішення Національної Ради України з питань телебачення і радіомовлення
від 21 грудня 2023 р. № 1799)
Міжнародної наукометричної бази даних
Index Copernicus International (Польща) (з 2016 р.)*

Вісник Національної академії правових наук України / редкол.: В. Журавель та ін. – Харків : Право, 2024. – Т. 31, № 2. – 324 с.

Засновники:

Національна академія правових наук України
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Видавець:

Національна академія правових наук України

Відповідальний за випуск

В. Журавель

Адреса редакційної колегії: 61024, Харків, вул. Пушкінська, 70, Національна академія правових наук України.

Офіційний сайт: visnyk.kh.ua

e-mail: visnyk_naprnua@ukr.net

© Національна академія правових наук
України, 2024

National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Yaroslav Mudryi National Law University

JOURNAL

OF THE NATIONAL ACADEMY
OF LEGAL SCIENCES OF UKRAINE

Scientific Legal Journal

Founded in 1993

Periodicity – 4 issues per year

Volume 31, Issue 2
2024

Kharkiv
«Pravo»
2024

UDC 34

DOI: 10.31359/1993-0909-2024-31-2

ISSN 1993-0909

E-ISSN 2663-3116

*Recommended for publication by the academic Council
Yaroslav Mudryi National Law University
(Protocol No. 13 dated 27 June 2024))*

Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine is included in:

List of specialized scientific publications of Ukraine on legal sciences

(Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated June 29, 2021 No. 735)

Register of entities in the field of print media – Media identifier R30–02413

(decision of the National Council of Ukraine on Television and Radio Broadcasting
dated December 21, 2023 No. 1799)

International scientometric database

Index Copernicus International (Poland) (since 2016)

Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine / editorial board:
V. Zhuravel et al. – Kharkiv : Pravo, 2024. – Vol. 31, № 2. – 324 p.

The founders:

National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Yaroslav Mudryi National Law University

Publisher:

National Academy of Legal Sciences of Ukraine

Responsible for the release of

V. Zhuravel

The Editorial Board address: 61024, Kharkiv, 70 Pushkinska Street, National Academy of Legal Sciences of Ukraine.

Official website: visnyk.kh.ua

e-mail: visnyk_naprunu@ukr.net

© 2024 National Academy of Legal
Sciences of Ukraine

НАУКОВА РАДА

Вячеслав Борисов – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (голова наукової ради) (Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса Національної академії правових наук України, Україна);

Юрій Барабаш – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Валентина Борисова – кандидат юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Володимир Гарашук – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Володимир Голіна – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Вячеслав Комаров – кандидат юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Олександр Кручан – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України, Україна);

Микола Кучерявенко – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Василь Лемак – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Конституційний Суд України, Україна);

Сергій Максимов – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Олена Орлюк – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Державна організація «Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій», Україна);

Володимир Пилипчук – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Державна наукова установа «Інститут інформації, безпеки і права Національної академії правових наук України», Україна);

Сергій Прилипко – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Національна академія правових наук України, Україна);

В'ячеслав Рум'янцев – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Олександр Святоцький – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Видавництво «Право України», Україна);

Анатолій Селіванов – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Національна академія правових наук України, Україна);

Інна Спасибо-Фатєєва – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Володимир Тихий – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Національна академія правових наук України, Україна);

Юрій Шемшученко – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАН України та НАПрН України (Інститут держави і права імені В. М. Корецького Національної академії наук України, Україна);

Михайло Шульга – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Володимир Журавель – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (голова редакційної колегії) (Національна академія правових наук України, Україна);

Олександр Бандурка – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (заступник голови редакційної колегії) (Національна академія правових наук України, Україна);

Наталія Кузнєцова – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (заступник голови редакційної колегії) (Національна академія правових наук України, Україна);

Флаувіс Антоній Байас – професор (Бухарестський Університет, Румунія);

Владислава Батиргарєєва – доктор юридичних наук, професор (Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса Національної академії правових наук України, Україна);

Вільям Еліот Батлер – професор (Школа права, Університет штату Пенсильванія, США);

Юрій Баулін – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Серджио Биєшу – доктор юридичних наук, професор (Факультет права, Молдавський державний університет, Молдова);

Станіслав Бука – професор (Балтійська міжнародна академія, Латвія);

Єрмек Бурібасєв – доктор юридичних наук, професор (Казахський національний педагогічний університет імені Абая, Республіка Казахстан);

Олександр Буханевич – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, Україна);

Чаба Варга – професор (Інститут правових досліджень, Угорська академія наук, Угорщина);

Марина Великанова – доктор юридичних наук, доцент (Інститут правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України, Україна);

Анатолій Гетьман – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Євген Гетьман – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національна академія правових наук України, Україна);

Андрій Гриняк – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Інститут правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України, Україна);

Костянтин Гусаров – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Наталія Гуторова – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Полтавський юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, Україна);

Томас Давуліс – професор (Вільнюський державний університет, Литва);

Руслан Джабраїлов – доктор юридичних наук, професор (Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень імені В. К. Мамутова Національної академії наук України», Україна);

Ольга Дмитрик – доктор юридичних наук, професор (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Оксана Капліна – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Фархад Карагусов – доктор юридичних наук, професор (Інститут приватного права Каспійського університету, Республіка Казахстан);

Емануель Каstellяран – професор (Університет Страсбурга, Франція);

Танел Керікмає – професор (Школа права, Талліннський технічний університет, Естонія);

Рольф Кніпер – професор (Університет Гете, Німеччина);

Тетяна Комарова – доктор юридичних наук, професор (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Олексій Кот – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Інститут правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України, Україна);

Олена Кохановська – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна);

Райнер Кульмс – професор (Інститут іноземного та міжнародного приватного права імені Макса Планка, Німеччина);

Дмитро Лук'янов – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Вища рада правосуддя, Україна);

Снгле Матюльсне – професор (Університет імені Миколаса Ромеріса, Литва);

Катерін Меа – професор (Лісабонський університет, Португалія);

Василь Настюк – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Наталія Оніщенко – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Інститут держави і права імені В. М. Корецького Національної академії наук України, Україна);

Олександр Петришин – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Конституційний Суд України, Україна);

Світлана Серьогіна – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Науково-дослідний інститут державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України, Україна);

Ізабела Скомєрська-Муховська – професор (Лодзинський університет, Польща);

Олександр Скрипнюк – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Інститут держави і права імені В. М. Корецького Національної академії наук України, Україна);

Жанна Хамзіна – доктор юридичних наук, професор (Казахський національний університет імені Абая, Республіка Казахстан);

Галія Чанишева – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національний університет «Одеська юридична академія», Україна);

Віктор Шевчук – доктор юридичних наук, професор (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Валерій Шепітько – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Ханс Іоахім Шрамм – професор (Інститут Східного права Університету технології, бізнесу і дизайну, Німеччина);

Раймундас Юрка – професор (Університет Миколаса Ромеріса, Литва);

Олег Ярошенко – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна).

SCIENTIFIC COUNCIL

Viacheslav Borysov – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Chairman of the Scientific Council) (Scientific and Research Institute for Study of Crime Problems named after Academician V. V. Stachys of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Ukraine);

Yurii Barabash – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Valentyna Borysova – Phd (Law), Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Volodymyr Garashchuk – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Volodymyr Golina – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Viacheslav Komarov – Phd (Law), Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Oleksandr Krupchan – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Scientific and Research Institute of Private Law and Entrepreneurship named after Academician F. G. Burchak of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Ukraine);

Mykola Kucheriavenko – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Vasyl Lemak – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (The Constitutional Court of Ukraine, Ukraine);

Sergii Maksymov – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Olena Orlyk – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (The State Organization «Ukrainian National Office for Intellectual Property and Innovation», Ukraine);

Volodymyr Pylypchuk – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (State Scientific Institution «Institute of Information, Security and Law of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine», Ukraine);

Sergii Prylypko – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Ukraine);

Viacheslav Rumiantsev – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Oleksandr Sviatotskyi – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Publishing House «Law of Ukraine», Ukraine);

Anatolii Selivanov – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (The National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Ukraine);

Inna Spasybo-Fateieva – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Volodymyr Tykhyi – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (The National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Ukraine);

Yurii Shemshuchenko – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine and National Academy of Legal Sciences of Ukraine (V. M. Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine);

Mykhailo Shulga – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine).

EDITORIAL BOARD

Volodymyr Zhuravel – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Chairman of the Editorial Board) (The National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Ukraine);

Oleksandr Bandurka – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Vice-chairman of the Editorial Board) (The National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Ukraine);

Nataliia Kuznietsova – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Vice-chairman of the Editorial Board) (The National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Ukraine);

Flavius Antoniu Baias – Professor (The University of Bucharest, Romania);

Vladyslava Batyrgarcieva – Doctor of Law, Professor (Academician Stashis Scientific Research Institute for the Study of Crime Problems National Academy of Law Sciences of Ukraine, Ukraine);

William Eliot Butler – Professor (The School of Law, University of Pennsylvania, USA);

Yurii Baulin – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Sergiu Băieșu – Doctor in Law, University Professor (Faculty of law of Moldova State University, Moldova);

Stanislav Buka – Professor (Baltic International Academy, Latvia);

Yermek Buribayev – Doctor of Law, Professor (Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan);

Oleksandr Bukhanevych – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Leonid Yuzkov Khmelnytsky University of Management and Law Khmelnytskyi, Ukraine);

Csaba Varga – Professor (The Institute of Legal Studies, Hungarian Academy of Sciences, Hungary);

Maryna Velykanova – Doctor of Law, Associate Professor (Institute of Law-Making and Scientific-Legal Expertise of the National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine);

Anatolii Getman – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Yevhen Hetman – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (The National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Ukraine);

Andriy Hryniak – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Institute of Law-Making and Scientific-Legal Expertise of the National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine);

Konstantyn Gusarov – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Nataliia Gutrova – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Poltava Law Institute of the Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Tomas Davulis – Professor (Vilnius State University, Lithuania);

Ruslan Dzhabrailov – Doctor of Law, Professor (State organization V. Mamutov Institute of Economic and Legal Research of the National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine);

Olga Dmytryk – Doctor of Law, Professor (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Oksana Kaplina – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Farkhad Karagusov – Doctor of Law, Professor (The Institute of private law of Caspian university, Republic of Kazakhstan);

Emanuel Castellarin – Professor (The University of Strasbourg, France);

Tanel Kerikmäe – Professor (The School of Law, Tallinn Technical University, Estonia);

Rolf Knieper – Professor (Coethe University Frankfurt, Germany);

Tetyana Komarova – Doctor of Law, Professor (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Oleksii Kot – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Institute of Law-Making and Scientific-Legal Expertise of the National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine);

Olena Kokhanovska – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine);

Rainer Kulms – Professor (Max Planck Institute of the foreign and international private law, Germany);

Dmytro Lukianov – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (High Council of Justice, Ukraine);

Snieguolė Matulienė – Professor (The University of Mykolas Romeris, Lithuania);

Catherine Maia – Professor (The University of Lisbon, Portugal);

Vasyl Nastyuk – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Natalia Onishchenko – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (V. M. Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine);

Oleksandr Petryshyn – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (The Constitutional Court of Ukraine, Ukraine);

Svitlana Serohina – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (Scientific and Research Institute of State Building and Local Government of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Ukraine);

Isabela Skomerska-Mukhovska – Professor (The University of Lodz, Poland);

Oleksandr Skrypniuk – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (V. M. Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine);

Zhanna Khamzina – Doctor of Law, Professor (Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan);

Galiya Chanysheva – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (National University «Odesa Legal Academy», Ukraine).

Viktor Shevchuk – Doctor of Law, Professor (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Valerii Shepitko – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Hans Joachim Schramm – Professor (The Institute of Eastern Law of the University of Technology, Business and Design, Germany);

Raimundas Jurka – Professor (The University of Mykolas Romeris, Lithuania);

Oleg Yaroshenko – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine).

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ПРАВА

КОТ О. О., КОЛОДІЙ А. М. Принципи правотворчої діяльності згідно Закону України «Про правотворчу діяльність»	15
ТЕПЛЮК М. О., ЮЩИК О. І. Поняття та класифікація правових актів: критичний вимір.....	34
ВЕРЕША Р. В., КАРПУНЦОВ В. В. Правнича рекодифікація – створення законодавства нового часу	46

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО. ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВОНАВСТВО. ЄВРОІНТЕГРАЦІЯ

РАБІНОВИЧ С. П., ТОМІНА О. В. Європейська інтеграція і праволюдні маркери культурно-правової ідентичності України: соціологічний підхід.....	75
---	----

ПРОБЛЕМИ ПУБЛІЧНОГО ПРАВА

ПИЛИПЧУК В. Г., БОГУЦЬКИЙ П. П., БЕЛАНЮК М. В. Проблеми становлення системи військової юстиції України	96
ЗАГУМЕННА Ю. О., СОКУРЕНКО В. В. Національна безпека України в умовах воєнного стану: теоретико-правовий аналіз	114
АНДРІЙЧУК Б. І., САМЧУК-КОЛОДЯЖНА З. Ф. Соціально-правові аспекти регулювання засобів передової терапії: огляд оціночної літератури.....	139

ПРОБЛЕМИ ПРИВАТНОГО ПРАВА

БРЮКОВ О. М. Банкрутство держави: правова концепція.....	154
ГРИЦАЙ С. О. Правовий аналіз визначення поняття цифрових фінансових технологій (криптовалют) у світі в розрізі міжнародних організацій	171
ГУДІМА Т. С., ЄРШОВА Ю. О., СОШНИКОВ А. О. Стійкість бізнесу через призму економічно небезпечних подій: правовий ландшафт України	187

ГЕТЬМАН Є. А., ШЕВЕРДІНА В. І.

Формування системи соціального захисту ветеранів війни: досвід
Сполучених Штатів Америки та Великобританії 207

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

ВОЛОБУЄВ А. Ф.

Кримінальний проступок: проблемні питання теорії і практики 218

ШАМСУТДІНОВ О. В.

Делікти створення біологічної небезпеки: від теоретичних засад
до правозастосовних орієнтирів 234

ПРОБЛЕМИ ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ

ШУМИЛО М. Є.

Об'єднані інститути фізичного захоплення особи, запідозреної
у вчиненні злочину, та затримання підозрюваного у кримінальному
провадженні: питання демаркації 261

ТУРЛОВА Ю. А., ТЕРНАВСЬКА А. А.

Злочинність у сфері радіоекологічної безпеки як об'єкт кримінологічного
дослідження 283

СЛОВО МОЛОДИМ НАУКОВЦЯМ

ВОЄВОДІНА Г. І.

Навігація у віртуальному просторі: регуляторні рекомендації FATF
та правило подорожей для віртуальних активів 303

РЕЦЕНЗІЯ

ЛУК'ЯНОВ Д. В.

Рецензія на монографію «Правнича наука та законодавство України:
європейський вектор розвитку в умовах воєнного стану», підготовлену
членами та співробітниками Національної академії правових наук України
та видану з нагоди 30-річчя з дня заснування Національної академії
правових наук України 318

CONTENTS

LEGAL THEORY AND METHODOLOGY

KOT O. O., KOLODIY A. M. Principles of Lawmaking Activity According to the Law of Ukraine «On Lawmaking Activity»	17
TEPLIUK M. O., YUSHCHYK O. I. Concept and Classification of Legal Acts: Critical Dimension.....	34
VERESHA R. V., KARPUNTSOV V. V. Legal Recodification – Creating Legislation for a New Era	46

INTERNATIONAL LAW. COMPARATIVE JURISPRUDENCE. EUROPEAN INTEGRATION

RABINOVYCH S. P., TOMINA O. V. European Integration and Human Rights Markers of Ukraine’s Cultural and Legal Identity: a Sociological Approach	75
--	----

PROBLEMS OF PUBLIC LAW

PYLYPCHUK V. G., BOHUTSKYI P. P., BELANIUK M. V. Problems of Establishing the System of Military Justice of Ukraine	96
ZAHUMENNA Yu. O., SOKURENKO V. V. National Security of Ukraine Under Martial Law: Theoretical and Legal Analysis	114
ANDRIICHUK B. I., SAMCHUK-KOLODIAZHNA Z. F. Socio-legal Considerations in Advanced therapy Medicinal Product Regulation: a Review of the Evaluation Literature.....	139

PROBLEMS OF PRIVATE LAW

BIRYUKOV O. M. Bankruptcy of a Sovereign: a Legal Concept.....	154
HRYTSAI S. O. Legal Analysis of the Definition of Digital Financial Technologies (Cryptocurrencies) in the World, in the Context of International Organizations	171
HUDIMA T. S., YERSHOVA Yu. O., SOSHNYKOV A. O. Business Resilience Through the Lens of Economically Hazardous Events: the Legal Landscape of Ukraine.....	187

HETMAN Ye. A., SHEVERDINA V. I.
Formation of the System of Social Protection of War Veterans: the Experience
of the United States of America and Great Britain..... 207

CRIMINAL LIABILITY

VOLOBUIEV A. F.
Criminal Misdemeanor: Problem Issues of Theory and Practice..... 218

SHAMSUTDINOV O. V.
Torts of Biological Hazard Creation: from Theoretical Foundations
to Law Enforcement Guidelines..... 234

PROBLEMS OF PREVENTION AND FIGHTING OF CRIME

SHUMYLO M. Ye.
Unified Institutions of Physical Capture of a Person Suspected of Committing
a Crime and Detention of a Suspect in Criminal Proceedings: Demarcation Issues..... 261

TURLOVA Yu. A., TERNAVSKA A. A.
Crime in the Field of Radioecological Safety as an Object
of Criminological Research..... 283

A WORD TO THE YOUNG SCIENTISTS

VOIEVODINA G. I.
Navigating the Virtual Landscape: FATFs Regulatory Guidance and the Travel
Rule for Virtual Assets 303

REVIEW

LUKIANOV D. V.
Review to the Monograph «Legal Science and Legislation of Ukraine: the European
Development Vector under Martial Law», Prepared by Members and Employees
of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine and Published on the Occasion
of the 30th Anniversary of the Founding of the National Academy of Legal Sciences
of Ukraine..... 318

ТЕОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ПРАВА

УДК 340.13

DOI: 10.31359/1993-0909-2024-31-2-15

Олексій Олександрович Кот

*Інститут правотворчості та науково-правових
експертиз НАН України
Київ, Україна*

Анатолій Миколайович Колодій

*Інститут правотворчості та науково-правових
експертиз НАН України
Київ, Україна*

ПРИНЦИПИ ПРАВОТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗГІДНО ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО ПРАВОТВОРЧУ ДІЯЛЬНІСТЬ»

Анотація. Дослідження принципів правотворчої діяльності опосередковується методологією дослідження категорії «принципи права» та «правотворча діяльність», які не мають однозначного трактування в правовій доктрині. Виходячи з аналізу існуючих в юридичній науці підходів, авторами стверджується, що принципами права є такі відправні ідеї його буття, які виражають найважливіші закономірності й підвалини даного типу держави і права, є однопорядковими із сутністю права й утворюють його основні риси, відрізняються універсальністю, вищою імперативністю та загальнозначимістю, відповідають об'єктивній необхідності побудови і зміцнення певного суспільного ладу. Під правотворчістю можна розуміти організаційно врегульовану, особливу форму діяльності вповноважених суб'єктів, унаслідок якої потреби суспільного розвитку й вимоги справедливості набувають правової форми, що знаходить свій вияв у певному джерелі права (нормативному акті, прецеденті, звичаї тощо). Відповідно, можна цілком впевнено стверджувати, що принципи правотворчої діяльності – це такі відправні ідеї її буття, які виражають найважливіші закономірності й підвалини правотворчої діяльності, утворюють її основні риси, відрізняються універсальністю, вищою імперативністю й загальнозначимістю, забезпечують утворення нормативно-правових актів, за допомогою яких у чинну правову систему запроваджуються, змінюються чи скасовуються правові норми. Відзначаються такі особливості Закону України «Про правотворчу діяльність», як надзвичайно широке визначення змісту верховенства права, яке включає низку інших принципів, перелік яких не є вичерпним. Розкривається зміст усіх інших принципів, що закріплені у Законі України «Про правотворчу діяльність», в контексті специфіки правотворчої діяльності. Робиться висновок щодо необхідності додержання таких принципів правотворчої діяльності, як верховенство права, дотримання міжна-

родних стандартів у сфері прав людини, демократичності, пропорційності, необхідності та обґрунтованості, системності, наукового забезпечення, ресурсної забезпеченості.

Ключові слова: *принципи права, правотворча діяльність, принципи правотворчої діяльності, верховенство права, права людини, міжнародні стандарти.*

Oleksii O. Kot

*Institute of Lawmaking and Scientific-Legal Expertises of
National Academy of Sciences of Ukraine
Kyiv, Ukraine*

Anatoliy M. Kolodiy

*Institute of Lawmaking and Scientific-Legal Expertises of
National Academy of Sciences of Ukraine
Kyiv, Ukraine*

PRINCIPLES OF LAWMAKING ACTIVITY ACCORDING TO THE LAW OF UKRAINE «ON LAWMAKING ACTIVITY»

Abstract. *The research of the principles of legislative activity is mediated by the methodology of studying the categories of «legal principles» and «legislative activity,» which do not have a singular interpretation in the legal doctrine. Based on the analysis of existing approaches in the legal science, it is asserted by the authors that legal principles are the fundamental ideas of its existence, which express the most important regularities and foundations of the given type of state and law, are on par with the essence of law, and constitute its main features. They are characterized by universality, higher imperativeness, and generality, corresponding to the objective necessity of building and strengthening a certain social order. Legislative activity can be understood as an organizationally regulated, special form of activity of authorized subjects, and as a result the needs of social development and the requirements of justice acquire a legal form, which finds its expression in a particular source of law (normative act, precedent, custom, etc.). Accordingly, it can be confidently argued that the principles of legislative activity are the fundamental ideas of its existence, which express the most important regularities and foundations of legislative activity, constitute its main features, are characterized by universality, higher imperativeness, and generality, ensure the formation of regulatory legal acts, by means of which legal norms are introduced, modified, or repealed in the existing legal system. The Law of Ukraine «On Legislative Activity» features such peculiarities as an extremely broad definition of the content of the rule of law, which includes a number of other principles, the list of which is not exhaustive. The content of all other principles enshrined in the Law of Ukraine «On Legislative Activity» is disclosed in the context of the specificity of legislative activity. A conclusion is drawn regarding the necessity of adhering to such principles of legislative activity as the rule of law, compliance with international human rights standards, democracy, proportionality, necessity and substantiation, systematic approach, scientific support, and resource provision.*

Keywords: *legal principles, legislative activity, principles of legislative activity, rule of law, human rights, international standards.*

ВСТУП

Досліджуючи принципи правотворчої діяльності, насамперед, необхідно опрацювати основоположні поняття цієї проблеми, а саме розуміння: 1) принципів права; 2) сутності правотворчої діяльності; 3) базуючись на попередніх визначеннях – принципів правотворчої діяльності.

Отже, вітчизняні юридичні джерела стверджують, що термін «принцип» походить від латинського слова «*principium*», яке означає основні, найзагальніші, вихідні положення, засоби, правила, що визначають природу й соціальну сутність явища, його спрямованість і найсуттєвіші властивості. Термін «принцип» надзвичайно тісно пов'язаний із категоріями «закономірність» і «сутність». Однопорядковий характер цих понять дає підстави визначати правові принципи через закономірності розвитку суспільства (загальносоціальні принципи) і права (юридичні принципи), а також через сутність і основний зміст останнього [1, с. 16–17].

Упродовж цього також стверджують, що «принципи права – закріплені в праві головні ідеї, вихідні начала, або основи функціонування, що характеризують його зміст, головне призначення права, обумовлені загальними закономірностями розвитку суспільства. У принципах права дістають вияв взаємодія та співвідношення окремих явищ державно-правової дійсності» [2, с. 278].

Відносно сутності правотворчої діяльності варто пригадати, що існують різні, інколи протилежні точки зору й це, напевно, що, не є недоліком сучасної юридичної науки, а скоріше свідчить про багатоманітність, масштабність і різновекторність поняття правотворчості. Зокрема, під правотворчістю розуміють: а) процес створення законів як актів найвищої юридичної сили вповноваженими державними та недержавними суб'єктами; б) процес формування всієї сукупності нормативно-правових актів; в) діяльність людського розуму спрямовану на створення законів; г) пізнавальну діяльність спрямовану на вивчення суспільних відносин, що вимагають правової регламентації; д) перший етап правоутворення; е) теорію спрямовану на вивчення суспільної практики зі створення правових норм і т. д. [3, с. 288–293]. Або ж наголошується, що «під правотворчістю розуміють організаційно врегульовану, особливу форму діяльності держави або безпосередньо народу, внаслідок якої потреби суспільного розвитку й вимоги справедливості набувають правової форми, що знаходить свій вияв у певному джерелі права (нормативному акті, прецеденті, звичаї тощо)» [4, с. 321].

Дослідження розуміння принципів права та сутності правотворчої діяльності є методологічною основою для з'ясування визначення, системи та сутності принципів правотворчої (законотворчої та нормотворчої) діяльності. Отже, «принципи правотворчості – це основоположні ідеї, керівні основи діяльності, пов'язані з прийняттям, скасуванням або із заміною юридичних норм». До них колектив авторів, одного із вітчизняних підручників, відносить принципи: науковості; професіоналізму; законності; демократизму; гласності; оперативності; гуманізму та планування [5, с. 356–358].

Луць Л. А. принципами правотворчості визнає наступні положення: наукової обґрунтованості створення джерел права з використанням надбань юридичної науки та інших наукових знань; демократизму (характеризує рівень участі громадян у правотворчості та врахування інтересів різних соціальних груп); законності (дотримання процедури правотворчості, а також компетенції правотворчого суб'єкта); гласності (відкритість процедури правотворчості); професіоналізму (компетентність, обізнаність, наявність навичок у суб'єктів правотворення); оперативності (своєчасність прийняття нормативно-правових приписів, унесення до них змін, скасування); диференціації правотворчої компетенції (розподіл повноважень між правотворчими суб'єктами); компаративності (використання позитивного досвіду інших держав) [6, с. 187].

Також у доктринальних джерелах стверджується, що «нормотворчість – це діяльність уповноважених суб'єктів з розроблення, розгляду, прийняття й офіційного оприлюднення нормативно-правових актів, яка здійснюється за визначеною процедурою». Нормотворча діяльність ґрунтується на відповідних принципах. Принципи нормотворчої діяльності пов'язані з принципами права, принципами діяльності державного апарату. Основними з них є принципи: забезпечення та захисту прав людини; демократизму; дотримання законодавчо визначених процедур; наукової обґрунтованості; професіоналізму; системності; технічної досконалості [7, с. 225–230].

Інколи основоположні засади нормотворчості у вітчизняній юридичній науці класифікують на загальні та спеціальні. До загальних принципів нормотворчості відносять принципи: гуманізму; демократизму; гласності; законності; верховенства права. Вважають, що до спеціальних принципів нормотворчості належать принципи: науковості та професіоналізму; планування; оперативності; поєднання динамізму й стабільності [8, с. 274–275].

Констатується, що «принципи правотворчості – основні засади, визначальні підходи та ідеї нормотворчої діяльності (правотворчого процесу). Найбільш виразно принципи нормотворчості характеризуються через видові особливості. Стосовно принципів нормотворчості, що пропонуються в літературі, можна констатувати наявність широкого плюралізму. Мовиться про верховенство права, наукову обґрунтованість, демократизм, законність, плановість, гласність, професіоналізм, оперативність, диференціацію правотворчої компетенції, історизм, системність, технічну досконалість, стабільність, поєднання динамізму й стабільності тощо» [9, с. 625–630].

1. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Правове регулювання суспільних відносин у країнах розвиненої демократії передбачає перш за все впровадження правотворчої діяльності самих органів державної влади та органів місцевого самоврядування, у тому числі визначення правових засад діяльності у сфері правотворчості. Саме тому досліджено принципи право-

творчої діяльності, визначені в новому Законі України «Про правотворчу діяльність» в аспекті проблеми якості законодавства та забезпечення прав людини. В українській юридичній науці різні аспекти правотворчості вивчалися такими правознавцями, як О. Зайчук, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, О. Петришин, П. Рабінович, О. Скрипнюк, В. Тацій, Ю. Шемшученко та ін. Українські дослідники, аналізуючи позитивні й негативні аспекти правотворчої діяльності, одноставні в думці, що така юридична діяльність обов'язково має ґрунтуватися на загальних та спеціальних принципах права. Саме тому проаналізовано джерела доктринального [1–8] та енциклопедичного [9; 11–13; 17–18] характеру, в яких зазначаються поняття принципів права та поняття правотворчої діяльності. Нормативно-правовою базою наукового дослідження стали Конституція та нормативно-правові акти України, які регулюють питання правотворчості [10; 14], міжнародно-правові акти, що дотичні до визначення змісту принципів правотворчої діяльності [22–24; 26–29], а також рішення Конституційного Суду України [15; 20], що є джерелами конституційного законодавства України.

Під час дослідження ключовими методичними інструментами виступили положення діалектичного підходу, який надав можливість розкрити сутність правотворчості, а також особливості практичних аспектів процесу формування права суб'єктами правотворчої діяльності, дія якого поширюється на політичну, економічну, духовну й інші соціальні системи суспільства через призму принципів права. Формально-логічний метод дослідження використано для визначення ознак і змісту поняття «принципи», «принципи права», «правотворча діяльність», а також з логічними зв'язками між цими поняття, що й дало можливість сформулювати поняття «принципи правотворчої діяльності». Основним завданням при дослідженні процесу правотворчості стало порівняння правотворчої діяльності в Україні та зарубіжних державах в аспекті пріоритетності утвердження та забезпечення прав і свобод людини, дотримання міжнародних стандартів у сфері прав людини. Виконання даного завдання стало можливим завдяки використанню порівняльно-правового методу. Методи дедукції й індукції дозволили здійснити відповідний пошук ідей та висновків щодо змісту принципів правотворчої діяльності. За допомогою методу абстрагування в статті сформовано загальні висновки.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

Ураховуючи вищезазначене, а також особливо те, що принципи права, як було попередньо викладено – такі відправні ідеї його буття, які виражають найважливіші закономірності й підвалини даного типу держави і права, є однопорядковими із сутністю права й утворюють його основні риси, відрізняються універсальністю, вищою імперативністю й загальнозначимістю, відповідають об'єктивній необхідності побудови та зміцнення певного суспільного ладу. А під правотворчістю розуміють організаційно врегульовану, особливу форму діяльності уповноважених суб'єктів, внаслідок якої потреби суспільного розвитку й вимоги справедливості

набувають правової форми, що знаходить свій вияв у певному джерелі права (нормативному акті, прецеденті, звичаї тощо). Відповідно, можна цілком впевнено стверджувати, що принципи правотворчої діяльності – це такі відправні ідеї її буття, які виражають найважливіші закономірності і підвалини правотворчої діяльності, утворюють її основні риси, відрізняються універсальністю, вищою імперативністю і загальнозначимістю, забезпечують утворення нормативно-правових актів, за допомогою яких у чинну правову систему запроваджуються, змінюються чи скасовуються правові норми.

Принципи правотворчої діяльності викладені, насамперед, у Законі України «Про правотворчу діяльність» від 24.08.2023 № 3354-IX, який набирає чинності з дня, наступного за днем його опублікування, та вводиться в дію через один рік з дня припинення або скасування воєнного стану в Україні, введеного Указом Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24.02.2022 № 64/2022, затвердженого Законом України «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24.02.2022 № 2102-IX [10]. Зазначений Закон у статті третій регламентує, що правотворча діяльність здійснюється відповідно до принципів:

1. *Верховенства права*, що включає, але не виключно, принципи законності, юридичної визначеності, запобігання зловживанню повноваженнями, рівності перед законом та недискримінації, доступу до правосуддя. Одразу ж кидається у вічі те, що верховенство права розуміється надзвичайно широко, адже воно включає інші принципи, а їх перелік навіть не є вичерпним. А тому, насамперед, хотілося б зазначити, що верховенство права здебільшого розуміється, як концепція або принцип, який передбачає «... панування права у життєдіяльності громадянського суспільства й функціонуванні правової держави. Ця концепція інтерпретувалася в найширшому її розумінні, тобто як визнання необхідності підпорядкування «позитивного» (встановленого чи санкціонованого державою) права «непозитивному» (природні права людини, потреби людської природи, вимоги розуму, мораль тощо)» [11, с. 341]. Або ж стверджують, що «верховенство права – панування права в життєдіяльності громадянського суспільства й функціонуванні держави. В Україні відповідно до статті восьмої Конституції України визнається і діє принцип верховенства права. Це означає підпорядкованість держави та її інститутів правам людини, визнання пріоритету права перед іншими соціальними нормами (моралі, звичаїв тощо)» [12, с. 70].

Навіть неглибокий аналіз зазначених визначень переконує, що в наведених доктринальних джерелах формулюється досить загальне розуміння верховенства права, а тому видається, що більш конкретним, з історико-теоретичної точки зору, є визначення, сформульоване у «Міжнародній поліцейській енциклопедії», відповідно до якого «верховенство права – панування права в життєдіяльності громадянського суспільства й функціонуванні держави». Термін «верховенство права» або «панування права» (англ. *the rule of law*) вперше вжив у XIX ст. бри-

танський юрист А. Дайсі, який, зокрема, вважав, що істотною, але не єдиною частиною права є численні судові рішення, які «визначають права приватних осіб в окремих випадках». Деякі елементи концепції верховенства права містяться ще в творах давньогрецьких і давньоримських мислителів (Аристотель, Цицерон, Сенека) та релігійних діячів і філософів доби Середньовіччя (Т. Аквінський та ін.)» [13, с. 61–62].

Розглядаючи це та інші визначення верховенства права, можна стверджувати, що його ознаками слід вважати: 1) в юридичній науці розглядається як концепція, у галузях права та законодавства – як принцип; 2) передбачає панування права в життєдіяльності громадянського суспільства й функціонуванні правової держави; 3) його сутністю є визнання необхідності підпорядкування «позитивного» права «непозитивному»; 4) передбачає підпорядкованість держави та її інститутів правам людини; 5) вимагає визнання пріоритету права перед іншими соціальними нормами (моралі, звичаїв тощо); 6) виник у середовищі англо-саксонської правової сім'ї; 7) деякі його елементи містяться ще в творах давньогрецьких і давньоримських мислителів та релігійних діячів і філософів доби Середньовіччя, тобто має давню історію; 8) може розглядатися в широкому розумінні як принцип правової організації державної влади в суспільстві, та у вузькому контексті як співвідношення права й закону в регулюванні суспільних відносин.

Складова принципу верховенства права принцип законності – це загально-правовий принцип, сутність якого в точному й неухильному виконанні Конституції і законів України, інших нормативно-правових актів, що прийняті відповідно до них, усіма державними органами, органами місцевого самоврядування, їх посадовими та службовими особами, громадськими об'єднаннями, юридичними та фізичними особами, всіма іншими соціальними суб'єктами.

Аналізуючи зазначене визначення, можна стверджувати, що ознаками принципу законності є: це загальноправовий принцип, тобто такий, який розповсюджується на політичну, економічну, духовну та інші соціальні системи суспільства, що регулюються та охороняються правом; його сутність у точному й неухильному виконанні Конституції і законів України, інших нормативно-правових актів, прийнятих у відповідності до них; він є чинним стосовно всіх державних органів, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб, громадських об'єднань, юридичних і фізичних осіб, загалом усіх інших соціальних суб'єктів.

Є сенс наголосити, що законність – це фундаментальна, багатоаспектна, комплексна, соціальна та правова категорія, яка відображає систему складних взаємозв'язків суспільства, держави та права, а тому може бути розглянута не тільки як загальноправовий принцип (при цьому треба визнати, що це найбільш розповсюджене її розуміння), а й мати інші значення. Зокрема:

– як режим соціально-політичного життя – політико-правова вимога точного й неухильного виконання законів та прийнятих у відповідності до них інших нормативно-правових актів усіма суб'єктами права;

– як принцип здійснення публічної влади – публічно-правовий режим, за якого органи здійснення публічної влади (органи держави та місцевого самоврядування) реалізують її у точній відповідності до передбачених у законі підстав, власної компетенції, процедур здійснення;

– як основа правового статусу людини і громадянина – вихідна засада (принцип) правового положення людини та громадянина в суспільстві і державі, згідно якого правовий статус людини та громадянина (правосуб'єктність, принципи правового статусу, громадянство, система прав, свобод та обов'язків, гарантії їх реалізації) мають закріплюватися та гарантуватися актами найвищої юридичної сили, здебільшого конституцією й законами країни. Цей принцип знайшов своє підтвердження у ст. 3 та пунктах 1, 2 ч. 1 ст. 92 Конституції України [14].

Принцип юридичної (правової) визначеності, як складова принципу верховенства права «... один із фундаментальних принципів, що формулює вимоги до нормативно-правових актів. Він є невід'ємною складовою принципу верховенства права, що забезпечує передбачуваність нормативно-правових актів у контексті наслідків їх застосування. Вони також мають бути сформульовані достатньо чітко та зрозуміло для того, щоб забезпечити правомірну поведінку суб'єктів права. Цього вимагає принцип верховенства права, оскільки суб'єкт права, перед тим, як планувати свої дії, повинен чітко розуміти, якими будуть правові наслідки» [9, с. 616–619].

У Рішенні Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 62 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Указу Президента України «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів» від 20.06.2019 № 6-р/2019 зазначено наступне: «Юридичну визначеність необхідно розуміти через такі її складові: чіткість, зрозумілість, однозначність норм права; право особи у своїх діях розраховувати на розумну та передбачувану стабільність існуючого законодавства та можливість передбачати наслідки застосування норм права (законні очікування). Таким чином, юридична визначеність передбачає, що законодавець повинен прагнути до чіткості та зрозумілості у викладенні норм права. Кожна особа відповідно до конкретних обставин має орієнтуватися в тому, яка саме норма права застосовується у певному випадку, та мати чітке розуміння щодо настання конкретних правових наслідків у відповідних правовідносинах з огляду на розумну та передбачувану стабільність норм права» [15, с. 148].

Ураховуючи викладене, можна із повною впевненістю стверджувати, що критеріями правової визначеності в правотворчій діяльності є наступні ознаки: чіткість викладення правових норм у нормативно-правових актах (взаємопов'язаність, не суперечливість); визначеність, ясність і недвозначність правової норми; можливість для особи відокремлювати правомірну поведінку від протиправної, передбачати юридичні наслідки своєї поведінки; відповідність правових норм нормам

вищої юридичної сили, насамперед, конституційним, викладеним у міжнародних договорах; наявність повноцінного механізму реалізації, тобто фактичного втілення в суспільних відносинах; забезпечення передбачуваності застосування правових норм; стабільність правових норм, тобто незмінюваність протягом відносно довгого часу; гарантованість автентичної конкретизації правових норм в інших, насамперед, підзаконних нормативно-правових актах, тощо.

Принцип запобігання зловживанню повноваженнями, як складова принципу верховенства права, насамперед, передбачений частиною другою статті 19 Конституції України, у якій стверджується, що органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України [14]. При цьому запобігання – це здійснення заходів для недопущення, попередження, профілактики настання, реалізації, впливу якогось негативного явища, діяння (дії чи бездії), поведінки. Зловживання правом – це правова поведінка суб'єкта, що володіє певним суб'єктивним правом, використання якого в межах норми закону, але всупереч його основній меті наносить шкоду третім особам або створює реальну загрозу її заподіяння, що тягне негативні юридичні наслідки [16]. А повноваження – «... сукупність прав і обов'язків державних органів і громадських організацій, а також посадових та інших осіб, закріплених за ними в установленому законодавством порядку для здійснення покладених на них функцій» [17, с. 590]. Узагальнюючи, «зловживання повноваженнями (англ. *abuse of authority* – умисне, з метою одержання неправомірної вигоди для себе чи інших осіб використання всупереч інтересам юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми службовою особою такої юридичної особи своїх повноважень, якщо це завдало істотної шкоди охоронюваним законом правам або інтересам окремих громадян, або державним чи громадським інтересам, або інтересам юридичних осіб» [18, с. 282]. Тобто запобігання зловживанню повноваженнями, як складник верховенства права, у правотворчій діяльності передбачає закріплення повноважень у спосіб, що унеможливує несправедливі, необґрунтовані, незаконні, а тим більше тоталітарні та волюнтаристські рішення.

Принцип рівності перед законом та недискримінації, як складова принципу верховенства права, передбачений у ст. 24 Конституції України, яка визначає, що громадяни мають рівні конституційні права й свободи та є рівними перед законом, а тому не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками [14].

Загалом принцип рівності означає, по-перше, що громадяни є рівними у правах і свободах; по-друге нормативно-правові акти застосовуються однаково до різних фізичних та юридичних осіб, соціальних спільнот; по-третє, при роз-

гляді справ, компетентними органами, забороняється неоднакове ставлення до ситуацій, що є однаковими, або однакове ставлення до неоднакових ситуацій; по-четверте, всі соціальні суб'єкти мають однакові права у процесі захисту своїх прав та свобод у компетентних органах.

При здійсненні правотворчої діяльності обов'язково треба врахувати, що «дискримінація (лат. *discriminatio* – відокремлення, розділення, розрізнення) – умисне обмеження або позбавлення прав певних юридичних та фізичних осіб. Відбувається шляхом прийняття відповідного законодавства, фактично чи приховано. Стосовно фізичних осіб дискримінація здійснюється за різними ознаками – раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних та інших переконань, національного та соціального походження, майнового стану тощо» [19, с. 14].

Принцип доступу до правосуддя, як складова принципу верховенства права в правотворчій діяльності означає, що відповідно до частин 1 та 2 ст. 55 Конституції України права і свободи людини та громадянина захищаються судом і кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб [14]. Саме з цього приводу в Рішенні Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Осетрова С. В. щодо офіційного тлумачення положень частини другої статті 55 Конституції України, частини другої статті другої, пункту другого частини третьої статті 17 Кодексу адміністративного судочинства України, частини третьої статті 110, частини другої статті 236 Кримінально-процесуального кодексу України та конституційним поданням Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ щодо офіційного тлумачення положень статей 97, 110, 234, 236 Кримінально-процесуального кодексу України, статей 3, 4, 17 Кодексу адміністративного судочинства України в аспекті статті 55 Конституції України (справа про оскарження бездіяльності суб'єктів владних повноважень щодо заяв про злочини) від 14.12.2011 № 19-рп/2011 зазначається, що «в аспекті конституційного звернення положення частини другої статті 55 Конституції України необхідно розуміти так, що конституційне право на оскарження в суді будь-яких рішень, дій чи бездіяльності всіх органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб гарантовано кожному. Реалізація цього права забезпечується у відповідному виді судочинства і в порядку, визначеному процесуальним законом» [20, с. 84].

2. *Пріоритетності утвердження та забезпечення прав і свобод людини, дотримання міжнародних стандартів у сфері прав людини.* Цей принцип закріплений у ч. 2 ст. 3 Конституції України, адже проголошується, що утвердження й забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [14]. Водночас варто наголосити, що конституційно-правовий інститут забезпечення прав та свобод людини і громадянина інтенсивно закріплюється в нормативно-правових актах. Насамперед у ч. 2 ст. 2 Міжнародного пакту про громадянські та по-

літичні права від 16.12.1996, який ратифікований Україною 19 жовтня 1973 року і набув чинності 23 березня 1976 року, де встановлюється, що кожна державна-сторона цього Пакту зобов'язується поважати й забезпечувати всім особам, які знаходяться в межах її території та під її юрисдикцією права, що визнаються в цьому Пакті без будь-якого розрізнення щодо раси, кольору шкіри, статті, мови, релігії, політичних та інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, народження чи іншої обстановки [21, с. 38].

Дотримання міжнародних стандартів у сфері прав людини, про які мовиться у другій частині цього принципу правотворчої діяльності полягає в тому, що на їх підставі право, законодавство приводиться у відповідність до певних загально-визнаних правових стандартів. Саме дотримання передбачає встановлення єдиних, мінімальних, модельних вимог до правового врегулювання у сфері прав людини. При цьому розрізняють міжнародні універсальні та регіональні стандарти прав людини. До міжнародних універсальних відносять: Статут ООН та Статут Міжнародного Суду ООН, підписані 26 червня 1945 року та набули чинності 24 жовтня 1945 року [22]; Загальну декларацію прав людини, прийняту й проголошену резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй від 10 грудня 1948 року [23]; Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН на XXI сесії (резолюція 2200 А / XXI/ від 16.12.1966), що ратифікований Указом Президії Верховної Ради Української РСР №2148-VIII від 19.10.1973 та набрав чинності 23 березня 1976 року [24, с. 36–58]; Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН на XXI сесії (резолюція 2200 А / XXI/ від 16.12.1966), ратифікований Указом Президії Верховної Ради Української РСР №2148-VIII від 19.10.1973 та набрав чинності 3 січня 1976 року [25, с. 59–68], а також багато інших правових актів. До міжнародних регіональних відносять: Європейську Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод від 04.10.1950, ратифікована Законом України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року» від 17.07.1997, з поправками внесеними відповідно до положень Протоколів № 11, 14 та 15 з Протоколами № 1, 4, 6, 7, 12, 13 та 16, та набула чинності для України 11 вересня 1997 року [26]; Американську конвенцію прав людини, прийняту Міжамериканською конференцією з прав людини 22 листопада 1969 року у Сан-Хосе, набула чинності 18 липня 1978 року [27]; Африканську хартію прав людини та народів, прийняту на зустрічі глав держав-членів Організації африканської єдності 26 червня 1981 року в Найробі, набула чинності 21 жовтня 1986 року [28]; Азійсько-Тихоокеанську декларація людських прав індивідів і народів, прийняту 15 лютого 1988 року на другій конференції юристів цього регіону з правових питань миру, розвитку та прав людини [29] та багато інших правових актів.

3. *Демократичності*. У спеціалізованих словниках поняття демократія (грец. *δημοκρατία* – народовладдя, від *δήμος* – народ і *κράτος* – влада) визначається

як «форма політичної організації суспільства, що заснована на визнанні народу джерелом влади, його праві брати участь у вирішенні державних справ і наділення громадян досить широкими правами та свободами» [30, с. 128]. Демократія вимагає, щоб влада цілковито належала народові, який здійснює її безпосередньо шляхом прямої участі у вирішенні державних і громадських справ (референдуми, плебісцити, демонстрації, мітинги, збори громадян, народні ініціативи тощо) або через обраних ним представників (депутатів) у представницькі органи державної влади й місцевого самоврядування.

Ураховуючи вищезазначене, принцип демократичності в правотворчій діяльності вимагає закріплення повноважень Українського народу на прийняття нормативно-правових актів, різної юридичної сили на всеукраїнському та місцевому референдумі; народну ініціативу (народну правотворчу та народну референдну ініціативу); місцеву ініціативу; народне вето; народне обговорення проєктів нормативно-правових актів; народне опитування стосовно нормативно-правових актів; народну експертизу нормативно-правових актів та проєктів нормативно-правових актів.

4. *Пропорційності (домірності)* має на меті встановлення розумного балансу між існуючими в демократичному суспільстві випадками обмеження прав людини та легітимною метою такого обмеження. На підтвердження зазначеного хотілося б підтримати авторів, які вважають, що «у процесі тривалої практики міжнародні судові установи, зокрема ЄСПЛ, та національні суди, передусім конституційні, сформулювали низку вимог принципу домірності, що їх узагальнено можна звести до такого:

– будь-які обмеження основоположних прав і свобод є можливими лише на підставі закону в передбачених конституцією (або актами міжнародного права) цілях та лише в межах, що є потрібними для нормального функціонування демократичного суспільства;

– такі обмеження мають застосовуватися лише у випадках, якщо немає менш обтяжливих заходів (засобів і способів) запобігання порушенням прав і свобод інших осіб та забезпечення публічних інтересів;

– наслідки заходів, що обмежують реалізацію прав і свобод, не мають бути надмірними та мають бути суворо обумовленими метою, що переслідується» [31, с. 87].

5. *Необхідності та обґрунтованості*. Необхідність – це внутрішній, істотний, закономірний зв'язок між предметами та явищами об'єктивної дійсності, що зумовлює саме їх існування. Необхідність обов'язкова, оскільки за певних обставин вона настає неминуче [32, с. 168–169]. Поняття «обґрунтування» трактується у філософії як «процес оцінки різних форм знання (висловлювань, гіпотез, теорій)», що має два аспекти: «обґрунтування як встановлення відповідності елементів системи теоретичного знання зовнішнім по відношенню до системи умовам і обґрунтування як установа відповідності певного логічного елемента сис-

теми системі в цілому, визначення його місця і функцій у логічній системі» [33, с. 438].

Виходячи із зазначеного, є всі підстави стверджувати, що принцип необхідності й обґрунтованості у правотворчій діяльності передбачає розробку й прийняття нормативно-правових актів, що є актуальними, значущими, об'єктивно зумовленими, такими, що відповідають реальним суспільним відносинам і захищені на їх сучасне врегулювання та охорону.

б. Системності. «Системність (з'єднання, утворення): 1) термін (поняття), що розкриває визначальну (основоположну) властивість світу, в якому живуть люди й переконує, що навколишній світ (матеріальний і духовний) являє собою не ізольовані одне від одного явища та процеси, а сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих складових на всіх етапах і рівнях їх розвитку як системних, цілісних утворень; 2) основоположний принцип наукового пізнання і соціальної практики, сутність якого виявляється в застосуванні системного (комплексного) підходу в дослідженні складних об'єктів (систем) і орієнтує дослідження на розкриття їх цілісності та виявлення всіх типів зв'язків у ньому, зведення їх у єдину систему знань. Основними ознаками системи є: а) наявність елементів, які її складають; б) наявність підсистем як результат взаємодії елементів; в) наявність компонентів як результат взаємодії підсистем; г) наявність зв'язків між підсистемами та компонентами; г) наявність певного рівня цілісності, ознакою якої є те, що система завдяки взаємодії компонентів одержує інтегрований результат; д) зв'язок з іншими системами зовнішнього середовища» [34]. Відтак цей принцип передбачає, що для забезпечення якості й ефективності правотворчої діяльності, необхідно враховувати всю сукупність нормативно-правових актів, що регулюють та охороняють однорідні або схожі суспільні відносини, а звідси слід погоджувати міри по їх виконанню. Ізольоване прийняття окремого нормативно-правового акта шкодить якості й ефективності правового регулювання загалом.

7. Наукового забезпечення – означає необхідність отримання об'єктивного наукового знання про правотворчу діяльність, систему права та законодавства, їх сутність, результати, а тому підготовлені наукові кадри мають використовуватися в процесі підготовки будь-якого нормативно-правового акта й особливо осмислення поняття та ознак, джерел, детермінантів, видів, функцій, принципів, об'єктів і суб'єктів, методології та процесу здійснення правотворчої діяльності та її результату – нормативно-правового акта.

8. Ресурсної забезпеченості. «Ресурси – природні, сировинні, матеріальні, трудові, фінансові цінності, які можуть бути використані в разі потреби на створення продукції, надання послуг, одержання додаткової вартості» [35, с. 226]. Ураховуючи це, є всі підстави констатувати, що правотворча діяльність буде якісною, ефективною та плідною, якщо буде забезпечена необхідними матеріальними, фінансовими, організаційними, науковими, кадровими та іншими заходами.

ВИСНОВКИ

Принципи правотворчої діяльності – це такі відправні ідеї її буття, які виражають найважливіші закономірності й підвалини правотворчої діяльності, утворюють її основні риси, відрізняються універсальністю, вищою імперативністю й загальнозначимістю, забезпечують утворення нормативно-правових актів, за допомогою яких у чинну правову систему запроваджуються, змінюються чи скасовуються правові норми. Згідно чинного законодавства правотворча діяльність здійснюється відповідно до принципів: 1) верховенства права, що включає принципи законності, юридичної визначеності, запобігання зловживанню повноваженнями, рівності перед законом та недискримінації, доступу до правосуддя; 2) пріоритетності утвердження й забезпечення прав і свобод людини, дотримання міжнародних стандартів у сфері прав людини; 3) демократичності; 4) пропорційності (домірності); 5) необхідності й обґрунтованості; 6) системності; 7) наукового забезпечення; 8) ресурсної забезпеченості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Колодій А. М. Принципи права України : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 1998. 208 с.
- [2] Сучасна правова енциклопедія / О. В. Зайчук, О. Л. Копиленко, Н. М. Оніщенко [та ін.] ; за заг. ред. О. В. Зайчука ; Ін-т зак-ва Верховної Ради України. Київ : Юрінком Інтер, 2010. 384 с.
- [3] Сурилов А. В. Теория государства и права : учеб. пособ. Киев ; Одесса : Виц. шк. 1989. 439 с.
- [4] Загальна теорія держави і права : підручник / [Цвік М. В., Ткаченко В. Д., Богачова Л. Л. та ін.] ; за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченко, О. В. Петришина. Харків : Право, 2002. 432 с.
- [5] Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / за ред. : О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 688 с.
- [6] Луць Л. А. Загальна теорія держави та права : навч.-метод. посібн. (за кредитно-модульною системою). Київ : Атіка, 2017. 412 с.
- [7] Загальна теорія права : підручник / [О. В. Петришин, Д. В. Лук'янов, С. І. Максимов, В. С. Смородинський та ін.] ; за ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2020. 568 с.
- [8] Загальна теорія держави і права : підручник / [М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.] ; за ред. : М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. 584 с.
- [9] Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Харків : Право, 2016. Т. 3 : Загальна теорія права / редкол. : О. В. Петришин (гол.) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. 2017. 952 с.
- [10] Про правотворчу діяльність : Закон України від 24.08.2023 № 3354-ІХ. *Голос України*. 2023. 19 верес. № 32.
- [11] Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ : «Укр. енцикл.», 1998. Т. 1: А – Г. 672 с.
- [12] Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка. Київ : Юрид. думка, 2007. 992 с.

- [13] Міжнародна поліцейська енциклопедія : у 10 т. / відп. ред. : Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, Ю. С. Шемшученко. Київ : Вид. дім «Ін Юре», 2003. 1182 с.
- [14] Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. №30. Ст. 141.
- [15] Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 62 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Указу Президента України «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів» від 20.06.2019 № 6-р/2019. *Вісник Конституційного Суду України*. 2019. №4. С. 148.
- [16] Вдовиченко О. Поняття зловживання правом. *Право і суспільство*. 2008. № 4. С. 47–52.
- [17] Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.) та ін. Київ : Укр. енцикл., 1998. Т. 4: Н – П. 2002. 720 с.
- [18] Чубенко А. Г., Лошицький М. В., Павлов Д. М., Бичкова С. С., Юнін О. С. Термінологічний словник з питань запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму, фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення та корупції. Київ : Ваіте, 2018. 826 с.
- [19] Ситько О. М., Шаповаленко Н. М. Словник юридичних термінів іншомовного походження. Одеса. 2013. 44 с.
- [20] Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Осетрова Сергія Володимировича щодо офіційного тлумачення положень частини другої статті 55 Конституції України, частини другої статті 2, пункту 2 частини третьої статті 17 Кодексу адміністративного судочинства України, частини третьої статті 110, частини другої статті 236 Кримінально-процесуального кодексу України та конституційним поданням Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ щодо офіційного тлумачення положень статей 97, 110, 234, 236 Кримінально-процесуального кодексу України, статей 3, 4, 17 Кодексу адміністративного судочинства України в аспекті статті 55 Конституції України (справа про оскарження бездіяльності суб'єктів владних повноважень щодо заяв про злочини) від 14.12.2011 № 19-рп/2011. *Вісник Конституційного Суду України*. 2012. № 1. С. 84.
- [21] Права людини в Україні. *Інформаційно-аналітичний бюлетень Українсько-Американського Бюро захисту прав людини*. 1998. Вип. 21. 455 с.
- [22] Статут Організації Об'єднаних Націй, Статут Міжнародного Суду Організації Об'єднаних Націй від 26.06.1945. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_010/page
- [23] Загальна декларація прав людини, прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй від 10.12.1948. *Офіційний вісник України*. 2008. №93.
- [24] Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи 2-е вид. / упоряд. Ю. К. Качуренко. Київ : Юрінформ, 1992. 200 с.
- [25] Права людини в Україні : Інформаційно-аналітичний бюлетень Українсько-Американського Бюро захисту прав людини. 1998. Вип. 21. 455 с.
- [26] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. *Урядовий кур'єр*. № 215. 2010. 17 листоп.
- [27] Американська конвенція прав людини від 22.11.1969. URL: <http://hrlibrary.umn.edu/russian/instree/Rzoas3con.html>

- [28] Африканська Хартія прав людини та народів від 26.06.1981. URL: <http://hrlibrary.umn.edu/russian/instree/Rz1afchar.html>
- [29] Азійсько-Тихоокеанська Декларація людських прав індивідів і народів 1988 року. URL: <https://vue.gov.ua/>
- [30] Політологія : навч. енциклопед. Словник-довідник / [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.] ; за наук. ред. Н. М. Хоми Львів : «Новий Світ – 2000», 2014. 779 с.
- [31] Мірило верховенства права (правовладдя) національного рівня: практика України (Rule of law Checklist at national level: case of Ukraine) / [В. Венгер, А. Заєць, С. Зверев, М. Козюбра, Ю. Матвеева, О. Цельєв] ; за заг. ред. М. Козюбри. Центр дослідження проблем верховенства права та його втілення в національну практику України Національного університету «Києво-Могилянська академія». Київ, 2020. 144 с.
- [32] Філософія : словник термінів та персоналій / В. С. Бліхар, М. А. Козловець, Л. В. Горохова, В. В. Федоренко, В. О. Федоренко. Київ : КВІЦ, 2020. 274 с.
- [33] Філософський енциклопедичний словник. Національна академія наук України. Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди. Київ : Абрис, 2002. 744 с.
- [34] Системність. Науково-дослідний інститут українознавства. URL: <http://ndiu.org.ua/index.php/component/content/article/102-2009-08-31-13-55-49/1720-2012-05-14-10-13-07>
- [35] Гончаров С. М., Кушнір Н. Б. Тлумачний словник економіста / за ред. С. М. Гончарова. Київ : Центр учб. літ., 2009. 264 с.

REFERENCES

- [1] Kolodiy, A. M. (1998). Principles of Ukrainian Law. Kyiv: Yurinkom Inter.
- [2] Zaychuk, O. V., & Kopilenko O. L. (2010). Modern legal encyclopedia. Kyiv: Yurinkom Inter.
- [3] Surylov, A. V. (1989). Theory of state and law. Kyiv, Odesa: Higher school.
- [4] Tsvik, M. V., & Tkachenko, V. D. (2002). The general theory of the state and law: a textbook. Kharkiv: Pravo.
- [5] Zaychuk, O. V., & Onishchenko, N. M. (2006). Theory of the state and law. Academic course. Kyiv: Yurinkom Inter.
- [6] Luts, L. A. (2017). General theory of the state and law. Kyiv: Attica.
- [7] Petryshyn, O. V., & Lukyanov, D. V. (2020). General theory of law. Kharkiv: Pravo.
- [8] Tsvik, M. V., & Petryshyn, O. V. (2009). General theory of the state and law. Kharkiv: Pravo.
- [9] Great Ukrainian legal encyclopedia: in 20 vols. (2017). Vol. 3: General theory of law. In O. V. Petryshyn (head), & oths. (Ed.). Kharkiv: Pravo.
- [10] On law-making activity: Law of Ukraine (2023, August). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text>
- [11] Legal encyclopedia: in 6 vol. (1998). Vol. 1: A-G. In Shemshuchenko, Yu.S., & oths. (Ed.). Kyiv: «Ukr. encyclopedia».
- [12] Large encyclopedic legal dictionary (2007). Edited by Acad. NAS of Ukraine Shemshuchenko, Yu. S. Kyiv: LLC «Yuridichna dumka» Publishing House.
- [13] International police encyclopedia: in 10 vol. (2003). Answer. In Rymarenko, Yu.I., & Kondratiev, Ya.Yu. (Ed.). Kyiv: Concern «In Yure Publishing House».
- [14] Constitution of Ukraine: Law of Ukraine (1996, June). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
- [15] The decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case based on the constitutional submission of 62 People’s Deputies of Ukraine regarding the compliance with the

- Constitution of Ukraine (constitutionality) of the Decree of the President of Ukraine «On the early termination of the powers of the Verkhovna Rada of Ukraine and the appointment of extraordinary elections» (2019, June). (2019). *Bulletin of the Constitutional Court of Ukraine*, 4, 148.
- [16] Vdovichenko, O. (2008). The concept of abuse of law. *Law and society*, 4, 47–52.
- [17] Legal encyclopedia: in 6 vol. (2002). T. 4: N-P. In Shemshuchenko, Yu.S., & oths. (Ed.). Kyiv: Ukr. Encyclop.
- [18] Chubenko, A. G., Loshytskyi, M. V., Pavlov, D. M., Bychkova, S. S., & Yunin, O. S. (2018). Terminological dictionary on issues of prevention and countermeasures against the legalization (laundering) of proceeds obtained through crime, the financing of terrorism, the financing of the proliferation of weapons of mass destruction and corruption. Kyiv: Waite.
- [19] Sitko, O. M., & Shapovalenko, N. M. (2013). Dictionary of legal terms of foreign origin. Odesa: Odessa State University of Internal Affairs.
- [20] Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case of the constitutional appeal of citizen Osetrov Serhii Volodymyrovych regarding the official interpretation of the provisions of the second part of Article 55 of the Constitution of Ukraine, the second part of Article 2, the second paragraph of the third part of Article 17 of the Code of Administrative Procedure of Ukraine, the third part of Article 110, the second part of Article 236 of the Criminal Procedural Code of Ukraine and the constitutional submission of the Higher Specialized Court of Ukraine for consideration of civil and criminal cases regarding the official interpretation of the provisions of Articles 97, 110, 234, 236 of the Criminal Procedural Code of Ukraine, Articles 3, 4, 17 of the Code of Administrative Procedure of Ukraine in the context of Article 55 of the Constitution of Ukraine (the case of appealing the inaction of the subjects of power in relation to reports of crimes) (2011, December). (2012). *Bulletin of the Constitutional Court of Ukraine*. 1, 84.
- [21] Human rights in Ukraine: information and analytical bulletin of the Ukrainian-American Bureau for the Protection of Human Rights. (1998). 21.
- [22] The Charter of the United Nations and the Charter of the International Court of Justice of the United Nations (1945, June). Retrieved from http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_010/page
- [23] The Universal Declaration of Human Rights, adopted and proclaimed by resolution 217 A (III) of the General Assembly of the United Nations (1948, December). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
- [24] Human Rights. International treaties of Ukraine, declarations, documents: 2nd edit. (1992). In Yu. K. Kachurenko (Ed.). Kyiv: Yurinform.
- [25] Human rights in Ukraine. (1998). Informational and analytical bulletin of the Ukrainian-American Bureau for the Protection of Human Rights, 21.
- [26] The Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (1950, November). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
- [27] The American Convention on Human Rights (1969, November). Retrieved from <http://hrlibrary.umn.edu/russian/instree/Rzoas3con.html>
- [28] The African Charter on Human and Peoples' Rights (1981, June). Retrieved from <http://hrlibrary.umn.edu/russian/instree/Rz1afchar.html>
- [29] Asia-Pacific Declaration on the Human Rights of Individuals and Peoples. (1988). Retrieved from <https://vue.gov.ua/>

- [30] Political science: an educational encyclopedic dictionary, a guide for students of universities of the I–IV levels of accreditation. (2014). In N. M. Khoma (Ed.). Lviv: «New World – 2000».
- [31] Wenger, V., Zayets, A., Zverev, E., Kozyubra, M., Matveeva, Yu., & Tselev, O. (2020). Rule of law Checklist at national level: case of Ukraine. In M. Kozyubra (Ed.). Kyiv: National University «Kyiv-Mohyla Academy».
- [32] Blihar, V. S., Kozlovets, M. A., Horokhova, L. V., Fedorenko, V. V., & Fedorenko, V. O. (2020). Philosophy: a dictionary of terms and personalities. Kyiv: KVITS.
- [33] Philosophical encyclopedic dictionary. (2002). Kyiv: Abrys.
- [34] Systematic. (2024, March). Retrieved from <http://ndiu.org.ua/index.php/component/content/article/102-2009-08-31-13-55-49/1720-2012-05-14-10-13-07>
- [35] Goncharov, S. M., & Kushnir, N. B. Explanatory dictionary of an economist (2009). In S. M. Goncharova (Ed.). Kyiv: Center of educational literature.

Олексій Олександрович Кот

Доктор юридичних наук, професор

Член-кореспондент Національної академії правових наук України

Директор

Інститут правотворчості та науково-правових експертиз НАН України

01024, вул. Пилипа Орлика, 3, Київ, Україна

Oleksii O. Kot

Doctor of Law, Professor

Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine

Director of the Institute of Law-Making and Scientific-Legal Expertises

National Academy of Sciences of Ukraine

01024, 3 Pylyp Orlyk Str., Kyiv, Ukraine

Анатолій Миколайович Колодій

Доктор юридичних наук, професор

Член-кореспондент Національної академії правових наук України

Головний науковий співробітник

Інститут правотворчості та науково-правових експертиз НАН України

01024, вул. Пилипа Орлика, 3, Київ, Україна

Anatoliy M. Kolodiy

Doctor of Law, Professor

Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine

Senior researcher Institute of Law-Making and Legal Expertise

National Academy of Sciences of Ukraine

01024, 3 Pylypa Orlyka Str., Kyiv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Кот О. О., Колодій А. М. Принципи правотворчої діяльності згідно Закону України «Про правотворчу діяльність». *Вісник Національної академії правових наук України*. 2024. Т. 31. №2. С. 15–32.

Suggested Citation: Kot, O. O., & Kolodiy, A. M. (2024). Principles of Lawmaking Activity According to the Law of Ukraine «On Lawmaking Activity». *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 31(2), 15–32.

Стаття надійшла / Submitted: 27/03/2024

Доопрацьовано / Revised: 26/04/2024

Схвалено до друку / Accepted: 27/06/2024

Михайло Олексійович Теплюк

Національна академія правових наук України
Харків, Україна

Апарат Верховної Ради України
Київ, Україна

Олексій Іванович Ющик

Відділ конституційного права та місцевого самоврядування
Інститут держави і права ім. В. М. Корецького
Національної академії наук України
Київ, Україна

ПОНЯТТЯ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ ПРАВОВИХ АКТІВ: КРИТИЧНИЙ ВИМІР

Анотація. Сучасна енциклопедична, словникова та навчальна література України не оперує поняттям «правового акта», змішуючи його з іншими термінами: «нормативно-правовий акт», «акт юридичний», «юридичний акт» та навіть «нормативно-юридичний акт». Аналіз наявних теоретико-правових досліджень указує на те, що поняття «правові акти» в ряду основних понять теорії права не фігурує. Таке відбиття цього поняття є індикатором несформованості в теоретико-правовій думці чіткого й однозначного уявлення про феномен «правовий акт», при чому, дискусійним вбачається навіть родове поняття щодо нього (чи є правовий акт письмовим документом, чи поняття «акт» слід розуміти як прояв діяльності або поведінки). На нашу думку, лише діалектичне розуміння права, розкритого у загальному вченні про право, може забезпечити продуктивний підхід до визначення поняття правових актів. Детальні дослідження цього феномену з використанням формально-логічного та системно-структурного методів у взаємозв'язку з процесом юридичного правоутворення дозволяють стверджувати, що правові акти є особливими вольовими актами діяльності суб'єктів щодо формування й реалізації норм права, зокрема, юридичних норм, і є необхідним способом існування правових норм. У процесі юридичного правоутворення ми розрізняємо три види правових актів: нормоустановчі, або законодавчі акти; нормореалізаційні, тобто підзаконні нормативні юридичні акти, що складають з першими «законодавство»; нормовиконавчі акти, що включають: правомірні акти суб'єктів конкретних правових відношень та нормоутвердуючі (публічно-владні) акти застосування юридичного закону до регулювання правовідносин, порушених протиправними актами суб'єктів цих відносин.

Ключові слова: правові акти, нормоустановчі акти, нормореалізаційні акти, нормовиконавчі акти, позитивне право, юридичне правоутворення.

Mykhailo O. Tepliuk

*National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kharkiv, Ukraine*

*Secretariat of the Verkhovna Rada (Parliament) of Ukraine
Kyiv, Ukraine*

Olexii I. Yushchuk

*Department of Constitutional Law and Local Government
V. M. Koretskiy Institute of State and Law
of National Academy of Science of Ukraine
Kyiv, Ukraine*

CONCEPT AND CLASSIFICATION OF LEGAL ACTS: CRITICAL DIMENSION

Abstract. *Modern encyclopedic, dictionarial and educational literature of Ukraine does not use the concept of «legal act», mixing its meaning with the coverage of other terms: «normative-legal act», «act juristic», «juristic act» and even «normative-juristic act». The analysis of existing theoretical and legal studies indicates that the concept of «legal acts» does not appear among the main concepts of legal theory. Such a reflection of this concept is an indicator of absence of a clear and unambiguous idea of the phenomenon of «legal act» in theoretical legal sphere, while even the generic concept of it (either it is a written document – or the word «act» should be understood as manifestation of certain activity or behavior) is considered debatable. In our opinion, only a dialectical understanding of law, revealed in the general doctrine of law, can provide productive approach to defining the concept of legal acts. Detailed studies of this phenomenon using formal-logical and systemic-structural methods in connection with the process of legal law-making allow us to assert that legal acts are special voluntary acts of the subjects, concerning formation and implementation of legal norms, in particular, juristic norms, being the necessary way of existence of legal norms. We distinguish three types of legal acts as elements of the process of legal law-making: norm-setting or legislative acts; norm-realizing acts, i.e. subordinate normative legal acts, which together with the first constitute «legislation»; norm-enforcement acts, which include: legal acts of subjects of specific legal relations and norm-affirming (public-authority) acts of application of legal law to the regulation of legal relations violated by illegal acts of subjects of such relations.*

Key words: *legal acts, norm-setting acts, norm-realizing acts, norm-enforcement acts, positive law, legal law-making.*

ВСТУП

Поняття *правового акта* у філософсько-правовій і теоретико-правовій думці сучасної України, схоже, позбавлене права на існування. Принаймні, саме на такий висновок налаштовує огляд відповідної юридичної літератури.

Передусім, термін «правовий акт» не отримав визначення в *енциклопедичній літературі*. Так, у «Юридичній енциклопедії» цей термін згадано, проте визначено його наступним чином: «**Правовий акт** – див. *Нормативно-правовий акт*» [1, с. 41]. А термін «нормативно-правовий акт» визначено як «офіційний письмовий документ, який приймається уповноваженим органом держави і встановлює, змінює, припиняє чи конкретизує певну *норму права*. Ці *акти* знаходяться між собою в ієрархічній підпорядкованості, яка і визначає юридичну силу документа. До нормативно-правових актів належать *закони* і *підзаконні акти* (укази і розпорядження глави держави, постанови уряду, акти центральних органів виконавчої влади та ін.).

Нормативно-правовий акт відображає волю уповноваженого *суб'єкта права*, є обов'язковим для виконання, має документну форму закріплення, забезпечується у виконанні державою, у т.ч. примусовими засобами».

А далі сказано таке: «На відміну від нормативно-правових актів, як актів, розрахованих на багаторазове застосування, індивідуальні акти конкретизують правові норми чи визначають їх дійсний зміст і мають форму правозастосовного або інтерпретаційного акта. В Україні з 1992 року запроваджена *державна реєстрація нормативно-правових актів*, а 1996 року засновано *Єдиний державний реєстр нормативних актів*». Не підлягають включенню до Реєстру акти, які не містять правових норм, зокрема, про: затвердження стандартів, технічних умов, будівельних норм і правил, інші нормативно-технічні документи, тарифно-кваліфікаційні довідники, форми звітності; призначення на посаду та звільнення з неї; скликання нарад, конференцій, семінарів тощо; розгляд проєктів нормативно-правових актів; спорудження пам'ятників, бюстів, монументів конкретним особам і на честь певних подій, нагородження грамотами, відзнаками тощо, з питань організації виконання раніше прийнятих нормативно-правових актів [2, с. 192].

Вміщено в даній «Енциклопедії» також термін «Юридичний акт», проте він також визначений у спосіб: «див. *Акт юридичний*» [3, с. 479]. А останній трактується як «волевиявлення держави (її органів, посадових осіб), формально обов'язкове для виконання. Соціальна роль державного Акта юридичного полягає в тому, що через нього держава об'єктивує, виражає свою волю, доводить її до відповідних суб'єктів, створює формально обов'язкові передумови для узгодження з цією волею поведінки учасників суспільного життя. Цим держава... реалізує у правовій формі свої функції».

Далі сказано, що *юридичні акти* поділяються: «а) за сферою обов'язковості – на нормативні (загальні) та індивідуальні (зокрема, правозастосувальні); б) за характером регульованої діяльності – на поведінкові (регламентують фізичну поведінку) та роз'яснювальні (регламентують інтелектуальну діяльність); в) за суб'єктами видання – на законодавчі, президентські, виконавчі, судові та ін.; г) за способом зовнішнього вираження – на усні (вербальні), письмові (документальні), діяльнісні (конклюдентні); д) за юридичною формою – на закони, укази, постанови, вироки, рішення, ухвали, накази, інструкції тощо» [4, с. 80].

У подальшому в енциклопедичному виданні взагалі відсутня згадка терміна «правовий акт» [5, с. 715–716]. Так само не знаходимо ми згадки даного терміна в ще одному фундаментальному енциклопедичному виданні [6, с. 667].

Можливо, причина такого ставлення до терміна «правовий акт» у практиці? Справді, ще у 2009 році Міністерство юстиції України здійснило перше видання «Словника термінів, що вживаються в законах України». Та коли ми звертаємося до цього словника, то виявляється, що в законах *не використовується взагалі* термін «правовий акт»: за терміном «правова кваліфікація» безпосередньо вміщено термін «правовий режим зони надзвичайної екологічної ситуації» [7, с. 679].

Зазначені обставини так чи інакше відбиваються й на навчальній юридичній літературі. Так, у посібнику «Основи теорії та філософії права» використано термін «нормативно-юридичні акти», які за юридичною силою поділяються на закони та підзаконні нормативно-юридичні акти [8, с. 137–151].

У навчальному посібнику з теорії держави і права сказано, що у *системі джерел права* «формуються, діють та вдосконалюються її підсистеми: нормативно-правових актів, нормативно-правових договорів, правових прецедентів, правових звичаїв та правових принципів». До нормативно-правових актів віднесено закони і підзаконні нормативно-правові акти. А у додатку – термінологічному словнику даного посібника наведено значення терміна «*правові форми здійснення функцій держави*», під якими автори розуміють «однорідну за своїми зовнішніми ознаками (характером та юридичними наслідками) діяльність органів держави, спрямовану на керівництво суспільством шляхом видання *правових актів*» [9, с. 201, 343]

У навчальному посібнику «Основні поняття та категорії права» знаходимо такі поняття як «джерела права», «нормативні акти» та «нормативно-правові акти». Поняття «правові акти» в ряду основних понять теорії права не фігурує [10].

Таке відбиття енциклопедичною, словниковою та навчальною літературою поняття правових актів є індикатором того, що в теоретико-правовій думці й досі не сформовано чіткого та однозначного уявлення про феномен «правовий акт». Навіть родові поняття щодо нього виявляється дискусійним. Так, одні автори вважають правовим актом (юридичним, нормативно-правовим актом) письмовий *документ*, натомість інші розглядають «акт» як прояв *діяльності* або *поведінки*.

Зокрема, С. Гусарев, посилаючись на працю В. Оксамитного про правомірну поведінку особистості, проводить відмінність між категорією «правова діяльність» і поняттям «правова поведінка». З його точки зору, «якщо правова діяльність передбачає зовнішню активність, дію, спрямованість на досягнення мети, здійснення права або його створення, то поняття правової поведінки передбачає як пасивні, так і активні (дію та бездіяльність) вчинки, а також діяння, що суперечать вимогам права за ознакою їхньої протиправності» [11, с. 78]. Однак діяння, що суперечать праву, тобто є *протиправними* діяннями, немає логічних підстав розглядати як *правову* поведінку, оскільки в ній немає нічого «правового».

Схоже, аналогічна ситуація має місце також у зарубіжній юридичній науці. Зокрема, в одному з юридичних словників так само відсутня згадка про правовий акт, хоча в ньому згадано нормативно-правовий акт, індивідуально-правовий акт, локальний нормативний акт, юридичний акт, підзаконний акт, тощо [12, с. 14–18].

Відсутність задовільного наукового поняття правового акта в юридичній науці обумовлена, на наш погляд, кризою праворозуміння, яка триває вже не одне десятиліття і про яку йшлося раніше у наших публікаціях [13; 14].

РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

Продуктивний підхід до визначення поняття правових актів, з нашої точки зору, можливий тільки з позицій *діалектичного* розуміння права, яке розкривається в загальному вченні про право [15].

Там, зокрема, зазначено, що діалектична логіка, окрім *відмінності* у формах виразу права вимагає вказати й те *загальне*, що є в них. Тому, яким би різним не уявлялося теоретикам втілення правової норми (у звичаях чи законі, у державних приписах чи текстах документів, у правовідносинах або свідомості чи поведінці людей, тощо), – в усіх випадках таким загальним моментом є *опосередкування* цього втілення *діяльністю* суб'єктів, зумовлене діяльною об'єктивно-суб'єктивною природою правових норм. Адже якщо правова норма – це *правило* спілкування, то вона не уявляється без «масовидного втілення» в *діяльності* суб'єктів відносин спілкування, в їхніх *вольових поведінських актах*. І незалежно від того, чи йдеться про *звичні акти поведінки*, які складають традицію і в якості правила відбиваються у пам'яті поколінь, чи про *акти запису* звичаїв, що склалися, чи про *акти судового тлумачення та роз'яснення закону*, чи, нарешті, про *акти прийняття законів*, – у всіх цих випадках ми маємо перед собою особливі вольові поведінські акти, тобто *діяльність*, певним чином пов'язану з правовими нормами.

Ця діяльність опосередковує реалізацію *цілі* права й є *правоутворювальною*, такою, що являє взаємодію самоуправлінської діяльності суб'єктів спілкування та санкціонуючої діяльності владного суб'єкта, і саме нею *організується* нормативний зміст права, відбувається *формування* права в якості позитивного права.

Набуття правилом спілкування *нормативної форми* гіпотези й диспозиції правової норми здійснюється через *правоутворювальну діяльність* – санкціонуючу діяльність владного суб'єкта та правомірні діяння суб'єктів спілкування. Гіпотеза й диспозиція норми «прошиваються» цією діяльністю як *санкцією* норми й усі три дані моменти складають норму як *необхідну дійсність* [15, с. 411–422].

Проблема дійсності правових норм, їх реального буття і способу їх існування у теорії права звичайно розглядається в аспекті відношення *змісту* й *форми* у праві, або *зовнішнього* об'єктивного виразу правових норм, що у підсумку обмежується уявленням про так звані «джерела права», «джерела позитивного права», «джерела правових норм», тощо.

При цьому окремі теоретики слушно відзначали, що про реальну наявність і дію в суспільстві правових норм не можна судити тільки на підставі записаного в законі тексту статей, пунктів і що без втілення припису статті закону в *свідомості* та *діях* людей і державних органів цей припис – не більш як проголошений у законі заклик до проведення в життя деякого правила поведінки. Проте припис закону не є *нормою*; припис набуває «закінченого соціального значення» за умови *реалізації* його в конкретних правовідносинах.

Якщо розуміти норми права як загальнообов'язкові приписи держави, що втілюються тим або іншим способом у свідомості й поведінці більшості людей, а в якості цих способів розглядати різні «методи керівництва» (загроза примусу або заінтересованість), на що вказують прибічники даного підходу, то це не позбавляє від визнання вольового характеру правової норми як веління держави. І навіть якщо в законах вбачати не лише веління органів держави, а й вираз згоди народу або його підкорення нормам, законодавчим та іншим обов'язковим рішенням, – це все ж не дає чіткої відповіді на питання про *спосіб існування* правових норм.

Необхідним способом існування правових норм, з нашої точки зору, є *правові акти* – особливі вольові акти діяльності суб'єктів щодо формування й реалізації норм права, зокрема, юридичних норм.

Юридичні норми, як особливий *процес необхідності*, формуються *актами правотворчості* (правоутворення) двох різновидів: 1) *нормоустановчими* актами законодавця, що складають в їх сукупності *ідеальний* (повинний) *правопорядок*, та 2) *нормореалізаційними* актами, в яких момент *загального* в юридичній нормі *конкретизується* й норма набуває *реального буття* як *дійсна* норма у *правомірних актах* суб'єктів правового спілкування. У цих правомірних актах *ідеальність* юридичного закону (повинне) перетворюється в *реальність* правопорядку (суще), який стає *реалізованою ціллю* юридичного права. З точки зору діалектичного праворозуміння ціллю права взагалі є *правопорядок* [15, 264–319].

Відтак процес юридичного правоутворення уявляється наступним чином. Законодавець *установлює* юридичний закон у *загальних* актах позитивного права – *законодавчих актах*, якими він фіксує момент *загального* в юридичній нормі й через це наділяє законодавчі акти *вищою юридичною силою*.

Законодавчими актами (тут для нас не мають значення їх конкретні форми) держава встановлює (конституює) позитивне юридичне право в його *суттєвих* моментах, визначаючи ними той *ідеальний* (повинний) *законний порядок*, який вища державна влада обирає як *ціль* діяльності держави, і створюючи *нормативно-правовий «фундамент»*, на якому має бути вибудована «конструкція» всієї системи позитивного юридичного права в даному суспільстві.

Та оскільки законодавчими актами встановлюється позитивне право лише на *загальному*, базовому рівні, воно залишається *абстрактним, ідеальним* правом, самою тільки *можливістю*, виступає як *суб'єктивна ціль* держави; і необхідно ще перевести його в *реальне* юридичне право через *конкретизацію* *нормативно-*

го змісту законодавчих актів іншими актами на рівні *особливого*, перетворивши таким чином *суб'єктивну* ціль законодавця у *ціль, яка здійснюється, реалізується*.

Для цього потрібні й цьому слугують особливі акти позитивного права – *підзаконні нормативні акти*, якими специфікується *загальний* зміст законів, тим самим наближаючи цей зміст до реальних *особливих* умов і відносин, *посилюючи* таким чином спочатку ще *абстрактну можливість* реалізації закону. Дані акти можна визначити як *нормореалізаційні* (конкретизуючі норми) юридичні акти.

Ураховуючи, що цими актами лише *конкретизується* зміст юридичних норм на рівні *особливого*, нормореалізаційні акти в процесі утворення права виступають як *акти законодавства*, тобто акти, якими держава продовжує «давати закон» суспільству у формі *актів позитивного юридичного права*. Проте це вже не акти законодавця, а *підзаконні* («під законом») нормативні акти, наділені нижчою ніж закон юридичною силою (ми абстрагуємося тут від конкретних форм підзаконних актів). Так, *ідеальний правопорядок, як суб'єктивна ціль* держави, трансформується владними (санкціонуючими) *підзаконними* актами у *ціль, що реалізується*, тобто у *здійснювану ціль*.

У зв'язку з цим слід наголосити, що традиційний *дихотомічний* поділ права на сферу *правотворчості* й сферу *реалізації права* не витримує критики. Насправді, в юридичному процесі між стадіями прийняття закону й реалізації (дії) закону чітко виокремлюється особлива проміжна стадія *введення закону в дію*. Як свого часу зазначалося одним із авторів даної статті, законодавчий акт – це специфічне управлінське рішення, яким устанавлюються, запроваджуються та змінюються норми права, а також регулюється дія цих норм. Як таке рішення, він потребує реалізації. Дієвість закону, його сила виявляється в тому, наскільки правова мотивація пересилує мотивацію поведінки суб'єкта іншими факторами. Суттєве значення при цьому мають ті суспільні умови, в яких відбувається дія даного законодавчого акта.

Умови, в яких діє закон (тобто набір наявних обставин у різних сферах суспільного життя: економічні, політичні, правові, соціальні, культурні, міжнародні тощо умови), можуть як забезпечувати його належну дію, так і перешкоджати такій дії або взагалі виключати її. Визначити й урахувати всі умови дії закону, включаючи природні, на практиці виявляється нереальним. Тому необхідно встановити, які суспільні умови стосуються практичної реалізації дієвості закону.

Закон розглядається як певна *можливість* належного правила в поведінці суб'єктів, коли виступає як ухвалений законодавчий акт, положення якого *повинні* бути реалізованими в практичній діяльності суб'єктів правовідносин. А як *дійсний* виступає такий законодавчий акт, положення якого *реалізовані* на практиці, вже стали *фактичним правилом* поведінки суб'єктів, на яких поширюється його дія, перетворившись із можливості, приписів законодавчого акта в дійсні акти поведінки, що відповідають цим приписам. Таке перетворення відбувається в право-

вому, зокрема, юридичному процесі, в якому й повинні бути визначені умови реалізації нормативних положень законодавчого акта через відповідні умови й відповідну опосередковуючу діяльність, що є визначальною умовою реалізації нормативних положень закону [16, с. 153–157; 17, с. 16–17].

Відтак процес правоутворення, як *процес необхідності*, через розгортання юридичних норм до їх *дійсності*, до перетворення *ідеального* правопорядку в дійсний *реальний* правовий порядок завершують *правомірні акти* суб'єктів права. Ці акти, на відміну від актів законодавства, реалізують в юридичних нормах момент *одиночності*, здійснюючись в *окремих правовідносинах* суб'єктів права, в яких юридична норма набуває *дійсності закону поведінки* суб'єктів відношення.

Правомірні акти, по суті, виступають як акти *виконання* юридичних норм, а тому їх слід розглядати як *нормовиконавчі акти*. Сукупність правомірних актів утворює *дійсний правопорядок*, як *реалізовану ціль* права, що є *тотожністю* *ідеальному* правовому порядку.

Разом з тим, позначений тут процес правоутворення, реалізації цілі права є лише *ідеальним* процесом, тим, що *повинно бути*; однак це не той процес, який відбувається в дійсності, з яким люди мають справу на практиці та який так або інакше *відхиляється* від належного.

Справа в тому, що акти суб'єктів конкретних правовідносин у різних умовах далеко не в усіх випадках виявляються *правомірними*, такими, що відповідають змісту актів позитивного права (законодавству). Існування в усіх без винятку суспільствах у всі часи різноманітних *правопорушень* є достатнім свідченням того, що фактичний, *суцйий* правопорядок не збігається з повинним бути, *ідеальним* правопорядком. Тому в *нормативному процесі необхідності* від самого початку з'являється *потреба* в усуненні правопорушень та *приведенні* актів суб'єктів правовідносин до «спільного знаменника» із актами позитивного права, до їх *тотожності* змісту юридичного закону.

У цьому зв'язку зауважимо, що здатність людей ухилитися від зразків належної соціальної поведінки у бік її неналежних форм (на яку вказують деякі автори) потребує пояснення, звернення до категорії «інтересу». Необхідність у праві обумовлена зіткненням різних інтересів у відносинах між людьми, з якого (зіткнення) й виникають правомірна та неправомірна поведінка. Але якщо акти *правомірної* поведінки є *нормативними*, тобто *повинними* і, водночас, *суцйими*, то акти *неправомірної* поведінки є тільки *суцйими*, проте не *належними*, а *свавільними*. Через це неправомірні акти випадають із правопорядку як *ненормативні акти індивідуальної сваволі*, що не належать до *позитивного* права, а протистоять йому в якості *негативної* сфери правової реальності, як фактор, котрий руйнує право.

Відтак, *позитивне право*, як усе в цьому світі, має свою *протилежність* – сферу індивідуальної сваволі, як своє *заперечення*; сферу, яку належить назвати «протиправо» (або «антиправо» чи «негативне право»). Правом, хоча й «зі знаком

мінус», ця сфера є тому, що індивідуальні неправомірні акти відбуваються в межах *правових відношень* та зіставляються з правовими нормами на предмет оцінки їхньої *правомірності*, тобто відповідності останнім.

ВИСНОВКИ

У боротьбі двох протилежних сторін – позитивного та «негативного» права – право *саморозвивається* як соціальне явище. У цьому процесі саморозвитку права для збереження його від руйнування *необхідне заперечення індивідуальних актів* на користь *нормативних актів* – через приведення поведінки суб'єктів, якою порушуються норми права, до належної, повинної поведінки, яка відповідає актам позитивного права, тобто стає необхідним надання їм *протилежного характеру правомірних* діянь.

Для цієї мети вимагаються *особливі акти юридичної діяльності*, які знімають протиріччя між суцим і належним правопорядком та *утверджують* належний порядок як *реалізовану ціль*. По суті, у даному випадку мовиться про *необхідність охорони* позитивного права від порушення його актами сваволі, тобто йдеться про особливу *правоохоронну діяльність* держави в складі його юридичної діяльності. Інакше кажучи, йдеться про *утвердження* юридичної норми – як втілення юридичного закону – в якості *закону поведінки* суб'єктів через посередництво *нормоутверджуючих* актів, якими *застосовується* юридичний закон до *одиночних фактів* відхилення від нього.

Таким чином, у процесі юридичного правоутворення ми розрізняємо *три види правових актів*, які відбивають *доцільний рух* процесу від *суб'єктивної* цілі через ціль, що *реалізується*, до *здійсненої* (реалізованої) цілі – у *діалектичній логіці* розгортання *поняття* юридичного права «загальне – особливе – одиночне».

Цими трьома видами правових актів є 1) *нормоустановчі*, або *законодавчі* акти (загальне); 2) *нормореалізаційні*, що складають з першими «законодавство», тобто *підзаконні нормативні юридичні акти* (особливе); 3) *нормовиконавчі* акти, що включають: а) *правомірні акти* суб'єктів конкретних правових відношень та б) *нормоутвердуючі* (публічно-владні) *акти застосування юридичного закону* до регулювання правовідносин, порушених протиправними актами суб'єктів цих відносин (окреме, одиночне).

З урахування цього, до *позитивного права* належить включати усі три види нормативних актів, *протиставляючи* йому «негативне право» («протиправо») – як сферу *індивідуальних* (ненормативних, таких, що відхиляються від правових норм, протиправних) актів *сваволі*. Разом з тим, з точки зору діалектичної логіки буде помилкою *метафізично абсолютизувати* це протиставлення; тут ми маємо справу з *діалектичним протиріччям*, з якого відбувається *саморозвиток юридичного права* (як і права взагалі). Той факт, що в усіх правових системах світу є кримінально-правова галузь, яка беззаперечно визнається всіма, є вагомим практичним аргументом на користь сказаного вище.

РЕКОМЕНДАЦІЇ

Наукові результати, отримані за підсумками проведеного дослідження, мають істотне значення як такі, що виправляють суттєву прогалину в існуючих позиціях теорії права щодо розуміння процесу юридичного правоутворення та його елементів, доповнюють науковий підхід, наявний у комплексі енциклопедичної, навчальної та словникової літератури, сприяють активізації профільних наукових досліджень та актуальності їх спрямування. Коректне розуміння поняття «правового акту» на теоретичному рівні є наріжним елементом здійснення практичної діяльності у сферах законотворчості та нормопроекування, у тому числі для вдосконалення якої рекомендується ця стаття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Юридична енциклопедія: в 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. Київ : Укр. енцикл., 1998. Т. 5 : П-С, 2003. 736 с.
- [2] Юридична енциклопедія: в 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. Київ : «Укр.енцикл.», 1998. Т. 4 : Н-П. 2002. 720 с.
- [3] Юридична енциклопедія: в 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. Київ : «Укр.енцикл.», 1998. Т.6: Т-Я. 2004. 768 с.
- [4] Юридична енциклопедія: в 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. Київ : «Укр.енцикл.», 1998. Т.1: А-Г. 672 с.
- [5] Великий енциклопедичний юридичний словник / [за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка]. Київ : Юрид. думка, 2012. 1020 с.
- [6] Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. / [редкол.: С. І. Максимов (гол.) та ін.]. Харків : Право, 2017. Т. 2 : Філософія права. 1128 с.
- [7] Словник термінів, що вживаються в законах України / [уклад. В. Д. Андрієнко та ін.]. Київ : Фенікс, 2009. 987 с.
- [8] Рабінович П. М. Основи теорії та філософії права : навч. посібн. Львів : Вид-во ЛЮБФ «Медицина і право», 2021. 256 с.
- [9] Бостан С. К. Теорія держави і права : навч. посіб. / С. К. Бостан, С. Д. Гусарев, Н. М. Пархоменко та ін. Київ : Вид. центр «Академія», 2013. 348 с.
- [10] Марчук В. М., Ніколаєва Л. В. Основні поняття та категорії права : навч. посібн. Київ : Істина, 2001. 144 с.
- [11] Гусарев С. Д. Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти. Київ : Знання, 2005. 375 с.
- [12] Краткий юридический словарь / под ред. А. Н. Азрилияна. Институт новой экономики, 2005. 1088 с.
- [13] Ющик О. І. Криза праворозуміння і діалектична теорія права. *Право України*. 2016. №3. С. 258–265.
- [14] Ющик О. І. Теоретична «мілизна» догматичної юриспруденції. *Право України*. 2016. №4. С. 139–148.
- [15] Ющик А. И. Диалектика права. Кн. 1: Общее учение о праве (Критический анализ общеправовых понятий). Киев : Право Украины ; Ін Юре, 2013. 768 с.
- [16] Теплюк М. О. Теоретико-правові основи введення закону в дію : монографія. Київ : Парламентське вид-во, 2013. 480 с.

- [17] Теплюк М. О. Введення закону в дію: теоретико-правові проблеми законодавчого регулювання : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2014. 40 с.

REFERENCES

- [1] *Legal Encyclopedia: in 6 vol.* (1998). *Vol. 5: P-S (2003)*. In Yu. Shemshuchenko (chairman) & oths (Ed.). Kyiv: Ukr.encycl.
- [2] *Legal Encyclopedia: in 6 vol.* (1998). *Vol. 4: N-P (2002)*. In Yu. Shemshuchenko (chairman) & oths (Ed.). Kyiv: Ukr.encycl.
- [3] *Legal Encyclopedia: in 6 vol.* (1998). *Vol. 6: T-Ya (2004)*. In Yu. Shemshuchenko (chairman) & oths (Ed.). Kyiv: Ukr.encycl.
- [4] *Legal Encyclopedia: in 6 vol.* (1998). *Vol. 1: A-G*. In Yu. Shemshuchenko (chairman) & oths (Ed.). Kyiv: Ukr.encycl.
- [5] *Great encyclopedic legal dictionary* (2012). In Yu. Shemshuchenko (Ed.). Kyiv: Yurydychna dumka.
- [6] *Great Ukrainian legal encyclopedia: in 20 vol. Vol 2: Theory of Law (2017)*. In S. Maksymov (chairman) and oths (Ed.). Kharkiv: Pravo.
- [7] *Dictionary of terms used in Ukrainian Laws* (2009). In V. Andriienko (Ed.) and oths. Kyiv: Pheniks.
- [8] Rabinovych, P. M. (2021). *Basis of theory and philosophy of law*. Lviv: Medicine and Law.
- [9] Bostan, S. K., Husarev, S. D., Parkhomenko N. D. & oths (2013). *Theory of State and Law: studybook*. Kyiv: Academia.
- [10] Marchuk, V. M., Nikolaeva, L. V. (2001). *General concepts and categories of law*. Kyiv: Istina.
- [11] Husarev, S. D. (2005). *Legal activity: methodological and theoretical aspects*. Kyiv: Znannia.
- [12] *Brief Legal Dictionary* (2005). In A. Israilyan (Ed.). Institute of New Economics.
- [13] Yushchuk, O. I. (2016). The crisis of understanding of law and dialectical legal theory. *Law of Ukraine*, 3, 258–265.
- [14] Yushchuk, O. I. (2016). Theoretical «shallowness» of dogmatic jurisprudence. *Law of Ukraine*, 4, 139–148.
- [15] Yushchuk, O. I. (2013). *Dialectics of Law. Volume 1: General doctrine of law (Critical analysis of general legal concepts)*. Kyiv: Law of Ukraine; In Yure.
- [16] Tepluk, M. O. (2013). *Theoretical legal basis for enactment of laws*. Kyiv: Parliamentary publishing.
- [17] Tepluk, M. O. (2014). *Enactment of law: theoretical legal problems of legislative regulation* (Doctoral thesis, V. Koretsky Institute of State and Law of National Academy of Science of Ukraine, Kyiv, Ukraine).

Михайло Олексійович Теплюк

Доктор юридичних наук

Член-кореспондент Національної академії правових наук України

Національна академія правових наук України

61024, вул. Пушкінська, 70, Харків, Україна

Заступник Керівника Апарату Верховної Ради України – керівник
Головного юридичного управління
Апарат Верховної Ради України
01008, вул. Грушевського, 5, Київ, Україна

Mykhailo O. Tepluk

Doctor of Law
Corresponding Member of National Academy of Legal Sciences of Ukraine
National Academy of Legal Sciences of Ukraine
61024, 70 Pushkinska Str., Kharkiv, Ukraine

Deputy Chief of Secretariat – Chief of Central Legal Department
Secretariat of the Verkhovna Rada (Parliament) of Ukraine
01008, 5 Hrushevskoho Str., Kyiv, Ukraine

Олексій Іванович Ющик

Доктор юридичних наук, головний науковий співробітник
Відділ конституційного права та місцевого самоврядування
Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України
01001, вул. Трьохсвятительська, 4, Київ, Україна

Oleksii I. Yushchuk

Doctor of Law, Professor
Chief Researcher Department of Constitutional Law and Local Government
V. M. Koretskiy Institute of State and Law of National Academy of Science of Ukraine
01001, 4 Triokhsviatytska str., Kyiv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Теплюк М. О., Ющик О. І. Поняття та класифікація правових актів: критичний вимір. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2024. Т. 31. №2. С. 34–45.

Suggested Citation: Tepluk, M. O., & Yushchuk, O. I. (2024). Concept and Classification of Legal Acts: Critical Dimension. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 31(2), 34–45.

Стаття надійшла / Submitted: 14/05/2024
Доопрацьовано / Revised: 14/06/2024
Схвалено до друку / Accepted: 27/06/2024

Роман Вікторович Вереша

*Кафедра кримінального та адміністративного права
Академія адвокатури України
Київ, Україна*

Валерій Віталійович Карпунцов

*Кафедра політичних наук та права
Київський національний університет будівництва та архітектури
Київ, Україна*

ПРАВНИЧА РЕКОДИФІКАЦІЯ – СТВОРЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА НОВОГО ЧАСУ

Анотація. *Питання рекодифікації законодавства в останні роки набуває зростаючої актуальності як в Україні, так і за кордоном. Така актуальність обумовлена не тільки появою нових правовідносин, що потребують упровадження нових регуляторних механізмів, а й викликами глобального характеру, що потребують більш гнучкого правового реагування. Останнім часом законотворчі ініціативи з рекодифікації охоплюють усе більше країн світу, стаючи, свого роду, міжнародним трендом, пов'язаним, зокрема, з процесами інтернаціоналізації, зближення законодавства різних країн. Упровадження ініціатив і практик з рекодифікації вже досить тривалий час обговорюється в правничих джерелах та на профільних платформах для дискусій у різних галузях права. Стратегічний зовнішньополітичний курс України на вступ до Європейського Союзу, зближення українського законодавства із законодавством і правовою доктриною ЄС обумовлює необхідність як перегляду змісту багатьох вітчизняних нормативно-правових актів у різних галузях, так і, подекуди, нормотворчих підходів. Останнє питання безпосередньо пов'язане з процесом рекодифікації, як інструменту модернізації, оновлення законодавства з метою його адаптації до нових викликів і суспільних запитів. В Україні наразі існує ряд ініціатив з правової рекодифікації в багатьох галузях права, зокрема, цивільно-му, господарському, кримінальному праві. Водночас зарубіжний досвід упровадження подібних ініціатив указує на те, що останні можуть потребувати тривалого часу, значної експертно-технічної підтримки і зусиль законотворців. Хоча в умовах триваючого протистояння України збройній агресії з боку РФ, упровадження багатьох важливих ініціатив з рекодифікації ускладнюється через об'єктивні чинники, втім з огляду на перспективу очевидно, що в осяжному майбутньому такі ініціативи все більш помітно виходитимуть на пріоритетні місця в порядку денному вітчизняного законотворця. У даній роботі передбачається визначити перспективні напрями розвитку рекодифікації законодавства в Україні в контексті зарубіжних практик. У дослідженні представлений розширений погляд на поняття рекодифікації на фоні новітніх викликів та перспектив у сфері нормотворчості та підготовки нормативно-правових актів. Крім того, розглядаються питання інтернаціоналізації рекодифікаційного процесу, політико-правові ас-*

пекти рекодифікації в Україні та за кордоном, питання мобільності правотворчого процесу та інші.

Ключові слова: рекодифікація, реформування, правотворчість, модернізація законодавства, правове регулювання.

Roman V. Veresha

*Department of Criminal and Administrative Law
Academy of Advocacy of Ukraine
Kyiv, Ukraine*

Valerii V. Karpuntsov

*Department of Political Science and Law
Kyiv National University of Construction and Architecture
Kyiv, Ukraine*

LEGAL RECODIFICATION – CREATING LEGISLATION FOR A NEW ERA

Abstract. *The issue of legal recodification has been gaining increasing relevance in recent years both in Ukraine and abroad. This relevance is not only driven by the emergence of new legal relationships requiring the implementation of new regulatory mechanisms but also by global challenges that demand a more flexible legal response. Recently, legislative initiatives on codification have been encompassing an increasing number of countries worldwide, becoming, in a way, an international trend, particularly associated with processes of internationalization and convergence of legislation across different countries. The implementation of codification initiatives and practices has long been discussed in legal sources and on specialized discussion platforms across various legal domains. Ukraine's strategic foreign policy course towards accession to the European Union, along with the alignment of Ukrainian legislation with EU legislation and legal doctrine, necessitates both a review of the content of many domestic legislative acts in various fields and, in some cases, normative approaches. The latter question is directly related to the process of codification as a tool for modernization, updating legislation to adapt it to new challenges and societal demands. In Ukraine, there are currently several initiatives on legal codification in many legal areas, including civil, commercial, and criminal law. However, foreign experience in implementing similar initiatives suggests that they may require considerable time, significant expert-technical support, and legislative efforts. Although the ongoing armed aggression against Ukraine by the Russian Federation complicates the implementation of many important codification initiatives due to objective factors, it is evident that such initiatives will increasingly take priority on the domestic legislative agenda in the foreseeable future. This paper aims to identify prospective directions for the development of legal recodification in Ukraine within the context of international practices. The study presents an expanded view of the concept of recodification against the backdrop of contemporary challenges and prospects in the sphere of legislation and the preparation of normative legal acts.*

Additionally, issues such as the internationalization of the recodification process, the political-legal aspects of recodification in Ukraine and abroad, the mobility of the legislative process, and others are examined.

Keywords: *recodification, reform, legislation, modernization of legislation, legal regulation.*

ВСТУП

В останні роки тема рекодифікації законодавства привертає все більше уваги правників-теоретиків в Україні та світі. Питання оновлення законодавства в різних галузях обумовлене появою нових видів правовідносин, а також стрімким розвитком інформаційно-комунікаційних технологій [1; 2]. Усе це потребує адекватного юридичного реагування, створюючи передумови для перегляду не тільки правових норм, а й часом досить об'ємних елементів системи нормативно-правових актів, зокрема кодексів. Кембриджський тлумачний словник визначає термін рекодифікації (recodification) як акт або процес повторного впорядкування чогось, наприклад, законів або правил, в ту або іншу систему¹. В юриспруденції термін «рекодифікація» для більшої змістової визначеності зазвичай використовується в словосполученні («рекодифікація законодавства», «рекодифікація кодексу» або схожим чином). У широкому розумінні рекодифікація законодавства – це процес перегляду існуючих законів та правил з метою спрощення, систематизації та покращення їх розуміння й застосування. Цей процес може передбачати об'єднання декількох законів в один, видалення застарілих або суперечливих положень, а також додавання нових норм для поліпшення регулювання певної сфери суспільних відносин [3].

Рекодифікація зазвичай проводиться з загальною метою підвищення ефективності правової системи, покращення доступності правових норм для громадян та бізнесу, а також для забезпечення актуальності правових механізмів та відповідності сучасним потребам суспільства. Цей процес, як правило, може бути ініційований урядом, парламентом або іншими суб'єктами законодавчої ініціативи, й ініціюється як з суто технічною метою (оновлення законодавства по причині необхідності адаптації правового регулювання до нових соціальних, економічних та інших умов), так і з політичних причин (наприклад, вступ до міжнародних організацій, блоків, що потребує адаптації законодавства до міжнародних вимог) [4]. Розглядаючи рекодифікацію як самостійний об'єкт дослідження, останню можна визначити в трьох вимірах: національному, міжнародному (наднаціональне регулювання), а також як правове явище права зарубіжних країн (у порівняльній перспективі).

Євроінтеграційна спрямованість України виступає сьогодні, мабуть, найсуттєвішим чинником реформ у всіх сферах суспільства. Стратегічний курс держави на вступ до ЄС, зближення українського законодавства із європейським обумовлює

¹ Див.: Cambridge Dictionary – «recodification». URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/recodification>

необхідність перегляду багатьох вітчизняних нормативно-правових актів у різних галузях, як по суті, так і щодо форми (перегляд систематизаційних підходів). Що стосується рекодифікації, то основна увага серед правників наразі сконцентрована майже виключно на питаннях рекодифікації цивільного законодавства, про що свідчить огляд профільних наукових праць. Разом із тим сам по собі термін «рекодифікація» наразі ще не отримав чіткої юридичної формалізації, хоча суттєві розбіжності щодо його розуміння також відсутні. Так, у працях українського науковця, професора А. Довгерта, присвячених реформуванню цивільного законодавства, термін «рекодифікація» вживається у значенні системних суттєвих змістовних і структурних новацій кодексу (або групи кодексів та законів), без створення нового [3]. Згідно з Концепцією оновлення Цивільного кодексу України, євроінтеграційний аспект виступає однією з основних складових процесу рекодифікації, що у значній мірі визначає необхідність проведення цього процесу та обумовлює його змістове наповнення. Підписавши й ратифікувавши Угоду про асоціацію з Європейським Союзом, Україна взяла на себе зобов'язання щодо гармонізації свого національного законодавства із правом ЄС [5]. Разом з тим реформування цивільного законодавства – не єдине, що обумовлює інтерес до питання рекодифікації – актуальність останнього виходить далеко за межі цивільного права як галузі права, так і науки. На сьогодні в Україні завершився процес підготовки нової редакції Кримінального кодексу [6], здійснюються ініціативи щодо рекодифікації господарського законодавства [7], а також за деякими іншими напрямками. Сучасні дослідження, що стосуються різних аспектів проведення рекодифікації в Україні і світі, присвячені таким питанням, як: аналіз основних чинників і передумов для ініціювання рекодифікації Цивільного кодексу України [3], перспективи вдосконалення низки юридичних категорій у галузі українського приватного права [8], рекодифікація Цивільного кодексу України і принцип правової визначеності [1], перспективи рекодифікації військового законодавства України [9], питання регламентації окремих аспектів діяльності штучного інтелекту в контексті процесів рекодифікації в Україні [10], поточний стан робіт з рекодифікації приватного права Словаччини та його перспективи [11], рекодифікація податкового законодавства в Словаччині [12], сучасні проблеми рекодифікації в Бельгії [13–15], перегляд підходів щодо кодифікації конституційного права в Сполученому Королівстві [16; 17], розгляд суперечностей, пов'язаних з окремими аспектами рекодифікації законодавства в галузі оподаткування та фінансового регулювання США [18; 19], перегляд окремих механізмів міграційного законодавства ЄС [20]. Цілі даної роботи передбачають визначення перспективних напрямів розвитку процесу рекодифікації законодавства в Україні в контексті міжнародного та зарубіжного досвіду. Також у роботі передбачається дати розширений погляд на поняття рекодифікації законодавства в Україні на фоні новітніх викликів та перспектив у сфері нормотворчості та підготовки нормативно-правових актів.

1. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Методологічна основа цієї роботи представлена методом політико-правового аналізу, а також методом вторинного дослідження (контекст-аналізу). У рамках даної роботи згадані методи використовуються для вивчення політико-правових заходів різних країн пов'язаних з рекодифікацією чинного законодавства, релевантних наукових джерел, що описують різні аспекти проведення рекодифікації законодавства, а також суміжні питання, пов'язані з її реалізацією. З метою визначення актуальних тенденцій у сфері рекодифікації та правових реформ у даній роботі здійснено системний огляд наукових досліджень щодо різних зовнішніх аспектів, що сприяють, або навпаки перешкоджають рекодифікації в Україні та за кордоном. Зокрема, розглядаються питання термінологічних розбіжностей у розумінні терміну «рекодифікація», політико-правові аспекти рекодифікації в Україні та в зарубіжних країнах, питання мобільності правотворчого процесу. Частина роботи присвячена розгляду питань використання інноваційних методів дослідження в сучасних умовах, мобільності правотворчості та стратегій ефективної комунікації в правничому середовищі в контексті рекодифікації.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

2.1. Рекодифікація в Україні в контексті інтернаціоналізації рекодифікаційного процесу. Практики та сучасні міжнародні підходи в питаннях здійснення правничої рекодифікації

Питання рекодифікації останнім часом усе частіше підіймається в українських правничих джерелах [1; 8; 10; 21–23]. Хоча основним об'єктом академічного дискурсу в основному є рекодифікація в конституційному, цивільному та кримінальному праві, втім навіть обмежені дискусії дали необхідний поштовх для обговорення процесів рекодифікації в більш широкому сенсі. У Концепції оновлення Цивільного кодексу України, підготовленої авторським колективом українських правників і законотворців, відмічається, що потреба в системному оновленні Кодексу назривала давно, будучи довгий час об'єктом уваги як теоретиків, так і юристів-практиків. У Концепції зазначається, що для ініціації процесу рекодифікації цивільного (приватного) права наразі утворилися всі необхідні економічні, політичні та правові передумови. На думку її авторів, необхідність рекодифікації обумовлена логікою трансформаційних процесів в українському суспільстві, включаючи формування реальної й ефективної ринкової економіки як невід'ємної складової громадянського суспільства та євроінтеграційної спрямованості всіх компонентів суспільства. У тексті концепції автори наводять ряд юридичних чинників та передумов для початку ініціювання роботи з рекодифікації цивільного законодавства. Серед них – значний розвиток ринкового законодавства в країні; наявність норм-моделей міжнародних актів; приклади країн ЄС та значний потенціал вітчизняної приватноправової науки для провадження реформ у приватноправовій галузі. У зв'язку з цим Кабінет Міністрів України прийняв відпо-

відні акти щодо оновлення (рекодифікації) цивільного законодавства України та утворив відповідну Робочу групу, члени якої на своїх пленарних засіданнях у 2019–2020 роках розробили та погодили зміст цієї Концепції [5]. Таким чином, можна вести мову про те, що в «передвоєнний» період процес рекодифікації в Україні був ініційований офіційно, а його запуск став закономірним результатом об'єктивно назріваючого суспільно-політичного запиту.

Питання рекодифікації в Україні також розглядаються в рамках реформаторських ініціатив у галузях конституційного, кримінального та господарського права, а також законодавства у сфері освіти. Залежно від галузі права, реалізація цих ініціатив відбувається на різних рівнях – від теоретичного обґрунтування необхідності впровадження тих чи інших реформ (рекодифікація правових актів в освітній галузі, зокрема, прийняття Кодексу законів про освіту [24]) або експертного обговорення (як у випадку розгляду питань щодо проведення конституційної реформи, які підіймаються в суспільстві час від часу [25; 26], або питань перегляду/рекодифікації положень Господарського кодексу України [7]) до рівня узгодження тексту готового проекту Кримінального кодексу між членами спеціально створеної для його розробки робочої групи. Діяльність останньої передбачена Указом Президента України № 584/2019 від 07.08.2019 «Питання Комісії з питань правової реформи» [6; 27].

Водночас актуальність питань рекодифікації не є виключною особливістю українського права, а аспект уніфікації та інтернаціоналізації законодавства вже досить тривалий час обговорюються у правничих джерелах, на міжнародних юридичних форумах та інших майданчиках для дискусій. У рамках останніх інколи висловлюються думки про рекодифікацію як міжнародний тренд [4]. Інтернаціоналізація рекодифікаційного процесу є розширенням сфери його застосування за межі національних кордонів з урахуванням міжнародних стандартів і практик. Цей процес може включати адаптацію національного законодавства до міжнародних договорів, конвенцій і норм, а також втілення в життя загально-визнаних принципів права. Він може мати місце в різних галузях права (права людини, міжнародне приватне право, торгове право, екологічне право тощо) [4]. Інтернаціоналізація рекодифікаційного процесу може стимулюватися участю країн у міжнародних організаціях, де розробляються загальні правові стандарти та приймаються міжнародні угоди. З огляду на цю перспективу можна припустити, що інтернаціоналізація рекодифікаційного процесу може призвести до більшої гармонізації правових систем різних країн, поліпшення правового захисту та сприяння міжнародному співробітництву. Однак цей процес також може обумовити появу певних викликів, таких як необхідність урахувати відмінності в правових системах різних країн та забезпечення узгодженості й сумісності між національним та міжнародним законодавством [28].

Разом з тим, виходячи з аналізу сучасних публікацій, можна відзначити, що невиробленість термінологічного апарату здатна створити перешкоди для таких

ініціатив. Часто простежується термінологічна неоднозначність, пов'язана з різними підходами до розуміння терміну «рекодифікація». У деяких джерелах стверджується, що рекодифікація законодавства регулярно відбувається у США. Наприклад, регулярно оновлюється Кодекс законів США (*United States Code*) [4; 29]. Деякі автори називають рекодифікацією законодавчі реформи в Сполученому Королівстві, згадуючи про те, що в країні проводиться регулярна робота над оновленням деяких законів [30]. В інших джерелах наводяться приклади Канади, Німеччини та Франції, де, за твердженнями авторів, в останні роки приймаються певні ініціативи законодавців з правничої рекодифікації [29; 31; 32]. Тим не менше, при більш ретельному розгляді стає зрозуміло, що в цих країнах йдеться не про рекодифікацію в повному розумінні цього слова, а про законотворчий процес як такий, внесення змін до законодавства, перегляд редакцій чинних законів без нових нормотворчих підходів. Певним виключенням у цьому сенсі можна вважати зміни до Французького цивільного кодексу в 2016 році, хоча французькі джерела в основному уникають вживання такого терміну. Так, звертаючись до європейських наукових джерел, стає зрозумілим, що питання щодо визначення теоретичних підходів до розуміння терміну «рекодифікації законодавства» порушуються не лише в Україні, а й в інших країнах. Певну ясність в питання інституціональної визначеності поняття «рекодифікації» вносять словацькі дослідники [11; 33]. Вони в цілому сприймають цей термін так само, як і українські вчені, зазначаючи, що під рекодифікацією зазвичай розуміють «нову кодифікацію» норм права у відповідній галузі. Говорячи про необхідність рекодифікації в національному праві, словацькі науковці висловлюють думку про те, що саме цивільне право найбільше потребує перегляду підходів у сфері регулювання відповідних правовідносин на нових інституційних засадах, підкреслюючи різницю між переглядом редакції діючих норм і законів та рекодифікацією. У той час як перегляд (виключення певних норм або зміна редакції) заснований на історично обумовлених засадах правового регулювання та його похідних, рекодифікація є впровадженням оновленого правового регулювання з метою більш сучасного реагування на запити поточної реальності. Рекодифікація означає реконструкцію систематичного, синтетичного та синкретичного підходу до права, це – перегляд принципів кодифікації відповідно до сучасних суспільних потреб [11]. На сьогодні ініціативи щодо рекодифікації законодавства в загальноприйнятому значенні слова мають місце не лише в Словаччині, а й Чехії, втім пов'язані вони лише зі сферою цивільного права. Процес реформування цивільного законодавства наразі триває в обох країнах, тому розглядати його результати як позитивні практики наразі завчасно [11; 12].

Іншим важливим прикладом, що свідчить про проведення саме рекодифікації, а не перегляду редакції окремих законів, є приклад Бельгії, де наразі розглядаються питання про перегляд термінологічних основ, на яких будувалося законодавство країни. Істотні зусилля щодо рекодифікації ряду законодавчих актів, у т.ч.

цивільного та кримінального кодексів, прикладалися під час роботи бельгійського парламенту періоду 2014–2019 років [13; 14]. Той факт, що версії деяких актів (кодексів) французькою мовою були складені понад 200 років тому, довгий час викликав критику, а іноді навіть глузування через стиль, в якому ці акти були написані, а також через використані в них приклади та проблеми, які вони мали вирішувати. На думку критиків, як суть, так і формулювання цих кодексів застаріли й залишають багато можливостей для вдосконалення. У рамках юридичної лінгвістики існує аналогічна точка зору, згідно з якою багато таких «застарілих» кодексів з часом втратили більшу частину своєї читабельності та лінгвістичної якості [15]. Упродовж парламентського терміну 2014–2019 років міністр юстиції Бельгії відповів на заклик до реформи, запропонувавши рекодифікувати декілька кодексів. Серед основних завдань рекодифікації – покращення правової прозорості шляхом включення положень, що відображають прецедентне право та правові доктрини, об'єднання положень, що були «розкидані» по декількох законодавчих актах. Крім того, завдання рекодифікації передбачали покращення правової визначеності шляхом урегулювання спорів щодо неясних положень, підвищення читабельності (легкості сприйняття інформації), удосконалення термінологічного апарату, реструктуризації кодексів, а також покращення внутрішньої узгодженості норм. Таким чином, рекодифікація була спрямована, як на реформування нормативної складової, так і на покращення лінгвістичної якості кодексів. Практичні завдання з рекодифікації поклалися не лише на спеціалістів з апарату міністерства юстиції Бельгії, а й на представників науки, а також експертної спільноти [13].

Автори фундаментального бельгійського металінгвістичного дослідження з питань рекодифікації національного законодавства [13] акцентують особливу увагу на важливості правильної побудови лінгвістичних конструкцій та термінології у законах та кодексах. Автори зазначають, що першою метою рекодифікації є підвищення доступності закону. Тому завданням спеціаліста-нормопроектувальника, який займається рекодифікацією, є скринінг та аналіз діючих норм, що містяться в різних правових джерелах (наприклад, звичаях, прецедентному праві, законодавстві та виконавчих актах), для подальшого переформулювання їх більш зрозумілою та доступною мовою, з урахуванням актуальних викликів. Важливим інструментом у цьому питанні є правова доктрина [13]. Другою метою рекодифікації автори називають удосконалення правил, закладених у законі (правових норм). Ця мета обґрунтовується необхідністю уточнення чи коригування певних норм. Перше зазвичай вимагає пошуку відповідного критерію для визначення та (або) правильного письмового виразу, щоб усунути невизначеність, що виникла з раніше використаного формулювання. У рамках сучасних ініціатив з рекодифікації, бельгійський законодавець приділяв особливу увагу мовній редактурі текстів, часом навіть наголошуючи на недостатній лінгвістичній якості закону та недостатності зусиль, вкладених у нього законодавцем на попередніх етапах [13].

На сьогоднішній день процес рекодифікації низки законодавчих актів у країні продовжується [34].

На відміну від окремих країн ЄС, правова доктрина Євросоюзу нечасто застосовує термін «рекодифікація» («*recodification*»). Глосарій юридичних термінів офіційного веб-ресурсу з питань законодавства ЄС також не містить цього терміну. Натомість найближчим відповідником терміну рекодифікації можна вважати термін «*recasting¹ of legislation*» – суттєвий перегляд редакції того чи іншого нормативно-правового акту ЄС (перегляд норм що можуть мати суттєвий регулятивний вплив), у результаті чого такий акт вважається фактично новоствореним. Такий акт проходить через всі стадії законодавчого процесу, скасовуючи, зокрема, всі зміни, що вносилися до попередньої редакції цього акту. Правила використання методу рекастингу правових актів закріплені у міжвідомчій угоді 2001 року з цього питання [35]. Він установлює спеціальні процедури, які дозволяють законодавчій владі зосередити свою увагу на тих частинах законодавчої пропозиції, які є новими. Як зазначається в глосарії, рекастинг може бути вертикальним (коли акт у чинній редакції (*original act*) та поправки до нього включаються в один новий акт) та горизонтальним (коли два або більше актів у чинній редакції, що охоплюють суміжні питання, а також зміни до них, об'єднуються в один новий акт)². Серед нещодавніх ініціатив щодо рекастингу актів ЄС – перегляд Директиви про енергоефективність будівель EU/2010/31 та Директиви про енергоефективність EU/2023/1791 [36].

У Сполученому Королівстві (СК) питання рекодифікації в широкому розумінні терміну (реструктуризації, об'єднання норм, що містяться в різних правових актах в один з метою впорядкування, оптимізації сприйняття юридичних текстів і т.п.) як правило завжди іде поряд із питанням кодифікації як такої. Останнє підіймається час від часу, однак у рамках політичних і наукових дискусій ініціативи з цього приводу не знаходять широкої підтримки [16]. Так, наприклад, в якості об'єднуючого аргументу в дебатах про кодифікацію конституційних актів можна навести думку британського вченого Д. Е. Хушал Муркенс, який зазначив, що ясність і визначеність монолітної конституції не відповідають еклектичним структурам влади, запитам суспільства та триваючим трансформаційним процесам у багатонаціональному британському соціумі [17]. Сам термін «рекодифікація» майже неможливо зустріти в британській бібліографії. Однак, як і у випадку з ЄС, за рядом ознак можна зрозуміти, що цей термін частково перетинається з поняттям «*revision*». Так, зміни до британського статутного права здійснюються відповідно до *Statute Law Revision Act* [37], дія якого поширюється і на деякі інші держави Британської Співдружності. На сьогодні у СК триває процес перегляду

¹ точного відповідника в українській мові немає, як аналогія можуть використовуватись слова «рекастинг», «перегляд», «переробка»

² Див.: EUR-Lex. Glossary of Summaries. Recasting of legislation. URL: <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/glossary/recasting-of-legislation.html>

ряду актів статутного права на предмет втрати актуальності у зв'язку із застарілістю певних норм, однак цей процес в повній мірі не можна назвати рекодифікацією, оскільки не йдеться ані про реструктуризацію, ані про оновлення цих актів [38]. У певному сенсі процесом рекодифікації в СК можна назвати процедури транспозиції законодавства ЄС, що підлягає прямому застосуванню, у британську правову систему після прийняття Акту про вихід з Європейського Союзу 2018 року [39]. Водночас певні ініціативи з рекодифікації чинного законодавства мають місце в Уельсі [40].

У США в останні роки було реалізовано кілька законодавчих ініціатив, упроваджених як на федеральному рівні, так і на рівні штатів, які можна розглядати як ініціативи з рекодифікації. В якості прикладів можна навести Закон про податкову реформу 2017 року (*Tax Cuts and Jobs Act*), Закон про скорочення ставок та зростання економіки 2018 року (*Economic Growth, Regulatory Relief, and Consumer Protection Act*). Перший закон значно змінив федеральне податкове законодавство, зменшивши податкові ставки для фізичних та юридичних осіб і вніс низку інших суттєвих змін до Податкового кодексу, другий – вніс зміни до Акту Додда-Франка, спрямовані на зниження регулятивного навантаження на невеликі та середні банки, що можна розглядати як часткову рекодифікацію в галузі податкового та фінансового регулювання [18; 41]. Також на рівні штатів продовжується впровадження модельних законів, запропонованих Єдиною законодавчою комісією (*Uniform Law Commission*), таких як Модельний закон про арбітраж (*Revised Uniform Arbitration Act*) та Модельний комерційний кодекс (*Uniform Commercial Code*), які оновлюють та стандартизують правила у відповідних галузях [42; 43].

2.2. Результативна комунікація в багатокультурному середовищі й культурні компетенції (компенсації) як один із інструментів інтернаціоналізації законодавства

Питання правничої рекодифікації нерозривно пов'язані з інтернаціоналізацією законодавства, яка, своєю чергою, є похідним результатом процесів глобалізації. Ознаками глобалізації, що визначають її сутність, є її інтеграційний наддержавний характер і комплексність, які забезпечують створення й функціонування глобальних систем та взаємозв'язків [28]. Правова інтернаціоналізація або інтернаціоналізація законодавства в практичному розумінні може бути представлена в різних формах. Так, поряд із традиційним зближенням законодавства різних країн на основі норм міжнародного права, використовується його гармонізація як спосіб забезпечення єдності в різноманітті у вигляді узгодження концепцій та програм, вироблення загальних нормативних понять та оцінок. Важливе значення має уніфікація законодавства, як метод створення одноманітних актів і норм та орієнтація на певні стандарти – техніко-юридичні акти. Поняття гармонізації, уніфікації законодавства поряд з такими термінами як апроксимація або адаптація

законодавства стали невід’ємною частиною *acquis communautaire* і правотворчості Європейського Союзу (ЄС) [44; 45]. В умовах глобалізації, інтернаціоналізацію законодавства часто пов’язують з ослабленням ролі національного права, питаннями втрати значущості ролі громадянства перед фактичним місцем проживання, питаннями оподаткування прибутків, юридичної відповідальності тощо [46; 47].

На сьогодні, мабуть, найбільша кількість наукових досліджень по зазначеному профілю присвячена питанням інтернаціоналізації конституційного права. Причому розглядаються як загальні проблеми (інтернаціоналізація національних конституцій як тенденція у конституційному праві, європеїзація конституційного законодавства країн), так і інтернаціоналізація окремих інститутів конституційного права. Багато робіт присвячено аспектам інтернаціоналізації прав і свободи людини [44; 48].

Важливу роль у процесі інтернаціоналізації законодавства відіграє результативна комунікація у багатокультурному середовищі та культурні компетенції. Умовно їх завдання можна визначити таким чином: сприяння розумінню відмінностей у культурі та цінностях, підвищення ефективності комунікації, підвищення продуктивності взаємодії з багатонаціональними організаціями, сприяння формуванню ширшого консенсусу з питань реформ та вдосконалення права [49; 50]. Так, культурні компетенції дозволяють законодавцям та іншим учасникам правотворчого процесу розуміти відмінності в культурі, цінностях та звичаях різних країн. Це допомагає створювати закони та правила, які враховують різноманітність культурних контекстів. Результативна комунікація передбачає вміння ефективно спілкуватися з людьми з різних культурних та мовних середовищ. Це включає в себе не тільки ясний виклад інформації, а й вміння слухати і враховувати думку представників інших країн та культур. Крім того, у контексті інтернаціоналізації законодавства існує зростаюча потреба в співпраці з міжнародними організаціями та експертами. Культурні компетенції дозволяють ефективно взаємодіяти з цими організаціями чи фахівцями та зробити таку співпрацю більш продуктивною [49; 50]. При цьому розуміння культурних особливостей та використання культурних компетенцій можуть сприяти створенню ширшого консенсусу щодо законодавчих реформ як на національному, так і на міжнародному рівнях. Таким чином, культурні компетенції та результативна комунікація відіграють важливу роль в інтернаціоналізації законодавства, допомагаючи створити більш адаптивні й ефективні правові системи, які враховують різноманітність культур та світоглядів.

2.3. Мобільність правотворчості

Питання рекодифікації пов’язане з питаннями мобільності правотворчості, зміною поглядів та підходів в питаннях адаптивності законодавства до появи нових викликів, які іноді складно врегулювати за допомогою тих правових інструментів, «кристалізація» яких відбувалася з античних часів. Як показує зарубіжний досвід,

модернізація законодавства часто ускладнюється інертністю правотворчих механізмів, застарілістю нормотворчих підходів та процедур [13; 51]. Мобільність правотворчості як теоретичний концепт відноситься до здатності законодавців, урядів та інших учасників процесу правотворчості оперативно реагувати на трансформаційні процеси в різних галузях суспільних відносин, обставини, що змінюються, і виклики в галузі права [52]. З точки зору найбільш широких інтерпретацій, цей концепт передбачає гнучкість та адаптивність законодавства до нових ситуацій і потреб суспільства [53]. Мобільність правотворчості як невід’ємний атрибут сучасного законотворчого процесу може проявлятися в таких аспектах як швидкість реагування (законодавці повинні бути здатні швидко реагувати на нові обставини, включаючи економічні кризи, технологічні інновації, зміни в суспільних цінностях тощо), гнучкість та адаптивність (правові норми мають бути гнучкими та здатними адаптуватися до нових викликів без необхідності довгострокового та складного процесу зміни законодавства).

Концепція мобільності правотворчості в сучасних умовах невіддільна від необхідності використання як нових законотворчих технік, так і технологій у широкому розумінні слова (в тому числі використання досягнень інформаційно-комунікаційних технологій для прискорення процесу прийняття рішень та забезпечення ширшого доступу до інструментів охорони та захисту прав у різних галузях). Мобільність правотворчості передбачає широке міжнародне співробітництво, участь країн у міжнародних організаціях та угодах для розробки загальних норм та стандартів [52]. Зрештою мобільність правотворчості на пряму пов’язана з процесуальними інноваціями – впровадження нових процедур та методів роботи в діяльність правотворчих суб’єктів може прискорити прийняття законів та покращити якість правотворчості в цілому. Таким чином, як можна зрозуміти, мобільність правотворчості є досить важливим елементом забезпечення ефективності правової системи, дозволяючи їй краще відповідати потребам суспільства, що змінюються.

2.4. Українська та європейська системи правничої рекодифікації в системі сучасних викликів: в умовах військової агресії та пандемічних викликів

Як відомо, в Україні процес адаптації (апроксимації, гармонізації – залежно від контексту) українського законодавства до законодавства Європейського Союзу (ЄС) триває вже більше десятиліття. В останні роки Україна зробила низку вирішальних кроків у напрямку інтеграції до ЄС, хоча процес інтеграції все ще продовжується всупереч усім перешкодам, зумовленим російським неспровокованим вторгненням. Так, український законотворчий процес останнім часом усе частіше розглядається в прив’язці до європейської правотворчості – як невід’ємна складова загальноєвропейської правотворчої традиції [8]. Разом з тим на сьогодні й протягом декількох попередніх років, як українська, так і європейська системи права зіштовхуються з рядом екстраординарних за своєю природою викликів.

Це – військова агресія з боку РФ зараз, і численні кризи в різних сферах людської життєдіяльності, зумовлені пандемією – трьома роками раніше. У таких умовах правова рекодифікація стає особливо актуальною, оскільки законодавство має бути адаптоване до нових обставин та потреб суспільства.

В умовах військової агресії Україна стикається з необхідністю зміцнення обороноздатності та захисту прав громадян. Це може вимагати внесення змін до законодавства, наприклад, у галузі оборони, безпеки, прав людини та міжнародного гуманітарного права. Так, питання рекодифікації українського військового законодавства підіймалося ще до початку повномасштабної агресії РФ у 2022 році [9]. Аналізуючи точки зору, які існують у науковому середовищі, щодо перспектив кодифікації військового законодавства, сучасні дослідники відмічали, що профільне законодавство включає десятки законодавчих актів, які, на їх погляд, потребують рекодифікації. Ці акти, з одного боку, відбивають динамічні процеси, з другого, породжують ряд протиріч і розходжень, що ускладнює реалізацію різних правових норм чи створює передумови для їх недотримання, неналежного виконання або цілеспрямованих зловживань [9]. Як зазначають національні фахівці у галузі військового права, до переліку актуальних проблем у сфері кодифікації по відповідному напрямку можна віднести проблему фрагментарності теоретичних основ військового права, неповноту сформованості предмету, методу, принципів та інститутів військового права, які мали б закласти необхідне підґрунтя для рекодифікації [54]. Крім того, до ряду таких проблем слід віднести термінологічні неузгодженості між поняттями «військове законодавство» і «законодавство у сфері оборони України», проблеми регламентації кодифікаційної техніки, трансформаційні процеси й реформи у військовому секторі, а також ряд інших питань, як вузькоспеціалізованих, так і таких, які поширюються на всю законотворчу сферу [54]. Наразі досить обґрунтованою виглядає аргументація деяких українських дослідників, які стверджують, що рекодифікація в перспективі може здійснюватися у двох основних напрямках. Перший напрямок, полягає в систематичній обробці чинних законодавчих актів з метою заміни поточного законодавства новим законодавчим актом, що охоплює споріднену сферу правовідносин. Другий – спрямований на впорядкування чинного законодавства, його систематизацію та усунення прогалин у праві, а також колізій між правовими нормами. Беручи до уваги, що в теоретичному аспекті кодифікацію законодавства можна розглядати як форму, засіб чи метод систематизації, процес рекодифікації законодавства в оборонній сфері доцільно розпочати з визначення підходу, який лежатиме в основі рекодифікації, та завдання стосовно обсягу та форми результатів рекодифікації [54]. Останнім часом стає все більш очевидним, що країни ЄС також можуть зіткнутися з загрозою військової агресії або терористичними загрозами. Це може вимагати координації правових заходів між країнами-членами Європейського Союзу та посилення співробітництва у сфері безпеки та оборони. Втім наразі

серед європейських країн ініціатив з рекодифікації безпосередньо обумовлених цією загрозою немає.

Окремим викликом глобального характеру для ЄС і України стала пандемія COVID-19. Поширення пандемії виявило вразливість української системи охорони здоров'я та соціального захисту. Це призвело до необхідності вжити екстрених заходів та змін у законодавстві для боротьби з поширенням вірусу, захисту громадського здоров'я та підтримки економіки. З подібними викликами під час пандемії зіткнувся Європейський Союз та його члени. Нові виклики вимагали координації заходів між країнами-членами, внесення змін до законодавства в галузі охорони здоров'я, економічної підтримки та забезпечення соціальної справедливості. Слід зазначити, що значущих ініціатив щодо рекодифікації законодавства як процесу який потребує тривалого часу для обговорення, оцінки експертних думок, суспільно-політичної дискусії ані в Україні, ані в ЄС у цей період не було. В умовах військової агресії та пандемічних викликів процес рекодифікації законодавства може охоплювати прийняття тимчасових або надзвичайних заходів, посилення гарантій прав громадян, поліпшення системи охорони здоров'я, а також посилення міжнародного співробітництва для забезпечення безпеки та стабільності. Разом з тим, доцільність її проведення в умовах особливих правових станів має визначатися на основі зважених політичних рішень, і мати переконливе обґрунтування, оскільки процес рекодифікації може бути тривалим, а увага законотворця може бути прив'язана до вирішення більш оперативних питань.

2.5. Інноваційні методи дослідження в сучасних умовах. IT інструменти та їх перспектива

У сучасних умовах питання оптимізації правотворчого процесу, рекодифікації законодавства та вдосконалення юридичної техніки набувають нового імпульсу завдяки розвитку інформаційно-комунікаційних технологій та різного роду технологічних рішень у галузі кібернетики. В останні роки в юриспруденції спостерігається зростання інтересу до використання нових технологій і методів дослідження для більш ефективного аналізу правових питань, удосконалення правозастосовних практик. Одним із найбільш перспективних напрямків є машинне навчання та застосування можливостей штучного інтелекту. Методи машинного навчання та штучного інтелекту використовуються для аналізу великих обсягів даних, виявлення патернів та трендів, прогнозування результатів і створення нових алгоритмів та моделей у різних наукових галузях, включаючи юриспруденцію. Використання алгоритмів машинного навчання може бути застосовним для аналізу великих обсягів даних із судової практики, а також для прогнозування результатів судових справ та виявлення трендів у законодавстві. Це може допомогти покращити прогнозування та ухвалення рішень у правових питаннях, зокрема у питаннях удосконалення законодавства [55].

В окрему категорію слід виділити можливості й інноваційні методи дослідження пов'язані з комп'ютерним моделюванням – створення комп'ютерних моделей для аналізу різних правових сценаріїв та передбачення їх наслідків. Такі рішення можуть бути особливо корисними в галузі судового прогнозування та вирішення спорів [56]. Ще одним перспективним методом дослідження є використання можливостей машинного аналізу тексту та обробки природної мови (NLP) для вивчення різного роду юридичних документів, законодавчих актів, судових рішень тощо. Крім того, можливості NLP можуть допомогти автоматизувати процеси пошуку та аналізу юридичної інформації [57].

Окрему нішу в переліку перспективних методів дослідження в юриспруденції займають методи з використанням *big data*. Великі дані та їх аналітика можуть використовуватися для отримання цінної інформації з великих обсягів структурованих і неструктурованих даних, що дозволяє дослідникам робити більш точні висновки та приймати більш обґрунтовані рішення [58]. Крім того, перспективним напрямком виглядає використання методів аналізу соціальних мереж для вивчення взаємозв'язків між учасниками юридичних процесів, а також виявлення тенденцій і впливу громадської думки на правові рішення. Цей метод також може бути застосовним до питань нормотворчості [59].

Таким чином, інноваційні методи дослідження в юриспруденції мають суттєвий потенціал для підвищення ефективності правової роботи, і вже зараз забезпечують нові можливості аналізу та розуміння правових питань, а також сприятимуть розвитку інновацій у галузі юриспруденції в перспективі. Що стосується перспектив ІТ в юриспруденції – без сумніву, вони пов'язані з подальшим розвитком електронних систем, автоматизацією процесів, покращенням доступу до правової інформації та послуг, а також з інтеграцією нових технологій, таких як блокчейн, у правову практику [60; 61]. Застосування методів аналізу даних та бізнес-інтелекту може бути корисним для виявлення тенденцій у законотворчості, прогнозування наслідків запропонованих законопроектів та оцінки їх впливу на економіку та суспільство. Це в перспективі дозволить підвищити ефективність роботи державних установ, покращити якість послуг, що надаються, забезпечити ширший доступ до правосуддя та участі в законотворчому процесі.

Останнім часом в юридичних і міждисциплінарних дослідженнях відмічається підвищений інтерес до питань ролі штучного інтелекту (ШІ) в законотворчому процесі [62; 63]. Стає очевидним, що можливості ШІ можуть відігравати все більш помітну роль у процесі законотворчості, забезпечуючи нові можливості для підвищення ефективності, прозорості та адаптивності правових систем. Використання ШІ може значно трансформувати традиційні підходи до створення, аналізу та застосування законодавства [63]. Зокрема, поширеною є думка з приводу того, що ШІ може стати потужним інструментом підтримки прийняття рішень, надаючи законодавцям комплексні аналітичні звіти, візуалізації даних та рекомендації, що ґрунтуються на глибокому аналізі юридичних джерел та поточних законодав-

чих практик [61; 63; 64]. На сьогодні з'являється все більше підтверджень того, що ШІ здатен аналізувати закони, законопроекти, судові рішення та різного роду юридичні документи для виявлення тенденцій і передбачення вірогідних змін у законодавстві [61]. Це в перспективі дасть можливість законодавцям краще розуміти, які галузі потребують оновлення чи проведення реформ. Так, ШІ може аналізувати великі обсяги даних для оцінки потенційного впливу нових законопроектів на тих або інших суб'єктів правовідносин. Машинне навчання та алгоритми обробки природної мови можуть використовуватися для аналізу та порівняння існуючих законів, передбачення можливих наслідків їх застосування, а також для виявлення протиріч, дублюючих норм чи прогалин у чинному законодавстві [61]. Припускається, що ШІ здатен допомогти зробити законодавство більш зрозумілим та доступним для широких верств. Програми, які використовують ШІ для перекладу складних юридичних термінів і формулювань більш простою мовою, можуть значно спростити взаємодію громадян із правовою системою [64]. Також використання ШІ може сприяти оптимізації процесів підготовки проектів правових актів, забезпечуючи автоматизацію рутинних завдань, таких як форматування текстів, перевірка відповідності правилам нормопроєктування і т.і. [64]. Водночас при інтеграції можливостей ШІ в законотворчий процес важливо враховувати етичні та правові аспекти, включаючи прозорість алгоритмів, захист особистих даних та можливість упередженості чи помилок, які можуть виникати при роботі автоматизованих систем [65]. Таким чином, забезпечення контролю та людської участі в ключових моментах прийняття рішень залишається критично важливим для збереження справедливості та законності процесу. В цілому не викликає сумніву, що використання ШІ в законотворчості відкриває нові перспективи для покращення законодавчої роботи, проте все одно може потребувати певного контролю з боку людини.

2.6. Стратегії ефективної комунікації в правничому середовищі

Рекодифікація законодавства, імплементація нових нормативних актів часто супроводжуються напруженими суспільними дискусіями, обговореннями серед експертів та в межах широкого кола інших стейкхолдерів. У зв'язку з цим, ефективна комунікація в юридичному середовищі відіграє ключову роль для забезпечення прозорості, взаєморозуміння й успішної реалізації рекодифікації [66]. Спираючись на зарубіжну практику можна стверджувати, що стратегії ефективної комунікації в правничому середовищі з цих питань мають у першу чергу включати такі компоненти, як організація структурованих і прозорих дискусій за участю заінтересованих сторін (юристів, урядових органів, громадськості та ін.) для обговорення запропонованих змін та аналізу позицій усіх стейкхолдерів [68]; інформаційні кампанії та навчання (проведення інформаційних кампаній та освітніх заходів для широкої аудиторії з метою пояснення цілей та принципів рекодифікації, а також надання інформації про майбутні зміни в законодавстві) [67];

проведення систематичних консультацій із заінтересованими сторонами на різних етапах процесу рекодифікації для врахування різноманітних точок зору та забезпечення широкої підтримки; комунікація серед експертів (забезпечення ефективної комунікації між правниками, правовими консультантами та іншими експертами, для обміну знаннями, досвідом та найкращими практиками в галузі рекодифікації законодавства), використання сучасних інструментів комунікації (залучення сучасних засобів комунікації, таких як вебінари, онлайн-форуми та платформи, електронні розсилки та інструменти соціальних мереж для поширення інформації й отримання зворотного зв'язку) [68]. Крім того при розробці стратегій ефективної комунікації мають ураховуватися важливість стимулювання діалогу та пошуку консенсусу між учасниками процесу рекодифікації, для досягнення широкої згоди з ключових питань та зменшення можливих конфліктів, забезпечуватися чіткість і доступність інформації про процес рекодифікації (включаючи публікацію матеріалів, документів та доповідей на сайтах урядових органів та інших платформах) та зворотний зв'язок, щоб адаптувати плани рекодифікації відповідно до висловлених думок та пропозицій. Урахування цих аспектів при побудові стратегій комунікації допоможуть забезпечити більш відкритий та ефективний процес рекодифікації законодавства, що, зрештою, сприятиме вдосконаленню правової системи й ефективному правозастосуванню.

ВИСНОВКИ

Питання рекодифікації законодавства в різних галузях права обумовлене як появою нових видів правовідносин, так і необхідністю перегляду основ законотворчої техніки, підходів до нормопроекування. Джерелом викликів для сучасної юриспруденції стають нові суспільні відносини, зумовлені, зокрема, технологічним прогресом, особливими періодами функціонування держави та пандемічними викликами. Водночас досягнення в сфері сучасних технологій надають інструментарій для оптимізації багатьох юридичних механізмів, зокрема у сфері правотворчості. Створення нових та адаптація існуючих практик законотворчості потребує мобільності та рецепції кращого зарубіжного досвіду. Модернізація законодавства часто ускладнюється інертністю правотворчих механізмів, застарілістю нормотворчих підходів і процедур, що характерно не тільки для України, а й для інших сучасних країн світу. Разом з тим на сьогодні й протягом декількох попередніх років українська та європейська системи права зіштовхуються з рядом екстраординарних за своєю природою викликів для різних сфер життєдіяльності, як-от військова загроза з боку РФ, пандемічні виклики. У таких умовах правова рекодифікація стає особливо актуальною, оскільки законодавство має бути адаптоване до нових обставин та потреб суспільства.

Термін «рекодифікація» створює певну термінологічну двозначність, унаслідок чого інколи відбувається прирівнювання його до більш широкого поняття правових реформ, внесення змін до законодавства, перегляду норм чи редакцій

законів. На сьогодні процеси реформування, оновлення законодавства відбуваються в багатьох країнах світу, однак не всі з них можна назвати процесом рекодифікації. У той час як перегляд заснований на історично обумовлених засадах правового регулювання та його похідних, рекодифікація є впровадженням оновлених підходів до кодифікації з метою більш адекватного законодавчого реагування на актуальні виклики. З метою уникнення таких двозначностей вбачається необхідним досягти єдиного розуміння в питанні його термінологічного визначення. Правнича (законодавча) рекодифікація – це об’єктивне явище із суб’єктивним елементом, що реалізується в контексті здійснення правової реформи (реформи певної галузі права), обумовлене розвитком суспільства, появою нових видів правовідносин і необхідністю перегляду основ законотворчої техніки, а також підходів до нормопроекткування. Правнича рекодифікація як об’єктивне явище обумовлене динамічним розвитком суспільства, появою нових видів правовідносин, суб’єктивний елемент у даному разі полягає в конкретній законотворчій діяльності, нормопроектванні. Таким чином, термін рекодифікація не є тотожним з терміном інкорпорація, кодифікація і подібними, оскільки він має більш глибоку сутнісну структуру та необхідність. Виходячи з такого розуміння, стає очевидним, що поняття національної, іноземної та міжнародної рекодифікації переважно збігаються за своїм змістовим наповненням, маючи на увазі перегляд структури певних правових актів на нових засадах. Водночас термінологічні визначення прийняті до використання в різних юрисдикціях (*recasting, revision*) створюють певну специфіку щодо розуміння схожих процесів у різних країнах.

В Україні наразі існує ряд ініціатив з правової рекодифікації в багатьох галузях права, зокрема, цивільному, господарському, кримінальному. Однак, як свідчить зарубіжний досвід, упровадження цих ініціатив може потребувати тривалого часу, значної експертно-технічної підтримки і зусиль законотворців. В умовах триваючої збройної агресії РФ це завдання виглядає досить складним, оскільки увага законодавця часто прикута до вирішення більш нагальних питань, крім того унеможлиблюється повноцінне публічне обговорення, оскільки доступ багатьох ланок громадянського суспільства до нього обмежений. Таким чином, упровадження повноцінних реформ з рекодифікації в тих чи інших галузях права вбачається малоперспективним в умовах воєнного часу та пов’язаних з цим обмежень.

З появою нових досягнень, технологій цифрового навчання і штучного інтелекту законотворці різних країн отримують додатковий інструментарій, здатний у перспективі змінити певні підходи в нормопроектванні, зокрема, допомогти уникнути законодавчих прогалин, оптимізувати лінгвістичні конструкції в юридичних текстах тощо. Водночас інтеграція ШІ в законотворчий процес може зіткнутися з рядом етико-правових проблем, включаючи захист особистих даних та можливість помилок. Хоча регламентація питань, що стосуються використання ШІ для цілей нормотворчості, виглядає на сьогодні питанням віддаленої перспективи, правознавцям уже сьогодні необхідно представити теоретичне осмис-

лення цих питань. Механізми ШІ можуть стати дієвим інструментом законотворця в процесах оновлення законодавства, його рекодифікації. Подальші розвідки, пов'язані з темою рекодифікації законодавства, можуть бути присвячені питанням порівняльно-правового аналізу оновленого законодавчого регулювання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Венецька М. В. Рекодифікація цивільного кодексу України і принцип правової визначеності. *Правова держава*. 2022. № 33. С. 446–455. URL: http://lib.rada.gov.ua/static/about/text/pravova-derjava.vipusk-33-_2022_.pdf#page=446
- [2] Baranov O. Digital transformation as a source of renovation of the paradigm of recodification and updating of legislation: Review of problems. 2022. *Law Ukr.: Legal J.* 28(2022). P. 28. URL: https://heinonline.org/hol-cgi-bin/get_pdf.cgi?handle=hein.journals/lawukrai2022§ion=107
- [3] Довгерг А. Рекодифікація цивільного кодексу України: основні чинники і передумови для старту. *Право України*. 2019. № 1. URL: <https://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&profile=ehost&scope=site&authtype=crawler&jrnl=10269932&AN=134923547&h=dfX4OkLfLZB%2Bf1livO3By6vFwWc4So0FSL575ny6O7WpE2vrphDcIJn5x073m%2BxEq5ojFFy%2FTBIw0YddXq8Jw%3D%3D&cr1=c>
- [4] Rocheton J. Creating a Fertile Ground for Codification / The Genesis of Nineteenth-Century Civil Codes in the United States. *Brill Nijhoff*. 2014. P. 123–169. URL: <https://brill.com/display/book/9789004689978/BP000007.xml>
- [5] Довгерг А. С., Кузнєцова Н. С., Хоменко М. М., Буяджи Г. В., Захватаєв В. М., Калакура В. Я., Капіца Ю. М., Кот О. О., Кохановська О. В., Майданик Р. А., Стефанчук, Р. О. Рекодифікація цивільного законодавства України. *Концепція оновлення Цивільного кодексу України*, 2020. URL: <https://pravo.ua/wp-content/uploads/2021/01/Projekt-Koncepcii-onovlennja-Civilnogo-kodeksu-Ukraini.pdf>
- [6] Новий Кримінальний кодекс : проєкт нового Кримінального кодексу України, 2024. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/criminal-code>
- [7] Осетинська Г. Чи є доцільним скасування Господарського Кодексу України? 2022. URL: <https://unba.org.ua/publications/7706-docil-nist-skasuvannya-gospodars-kogo-kodeksu-ukraini.html>
- [8] Довгерг А. С. Рекодифікація цивільного права: питання загальної частини пандектної системи у діалозі з німецькими вченими. *Нове українське право*. 2023. № 1. С. 20–27. <http://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/421>
- [9] Коломієць В. М., Зайцев М. М., Чунаков Р. В. Перспективи кодифікації військового законодавства України у реаліях сьогодення, 2021. URL: https://ep.unesco-socio.in.ua/wp-content/uploads/2021/11/34-_Kolomiyets-Zajtsev-CHunakov.pdf
- [10] Khodyko Y. Autonomous Robots and Their Legal Regime in the Context of Recodification of Civil Legislation of Ukraine. *Law, State and Telecommunications Review*. 2023. № 15(2). P. 54–65. URL: <https://periodicos.unb.br/index.php/RDET/article/view/44893>
- [11] Jakúbeková D. D. The Current State of Recodification Works of Slovak Private Law and Its Perspectives. *Central European Journal of Comparative Law*. 2021. № 2(1). P. 83–92. URL: <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=949922>
- [12] Bárková D. Daňové souvislosti rekodifikace účetnictví čri tax consequences of recodification of the Czech accounting law. *Days of tax law*. 2023. № 58. URL: <https://unibook.upjs.sk/img/cms/2023/pravf/v-slovensko-ceske-dni-danoveho-prava.pdf#page=58>

- [13] Liégeois V., Akkermans J. Recodifying the Law: A Metalinguistic Inquiry into the Recodification of Belgian Law Between 2014–2019. *International Journal for the Semiotics of Law-Revue internationale de Sémiotique juridique*. 2022. № 35(5). P. 1761–1795. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s11196-022-09894-6>
- [14] Vogel F., Hamann H., Gauer I. Computer-assisted legal linguistics: Corpus analysis as a new tool for legal studies. *Law & Social Inquiry*. 2018. № 43(4). P. 1340–1363. URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/law-and-social-inquiry/article/computerassisted-legal-linguistics-corpus-analysis-as-a-new-tool-for-legal-studies/ECE00988220A71116FD1D4BC85894717>
- [15] Dirix E., Tilleman B., Lierman S., Storme M. E. De Valks juridisch woordenboek, 2018. URL: <https://repository.uantwerpen.be/desktop/irua>
- [16] Ryan M. A Codified Constitution? A Tale of Two Reports. Nottingham LJ. 2021. № 29. P. 18. URL: <https://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/notnghmlj29&div=7&id=&page=>
- [17] Murkens J. E. K. A written constitution: a case not made. *Oxford Journal of Legal Studies*. 2021. № 41(4). P. 965–986. URL: <https://academic.oup.com/ojls/article/41/4/965/6262073>
- [18] Dancer W. T., Powell D. Before and After the Economic Growth, Regulatory Relief and Consumer Protection Act of 2018. *Journal of Accounting and Finance*. 2022. № 22(1). URL: <https://articlearchives.co/index.php/JAF/article/view/364>
- [19] Prentice B. The Tax Cuts and Jobs Act Impact on Itemized Deductions. *Rutgers Bus. LJ*. 2022. № 18. P. 1. URL: <https://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/rutgblaj18&div=4&id=&page=>
- [20] De Lange T., Vankova Z. The Recast EU Blue Card Directive: Towards a Level Playing Field to Attract Highly Qualified Migrant Talent to Work in the EU? *European Journal of Migration and Law*. 2022. № 24(4). P. 489–515. URL: https://brill.com/view/journals/emil/24/4/article-p489_2.xml
- [21] Shyshka R. B., Shyshka O. R., Shishka N. V., Slipchenko A. S., Tkalych M. O. Updating civil legislation in accordance with European quality standards: the example of Ukraine, 2022. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/handle/123456789/17469>
- [22] Міловська Н. В. Принцип правової визначеності в контексті оновлення цивільного законодавства України. *Нове українське право*. 2022. № 1. С. 57–63. URL: <http://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/197>
- [23] Brovchenko T., Zhuk O. The removal of damage caused by the necessity: Theoretical basis and judicial practice in Ukraine. *OER Osteuropa Recht*. 2024. № 69(2). P. 127–135. URL: <https://www.nomos-elibrary.de/10.5771/0030-6444-2023-2-190.pdf>
- [24] Литвиненко Є. В. Можливі напрями удосконалення вітчизняного законодавства щодо надання послуг в освітній сфері. *Академічні візії*. 2023. № 18. URL: <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/309/271>
- [25] Конституційна реформа: якою вона може бути? 2023. URL: <https://rpr.org.ua/news/konstytutsiy-na-reforma-iakoiu-vona-mozhe-buty/>
- [26] Біленчук П., Кравчук О., Обіход Т. Конституційна модернізація установчої влади українського народу в умовах євроінтеграційних змін, 2023. URL: <https://lexinform.com.ua/dumka-eksperta/konstytutsijna-modernizatsiya-ustanovchoyi-vlady-ukrayinskogo-narodu-v-umovah-yevrointegratsijnyh-zmin/>
- [27] Питання Комісії з питань правової реформи : Указ Президента України від 07.08.2019 № 584/2019. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/5842019-28949>

- [28] Pineau J. A very brief history of a recodification and its problems. *Studia Universitatis Babes Bolyai-Jurisprudentia*. 2011. № 56(4). P. 70–76. URL: <https://www.cceol.com/search/article-detail?id=146607>
- [29] Moscati L. Civil Codes and authors' rights / Research Handbook on Intellectual Property and Moral Rights. *Edward Elgar Publishing*, 2023. P. 81–94 URL: <https://www.elgaronline.com/edcollchap/book/9781789904871/book-part-9781789904871-13.xml>
- [30] Khodji-Akbarovna R. N. Classification of codifications of private international law. *Journal of Intellectual Property and Human Rights*. 2023. № 2(12). P. 126–135. URL: <http://journals.academiczone.net/index.php/jiphr/article/view/1833>
- [31] Maglione G. Restorative Justice and Criminal Justice Reform: Forms, Issues and Counter-Strategies. *Handbook of Issues in Criminal Justice Reform in the United States*. 2022. P. 717–736. URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-030-77565-0_36
- [32] Fischer C., Haferkamp H. P. System and codification – exclusion or inclusion of special law? A German perspective. *Law and Diversity: European and Latin American Experiences from a Legal Historical Perspective*. 2024. № 501. URL: <https://library.oapen.org/bitstream/handle/20.500.12657/88644/1/gplh-21-9783944773407.pdf#page=515>
- [33] Števec M., Ivančo M. The conception and institutional novelties of recodification of private law in the Slovak Republic. *The Law of Obligations in Central and Southeast Europe*. Routledge, 2021. P. 33–49. URL: <https://www.taylorfrancis.com/chapters/edit/10.4324/9781003080565-3/conception-institutional-novelties-recodification-private-law-slovak-republic-marek-%C5%A1tevec%C4%8Dek-marek-ivan%C4%8Do>
- [34] Linklaters. Reform of the Belgian Civil Code, 2024. URL: [https://www.linklaters.com/en/insights/publications/2022/september/on-track-to-a-modernised-belgian-civil-code#:~:text=The%20extensive%20reform%2C%20launched%20in,contracts%20\(upcoming%20Book%207\)%2C](https://www.linklaters.com/en/insights/publications/2022/september/on-track-to-a-modernised-belgian-civil-code#:~:text=The%20extensive%20reform%2C%20launched%20in,contracts%20(upcoming%20Book%207)%2C)
- [35] Document 32002Q0328. Interinstitutional Agreement of 28 November 2001 on a more structured use of the recasting technique for legal acts. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32002Q0328>
- [36] European Commission. Energy Performance of Buildings Directive, 2024. URL: https://energy.ec.europa.eu/topics/energy-efficiency/energy-efficient-buildings/energy-performance-buildings-directive_en
- [37] Statute Law Revision Act 1958. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/Eliz2/6-7/46/contents>
- [38] Law Commission. Statute law repeals. URL: <https://lawcom.gov.uk/our-work/statute-law-repeals/>
- [39] European Union (Withdrawal) Act 2018. URL: <https://bills.parliament.uk/bills/2045>
- [40] Law Commission. Codification of the law in Wales. URL: <https://lawcom.gov.uk/codification-of-the-law-in-wales/>
- [41] York E., Muresianu A. The Tax Cuts and Jobs Act Simplified the Tax Filing Process for Millions of Households, 2018. URL: <https://taxfoundation.org/research/all/federal/the-tax-cuts-and-jobs-act-simplified-the-tax-filing-process-for-millions-of-americans/>
- [42] Scott R. E. The Uniform Commercial Code and the ongoing Quest for an efficient and fair Commercial Law. *The American Law Institute-A Centennial History (forthcoming book, Andrew Gold & Robert Gordon, editors), Columbia Law and Economics Working Paper*. 2022. № 661. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4212754
- [43] Fox W. F., Dautaj Y. The life of arbitration law Has been experience, not logic: Gorsuch, Kavanaugh, and the Federal Arbitration Act. *Cardozo J. Conflict Resol.* 2019. № 21, P. 1.

- URL: <https://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/cardcore21&div=5&id=&page=>
- [44] Laurent B. *European objects: The troubled dreams of harmonization*. MIT Press, 2022. URL: https://books.google.com.ua/books?hl=ru&lr=&id=cyQuEAAAQBAJ&oi=fnd&pg=PR7&dq=legislation+EU+harmonization&ots=bJTUGpKsM2&sig=LPdnYzD9i7tuX66f59tUkafMf84&redir_esc=y#v=onepage&q=legislation%20EU%20harmonization&f=false
- [45] Wozniak M. *Harmonisation of EU Competition Law Enforcement*, 2020. URL: <https://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/yars22&div=16&id=&page=>
- [46] Lukáčová M., Korečko J., Jenčová S., Jusková M. Analysis of selected indicators of tax competition and tax harmonization in the EU. *Entrepreneurship and Sustainability Issues*. 2020. № 8(1). P. 123. URL: https://jssidoi.org/jesi/uploads/articles/29/Lukacova_Analysis_of_selected_indicators_of_tax_competition_and_tax_harmonization_in_the_EU.pdf
- [47] Hailbronner K. *Immigration and asylum law and policy of the European Union*. BRILL, 2024. URL: https://books.google.com.ua/books?hl=ru&lr=&id=zs7EAAAQBAJ&oi=fnd&pg=PR3&dq=legislation+EU+harmonization+permanent+residence&ots=Cer8-84u4J&sig=5e3MYDCOUyjtgaWFgsYi30_wEMc&redir_esc=y#v=onepage&q=legislation%20EU%20harmonization%20permanent%20residence&f=false
- [48] Topchiy V. Questions of internationalization constitutional legislation: leading countries experience and prospect of Ukraine. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2018. № 205. URL: https://journal-vjhr.sk/wp-content/uploads/2020/12/Vyshegrad-6_2018_Tom-2-1.pdf#page=205
- [49] Dimitrieska V. *Internationalization and Global Competence / Internationalizing Rural Science Teacher Preparation: Action Research for Global Competency*. Cham: Springer International Publishing. 2023. P. 13–27. URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-031-46073-9_2
- [50] Varella M. D. *Internationalization of law. Switzerland: Springer International Publishing*. 2024. URL: <https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-642-54163-6>
- [51] Cui Y. *Artificial intelligence and judicial modernization*. Singapore: Springer, 2020. h URL: <https://link.springer.com/content/pdf/10.1007/978-981-32-9880-4.pdf>
- [52] Wang D. *Research on Legislative Flexibility Mechanism / 4th International Conference on Culture, Education and Economic Development of Modern Society (ICCESE 2020)*. Atlantis Press, 2020. P. 631–636. URL: <https://www.atlantispress.com/proceedings/iccese-20/125936796>
- [53] Dorssoom E. I. *Flexible Law: The Impact of Legislative Resources on Policy Adoption : Doctoral dissertation, University of Missouri-Columbia*, 2022. URL: <https://www.proquest.com/openview/c1d92d372d8da26d1ee9a50af97d06b9/1?pq-origsite=gscholar&cbl=18750&diss=y>
- [54] Остапенко А. Деякі питання кодифікації законодавства у сфері оборони України, 2022. URL: https://scholar.googleusercontent.com/scholar?q=cache:p_v5tRVHNUgJ:scholar.google.com/+%D0%BA%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D1%84%D1%96%D0%BA%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F+%D0%B7%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D0%B2%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B0&hl=ru&as_sdt=0,5&as_ylo=2022
- [55] Bagby J. W., Packin N. G. RegTech and predictive lawmaking: Closing the RegLag between prospective regulated activity and regulation. *Mich. Bus. & Entrepreneurial L. Rev.* 2020. № 10. P. 127. URL: <https://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/mijoeqv10&div=11&id=&page=>

- [56] Surden H. Machine learning and law: An overview. *Research Handbook on Big Data Law*. 2021. P. 171–184. URL: <https://www.elgaronline.com/edcollchap/edco11/9781788972819/9781788972819.00014.xml>
- [57] Ordoñez H. A., Ordoñez C. C., Ordoñez J. A., Urbano F. A. Jurisprudence search in Colombia based on natural language processing (NLP) and Lynked. *INGE CUC*. 2020. № 16(2). P. 277–284. URL: <https://revistascientificas.cuc.edu.co/ingecuc/article/view/3317>
- [58] Giacalone M., Cusatelli C., Romano A., Buondonno A., Santarcangelo V. Big Data and forensics: An innovative approach for a predictable jurisprudence. *Information Sciences*. 2018. № 426. P. 160–170. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0020025517310320>
- [59] Wachter S., Mittelstadt B. A right to reasonable inferences: re-thinking data protection law in the age of big data and AI. *Colum. Bus. L. Rev.* 2019. P. 494. URL: <https://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/colb2019&div=15&id=&page=>
- [60] Syaeh M. T., Fahriani F. Crossing the digital era by analyzing cryptocurrency and blockchain law in modern jurisprudence through local genius 6.0 ideas Internet of things (Iot). *Innovative: Journal of Social Science Research*. 2024. № 4(1). P. 2313–2326. URL: <http://j-innovative.org/index.php/Innovative/article/view/7879>
- [61] Drahmman A., Meuwese A. AI and Lawmaking: An Overview. *Law and Artificial Intelligence: Regulating AI and Applying AI in Legal Practice*. 2022. P. 433–449. URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-94-6265-523-2_22
- [62] Bresciani P. I. E. R., Palmirani M. Constitutional opportunities and risks of AI in the law-making process. *FEDERALISMI. IT*. 2024. № 2. P. 1–18. URL: <https://cris.unibo.it/handle/11585/953858>
- [63] Rangone N. Artificial intelligence challenging core State functions: A focus on law-making and rule-making. *Revista de Derecho Público: teoría y método*. 2023. № 8. P. 95–126.
- [64] Custers B., Fosch-Villaronga E. Law and artificial intelligence: regulating AI and applying AI in legal practice. 2022. Vol. 35. Springer Nature. URL: https://books.google.com.ua/books?hl=ru&lr=&id=oqB5EAAAQBAJ&oi=fnd&pg=PR5&dq=AI+lawmaking&ots=iR626tRiJM&sig=cFEmsIO8YPScfqf_OtaCAOd-mm8&redir_esc=y#v=onepage&q=AI%20lawmaking&f=false
- [65] Khan A. A., Akbar M. A., Fahmideh M., Liang P., Waseem M., Ahmad A., Abrahamsson P. AI ethics: an empirical study on the views of practitioners and lawmakers. *IEEE Transactions on Computational Social Systems*. 2023. URL: <https://ieeexplore.ieee.org/abstract/document/10066257>
- [66] McCroskey J. C. An introduction to rhetorical communication. *Routledge*. 2015. URL: https://books.google.com/books?hl=ru&lr=&id=vHz4CgAAQBAJ&oi=fnd&pg=PP1&ots=CXjMjt9t_6&sig=2hl61aTdsW0sViOT239YJDzUO5A
- [67] Макеєва О. М. Правова комунікація в умовах трансформації законодавства. 2023. URL: <https://dspace.nau.edu.ua/handle/NAU/61723>
- [68] Konopacki M., Albu D., Steibel F. MUDAMOS: a civil society initiative on collaborative lawmaking in Brazil. *Proceedings of the 12th International Conference on Theory and Practice of Electronic Governance*. 2019. P. 175–180. URL: <https://dl.acm.org/doi/abs/10.1145/3326365.3326388>

REFERENCES

- [1] Venetska, M. V. (2022). Recodification of the civil code of Ukraine and the principle of legal certainty. *Constitutional state*, 33, 446–455. Retrieved from http://lib.rada.gov.ua/static/about/text/pravova-derjava.vipusk-33-_2022_.pdf#page=446

- [2] Baranov, O. (2022). Digital transformation as a source of renovation of the paradigm of recodification and updating of legislation: Review of problems. *Law Ukr.: Legal J.*, 2022, 28. Retrieved from https://heinonline.org/hol-cgi-bin/get_pdf.cgi?handle=hein.journals/lawukrai2022§ion=107
- [3] Dovgert, A. (2019). Recodification of the civil code of Ukraine: main factors and prerequisites for the start. *Law of Ukraine*, 1. Retrieved from <https://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&profile=ehost&scope=site&authtype=crawler&jrnl=10269932&AN=134923547&h=dfX4OkLfiLZB%2Bf1livO3By6vFwWc4So0FSL575ny6O7WpE2vrphDclJn5x073m%2BxEq5ojFFy%2FTBIw0YddXq8Jw%3D%3D&crl=c>
- [4] Rocheton, J. (2014) Creating a Fertile Ground for Codification. In *The Genesis of Nineteenth-Century Civil Codes in the United States*. Brill Nijhoff, pp. 123–169. Retrieved from <https://brill.com/display/book/9789004689978/BP000007.xml>
- [5] Dovgert, A. S., Kuznetsova, N. ., Khomenko, M. M., Buyadzhi, G. V., Zakhvataev, V. M., Kalakura, V. Ya., Kapitsa, Yu.M., Kot, O. O., Kokhanovska, O. V., Maidanyk, R. A., & Stefanchuk, R. O. (2020). *Recodification of civil legislation of Ukraine*. The concept of updating the Civil Code of Ukraine. Retrieved from <https://pravo.ua/wp-content/uploads/2021/01/Proekt-Koncepcii-onovlennja-Civilnogo-kodeksu-Ukraini.pdf>
- [6] New Criminal Code. (2024). *The text of the project of the new Criminal Code of Ukraine / Draft of the new Criminal Code of Ukraine*. Retrieved from <https://newcriminalcode.org.ua/criminal-code>
- [7] Osetynska, G. (2022). *Is it expedient to abolish the Economic Code of Ukraine?* Retrieved from <https://unba.org.ua/publications/7706-docil-nist-skasuvannya-gospodars-kogo-kodeksu-ukraini.html>
- [8] Dovgert, A. S. (2023). Recodification of civil law: the question of the general part of the pandect system in dialogue with German scientists. *New Ukrainian law*, 1, 20–27. Retrieved from <http://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/421>
- [9] Kolomiets, V. M., Zaitsev, M. M., & Chunakov, R. V. (2021). *Prospects for the codification of military legislation of Ukraine in today's realities*. Retrieved from https://ep.unesco-socio.in.ua/wp-content/uploads/2021/11/34-_Kolomiyets-Zajtsev-CHunakov.pdf
- [10] Khodyko, Y. (2023). Autonomous Robots and Their Legal Regime in the Context of Recodification of Civil Legislation of Ukraine. *Law, State and Telecommunications Review*, 15(2), 54–65. Retrieved from <https://periodicos.unb.br/index.php/RDET/article/view/44893>
- [11] Jakúbeková, D. D. (2021). The Current State of Recodification Works of Slovak Private Law and Its Perspectives. *Central European Journal of Comparative Law*, 2(1), 83–92. Retrieved from <https://www.cceol.com/search/article-detail?id=949922>
- [12] Bárková, D. (2023). Daňové souvislosti rekodifikace účetnictví čri tax consequences of recodification of the Czech accounting law. *Days of tax law*, 58. Retrieved from <https://unibook.upjs.sk/img/cms/2023/pravf/v-slovensko-ceske-dni-danoveho-prava.pdf#page=58>
- [13] Liégeois, V., & Akkermans, J. (2022). Recodifying the Law: A Metalinguistic Inquiry into the Recodification of Belgian Law Between 2014–2019. *International Journal for the Semiotics of Law-Revue internationale de Sémiotique juridique*, 35(5), 1761–1795. Retrieved from <https://link.springer.com/article/10.1007/s11196-022-09894-6>
- [14] Vogel, F., Hamann, H., & Gauer, I. (2018). Computer-assisted legal linguistics: Corpus analysis as a new tool for legal studies. *Law & Social Inquiry*, 43(4), 1340–1363. Retrieved from <https://www.cambridge.org/core/journals/law-and-social-inquiry/article/>

- computerassisted-legal-linguistics-corpus-analysis-as-a-new-tool-for-legal-studies/ECE00988220A71116FD1D4BC85894717
- [15] Dirix, E., Tilleman, B., Lierman, S., & Storme, M. E. (2018). *De Valks juridisch woordenboek*. Retrieved from <https://repository.uantwerpen.be/desktop/irua>
- [16] Ryan, M. A (2021). Codified Constitution? A Tale of Two Reports. *Nottingham LJ*, 29, 18. Retrieved from <https://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/notnghmlj29&div=7&id=&page=>
- [17] Murkens, J. E. K. (2021). A written constitution: a case not made. *Oxford Journal of Legal Studies*, 41(4), 965–986. Retrieved from <https://academic.oup.com/ojls/article/41/4/965/6262073>
- [18] Dancer, W. T., & Powell D. (2022). Before and After the Economic Growth, Regulatory Relief and Consumer Protection Act of 2018. *Journal of Accounting and Finance*, 22(1). Retrieved from <https://articlearchives.co/index.php/JAF/article/view/364>
- [19] Prentice, B. (2022). The Tax Cuts and Jobs Act Impact on Itemized Deductions. *Rutgers Bus. LJ.*, 18, 1. Retrieved from <https://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/rutgblaj18&div=4&id=&page=>
- [20] De Lange, T., & Vankova, Z. (2022). The Recast EU Blue Card Directive: Towards a Level Playing Field to Attract Highly Qualified Migrant Talent to Work in the EU? *European Journal of Migration and Law*, 24(4), 489–515. Retrieved from https://brill.com/view/journals/emil/24/4/article-p489_2.xml
- [21] Shyshka, R. B., Shyshka, O. R., Shishka, N. V., Slipchenko, A. S., & Tkalych, M. O. (2022). *Updating civil legislation in accordance with European quality standards: the example of Ukraine*. Retrieved from <https://dspace.univd.edu.ua/handle/123456789/17469>
- [22] Milovska, N. V. (2022). The principle of legal certainty in the context of updating the civil legislation of Ukraine. *New Ukrainian law*, 1, 57–63. Retrieved from <http://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/197>
- [23] Brovchenko, T., & Zhuk, O. (2024). The removal of damage caused by the necessity: Theoretical basis and judicial practice in Ukraine. *OER Osteuropa Recht*, 69(2), 127–135. Retrieved from <https://www.nomos-elibrary.de/10.5771/0030-6444-2023-2-190.pdf>
- [24] Lytvynenko, E. V. (2023). Possible directions of improvement of domestic legislation regarding the provision of services in the educational sphere. *Academic visions*, 18. Retrieved from <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/309/271>
- [25] Reanimation package of reforms. (2023). *Coalition Reanimation Package of Reforms*. Constitutional reform: what could it be. Retrieved from <https://rpr.org.ua/news/konstytutsiyina-reforma-iako-iu-vona-mozhe-buty/>
- [26] Bilenchuk, P., Kravchuk, O., & Obikhod T. (2023). *Constitutional modernization of the constituent power of the Ukrainian people in the conditions of European integration changes*. Retrieved from <https://lexinform.com.ua/dumka-eksperta/konstytutsijna-modernizatsiya-ustanovchoyi-vlady-ukrayinskogo-narodu-v-umovah-yevrointegratsijnyh-zmin/>
- [27] Decree of the President of Ukraine No. 584/2019 of August 7, 2019, «Issues of the Commission on Legal Reform», <https://www.president.gov.ua/documents/5842019-28949>
- [28] Pineau, J. (2011). A very brief history of a recodification and its problems. *Studia Universitatis Babeş Bolyai-Jurisprudentia*, 56(4), 70–76. Retrieved from <https://www.cceol.com/search/article-detail?id=146607>
- [29] Moscati, L. (2023). Civil Codes and authors' rights. In *Research Handbook on Intellectual Property and Moral Rights*. Edward Elgar Publishing, pp. 81–94. Retrieved from <https://>

- www.elgaronline.com/edcollchap/book/9781789904871/book-part-9781789904871-13.xml
- [30] Khodji-Akbarovna, R. N. (2023). Classification of codifications of private international law. *Journal of Intellectual Property and Human Rights*, 2(12), 126–135. Retrieved from <http://journals.academiczone.net/index.php/jiphr/article/view/1833>
- [31] Maglione, G. (2022). Restorative Justice and Criminal Justice Reform: Forms, Issues and Counter-Strategies. *Handbook of Issues in Criminal Justice Reform in the United States*, 717–736. Retrieved from https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-030-77565-0_36
- [32] Fischer, C., & Haferkamp, H. P. (2024). System and codification – exclusion or inclusion of special law? A German perspective. *Law and Diversity: European and Latin American Experiences from a Legal Historical Perspective*, 501. Retrieved from <https://library.oapen.org/bitstream/handle/20.500.12657/88644/1/gplh-21-9783944773407.pdf#page=515>
- [33] Števíček, M., & Ivančo, M. (2021). The conception and institutional novelties of recodification of private law in the Slovak Republic. In *The Law of Obligations in Central and Southeast Europe*. Routledge, pp. 33–49. Retrieved from <https://www.taylorfrancis.com/chapters/edit/10.4324/9781003080565-3/conception-institutional-novelties-recodification-private-law-slovak-republic-marek-%C5%A1tev%C4%8Dek-marek-ivan%C4%8Do>
- [34] Linklaters (2024). *Reform of the Belgian Civil Code*. Retrieved from [https://www.linklaters.com/en/insights/publications/2022/september/on-track-to-a-modernised-belgian-civil-code#:~:text=The%20extensive%20reform%2C%20launched%20in,contracts%20\(upcoming%20Book%207\)%2C](https://www.linklaters.com/en/insights/publications/2022/september/on-track-to-a-modernised-belgian-civil-code#:~:text=The%20extensive%20reform%2C%20launched%20in,contracts%20(upcoming%20Book%207)%2C)
- [35] Document 32002Q0328. Interinstitutional Agreement of 28 November 2001 on a more structured use of the recasting technique for legal acts. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32002Q0328>
- [36] European Commission. Energy Performance of Buildings Directive, 2024. Retrieved from https://energy.ec.europa.eu/topics/energy-efficiency/energy-efficient-buildings/energy-performance-buildings-directive_en
- [37] Statute Law Revision Act 1958. Retrieved from <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/Eliz2/6-7/46/contents>
- [38] Law Commission. Statute law repeals. Retrieved from <https://lawcom.gov.uk/our-work/statute-law-repeals/>
- [39] European Union (Withdrawal) Act 2018. Retrieved from <https://bills.parliament.uk/bills/2045>
- [40] Law Commission. Codification of the law in Wales. Retrieved from <https://lawcom.gov.uk/codification-of-the-law-in-wales/>
- [41] York, E., & Muresianu, A. (2018). *The Tax Cuts and Jobs Act Simplified the Tax Filing Process for Millions of Households*. Retrieved from <https://taxfoundation.org/research/all-federal/the-tax-cuts-and-jobs-act-simplified-the-tax-filing-process-for-millions-of-americans/>
- [42] Scott, R. E. (2022). The Uniform Commercial Code and the ongoing Quest for an efficient and fair Commercial Law. The American Law Institute-A Centennial History (forthcoming book, Andrew Gold & Robert Gordon, editors), Columbia Law and Economics Working Paper, 661. Retrieved from https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4212754
- [43] Fox, W. F., & Dautaj, Y. (2019). The life of arbitration law Has been experience, not logic: Gorsuch, Kavanaugh, and the Federal Arbitration Act. *Cardozo J. Conflict Resol.*, 21, 1.

- Retrieved from <https://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/cardcore21&div=5&id=&page=>
- [44] Laurent, B. (2022). *European objects: The troubled dreams of harmonization*. MIT Press. Retrieved from https://books.google.com.ua/books?hl=ru&lr=&id=cyQuEAAAQBAJ&oi=fnd&pg=PR7&dq=legislation+EU+harmonization&ots=bJTUGpKsM2&sig=LPdnYzD9i7tuX66f59tUkafMf84&redir_esc=y#v=onepage&q=legislation%20EU%20harmonization&f=false
- [45] Wozniak, M. (2020). *Harmonisation of EU Competition Law Enforcement*. Retrieved from <https://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/yars22&div=16&id=&page=>
- [46] Lukáčová, M., Korečko, J., Jenčová, S., & Jusková, M. (2020). Analysis of selected indicators of tax competition and tax harmonization in the EU. *Entrepreneurship and Sustainability Issues*, 8(1), 123. Retrieved from https://jssidoi.org/jesi/uploads/articles/29/Lukacova_Analysis_of_selected_indicators_of_tax_competition_and_tax_harmonization_in_the_EU.pdf
- [47] Hailbronner, K. (2024). *Immigration and asylum law and policy of the European Union*. BRILL. Retrieved from https://books.google.com.ua/books?hl=ru&lr=&id=zs7EAAAQBAJ&oi=fnd&pg=PR3&dq=legislation+EU+harmonization+permanent+residence&ots=Cer8-84u4J&sig=5e3MYDCOUyjtgaWFGsYi30_wEMc&redir_esc=y#v=onepage&q=legislation%20EU%20harmonization%20permanent%20residence&f=false
- [48] Topchii, V. (2018). Questions of internationalization constitutional legislation: leading countries experience and prospect of Ukraine. *Visegrad Journal on Human Rights*, 205. Retrieved from https://journal-vjhr.sk/wp-content/uploads/2020/12/Vyshegrad-6_2018_Tom-2-1.pdf#page=205
- [49] Dimitrieska, V. (2023). Internationalization and Global Competence. In *Internationalizing Rural Science Teacher Preparation: Action Research for Global Competency*. Cham: Springer International Publishing, pp. 13–27. Retrieved from https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-031-46073-9_2
- [50] Varella, M. D. (2024). *Internationalization of law*. Switzerland: Springer International Publishing. Retrieved from <https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-642-54163-6>
- [51] Cui, Y. (2020). *Artificial intelligence and judicial modernization*. Singapore: Springer. Retrieved from <https://link.springer.com/content/pdf/10.1007/978-981-32-9880-4.pdf>
- [52] Wang, D. (2020). Research on Legislative Flexibility Mechanism. In *4th International Conference on Culture, Education and Economic Development of Modern Society (ICCESE 2020)*. Atlantis Press, pp. 631–636. Retrieved from <https://www.atlantispress.com/proceedings/iccese-20/125936796>
- [53] Dorssom, E. I. (2022). *Flexible Law: The Impact of Legislative Resources on Policy Adoption*. Doctoral dissertation, University of Missouri-Columbia. Retrieved from <https://www.proquest.com/openview/c1d92d372d8da26d1ee9a50af97d06b9/1?pq-origsite=gscholar&cbl=18750&diss=y>
- [54] Ostapenko, A. (2022). *Some issues of codification of legislation in the field of defense of Ukraine*. Retrieved from https://scholar.googleusercontent.com/scholar?q=cache:p_v5tRVHNUgJ:scholar.google.com/+%D0%BA%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D1%84%D1%96%D0%BA%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F+%D0%B7%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D0%B2%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B0&hl=ru&as_sdt=0,5&as_ylo=2022

- [55] Bagby, J. W., & Packin, N. G. (2020). RegTech and predictive lawmaking: Closing the RegLag between prospective regulated activity and regulation. *Mich. Bus. & Entrepreneurial L. Rev.*, 10, 127. Retrieved from <https://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/mijoeqv10&div=11&id=&page=>
- [56] Surden, H. (2021). Machine learning and law: An overview. *Research Handbook on Big Data Law*, 171–184. <https://www.elgaronline.com/edcollchap/edcol/9781788972819/9781788972819.00014.xml>
- [57] Ordoñez, H. A., Ordoñez, C. C., Ordoñez, J. A., & Urbano, F. A. (2020). Jurisprudence search in Colombia based on natural language processing (NLP) and Lynked Data. *INGE CUC*, 16(2), 277–284. Retrieved from <https://revistascientificas.cuc.edu.co/ingecuc/article/view/3317>
- [58] Giacalone, M., Cusatelli, C., Romano, A., Buondonno, A., & Santarcangelo, V. (2018). Big Data and forensics: An innovative approach for a predictable jurisprudence. *Information Sciences*, 426, 160–170. Retrieved from <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0020025517310320>
- [59] Wachter, S., & Mittelstadt, B. (2019). A right to reasonable inferences: re-thinking data protection law in the age of big data and AI. *Colum. Bus. L. Rev.*, 494. Retrieved from <https://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/colb2019&div=15&id=&page=>
- [60] Syaeh, M. T., & Fahriany, F. (2024). Crossing the digital era by analyzing cryptocurrency and blockchain law in modern jurisprudence through local genius 6.0 ideas Internet of things (Iot). *Innovative: Journal of Social Science Research*, 4(1), 2313–2326. Retrieved from <http://j-innovative.org/index.php/Innovative/article/view/7879>
- [61] Drahmman, A., & Meuwese, A. (2022). AI and Lawmaking: An Overview. *Law and Artificial Intelligence: Regulating AI and Applying AI in Legal Practice*, 433–449. Retrieved from https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-94-6265-523-2_22
- [62] Bresciani, P. I. E. R., & Palmirani M. (2024). Constitutional opportunities and risks of AI in the law-making process. *FEDERALISMI. IT*, 2, 1–18. Retrieved from <https://cris.unibo.it/handle/11585/953858>
- [63] Rangone, N. (2023). Artificial intelligence challenging core State functions: A focus on law-making and rule-making. *Revista de Derecho Público: teoría y método*, 8, 95–126.
- [64] Custers, B., & Fosch-Villaronga, E. (2022). *Law and artificial intelligence: regulating AI and applying AI in legal practice* (Vol. 35). Springer Nature. Retrieved from https://books.google.com.ua/books?hl=ru&lr=&id=oqB5EAAAQBAJ&oi=fnd&pg=PR5&dq=AI+lawmaking&ots=iR626tRiJM&sig=cFEmsIO8YPScfqf_OtaCAOd-mm8&redir_esc=y#v=onepage&q=AI%20lawmaking&f=false
- [65] Khan, A. A., Akbar, M. A., Fahmideh, M., Liang, P., Waseem, M., Ahmad, A., & Abrahamsson, P. (2023). AI ethics: an empirical study on the views of practitioners and lawmakers. *IEEE Transactions on Computational Social Systems*, 2023. Retrieved from <https://ieeexplore.ieee.org/abstract/document/10066257>
- [66] McCroskey, J. C. (2015). *An introduction to rhetorical communication*. Routledge. Retrieved from https://books.google.com/books?hl=ru&lr=&id=vHz4CgAAQBAJ&oi=fnd&pg=PP1&ots=CXjMjt9t_6&sig=2hl61aTdsWosViOT239YJDzUO5A
- [67] Makeeva, O. M. (2023). *Legal communication in the conditions of transformation of legislation*. Retrieved from <https://dspace.nau.edu.ua/handle/NAU/61723>
- [68] Konopacki, M., Albu, D., & Steibel, F. (2019). MUDAMOS: a civil society initiative on collaborative lawmaking in Brazil. In *Proceedings of the 12th International Conference on Theory and Practice of Electronic Governance*, pp. 175–180. Retrieved from <https://dl.acm.org/doi/abs/10.1145/3326365.3326388>

Роман Вікторович Вереша

Доктор юридичних наук, професор
Кафедра кримінального та адміністративного права
Академія адвокатури України
01032, бульвар Тараса Шевченка, 27, Київ, Україна

Roman V. Veresha

Doctor of Law, Professor
Department of Criminal and Administrative Law
Academy of Advocacy of Ukraine
01032, 27 Tarasa Shevchenka Blvd., Kyiv, Ukraine

Валерій Віталійович Карпунцов

Доктор юридичних наук, професор
Кафедра політичних наук та права
Київський національний університет будівництва та архітектури
03037, проспект Повітрофлотський, 31, Київ, Україна

Valerii V. Karpuntsov

Doctor of Law, Professor
Department of Political Science and Law
Kyiv National University of Construction and Architecture
03037, 31, Povitroflotsky Ave. Kyiv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Вереша Р. В., Карпунцов В. В. Правнича рекодифікація – створення законодавства нового часу. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2024. Т. 31. № 2. С. 46–74.

Suggested Citation: Veresha, R. V., & Karpuntsov, V. V. (2024). Legal Recodification – Creating Legislation for a New Era. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 31(2), 46–74.

Стаття надійшла / Submitted: 03/05/2024

Доопрацьовано / Revised: 03/06/2024

Схвалено до друку / Accepted: 27/06/2024

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО. ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВознавство. ЄВРОІНТЕГРАЦІЯ

УДК 316.334.4

DOI: 10.31359/1993-0909-2024-31-2-75

Сергій Петрович Рабінович

*Львівська лабораторія прав людини і громадянина
НДІ державного будівництва і місцевого самоврядування
Національної академії правових наук України
Львів, Україна*

Ольга Вікторівна Томіна

*Львівська лабораторія прав людини і громадянина
НДІ державного будівництва і місцевого самоврядування
Національної академії правових наук України
Львів, Україна*

ЄВРОПЕЙСЬКА ІНТЕГРАЦІЯ І ПРАВОЛЮДИННІ МАРКЕРИ КУЛЬТУРНО-ПРАВОВОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНИ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД

Анотація. *Актуальність дослідження зумовлена реальною перспективою надання Україні членства в Європейському Союзі, що робить необхідною рефлексію над теоретико-методологічними основами осмислення процесу євроінтеграції й розкриття евристичного потенціалу соціально-філософських підходів як засобів такого осмислення. Метою статті є виявлення концептуально-методологічних можливостей розвитку неklasичних соціологічних підходів для вирішення завдання опису політико-правових аспектів європейської інтеграції України і зв'язків між цим процесом і транснаціональною стандартизацією прав людини в Європейському Союзі. Основні методи дослідження. Розвідку здійснено з опертям на методологію конструктивістського структуралізму П'єра Бурдьє, доповнену за рахунок категорій потреб та інтересів як породжувального механізму боротьби й кооперації в полі влади, політики і права; а також концепту ідентичності, що уможливує більш різнобічне соціолого-правове осмислення процесу європейської інтеграції України. Результати дослідження. Доведено, що «демократія», «права людини» і «верховенство права» – термінологічні позначення сфер праволюдінної стандартизації і засобів розбудови правової ідентичності ЄС і правового поля ЄС. Нормативний зміст і смисл, наданий цим принципам органами ЄС і є тим стандартом, який уможливує включення України в структуру політико-правового поля ЄС. Водночас діюча інституційна система забезпечення стандартів прав людини у поєднанні із спожи-*

вацьким типом габітусу сприяють формуванню в громадян держав-членів ЄС не стільки колективної, скільки індивідуальної ідентичності лібералістичного гатунку.

Ключові слова: П'єр Бурдьє, соціальний конструктивізм, політико-правове поле, європейська інтеграція України, міжнародні стандарти прав людини, європейська культурно-правова ідентичність.

Serhii P. Rabinovych

*Lviv Laboratory on Human Rights
Scientific Research Institute of State Building and Local Self-Government
Academy of Legal Sciences of Ukraine
Lviv, Ukraine*

Olha V. Tomina

*Lviv Laboratory on Human Rights
Scientific Research Institute of State Building and Local Self-Government
Academy of Legal Sciences of Ukraine
Lviv, Ukraine*

EUROPEAN INTEGRATION AND HUMAN RIGHTS MARKERS OF UKRAINE'S CULTURAL AND LEGAL IDENTITY: A SOCIOLOGICAL APPROACH

Abstract. *The relevance of the study is determined by the real prospect of granting Ukraine European Union membership, which makes it necessary to reflect on the theoretical and methodological foundations of understanding the European integration process and reveal the heuristic potential of socio-philosophical approaches as means of such understanding. The purpose of the article is to identify the conceptual and methodological possibilities of non-classical sociological approaches development to solve the task of describing the political and legal aspects of Ukraine's European integration and the connections between this process and transnational standardization of human rights in the European Union. Basic research methods. The investigation has been carried out based on the methodology of Pierre Bourdieu's constructivist structuralism, supplemented by categories of needs and interests as a generative mechanism of struggle and cooperation in the field of power, politics and law; as well as the concept of identity, which enables a more versatile sociological and legal understanding of Ukraine's European integration process. Research results. It is proved that «democracy», «human rights» and «rule of law» are terminological designations of human rights standardization spheres and means of building the EU legal identity and the EU legal field. The normative content and meaning given to these principles by the EU bodies is the standard that enables the inclusion of Ukraine in the structure of the political and legal field of the EU. At the same time, the existing institutional system of ensuring human rights standards in combination with the consumerist type of habit contribute to the formation of the EU member states citizens not so much as a collective but as an individual identity of the liberal type.*

Keywords: *Pierre Bourdieu, social constructivism, political and legal field, European integration of Ukraine, International human rights standards, European cultural and legal identity.*

ВСТУП

Сьогодні, коли територія нашої держави перетворилася на поле битви з «руським світом», який становить загрозу самому існуванню європейської цивілізації, а європейська інтеграція України актуалізувалася як ніколи раніше, рефлексія над теоретико-методологічних основами осмислення євроінтеграційних процесів також стала нагальною і відтак не потребує додаткового аргументування.

У цьому зв'язку слід звернути увагу на те, що в здійснюваному українськими правознавцями описі євроінтеграційних процесів нерідко використовуються терміни й концепти, які є базовими для підходу, розробленого знаним французьким соціологом ХХ – ХХІ ст. П'єром Бурдьє. Мовиться про метафори й поняття, які власне в щойно згаданому підході й саме в ньому отримують своє автентичне смислове наповнення: «правове поле», «політичне поле», «правовий простір», «політичний простір», «економічний простір» тощо [1, с. 317, 661, 663; 2, с. 9; 3]. Поряд із цим брак у правознавчій літературі теоретико-соціологічної рефлексії над згаданими просторовими метафорами суттєво обмежує їх евристичний потенціал, залишаючи використовувані бурдьєзіанські концепти в статусі хіба що стилістичних прикрас.

Як застосування, так і критичне переосмислення і розвиток підходів Бурдьє видаються необхідною передумовою їх свідомого використання в складі концептуально-методологічної основи для осмислення політико-правових аспектів європейської інтеграції України. Зокрема, йдеться про осмислення місця й значення в цьому процесі феномену, який, послуговуючись термінологією знаного українського теоретика права П. М. Рабіновича, може бути позначено як «праволюднінні стандарти ЄС».

У сучасній західній політичній науці й правознавстві понятійний апарат і, почасти – методологія бурдьєзіанства використовуються, зокрема, під час опису тих явищ і процесів, які відбуваються в правовій системі ЄС [4–8]. Так, зокрема, науковець зі Сполученого Королівства К. Поломаркакіс (Konstantinos Alexandris Polomarkakis) спирається на рефлексивну соціологію Бурдьє для більш цілісного розуміння ролі Суду Європейського Союзу як актора політичних і правових відносин. Вчений використовує бурдьєзіанську концепцію правового поля як аналітичну основу для відстеження владних відносин між Судом та його співрозмовниками [4].

Північноамериканський політолог К. Парсонс (Craig Parsons) в есе «Як – і наскільки – відрізняються соціологічні підходи до вивчення ЄС?» здійснює спробу обґрунтувати плідність використання соціологічного підходу Бурдьє в дослідженнях Європейського Союзу. На думку цього політолога, новизна такого проекту полягає в тому, щоб відкинути більшість такі теоретичні дихотомії як національне/наднаціональне, держава/суспільство, об'єктивне/суб'єктивне, ідейне/матеріальне – і спробувати поставити питання про просторові та інтерпретаційні «поля дій» в ЄС. Сила бурдьєзіанських підходів полягає в тому, що вони «прорізають»

аналітичні дихотомії, щоб запропонувати нюанси, конкретні пояснення практичних дій». Водночас на думку Парсонса їхня слабкість у тому, що, відмовляючись від згаданих дихотомій, вони, тим не менш, «не бажають стверджувати, наскільки ж вони [самі] відрізняються від інших підходів» [5].

Бельгійський правознавець Б. де Вітте (Bruno de Witte) разом із французьким політологом А. Ваше (Antoine Vauchez) у монографії «Право як чинник формування Європи. Європейське право як транснаціональне соціальне поле» здійснюють спробу подати поглиблене розуміння європейського права як соціального та політичного явища. Для цього вони описують ролі значного різноманіття акторів, які стоять за правовими нормами та рішеннями, об'єднуючи погляди різних дисциплін (право, політологія, політична соціологія та історія), щоб запропонувати глобальну міждисциплінарну переоцінку ролі «права» та «юристів» у процесі євроінтеграції [6].

Британський дослідник Н. Гіббс (Nathan Gibbs) звертається до концепції європейського правового простору в контексті проблем політичної конституції та кризи державного устрою ЄС [7].

У колективному дослідницькому проєкті А. фон Богданді (Armin von Bogdandy), К. Грабенвартера (Christoph Grabenwarter) і П. Губера (Peter Huber) окреслюються загальні риси конституційного судочинства в європейському правовому просторі [8].

На противагу наведеному, українськими фахівцями, роботи яких присвячені праву ЄС [див., напр.: 9–11], праці Бурдьє, за нечисленними винятками, поки що не використовуються. До втішних винятків слід віднести передовсім ґрунтовну монографію харківського правознавця О. В. Сердюка 2007 року [12]. У цій розвідці науковець звертається до правової соціології Бурдьє в контексті інваріантності методологічного знання сучасного зарубіжного правознавства [12, с. 68–69, 72–75, 216]. Зі свого боку, автор цих рядків у 2021 році здійснив спробу застосувати бурдьєзіанський соціологічний аналіз для опису особливостей українського конституційного судочинства [13]. Як убачається, означеними розвідками сьогоднішній стан розробки проблеми в українському правознавстві практично вичерпується.

З урахуванням цього метою пропонованої публікації є виявлення концептуально-методологічних можливостей розвитку соціологічного підходу П'єра Бурдьє для вирішення завдання опису політико-правових аспектів європейської інтеграції України і зв'язків між цим процесом і транснаціональною стандартизацією у сфері прав і свобод людини.

1. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Соціальний конструктивізм та його концептуально-поняттєве оновлення як методологічні інструменти осмислення геополітичної боротьби

Вирішення вказаного вище дослідницького завдання вимагає опертя на низку взаємопов'язаних концептуальних підходів, загальнонаукових і спеціальних ме-

тодів та засобів дослідження, що в сукупності утворюють методологію пропонованої розвідки.

З огляду на розуміння концептуального підходу як побудованої на гранично загальних категоріях світоглядну аксіоматичну ідею, яка постулює загальну стратегію дослідження, відбір фактів та інтерпретацію результатів дослідження [14, с. 138], базовими філософсько-світоглядними методологічними підходами, на яких ґрунтуються подальші розмірковування, стали діалектичний і соціально-потребовий підходи в поєднанні із соціальним конструктивізмом Бурдьє.

Опертя на діалектичний методологічний принцип розвитку уможливорює розгляд європейських спільнот та їхніх учасників як таких, що трансформуються як на рівні свідомості, так і на рівні соціальної поведінки. Використання методологічного принципу протиріччя і закону боротьби суперечностей дозволяє осмислити бурдєзіанський концепт боротьби за межі політико-правового поля ЄС як розвиток відомих положень діалектики.

Діалектичний підхід своєрідно трансформується в бурдєзіанському соціологічному підході, якому сам його автор давав назви «структуралістського конструктивізму», «конструктивістського структуралізму» та «рефлексивної соціології». Розкриття особливостей методології останнього вимагає навести тут коротку характеристику його поняттєво-концептуального апарату. Розкриття особливостей методології останнього вимагає навести тут коротку характеристики його поняттєво-концептуального апарату.

Отже, у бурдєзіанській методології центральними є концепти соціального поля і капіталу [13, с. 238]. З погляду Бурдьє, соціальна реальність складається головним чином із полів, а соціальну дію він розуміє як дію всередині цих полів [15]. Головна перевага метафори поля в тому, що вона пропонує «цілісну систему пов'язаних питань, що рятують... від теоретичного вакууму позитивістського емпірицизму й емпіричної порожнечі суто теоретичного дискурсу» [16, с. 66]. Як указує американський соціолог Ділан Райлі, коментуючи підхід Бурдьє, «поля це агональні соціальні ігри, в яких агенти змагаються між собою за деяку ставку, яка соціально визначається, наприклад за прибуток або престиж» [15].

Поле влади є конфігурацією відносин між позиціями, що їх займають у ньому агенти та інституції цього поля. Ці позиції об'єктивно визначені своїм наявним чи потенційним розташуванням у «структурі розподілу певного виду влади (капіталу), володіння яким дає доступ до специфічних переваг, що є ставкою в цьому полі, а також своїм об'єктивним ставленням до інших позицій (домінування, підкорення, гомології тощо)» [16, с. 54]. Французький дослідник розглядав соціальні поля як ринки, на яких існують виробництво, попит і пропозиція особливої продукції – економічного, політичного, культурного (символічного) капіталів. Межі поля є ставкою в боротьбі за монополіне становище в ньому. Юридичне («правове») поле – місце соціальної й політичної боротьби різних соціальних сил. Це місце конкуренції за монополію на «право встановлювати право», символічної

боротьби за владу «виробляти і нав'язувати легітимне бачення світу». Автономія цього поля менша порівняно з іншими полями. Відтак юридичне поле постійно конкурує за свої межі з іншими полями [17; 18; 16, с. 56].

У питаннях функціонування ЄС слабкість автономії юридичного поля стосовно поля політики стає особливо відчутною. Попри те, що юридичні інструменти можуть розглядатись як автономні регулятивні засоби в нормативному просторі ЄС, однак власне сам цей простір складно уявити без політичної складової. Це, на наш погляд, дає підстави вести мову не стільки про самостійні політичні й юридичні поля в європейському просторі, скільки про політико-правове поле ЄС (термінопоняття «правового» і «юридичного» дозволимо собі далі вживати як синоніми).

Методологічне значення підходу Бурдье для нашого дослідження полягає в тому, що опертя саме на цей підхід дозволяє осмислити процес євроінтеграції України як складову змагання за розширення геополітичного поля ЄС. Для України ставками в цій геополітичній грі є набуття статусу «держави-члена ЄС», можливості використання економічних і військово-політичних ресурсів ЄС, збільшення свого військово-політичного й економічного капіталу як елементів цього статусу.

Особливістю сучасного континентального політико-правового простору є те, що боротьба в ньому йде за кордони між демократичною політико-правовою культурою Ради Європи та Європейського Союзу, з одного боку, та авторитаристською культурою «руського світу», з іншого. Водночас прикметно, що в політико-правовому просторі ЄС боротьба йде не за встановлення кордонів між політичними та юридичними полями окремих держав, а, навпаки, за їхнє зняття. Найзапекліший же геополітичний і ресурсний боротьба точиться не в рамках ЄС, а в ширших масштабах, між євроатлантичною (західною) і євразійською («східною») цивілізаціями.

Підхід Бурдье сьогодні в низці моментів піддається небезпідставній критиці. Так, Д. Райлі ставить під питання бурдєз'янську абсолютизацію агональних метафор «гри» і «боротьби» для опису соціальних процесів. На противагу цьому, він указує на наявність низки таких соціальних сфер як праця і громадські рухи, орієнтованих не на конкуренцію, а на «взаємність і доброзичливість» [15].

2. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

2.1. Сталість і динаміка культурно-правової ідентичності

Згідно з Бурдье, агентам притаманні габітуси – системи схем сприйняття й оцінки, які дозволяють їм надати смисл соціальному світу. Їхні системи диспозицій виникають завдяки інтерналізації певного типу соціальних і економічних умов. Габітуси відповідають позиціям агентів у структурі соціального простору («принцип відповідності форм габітусу соціальним групам та класам») [13, с. 239]. Габітус трактується Бурдье як «механізм, що породжує» соціальні практики: «габі-

тус виробляє практики, як індивідуальні, так і колективні, а отже – саму історію відповідно до схем, породжених історією» [19].

Слід відзначити, що, попри широке використання Бурдьє концепту габітусу, його праці не розкривають того, яким же саме чином таємничий «габітус» породжує згадані практики. За зауваженням Райлі, Бурдьє не вдається «надати переконливий доказ існування «габітусу» як «породжувального механізму», який можна було б застосувати до багатьох інших сфер [15].

Відтак видається можливим не тільки уточнити й переосмислити, а й розширити концепцію Бурдьє за рахунок включення до неї, по-перше, категорій *потреб та інтересів як дійсних рушійних сил і породжувального механізму соціальної динаміки* – відносин боротьби і кооперації в соціальних полях влади, політики і права; а, по-друге, включення на правах допоміжних концептів соціальної ідентифікації та ідентичності [див., напр.: 20; 21].

З огляду на те, що перші дві категорії віддавна розроблені в соціолого-правовій літературі [див., зокр.: 22–24], зупинимось докладніше на двох останніх концептах.

«Ідентифікація – процес ототожнення індивіда з тим чи іншим об'єктом, людиною, групою, що відбувається на основі засвоєння притаманних йому стандартів, цінностей, властивостей, соціальних установок і ролей» [цит. за: 25, с. 27]. Ідентичність же, у контексті нашої розвідки, є передовсім реальним соціально-психологічним «усвідомленням, відчуттям, переживанням своєї приналежності до різноманітних соціальних спільнот – таких, як сім'я, родина, мала група, професійна група, клас, територіальна громада, етнос, нація, народ, суспільно-громадський рух, держава, людство загалом» [цит. за: 25, с. 25]. Ідентичність може бути культурною, цивілізаційною, політичною і, за певного розуміння – правовою. Остання завжди потребує окремого роз'яснення щонайменше з огляду на існування плюралізму праворозумінь. Серед множинних видів (підвидів) ідентичності (етнічна, національна, культурна та ін.) особливе місце займають ідентичності політична і правова. З бурдьєзіанських позицій можна стверджувати, що політична ідентичність пов'язана із позиціонуванням індивіда в політичному просторі, тоді як правова – у просторі «правовому». Уточнимо, що в останньому випадку мовиться про соціально-психологічне сприйняття належності до певної культурно-правової спільноти.

Нас цікавитиме ідентичність як переживання приналежності до європейської політико-правової спільноти (політичної спільноти, постановня якої конститууються офіційними, формально-юридичними засобами).

Стосовно ідентичності йдеться як про індивідуального, так і про колективного суб'єкта. Згідно з В. Гюсле, який схильний до субстанціалістського витлумачення ідентичності, «колективна ідентичність означає ототожнення індивідів із колективною реальністю, найскладнішою з яких є культура. Елементами колективної ідентичності є колективна пам'ять, представлена традиціями, вірою

у спільне майбутнє, ставленням до цінностей іншої культури тощо» [26, с. 197–206]. Натомість, Т. Лукман, П. Бергер [27, с. 194] і З. Бауман [28] є прибічниками іншого – соціально-конструктивістського витлумачення ідентичності. Так, за З. Бауманом, «епоха модерну замінила вказану зумовленість соціального становища індивідів...» і «реалістичну «даність природи» на номіналістське «завдання підтримання ідентичності»» [28, с. 109–122]; ««ідентичності», яких прагнуть у наші дні, видаються чимось, що «може одягатися й зніматися на кшталт костюму»» [28, с. 149–151].

Як видається, об'єктивістськими й есенціалістично-орієнтованими є підходи тих правознавців, які звертаються до європейської культурно-правової ідентичності передовсім як до доконаного історичного факту й виокремлюють її окремі стабільні, «матричні» елементи (ідеї та/або соціально-правові інститути). Так, на думку українського конституціоналіста В. Джуня, який виділяє новоевропейську, азійську й євразійську «цивілізаційні матриці», до структури такої матриці належать «моральні цінності, пріоритетний духовний ідеал та соціальні інститути»; її же змістом виступає «панівна духовна культура соціуму». Складовою новоевропейської матриці є ідеї (принципи) й інститути конституціоналізму [31; див. також 32].

Складнішою є позиція Є. О. Харитонова й О. І. Харитонової, які, в цілому також поділяючи цивілізаційний підхід, звертаються не тільки до сталих елементів (правові традиції, правові цінності, концепти, категорії та інститути), притаманних європейським субцивілізаціям «Заходу» і «Сходу», а й ведуть мову про рухомі й змінювані елементи, звертаючись до понять ментальності і менталітету – національного і правового. Виокремлення останніх здійснюється в рамках концепту національного менталітету, в якому вирізняють два рівні: а) *генетичний* (базовий, інваріантний), який виконує функцію відтворення та збереження системи за рахунок незмінних архетипів і б) *набутий*, що виконує функцію розвитку системи за рахунок зміни сукупності смисложиттєвих цінностей, які приймаються або відкидаються індивідом [33, с. 81]. При цьому обидва дослідники схильні розуміти менталітет як «загальний розумовий інструментарій», який дає можливість по-своєму сприймати й усвідомлювати своє природне та соціальне оточення і самих себе. У такій інтерпретації менталітет вельми тісно пов'язаний із ідентичністю, зокрема етнічною, національною і культурною: «критерієм цивілізаційної самоідентифікації слугує ментальність/менталітет, що визначає особисту та колективну систему цінностей...» [34, с. 36]. Проте, попри визнання існування динамічних складових свідомості, відмітною особливістю культурно-цивілізаційного підходу, так чи інакше, стає наголос саме на деяких сталих, історичних характеристиках етнічних і цивілізаційних спільнот як на властивостях, які визначають долю права і прав людини в цих спільнотах (приблизним функціонально-смысловим аналогом традицій/менталітету/ментальності виступає концепт габітусу, проте генетичний зв'язок із ним соціальних практик ми, разом із Райлі, дозволимо собі поставити під сумнів).

Методологічною протиположністю «матричному» підходу може слугувати підхід сучасного фінського теоретика й філософа права А. Аарніо. Цей дослідник, визнаючи, що соціокультурна ідентичність сучасного європейця є питанням і предметом пошуку («сучасний європейець втратив самого себе»), вказує на чотири середньовічні ідеї та інститути, якими, на його погляд, може визначатися шукана європейська правова ідентичність: парламентаризм, загальне право (*common law*), спільне право (*jus commune*), засноване на римському праві, і природне право [35, с. 22–23]. Однак, як видається, фінський учений схильний до ототожнення європейської ідентичності із власне західноєвропейською, тим самим *de facto* залишаючи осторонь питання про «європейськість» України та інших держав, які зазвичай відносять до «східноєвропейських».

Напруга між субстанціалістським і конструктивістським розуміннями ідентичності виявляється в дихотомії її індивідуальних і колективних вимірів. Адже комунітаристське відчуття тотожності із колективною субстанцією протистоїть індивідуально-лібералістичному відчуттю можливості вільно змінювати й моделювати власну ідентичність. Це чітко прослідковується в сучасних міжнародних стандартах у сфері самоідентифікації індивідів та їхніх груп, зокрема у схвалених ОБСЄ в листопаді 2012 року Люблянських рекомендаціях з інтеграції суспільств. Як відзначається в Рекомендаціях, «законодавча база та політика мають визнавати той факт, що індивідуальні ідентичності можуть бути множинними, багатоплановими, контекстними та динамічними»; «різні сегменти та групи, що складають суспільство, є самі по собі гетерогенними і не повинні розглядатися як незмінні та монолітні»; «індивідуальна ідентичність може бути та все частіше є множинною (відчуття наявності декількох горизонтальних ідентичностей; наприклад, належність до більш ніж однієї етнічної групи), багатоплановою (в одній особі співіснують та суміщаються різні ідентичності, а саме: етнічні, релігійні, мовні, гендерні, професійні тощо), контекстною (контекст може визначати, яка ідентичність переважає в даний момент) та динамічною (зміст кожної ідентичності та приналежність до неї осіб змінюється протягом часу)» [36]. Звісно, така однозначно праволюдська інтерпретація ідентичності здатна суттєво підважувати ідентичність колективну (передовсім ідентичність народу) або «нації»), передовсім трактовану есенціалістично та зазвичай однозначно й беззастережно. Це підтверджується, зокрема, аналітичною доповіддю 2015 року, присвяченій суперечностям ідентичностей в Україні [37].

Сполучною ланкою між будьезіанським концептом «класу» і концептом ідентичності виступають уявлення про роль символічних меж, здійснення «влади номінації» і про «класи на папері» [39]. Адже ідентичність є таким самим предметом символічного виробництва, як і предмети символічного, статусного споживання [30, с. 86]. Засвоєння членами реального чи уявного «колективу» уявлень про власну ідентичність є неодмінною умовою для формування усвідомлення індивідами, які його складають, своєї приналежності до деякої спільноти. Близь-

кість концепту політичної ідентичності бурдєз'янському способу мислення за-свідчується поглядами сучасних політологів, які тлумачать її структурно-позиційно [38, с. 11].

На наш погляд, бурдєз'янський підхід як такий навряд чи сумісний із виключно конструктивістським розумінням ідентичності. Натомість для Бурдє характерний діалектичний наголос на необхідності поєднання суб'єктивістського («номіналістичного») витлумачення спільноти із об'єктивістським («реалістичним»): «на протигагу номіналістському релятивізму, який знищує соціальні відмінності, зводячи їх до суто теоретичних артефактів, слід стверджувати про існування об'єктивного простору, що детермінує відповідності та невідповідності, міри близькості та дистанції. На протигагу реалізму інтелігібельного (або ж уречевлення понять) слід стверджувати, що класи, які можна вичленувати в соціальному просторі... не існують як реальні групи...» [39].

З позицій соціально-потребового підходу є підстави вважати, що в сучасному європейському світі інтерналізація споживчого (радіше, *споживацького* (Я. В. Зоська)) [див. 29, с. 288]. Останній же, своєю чергою, складно поєднуваний із будь-якою колективною політичною ідентичністю, витлумаченою субстанційно. Адже, як наголошував із цього приводу Ж. Бодрійяр, «кероване оволодіння об'єктами та благами споживання є таким, що індивідуалізує, десолідаризує, деісторизує... Як споживач людина знову стає самотньою, являє собою клітинку, ба більше, стає стадною істотою (телебачення в сім'ї, публіка на стадіоні або в кіно і т. д.)» [30, с. 85–86].

Звертаючись до підходу Бурдє, можна сказати, що запровадження в кінці ХХ ст. інституту громадянства ЄС може слугувати прикладом використання наданої органам ЄС *влади номінації* для формування нового підвиду європейської ідентичності як відчуття належності до Європейського Союзу. Практичне значення концепту ідентичності вбачається в тому, що остання, щонайменше в низці випадків, слугує пусковим механізмом дії щодо політичних практик (від мирних і легальних – наприклад, виборчих, і до насильницьких і заборонених, зокрема воєнних) індивідуальних і колективних акторів.

З бурдєз'янського погляду можна стверджувати, що надання європейській державі статусу члена ЄС стає специфічним актом «соціальної магії», яким привласнюється й визнається особлива, європейська ідентичність – радше, досягнення такою державою якості ідентичності держави-члена Європейського Союзу. Така ідентичність як соціально-психологічний факт утворюється через формування відчуття й почуття належності до транснаціонального об'єднання, яке ієрархічно вивисується над своїми членами. Аналогічним смислом наділяється автоматичне надання громадянам держав-членів ЄС статусу громадян ЄС (англ. *Citizenship of the Union*).

«Європейська ідентичність» є складовою комплексу уявлень, який неодмінно включає в себе індивідуалістичні й антропоцентричні, ліберальні й демократичні

концепції прав людини і верховенства права – комплексу, який є складовою спільної конструювальної діяльності органів держав, які утворили ЄС.

Індивідуальну самоідентифікацію в країнах ЄС характеризує те, що за даними опитування 2014 року в 25 країнах ЄС понад 50% респондентів відзначили почуття «європейського громадянства», і лише у трьох країнах (Болгарія, Греція та Італія) цей показник не перевищив 50% [40; 41]. Ймовірно, окремого дослідження потребує той факт, що за конфесійною ідентичністю Болгарія і Греція традиційно належать до православних країн, тоді як Італія – до католицьких. У всіх трьох випадках мовиться про суспільства, в яких вплив протестантизму відносно незначний. Водночас дослідники вказують і на суттєві складнощі у формуванні європейської ідентичності [42].

У преамбулі Конституції України, як відомо, згадка про європейську ідентичність Українського народу з'явилася у 2019 році. Це мало на меті на найвищому юридичному рівні закріпити, позначити ту символічну політико-правову, цивілізаційну й геополітичну межу, боротьба за яку чималою мірою спричинилась до подій Євромайдану й Революції гідності, а згодом набула форми російсько-української війни. Демократичні політико-правові практики, зокрема демократичні й прозорі виборчі, парламентські, адміністративні й судові процедури, сприяють формуванню в громадян України почуття європейської ідентичності, яка вирізняє українську політичну спільноту від спільноти держави-агресора, для якої сьогодні засадничим принципом існування й самовідтворення стало цинічне нехтування принципами права цивілізованих націй, нормами міжнародного права, індивідуальними й колективними правами людини.

Про процес формування в Україні почуття європейської ідентичності свідчить те, що порівняно з 2005 р. серед українців з 36% до 51% зросло число респондентів, які відчувають себе європейцями, і з 58% до 43% зменшилося число тих, хто себе європейцем не відчуває (називаючи причину, що заважає відчувати себе європейцем, 32% вказали на «неєвропейську» свідомість [43]). Дослідження громадської думки, проведене у вересні 2023 року Київським міжнародним інститутом соціології, показує, що 65% опитаних в Україні довіряють Європейському Союзу, а НАТО довіряють 59% [44]. 77% опитаних в Україні респондентів стверджують, що для них важливо, щоб Україна стала членом ЄС (з них 51% говорять про те, що це дуже важливо для них). Водночас прикметно, що за даними всеукраїнського опитування громадської думки в Україні в липні 2022 року, громадянином Європи вважають себе 1,6% опитаних, представником свого етносу, нації – 3,3%, тоді як громадянином України – 86,4% [43]. Як видається, є підстави очікувати, що хоча показники європейської ідентичності українців найімовірніше, дещо зростуть після вступу України до ЄС, однак поки що підстав розраховувати на високі (понад 50%) «прозахідні» показники ідентичності в найближчому майбутньому немає.

2.2. Забезпечення європейських стандартів прав людини як умова входження України в політико-правове поле ЄС

Заявлена на конституційному рівні європейська ідентичність українського суспільства (передовсім вочевидь тут мається на увазі категорія культури – складова національної культурної ідентичності) не виключає ціннісного кількісно-якісного оцінювання окремих актуальних політико-правових «параметрів» такої ідентичності з перспективи входження України в політико-правове ж таки поле ЄС. Ба навіть більше, формально-юридичне, політичне й символічне входження в наднаціональний правовий простір ЄС неодмінно вимагає такого оцінювання з боку владних інституцій ЄС. Кваліфікація правової системи держави як такої, що «відповідає європейським стандартам» є владною прерогативою органів ЄС і виявом визнаної за цими органами «влади номінації». Інституційні (нормативні та організаційні) параметри «верховенства права», зокрема дотримання засад поділу влади та інституційної незалежності судів як його складової («праволюдні стандарти ЄС») виступають маркерами відповідності України конструйованій інституціями ЄС європейській правовій ідентичності.

Європейські стандарти прав людини є одним із ключових елементів конструювання такої ідентичності, зокрема правової ідентичності регіональних міждержавних об'єднань – Ради Європи та ЄС. Не заперечуючи в цілому європейську культурну ідентичність окремої національної держави, «відповідність європейському правовому стандарту» стає знаком легітимації, який засвідчує такою державою деякого офіційно визнаного рівня європейської правової ідентичності. Міжнародно-владна констатація «відповідності європейським стандартам» стає символічним актом засвідчення гомогенності правових полів України та ЄС і легітимізує зняття символічного кордону між цими правовими полями і входження України в правове поле ЄС.

У сучасній українській теорії прав людини вироблене деонтологічно-нормативне витлумачення міжнародних стандартів прав людини як «закріплених у міжнародних актах і документах, текстуально уніфікованих й функціонально універсальних (для певних міжнародних об'єднань держав) принципів та норм, які за посередництва вельми абстрактних, здебільшого оціночних, терміно-понять фіксують мінімально необхідний або бажаний зміст і/чи обсяг прав людини, зумовлюються досягнутим рівнем соціального розвитку та його динамікою, а також установлюють позитивні обов'язки держав щодо їх забезпечення, охорони й захисту та передбачають за їх порушення санкції політико-юридичного або політичного характеру» [46, с. 294]. Як убачається, наведена в дефініції ознака «зумовленості досягнутим рівнем соціального розвитку та його динамікою» не охоплює повністю всіх суттєвих чинників, які детермінують реальний соціальний зміст принципів і норм, що згідно із цим визначенням складають згадані стандарти. Йдеться, зокрема, про те, що *(гео)політична доцільність* як чинник детермі-

нації змісту праволюдних стандартів – критеріїв відповідності умовам вступу держави до ЄС – вочевидь не тотожна «досягнутому рівню соціального розвитку» і, щонайменше, не повністю охоплюється останнім. З огляду на це, сьогодні нам видавалося би необхідним доповнити ознаку «зумовленості досягнутим рівнем...» застереженням «передовсім». Таке застереження вказуватиме на існування й інших чинників соціально-змістової визначеності міжнародних стандартів прав людини.

Виробництво праволюдних стандартів – складова «символічного виробництва», яке має політико-юридичну природу. Можливо, деяким перебільшенням було б натхнене бурдєзіанством твердження про те, що воно є результатом легітимного символічного насильства щодо національних держав, – зокрема з огляду на договірну природу міждержавних об'єднань, органи яких виступають символічними виробниками. Водночас, перефразовуючи Бурдє, можна стверджувати, що органи ЄС володіють засобами «нав'язування і навіювання сталих принципів бачення і ділення», які відповідають їх (ЄС) власним структурам. До таких сталих принципів, без сумніву належать конститутивні принципи, які, як вважається, складають «спільну правову спадщину» держав-членів ЄС: «демократії», «верховенства права» і «прав людини».

При цьому в органів ЄС щодо національних держав, так само як і в національних держав щодо людей, які перебувають під їхньою юрисдикцією, «немає необхідності віддавати накази і вчиняти фізичне насильство щоби впорядкувати соціальний світ». Останній буде існувати настільки ж довго, скільки органи ЄС будуть здатні «виробляти інкопоровані (у тілесності громадян держав-членів ЄС і в членах органів ЄС) когнітивні структури, узгоджені з об'єктивними структурами, і таким чином забезпечувати віру, про яку говорив Г'юм – докситичне підпорядкування встановленому порядку» («докса» – «приватний пункт бачення, пункт бачення домінуючих, який представляє і змушує визнати себе як усезагальний пункт бачення» [47]). До таких когнітивних структур слід віднести, як уже відзначалося, також і європейську культурно-правову ідентичність.

«Стандарти прав людини» і «верховенство права» – когнітивні і ціннісно-оцінювальні політико-правові структури, смисли яких які здатні нав'язуватися органами ЄС державам-членам. З огляду на це, за Бурдє, ці структури стають «основою не тільки логічного, а й моральнісного конформізму, – негласної угоди, до-рефлексивної і безпосередньої, – щодо світосприйняття, яке є началом досвіду про світ як світ «здорового глузду»» [47].

У природній і у фаховій юридичній мові смисл поняття «стандарту» передбачає ознаку уніфікованості. Проте змістові відмінності «вхідних вимог» забезпечення стандартів прав людини і верховенства права, застосовуваних до окремих держав Європи [див., напр., 48], дозволяють поставити під сумнів єдність нормативного змісту самої категорії «європейських стандартів» і відтак підважує її юридичний смисл, виявляючи її політико-маніпулятивний потенціал.

ВИСНОВКИ

Визнаючи значний евристичний потенціал концепції Бурдє для опису відносин європейської інтеграції, вбачається необхідним доповнення поняттєвого інструментарію цієї концепції категоріями потреб та інтересів як дійсних рушійних сил і породжувальних механізмів боротьби й кооперації в полі влади, політики і права. По-друге, для виконання означеного дослідницького завдання доцільним є використання, як допоміжних, концептів ідентифікації й ідентичності. Такий методологічний крок уможливорює сутнісну спрямованість і різнобічність соціолого-правового осмислення процесу європейської інтеграції України.

Гнучкість сучасної політики розширення Європейського Союзу має наслідком відмінності «вхідних вимог» забезпечення стандартів прав людини і верховенства права, застосовуваних до окремих держав Західної, Центральної і Східної Європи в різні періоди функціонування цього міждержавного об'єднання. Це проблематизує відповідність реального й конкретного соціально-політичного смислу категорії «європейських стандартів» її значенню в природній мові. Геополітичні інтереси й політична доцільність стають вагомими чинниками офіційної владної інтерпретації змісту стандартів прав людини органами ЄС.

Реалізація принципу «верховенства права» в наднаціональній інтерпретації органів ЄС, – умова допуску держави в політико-правове та економічне поле ЄС. Саме нормативний зміст і смисл, надані принципу «верховенства права» і «прав людини» органами ЄС, мають нормативно-оцінювальне значення щодо практик, рішень і дій органів державної влади України як кандидата в члени ЄС. Цей нормативний зміст і смисл і є «європейським» (ЄС) стандартом прав людини, який, поряд із іншими умовами, уможливорює включення України в структуру політико-правового поля ЄС.

«Демократія», «права людини» і «верховенство права» – термінологічні позначення сфер праволюдності стандартизації, форм і водночас символічних засобів розбудови правової ідентичності ЄС та його правового поля. Соціально-змістове наповнення цих символічних форм відбувається в процесі інтерпретації згаданих європейських правових стандартів органами ЄС.

Як убачається, важливою проблемою в побудові відчуття колективної європейської ідентичності сьогодні стає те, що діюча інституційна система забезпечення ЄС-стандартів прав людини у поєднанні із поширенням у європейських суспільствах споживацького типу габітусу сприяють формуванню в громадян держав-членів ЄС не стільки колективної європейської ідентичності й гомогенності європейського правового простору, скільки множинної індивідуальної ідентичності лібералістичного гатунку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Яковюк І. В. Правові основи інтеграції до ЄС: загальнотеоретичний аналіз. Харків : Право, 2013. 760 с.

- [2] Комарова Т. В. Юрисдикція Суду Європейського Союзу. Харків : Право, 2010. 360 с.
- [3] Нікітін Ю. В., Нікітін Д. Ю. Правова культура України – фундаментальний чинник національної безпеки держави та інтеграції у правове поле Європейського Союзу. *Юридична Україна*. 2022. №5. С. 6–13.
- [4] Polomarkakis K. A. The Court of Justice of the European Union as a legal field. *European Law Open*. 2023. №2. С. 244–270.
- [5] Parsons C. How – and how much – are sociological approaches to the EU distinctive? *Comparative European Politics*. 2010. Vol. 8, 1, 143–159.
- [6] Vauchez A., Witte B. de. *Lawyering Europe. European Law as a Transnational Social Field*. Oxford ; Portland : Hart Publishing, 2013. 297 p.
- [7] Gibbs N. Post-Sovereignty and the European Legal Space. *The Modern Law Review*. 2017. Vol. 80. No. 5. P. 812–835.
- [8] Bogdandy A. von, Grabenwarter C., Huber P. M. Constitutional adjudication in the European legal space. *MPIL Research Paper Series*. 2021. №25. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3937301 (дата звернення: 13.04.2024).
- [9] Комарова Т. В. Суд Європейського Союзу: розвиток судової системи та практики тлумачення права ЄС. Харків : Право, 2018. 528 с.
- [10] Брацук І. З. Теоретико-правові засади імплементації права Європейського Союзу в національне право держав-членів / за ред. М. М. Микієвича. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2016. 230 с.
- [11] Передерій О. С. Правопорядок Європейського Союзу: сутнісні особливості та вплив на трансформацію правопорядку України. *Часопис Київського університету права*. 2021. №1. С. 50–56.
- [12] Сердюк О. В. Соціологічний підхід у сучасному правознавстві: пізнання соціальності права. Харків : Яшма, 2007. 320 с.
- [13] Рабінович С. Чи можлива деполітизація конституційного правосуддя України? *Ideology and Politics Journal*. 2021. №2(18). С. 235–259. URL: <https://www.ideopol.org/wp-content/uploads/2021/11/10.-UKR.-Rabinovych-final.pdf> (дата звернення: 13.04.2024).
- [14] Рабінович П. М. Філософія права : навч. посіб. : в 5 ч. Львів : Галицький друкар, 2014. Ч. 1–2 : Філософія права як наука. Гносеологія права. 232 с.
- [15] Riley D. Bourdieu's Class Theory: The Academic as Revolutionary. *Catalyst*. 2017. Vol. 1. №2. URL: <https://catalyst-journal.com/2017/11/bourdieu-class-theory-riley> (дата звернення: 13.04.2024).
- [16] Бурдьє П., Вакан Л. Рефлексивна соціологія. Київ : Медуза, 2015. 224 с.
- [17] Bourdieu P. Social Space and Symbolic Power. *Sociological Theory*. 1989. Vol. 7. No. 1. P. 14–25. URL: <https://www.jstor.org/stable/202060> (дата звернення: 13.04.2024).
- [18] Bourdieu P. The Force of Law: Toward a Sociology of the Juridical Field. *The Hastings Law Journal*. 1987. Vol. 38. P. 805–853. URL: [https://derechoycambiosocial.pbworks.com/f/bourdieu\[1\].pdf](https://derechoycambiosocial.pbworks.com/f/bourdieu[1].pdf) (дата звернення: 13.04.2024).
- [19] Бурдьє П. *Практичний глузд*. Київ : Український Центр духовної культури, 2003. 503 с.
- [20] Szymaniec P. Discussion about the Legal Identity of Central and Eastern Europe. 3rd Annual CEENELS Conference «Legal Identities and Legal Traditions in CEE». *Acta Universitatis Lodzensis*. 2018. *Folia Iuridica* 85. URL: <https://czasopisma.uni.lodz.pl/Iuridica/article/view/3959> (дата звернення: 13.04.2024).
- [21] Graziadei M. Fostering a European legal identity through contract and consumer law. *Research handbook EU consumer and contract law*. 2016. P. 82–108. URL: <https://>

- china.elgaronline.com/edcollchap/edcoll/9781782547365/9781782547365.00011.xml (дата звернення: 13.04.2024).
- [22] Jhering R. von. *Law as a Means to an End*. Boston : The Boston Book Company, 1913. 483 p. (Reprinted 1999 by The Lawbook Exchange).
- [23] Суспільні інтереси в Україні: груповий вимір, зміст, шляхи узгодження : аналітична доповідь / за ред. О. М. Майбороди. Київ : ППІЕНД імені І. Ф. Кураса, 2016. 190 с.
- [24] Рабінович П. М., Наконечна А. М. Людські потреби, інтереси та правове регулювання (загальнотеоретичне дослідження). Львів : БФ «Медицина і право», 2022. 212 с.
- [25] Демір Г. Національна ідентичність у контексті глобальних міграційних процесів: соціально-філософський аналіз : дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.03 / Житомирський держ. ун-т ім. І. Франка. Житомир, 2018. 233 с.
- [26] Hösle V. Individuelle und kollektive Identitätskrisen. *Studien in memoriam Wilhelm Schüle* / ed. by D. Büchner ; Freiburger Institut für Paläowissenschaftliche Studien. Rahden 2001. P. 197–206.
- [27] Berger P. L., Luckmann T. *The Social Construction of Reality. A Treatise in the Sociology of Knowledge*. London : Penguin Books, 1991. 249 p.
- [28] Bauman Z. *The individualized society*. Cambridge : Malden Polity Press. 2001. 258 p.
- [29] Зоська Я. В. Суспільство споживання та соціальні практики споживачів в Україні. Запоріжжя : Класичний приватний університет, 2011. 350 с.
- [30] Vaudrillard J. *The Consumer Society. Myths and Structures*, London : SAGE Publications; New Delhi : Thousand Oaks. 1999. 208 p.
- [31] Джунь В. Соціологія конституційного права. Кн. 2. Соціокультурні підстави європейського конституціоналізму. Київ : ІнЮре, 2018. 597 с.
- [32] Рабінович С. Матриці і траєкторії конституційного розвитку (розмірковуючи над монографією В. В. Джуня «Соціологія конституційного права»). *Філософія права і загальна теорія права*. 2020. № 1. С. 228–236.
- [33] Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Приватне право як концепт. Одеса : Фенікс, 2018. Т. І. Витоки. 554 с.
- [34] Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Приватне право як концепт. Том V. Ч. II. Закрите суспільство vs приватне право. Одеса : Фенікс, 2023. 442 с.
- [35] Аарніо А. Хто ми? Проблеми соціальної, культурної та правової ідентичності. *Проблеми філософії права*. 2008–2009. № VI–VII. С. 18–24.
- [36] Люблянські рекомендації щодо інтеграції різноманітних суспільств (листопад 2012 р.) ОБСЄ. Верховний комісар ОБСЄ у справах національних меншин. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/e/e/396689.pdf> (дата звернення: 13.04.2024).
- [37] Суперечності ідентичностей в Україні та шляхи їх регулювання в контекстах політики громадянської консолідації української нації : аналітична доповідь. Київ : ППІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. 160 с.
- [38] Кірієнко О. Д. Принципи трансформації політичної ідентичності індивіда в умовах глобалізації : дис. ... канд. політ. наук / ЛНУ ім. І. Франка. Львів, 2016. 205 с.
- [39] Bourdieu P. *The Social Space and the Genesis of Groups*. *Theory and Society*. 1985. Vol. 14. No. 6. P. 723–744. URL: <https://www.jstor.org/stable/657373> (дата звернення: 13.04.2024).
- [40] EU Citizenship Report 2010. Dismantling the obstacles to EU citizens' rights. European Commission. P. 3, 6. URL: http://ec.europa.eu/justice/citizen/files/com_2010_603_en.pdf (дата звернення: 13.04.2024).
- [41] European Citizenship. Standard Eurobarometer. № 81. Spring 2014 report. URL: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb81/eb81_citizen_en.pdf (дата звернення: 13.04.2024).

- [42] Petithomme M. Is there a European Identity? National Attitudes and Social Identification toward the European Union. *Journal of Identity and Migration Studies*. 2008. Vol. 2. No 1. URL: https://www.researchgate.net/publication/26575617_Is_There_a_European_Identity_National_Attitudes_and_Social_Identification_toward_the_European_Union/link/57aa88bd08ae7a6420bd1d02/download?_tp=eyJjb250ZXh0Ijpr7ImZpcnN0UGFnZSI6InB1YmhpY2F0aW9uIiwicGFnZSI6InB1YmhpY2F0aW9uIn19 (дата звернення: 13.04.2024).
- [43] Ідентичність громадян України: тенденції змін (травень, 2023) URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/identychnist-gromadian-ukrainy-tendentsii-zmin-traven-2023r>
- [44] Дослідження громадської думки для Консультативної місії Європейського Союзу в Україні. *Київський міжнародний інститут соціології* (вересень, 2023). URL: https://kiis.com.ua/materials/pr/20231026_r/AReport_PublicSurvey_EUAM_sept2023_ukr_public.pdf
- [45] Показники національно-громадянської української ідентичності. *Пресреліз, підготовлений заступником директора Інституту соціології НАН України С. Дембіцьким* URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1131&page=1>
- [46] Рабінович П. М. Міжнародні стандарти прав людини. *Велика юридична енциклопедія. Т. 3. Загальна теорія права*. Харків : Право, 2017. С. 294–298.
- [47] Bourdieu P. Esprits d’Etat. Genèse et structure du champ bureaucratique. In: *Actes de la recherche en sciences sociales*. 1993. Vol. 96–97. P. 49–62. URL: <https://www.scribd.com/document/275622876/Bourdieu-P-Esprits-d-Etat-Genese-Et-Structure-Du-Champ-Bureaucratique> (дата звернення: 13.04.2024).
- [48] Емерсон М., Мовчан В., Ченуша Д., Ремізов А., Ахвледіані Т. Чи вдалося Україні, Молдові та Грузії наблизитися до переговорів про вступ до ЄС? *Європейська правда*. 2023. 14 лют. URL: <https://www.euointegration.com.ua/articles/2023/02/14/7156068/>

REFERENCES

- [1] Yakovyuk, I. V. (2013). *Legal basis of integration into the EU: a general theoretical analysis*. Kharkiv: Pravo.
- [2] Komarova, T. V. (2010). *Jurisdiction of the Court of Justice of the European Union*. Kharkiv: Pravo.
- [3] Nikitin, Yu. V., & Nikitin, D. Yu. (2022). Legal culture of Ukraine as a fundamental factor of the state national security and integration into the European Union legal field. *Legal Ukraine*, 5, 6–13.
- [4] Polomarkakis, K. A. (2023). The Court of Justice of the European Union as a legal field. *European Law Open*, 2, 244–270.
- [5] Parsons, C. (2010). How – and how much – are sociological approaches to the EU distinctive? *Comparative European Politics*, 8(1), 143–159.
- [6] Vachez, A., & Witte, B. de. (2013). *Lawyering Europe. European Law as a Transnational Social Field*. Oxford; Portland: Hart Publishing.
- [7] Gibbs, N. (2017). Post-Sovereignty and the European Legal Space. *The Modern Law Review*, 80(5), 812–835.
- [8] Bogdandy, A. von, Grabenwarter, C., & Huber, P. M. (2021). Constitutional adjudication in the European legal space. *MPIL Research Paper Series*, 25. Retrieved from https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3937301
- [9] Komarova, T. V. (2018). *The Court of the European Union: development of the judicial system and practice of the EU law interpretation*. Kharkiv: Pravo.

- [10] Bratsuk, I. Z. (2016). *Theoretical and legal principles of European Union's law implementation into national law of the member states*. Ed. By M. M. Mykievich. Lviv: Ivan Franko National University of Lviv.
- [11] Perederii, O. (2021). Legal procedure of the European Union: essential features and influence on the transformation of the legal procedure of Ukraine. *Law Review of Kyiv University of Law*, 1, 50–56.
- [12] Serdyuk, O. V. (2007). *Sociological approach in modern jurisprudence: cognition of law sociality*. Kharkiv: Yashma.
- [13] Rabinovych, S. (2021). Can the Ukrainian Constitutional Justice be depolitized? *Ideology and Politics Journal*, 2(18), 235–259. Retrieved from <https://www.ideopol.org/wp-content/uploads/2021/11/10.-UKR.-Rabinovych-final.pdf>
- [14] Rabinovych, P. M. (2014). Philosophy of law: five part academic manual. Part 1–2: Philosophy of law as a science. Epistemology of law. Lviv: Halytskyi drukar.
- [15] Riley, D. (2017). Bourdieu's Class Theory: The Academic as Revolutionary. *Catalyst*, 1(2). Retrieved from <https://catalyst-journal.com/2017/11/bourdieu-class-theory-riley>
- [16] Bourdieu, P., & Wacquant, L. (2015). *An Invitation to Reflexive Sociology*, Kyiv: Meduza.
- [17] Bourdieu, P. (1989). Social Space and Symbolic Power. *Sociological Theory*, 7(1), 14–25. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/202060>
- [18] Bourdieu, P. (1987). The Force of Law: Toward a Sociology of the Juridical Field. *The Hastings Law Journal*, 38, 805–853. Retrieved from [https://derechocambiosocial.pbworks.com/f/bourdieu\[1\].pdf](https://derechocambiosocial.pbworks.com/f/bourdieu[1].pdf)
- [19] Bourdieu, P. (2003). *The Logic of Practice*. Kyiv: Ukrainskyi Tsentr dukhovnoi kultury.
- [20] Szymaniec, P. (2018). Discussion about the Legal Identity of Central and Eastern Europe. 3rd Annual CEENELS Conference «Legal Identities and Legal Traditions in CEE». In *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Iuridica*, 85. Retrieved from <https://czasopisma.uni.lodz.pl/Iuridica/article/view/3959>.
- [21] Graziadei, M. (2016). Fostering a European legal identity through contract and consumer law. In *Research handbook EU consumer and contract law*, 82–108. Retrieved from <https://china.elgaronline.com/edcollchap/edcoll/9781782547365/9781782547365.00011.xml>
- [22] Jhering, R. von. (1999). *Law as a Means to an End*. New Jersey: The Lawbook Exchange.
- [23] *Public interests in Ukraine: group aspect, content, ways of coordination: analytical report*. (2016). In O. M. Maiboroda (Ed.). Kyiv: Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine.
- [24] Rabinovych, P. M., & Nakonechna, A. M. (2022). *Human needs, interests and legal regulation (general theoretical research)*. Lviv: CF «Medicina i parvo».
- [25] Demir, G. (2018). *National identity in the context of global migration processes: socio-philosophical analysis* (Candidate thesis, Zhytomyr State University named after Ivan Franko, Zhytomyr, Ukraine).
- [26] Hösle, V. (2001). Individuelle und kollektive Identitätskrisen. *Studien in memoriam Wilhelm Schüle*. In D. Büchner (Ed.); Freiburger Institut für Paläowissenschaftliche Studien. Rahden, 197–206.
- [27] Berger, P. L., & Luckmann, Th. (1991). *The Social Construction of Reality. A Treatise in the Sociology of Knowledge*. London: Penguin Books.
- [28] Bauman, Z. (2001). *The individualized society*. Cambridge: Malden Polity Press.
- [29] Zoska, Ya.V. (2011). *Consumer society and social practices of consumers in Ukraine*. Zaporizhzhia: Classical Private University.

- [30] Baudrillard, J. (1999). *The Consumer Society. Myths and Structures*, London: SAGE Publications; New Delhi: Thousand Oaks.
- [31] Dzhun, V. (2018). *Sociology of constitutional law. Book 2. Sociocultural foundations of European constitutionalism*. Kyiv: In Yure.
- [32] Rabinovych, S. (2020). Matrices and Trajectories of Constitutional Development (Reflecting on the monograph of V. V. Dzhun «The Sociology of Constitutional Law»). *Philosophy of Law and General Theory of Law*, 1, 228–236.
- [33] Kharytonov, E. O., & Kharytonova, O. I. (2018). *Private law as a concept*. Vol. I. Origins. Odesa: Feniks.
- [34] Kharytonov, E. O., & Kharytonova, O. I. (2023). *Private law as a concept*. Vol. V. P. II. Closed society vs private law. Odesa: Feniks.
- [35] Aarnio, A. (2008–2009). Who are We? On Social, Cultural and of Legal Identity. *Philosophy of Law Issues*, VI–VII, 18–24.
- [36] *The Ljubljana Guidelines on Integration of Diverse Societies*. (7 November 2012). Organization for Security and Co-operation in Europe. Retrieved from <https://www.osce.org/hcnm/ljubljana-guidelines>
- [37] *Contradictions between the identities in Ukraine and ways of their regulation in the context of the policy of civil consolidation of the Ukrainian nation. Analytical report*. (2015). Kyiv: Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine.
- [38] Kirienko, O. D. (2016). *The political identity transformation principles of the individual under globalization* (Candidate thesis, Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, Ukraine).
- [39] Bourdieu, P. (1985). The Social Space and the Genesis of Groups. *Theory and Society*, 14(6), 723–744. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/657373>
- [40] *EU Citizenship Report 2010. Dismantling the obstacles to EU citizens' rights*. European Commission, 3, 6. Retrieved from http://ec.europa.eu/justice/citizen/files/com_2010_603_en.pdf
- [41] *European Citizenship. Standard Eurobarometer*. (2014, № 81). Retrieved from http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb81/eb81_citizen_en.pdf
- [42] Petithomme, M. (2008). Is there a European Identity? National Attitudes and Social Identification toward the *European Union Journal of Identity and Migration Studies*, 2(1). Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/26575617_Is_There_a_European_Identity_National_Attitudes_and_Social_Identification_toward_the_European_Union/link/57aa88bd08ae7a6420bd1d02/download?tp=eyJjb250ZXh0Ijp7ImZpcnN0UGFnZSI6InB1YmxpY2F0aW9uIiwicGFnZSI6InB1YmxpY2F0aW9uIn19
- [43] *Ukraine citizens Identity: trends of change*. (2023, May). Retrieved from <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/identitychnist-gromadian-ukrainy-tendentsii-zmin-traven-2023r>
- [44] *Public opinion research for the Consultative Mission of the European Union in Ukraine*. (2023, September). Kyiv International Institute of Sociology. Retrieved from https://kiis.com.ua/materials/pr/20231026_r/AReport_PublicSurvey_EUAM_sept2023_ukr_public.pdf
- [45] *Indicators of national-civic Ukrainian identity. Press release, prepared by the deputy director of the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine S. Dembytskyi*. Retrieved from <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1131&page=1>

- [46] Rabinovych, P. M. (2017). International human rights standards. *Great legal encyclopedia*, 3. *General theory of law*. Kharkiv: Pravo, 294–298.
- [47] Bourdieu, P. (1993). Esprits d’Etat. Genèse et structure du champ bureaucratique. *Actes de la recherche en sciences sociales*, 96–97, 49–62. Retrieved from <https://www.scribd.com/document/275622876/Bourdieu-P-Esprits-d-Etat-Genese-Et-Structure-Du-Champ-Bureaucratique>
- [48] Emerson M., Movchan V., Chenusha D., Remizov A., & Ahvlediani T. (2023, February). Did Ukraine, Moldova and Georgia manage to get closer to negotiations on joining the EU? *Yevropeiska Pravda*. Retrieved from <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2023/02/14/7156068/>

Сергій Петрович Рабінович

Доктор юридичних наук, професор

Завідувач Львівської лабораторії прав людини і громадянина

Науково-дослідний інститут державного будівництва і місцевого самоврядування

Національної академії правових наук України

79000, вул. Січових стрільців, 14, Львів, Україна

Serhii P. Rabinovych

Doctor in Law, Professor

Head of Lviv Laboratory on Human Rights

Scientific Research Institute of State Building and Local Self-Government

Academy of Legal Sciences of Ukraine

79000, 14 Sichovykh Striltsiv St., Lviv, Ukraine

Ольга Вікторівна Томіна

Молодший науковий співробітник

Львівської лабораторії прав людини і громадянина

Науково-дослідний інститут державного будівництва і місцевого самоврядування

Національної академії правових наук України

79000, вул. Січових стрільців, 14, Львів, Україна

Olha V. Tomina

Junior Researcher of Lviv Laboratory on Human Rights

Scientific Research Institute of State Building and Local Self-Government

Academy of Legal Sciences of Ukraine

79000, 14 Sichovykh Striltsiv St., Lviv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Рабінович С. П., Томіна О. В. Європейська інтеграція і праволюдні маркери культурно-правової ідентичності України: соціологічний підхід. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2024. Т. 31. №2. С. 75–95.

Suggested Citation: Rabinovych, S. P., & Tomina, O. V. (2024). European Integration and Human Rights Markers of Ukraine's Cultural and Legal Identity: a Sociological Approach. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 31(2), 75–95

Стаття надійшла / Submitted: 10/04/2024

Доопрацьовано / Revised: 10/05/2024

Схвалено до друку / Accepted: 27/06/2024

ПРОБЛЕМИ ПУБЛІЧНОГО ПРАВА

УДК 340.1+351.86(477)

DOI: 10.31359/1993-0909-2024-31-2-96

Володимир Григорович Пилипчук

*Державна наукова установа «Інститут інформації, безпеки і права
Національної академії правових наук України»
Київ, Україна*

Павло Петрович Богуцький

*Наукова лабораторія військового та міжнародного гуманітарного права
Державна наукова установа «Інститут інформації, безпеки і права
Національної академії правових наук України»
Київ, Україна*

Марина Василівна Беланюк

*Державна наукова установа «Інститут інформації, безпеки і права
Національної академії правових наук України»
Київ, Україна*

ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ВІЙСЬКОВОЇ ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ

Анотація. Система військової юстиції України має виключне значення для правового забезпечення національної та воєнної безпеки передусім в умовах відсічі збройній агресії РФ проти України. Теоретико-прикладні основи становлення системи військової юстиції формуються в умовах розвитку національної правової системи та сектору безпеки і оборони. Правова та воєнна політика держави поєднується в реалізації концепту системи військової юстиції, що утворює важливий напрям розвитку юриспруденції та суспільних відносин у військовій сфері, що регулюються нормами військового права та відображаються в діяльності системи військової юстиції. Метою дослідження є визначення онтологічних основ становлення системи військової юстиції України як актуальної наукової проблеми та перспектив її вирішення в умовах кризи міжнародного правопорядку та розв'язаної РФ широкомасштабної війни проти України. Дослідження здійснено з використанням системи сучасних методів, серед яких важливими є історико-правовий, діалектичний, телеологічний, порівняльно-аналітичний, соціологічний, прогностичний та герменевтичний методи. Використання системного та міждисциплінарного наукових підходів дозволило розкрити особливості дії права у воєнній сфері, значення системи військової юстиції для правового забезпечення оборони держави, захисту прав і свобод військовослужбовців та членів їх сімей. Інституційно-функціональний підхід забезпечив

об'єктивне відображення інституційних характеристик системи військової юстиції, спрямованих на реалізацію функції правосуддя у сфері оборони та забезпечення воєнної безпеки. Система військової юстиції розглядається як залежна від особливостей національної правової системи та державної політики у сфері оборони правова система, зміст якої містить нормативну, інституційну й організаційну складові, що утворюють відповідно законодавство, інститути правозастосування та правосуддя (військова поліція, спеціалізована військова прокуратура, військові суди, спеціалізований інститут надання безоплатної первинної та вторинної правничої допомоги військовослужбовцям, резервістам і військовозобов'язаним під час проходження зборів та членам їх сімей), компетентна професійна і правова культура, а також процедури здійснення правоохоронної діяльності та правосуддя. Ефективне вирішення завдання щодо становлення системи військової юстиції України визначається необхідністю забезпечення національної та воєнної безпеки в контексті оборони держави, повоєнного відновлення і розвитку, європейської й євроатлантичної інтеграції України.

Ключові слова: оборона, воєнна безпека, військове право, військове правосуддя, військова юстиція.

Volodymyr G. Pylypchuk

State Scientific Institution «Institute of Information, Security and Law
of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine»
Kyiv, Ukraine

Pavlo P. Bohutskyi

Scientific Laboratory of Military and International Humanitarian Law
State Scientific Institution «Institute of Information, Security and Law of the
National Academy of Legal Sciences of Ukraine»
Kyiv, Ukraine

Marina V. Belaniuk

State Scientific Institution «Institute of Information, Security and Law
of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine»
Kyiv, Ukraine

PROBLEMS OF ESTABLISHING THE SYSTEM OF MILITARY JUSTICE OF UKRAINE

Abstract. *The system of military justice of Ukraine is a concept that is of exceptional importance for the legal support of national and military security, especially in the context of repulsing Russian aggression against Ukraine. The theoretical and applied foundations of the military justice system are formed in the context of the development of the national legal system and at the same time are directly dependent on the formation and organization of the security and defense sector. The legal and military policy of the state are combined in the implementation*

of the concept of the military justice system, which forms an important area of jurisprudence development, as well as social relations in the military sphere, governed by the norms of military law and reflected in the activities of the military justice system. The purpose of the study is to determine the ontological basis for the formation of the military justice system of Ukraine as an urgent scientific problem and the prospects for its solution in the context of the crisis of the world legal order provoked by the aggression of the Russian Federation against Ukraine. The study was carried out using a system of modern methods, among which the historical and legal, dialectical, teleological, comparative and analytical, sociological, prognostic and hermeneutical methods are important for achieving this goal. The use of an interdisciplinary approach along with the systematic scientific approach made it possible to reveal the peculiarities of the operation of law in the military sphere, the importance of the military justice system for legal support of the state defense, protection of rights and freedoms of servicemen and members of their families. The combined institutional and functional approach provided an objective reflection of the institutional characteristics of the military justice system aimed at implementing the function of justice in the defense sphere, while simultaneously addressing the task of ensuring military security. The system of military justice is considered as a legal system that depends on the peculiarities of the national legal system and military policy of the state, the content of which includes regulatory, institutional, organizational components that form, respectively, legislation, law enforcement and justice institutions (military police, specialized military prosecutor's office, military courts, specialized institute for providing free primary and secondary legal aid to servicemen, reservists and persons liable for military service during training, as well as to their families), competent professional and legal culture, as well as law enforcement and justice procedures. The effective solution to the task of establishing the military justice system of Ukraine is determined by the need to ensure national and military security in the context of Ukraine's European and Euro-Atlantic integration, post-war recovery and development.

Keywords: *defense, military security, military law, military justice.*

ВСТУП

Правовий вимір національної та воєнної безпеки дозволяє вирішити важливі теоретико-прикладні проблеми, що стосуються правового забезпечення формування та реалізації державної політики у сфері національної безпеки та оборони держави [1, с. 627–629]. Серед таких проблем для України вирізняються та набули особливої актуальності в умовах відсічі збройній агресії РФ проблеми становлення системи військової юстиції. Система військової юстиції відображає дію права у воєнній сфері, маючи власні статичні та динамічні характеристики, залежні від загальних характеристик національної правової системи та військового права, як окремої галузі національної системи права.

Нормативи та інститути системи правового забезпечення національної безпеки реалізують призначення цієї системи щодо активного та цілеспрямованого впливу права на вирішення завдань щодо захисту національних інтересів від загроз воєнного і невоєнного характеру [2, с. 215–217].

Проте у воєнній сфері такі нормативи й інститути набувають особливого значення. Виокремлення воєнної сфери [3, с. 71] у системі соціальних комунікацій унаслідок надзвичайно високого рівня спеціалізації військових та цивільно-вій-

ських відносин, особливих характеристик військової діяльності, спрямованої на забезпечення воєнної безпеки, є відображенням певної закономірності суспільного розвитку.

Військова діяльність має відмінні ознаки від загальних публічних і приватних інститутів, що утворюють соціальну, політичну, економічну та інші системи суспільства, але не містять військових та цивільно-військових відносин. Військові та цивільно-військові відносини утворюють предмет правового регулювання в галузі військового права. Водночас військове право в національних правових системах, вирішуючи завдання правового забезпечення воєнної безпеки, має відповідні нормативні ресурси й утворює спеціалізовані інститути за рахунок власного правового режиму, обумовленого спеціальним статусом суб'єктів та особливими характеристиками воєнної сфери, де безпосередньо здійснюється військова діяльність [4, с. 143–145].

Відтак у межах національної правової системи об'єктивно формується певна цілісність нормативних, інституційних та організаційних інститутів, що мають особливості, обумовлені військовою діяльністю, військовими та цивільно-військовими відносинами.

Така цілісність особливих нормативних, інституційних та організаційних складових утворює в національній правовій системі окрему правову систему, особливими ознаками якої є здійснення правоохоронної й правозахисної діяльності та військового правосуддя у воєнній сфері.

Метою дослідження є визначення онтологічних основ становлення системи військової юстиції України як актуальної наукової проблеми та перспектив її вирішення в умовах кризи міжнародного правопорядку, спровокованої збройною агресією РФ проти України.

Наукові розвідки теоретико-прикладних проблем системи військової юстиції, як свідчить аналіз, унаслідок ліквідації у 2001 році наукової спеціальності «військове право» [5, с. 62–63] нині представлені лише окремими науковими працями, що стосуються змісту системи військової юстиції та характеристик її складових (без визначення концептуальних особливостей у національній правовій системі).

Зокрема, було здійснено окремі дослідження історико-правових аспектів діяльності військової юстиції на теренах України [6].

Наукова розробка правового статусу військових судів у системі судоустрою України дозволила визначити особливості діяльності військового правосуддя [7]. Розглянуто моделі військових судів у країнах Європейського Союзу [8], можливості впровадження зарубіжного досвіду щодо діяльності військових судів в Україні [9], а також ознаки військових судів як складової військової юстиції [10].

Досліджено адміністративно-правові аспекти діяльності Військової служби правопорядку в Збройних Силах України [11] та організаційно-правові основи діяльності військових прокуратур [12]. На особливі інституційні ознаки військової поліції в системі військової юстиції та проблеми формування військової по-

ліції в умовах проведення антитерористичної операції та Операції об'єднаних сил звернув увагу О. П. Котляренко [13].

У 2016 році в монографічному дослідженні з питань правового забезпечення воєнної безпеки обґрунтовано місце та роль військового правоохоронного органу – військової поліції, а також військової прокуратури та військових судів у вирішенні завдань забезпечення воєнної безпеки [14, с. 132–169].

Проблемні питання складових військової юстиції (військової поліції, військової прокуратури та військових судів) та їх відмінностей розглянув Ю. Є. Полянський [15]. Військова юстиція та її складові у воєнній організації держави були предметом наукової розвідки В. О. Вдовитченка [16].

В окремому дослідженні колективу науковців (А. Небитов, В. Матвійчук, О. Микитчик, О. Славна) розглянуто особливості можливої побудови військової юстиції України з визначенням пріоритетності завдань щодо забезпечення незалежності в діяльності складових її системи в умовах збройної агресії РФ проти України [17].

Загалом, дослідження актуальної проблеми становлення й розвитку військової юстиції України набули системних ознак з часу створення у 2018 році Секції права національної безпеки та військового права НАПрН України, а також обґрунтування вченими Державної наукової установи «Інститут інформації, безпеки і права Національної академії правових наук України» у взаємодії з фахівцями інших закладів і установ наукової позиції щодо виокремлення предметного напрямку наукових досліджень «*право національної безпеки; військове право*» у галузі знань «Право», закріпленого у відповідному наказі Міністерства освіти та науки України від 28.12.2018 № 1477 [18].

1. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Теоретико-правовий дискурс щодо становлення системи військової юстиції України передбачає використання актуальних для правового забезпечення у сфері оборони емпіричних матеріалів з вирішенням онтологічного завдання про взаємозв'язок і взаємну залежність системи військової юстиції та державної політики у сфері оборони. Вирішенню цього завдання сприяє використання міждисциплінарного наукового підходу, яким охоплюється увесь складний зріз дії права у сфері оборони та військового права в національній системі права. Відомості щодо підготовки сил безпеки й оборони до захисту національних інтересів від загроз воєнного характеру, стану військового правопорядку та військової дисципліни, а також реалізації норм військового права з питань забезпечення обороноздатності країни мають важливе значення для висвітлення проблем становлення системи військової юстиції.

Системний підхід дозволяє розглянути системні ознаки військової юстиції, що виявляються у змісті та результатах її діяльності, що потребує особливої уваги під час дослідження.

Важливе значення для досягнення мети дослідження має інституційно-функціональний науковий підхід та визначення інституційних характеристик системи військової юстиції, зокрема, її складових, реалізації правоохоронної функції та функції правосуддя у воєнній сфері, а також правового забезпечення воєнної безпеки. Інституційно-функціональний підхід також передбачає дослідження особливостей кожної інституційної складової системи військової юстиції.

Історико-правовий метод дослідження визначив закономірності становлення системи військової юстиції та висвітлив етапи існування військової юстиції в механізмі Української держави, процеси її ліквідації та відновлення. Діалектичний метод обумовив установаження залежності системи військової юстиції від особливостей національної правової системи, а також використання загальних підходів та міжнародних стандартів стосовно здійснення військового правосуддя.

Визначенню мети, якою є поєднання наукових розвідок з питань забезпечення правопорядку та здійснення правосуддя у воєнній сфері із забезпеченням воєнної безпеки, а також способів і напрямів досягнення цієї мети сприяє телеологічний метод дослідження.

Обґрунтування необхідності використання досвіду організації та діяльності систем військової юстиції в національних правових системах інших держав, насамперед країн-членів НАТО та визначення доцільності імплементації іноземного досвіду в національне законодавство забезпечує використання порівняльно-аналітичного методу.

Соціологічний метод дослідження використано для отримання емпіричних матеріалів щодо стану військового правопорядку, військової дисципліни та дії права у воєнній сфері, необхідності використання засобів і ресурсів системи військової юстиції для захисту прав і свобод військовослужбовців та членів їх сімей.

Здійснення наукового прогнозування, як одного зі способів досягнення мети дослідження забезпечується шляхом використання прогностичного методу. Застосування прогностичного методу в контексті дослідження виконує функцію стратегічного бачення реалізації правового виміру воєнної сфери та розвитку системи військової юстиції. Достатньо ефективним є герменевтичний метод дослідження для розуміння природи, сутності та розкриття змісту системи військової юстиції.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

Політика національної безпеки, яка здійснювалася Україною з моменту здобуття незалежності, ставила за мету утворення на загально визначених принципах і нормах міжнародного права дієвої системи захисту національних інтересів від зовнішніх і внутрішніх загроз, а також системи забезпечення національної безпеки і оборони, яка почала формуватися в Україні наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття. У цей період було визначено основні складові системи забезпечення національної безпеки і оборони та конституційно-правові засади їх ді-

ьяльності, сформовано національні спецслужби, Збройні Сили та інші військові формування.

Відповідно до ст. 17 Конституції України до ключових сфер забезпечення національної безпеки віднесено: 1) захист суверенітету і територіальної цілісності України; 2) забезпечення економічної безпеки; 3) забезпечення інформаційної безпеки; 4) оборону України (забезпечення воєнної безпеки); 5) забезпечення державної безпеки; 6) захист державного кордону.

Проведений історико-правовий аналіз [19–21] дає можливість дійти низки висновків, зокрема з питань становлення сектору безпеки і оборони та системи військової юстиції, а саме:

– Україна має багатомісячний досвід державотворення, військового будівництва і забезпечення правопорядку у воєнній сфері, починаючи з часів Київської Русі, Козацької держави Богдана Хмельницького, Української Народної Республіки та інших державних утворень;

– з набуттям незалежності протягом 1991–2006 рр. було сформовано законодавчі основи забезпечення національної безпеки і оборони, організації та діяльності суб'єктів сектору безпеки і оборони України;

– у 1990-х роках в Україні було сформовано розгорнуту систему військової юстиції, що включала: *військові суди регіонів і гарнізонів; військові прокуратури регіонів та гарнізонів; юридичні підрозділи військових формувань; військово-юридичні навчальні підрозділи у складі Київського національного університету імені Тараса Шевченка та Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*. Крім цього, було запроваджено навчальну і наукову спеціальність «військове право»;

– протягом 2001–2012 рр. в умовах кардинального скорочення військових формувань (*їх чисельність у 1991 р. становила понад 1 млн. 100 тис. чоловік*) і третього у світі потенціалу ядерної зброї, розпродажу військових об'єктів, техніки і майна, система військової юстиції була повністю ліквідована;

– в умовах розв'язаної рф у 2014 році гібридної війни проти України, анексії Автономної республіки Крим та окупації окремих районів Донецької і Луганської областей було відновлено систему органів військової прокуратури, яка знову була ліквідована у 2019 році в ході чергового реформування прокуратури.

Поряд з цим у 2017–2018 рр. було проведено низку міжнародних заходів, організованих Головною військовою прокуратурою за участі вчених Національної академії правових наук України, Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, Національної академії прокуратури України, інших закладів і установ, а також представників органів військової юстиції США, Канади, Туреччини, Румунії, Молдови, Грузії та низки інших держав в ході яких розглянуто відповідний міжнародний досвід.

Також слід звернути увагу, що у 2018 р. на основі пропозицій, наданих вченими Секції права національної безпеки та військового права НАПрН України,

Державної наукової установи «Інститут інформації, безпеки і права Національної академії правових наук України» та Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка, було підготовлено і наказом Міністерства освіти і науки України від 28.12.2018 № 1477 [22] затверджено *перелік предметних напрямів досліджень* в межах спеціальності 081 – «Право», яким запроваджено новий напрям – *«право національної безпеки; військове право»*.

У вказаному наказі також наведено пріоритетні напрями досліджень з питань військового права та військової юстиції, що сприятиме розбудові теоретико-правових основ забезпечення національної і воєнної безпеки, а протягом 2019 року розпочато запровадження *навчальних спеціалізацій* за напрямками *«право національної безпеки»* та *«військове право»* у закладах вищої освіти, що можна оцінювати як перший реальний крок до відновлення системи військової юстиції в Україні.

Загалом, як засвідчили події 2014–2024 рр., у т.ч. розв’язаної рф у 2022 році широкомасштабної війни проти України, проблема відновлення (з урахуванням досвіду країн-членів НАТО) сучасної системи військової юстиції залишається вкрай актуальною для забезпечення правопорядку та підтримання обороноздатності держави.

У контексті зазначеного слід зауважити, що до початку широкомасштабної збройної агресії рф проти України набула чинності низка стратегічних документів стосовно формування та реалізації державної політики у сфері оборони та військового будівництва.

Зокрема, була розроблена та затверджена Указом Президента України *«Стратегія воєнної безпеки України»*, де визначено цілі, пріоритети та завдання воєнної політики, запроваджено комплексний підхід до оборони держави на засадах стримування, стійкості та взаємодії. Цілі та завдання Стратегії воєнної безпеки України деталізовані в *«Стратегічному оборонному бюлетені України»*, який визначив основні напрями реалізації воєнної політики, вимоги до перспективної моделі Збройних Сил України, інших складових сил оборони, шляхи та очікувані результати оборонної реформи на період до 2025 року. Розроблено та затверджено Указом Президента України *«План оборони України»*, який передбачав порядок і строки здійснення політичних, економічних, соціальних, воєнних, наукових, науково-технічних, інформаційних, правових, організаційних та інших заходів держави щодо підготовки до збройного захисту держави та її всеохоплюючої оборони [23].

Водночас серед невирішених проблем формування та реалізації воєнної політики залишається створення й організація діяльності системи військової юстиції. Вказана проблема стосується комплексу заходів, які потребують нагального вирішення вже не в ході підготовки до збройного захисту держави, а в умовах широкомасштабних воєнних і бойових дій та розпочатих процесів європейської і євроатлантичної інтеграції України.

Питання формування та реалізація воєнної політики завжди мають національні ознаки та є внутрішньою справою кожної держави. Однак існують певні спільні стандарти діяльності у цій сфері, що стосуються держав-членів систем колективної безпеки [24, с. 10]. При цьому Женевським центром демократичного контролю над збройними силами (DCAF) оборонне законодавство та система військової юстиції віднесені до основних напрямів оборонної політики [25].

Військова юстиція утворює систему, призначенням якої є забезпечення правосуддя у сфері оборони в поєднанні з правовим забезпеченням воєнної безпеки [1, с. 628]. Адже військову юстицію визначають як окрему правову систему, що діє стосовно військовослужбовців, а у деяких справах – стосовно цивільних осіб. Основне призначення військової юстиції полягає в забезпеченні правопорядку у Збройних Силах та інших військових формуваннях, а правила і процедури у військовій юстиції можуть істотно відрізнятися від їх цивільних аналогів [26].

Отже, вирішення проблем становлення системи військової юстиції України полягає у формуванні та реалізації відповідної воєнної політики держави, де має бути передбачено функціонування системи військової юстиції для забезпечення правопорядку, законності, охорони прав, свобод і законних інтересів військовослужбовців та здійснення правосуддя у воєнній сфері.

У національній правовій системі військова юстиція, як відносно самостійна система, виокремлюється внаслідок існування та дії таких об'єктивних чинників: 1) предметна сфера правового регулювання – сфера оборони держави, де система військової юстиції має своїм призначенням забезпечення воєнної безпеки; 2) правовий режим військової служби, відмінний своїм суб'єктивним складом та особливим змістом суспільних відносин (*військові та цивільно-військові відносини*).

Військова юстиція відповідно до особливостей національної правової системи має певні складові, що утворюють її системний зміст. Складовими системи військової юстиції розглядаються: 1) *законодавство* (нормативно-правова складова); 2) *інститути* (інституційна складова); 3) *організаційна складова* (процедури, професійна і правова культура).

Комплекс нормативно-правових актів, що регулюють військові та цивільно-військові відносини, визначають юридичні процедури, порядок застосування норм права та здійснення правосуддя у військовій сфері, становлять законодавчу складову системи військової юстиції.

З урахуванням вітчизняного й іноземного досвіду, до інститутів системи військової юстиції слід віднести: 1) військову поліцію; 2) військову прокуратуру; 3) військові суди; 4) спеціалізований інститут з надання правничої допомоги (військова адвокатура).

Єдина система підготовки необхідних фахівців та формування високого рівня їх професійної і правової культури, утворюють організаційну складову системи військової юстиції. Юридичні процедури, як елемент організаційної складової

системи військової юстиції, можуть мати певні особливості за умови їх відповідності вимогам Конституції України та законам України, а також визнаним міжнародним стандартам щодо захисту прав учасників юридичного процесу.

До ключових системних ознак військової юстиції слід віднести визнаний у державах-членах НАТО підхід, за якого для досягнення якісної правоохоронної діяльності та здійснення правосуддя у військовій сфері, обов'язковими є належний рівень військової підготовки та відповідної спеціалізації слідчих, прокурорів, адвокатів та суддів.

Загалом, міжнародні стандарти військової юстиції засновуються на єдності таких основних чинників: 1) *дотримання прав і свобод людини*; 2) *спеціалізація предметної (військової) сфери*; 3) *спрямованість діяльності складових системи військової юстиції на забезпечення бойової спроможності сил оборони та захисту національних інтересів від воєнних загроз*.

У 2006 році оприлюднено Звіт «*Питання здійснення правосуддя військовими трибуналами*» Спеціального доповідача Підкомісії зі сприяння та захисту прав людини Комісії ООН з прав людини, де висвітлено загальні підходи та принципи щодо здійснення військового правосуддя та діяльності військової юстиції [27]. До них, зокрема віднесено:

- військові суди мають утворюватися та функціонувати відповідно до закону;
- здійснення військового правосуддя повинне відповідати стандартам, визнаним на міжнародному рівні як гарантії справедливого судового розгляду;
- в умовах воєнного стану або дії спеціальних режимів мають додержуватися принципи здійснення правосуддя для забезпечення гарантій справедливого судового розгляду;
- юрисдикція військових судів поширюється на випадки вчинення кримінальних правопорушень військовослужбовцями та особами, які виконують обов'язки військової служби;
- юрисдикція військових судів щодо розгляду справ цивільних осіб є допустимою, як виняток (за умов дотримання вимог ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права стосовно рівності всіх перед судом і трибуналом);
- обов'язковим є застосування у військовому правосудді норм міжнародного гуманітарного права та Женевської конвенції про поводження з військовополоненими 1949 року;
- під час здійснення військового правосуддя необхідно забезпечувати право кожного на компетентний, незалежний і неупереджений суд (на кожному етапі провадження від розслідування до судового розгляду).

Крім цього, відповідно до вказаного Звіту судді військових судів повинні бути добросовісними і компетентними, мати необхідну юридичну підготовку та кваліфікацію. Військові судді також повинні мати статус, що гарантує їх незалежність та неупередженість в умовах військової ієрархії. Кожному обвинуваченому у кримінальному правопорушенні необхідно забезпечити право на захист через систе-

му надання правничої допомоги, за власним вибором або безоплатно. У законодавстві також необхідно передбачити процедуру оскарження прийнятих військовими судами рішень, у тому числі прийняття остаточного рішення за скаргою цивільним судом касаційної інстанції [27].

Система військової юстиції в кожній державі, як свідчить міжнародний досвід, має національні ознаки, які залежать від особливостей формування й реалізації державної політики у сфері оборони, особливостей воєнної і правової політики та національної правової системи.

Загалом система військової юстиції може розглядатися як *правова система, що формується з урахуванням особливостей національної правової системи та воєнної політики держави, містить нормативну, інституційну та організаційну складові, які утворюють відповідно законодавство, інститути правозастосування та правосуддя* (військова поліція, спеціалізована військова прокуратура, військові суди, спеціалізований інститут надання правничої допомоги військовослужбовцям), *компетентну професійну і правову культуру, а також відповідні процедури здійснення правоохоронної діяльності та правосуддя*.

Відновлення системи військової юстиції України в умовах війни, як видається, має відбуватися передусім шляхом перетворення вже діючих структур, збереження наявного кадрового потенціалу, матеріальних та інших ресурсів, а також належного організаційно-правового забезпечення, зокрема: 1) *перетворення Військової служби правопорядку у Збройних Силах України у Військову поліцію України*; 2) *утворення Спеціалізованої військової прокуратури на базі Спеціалізованої прокуратури у сфері оборони*; 3) *формування військових судів у системі судоустрою держави*; 4) *розбудови інституційних складових надання первинної та вторинної безоплатної правничої допомоги військовослужбовцям*. При цьому заслуговують на увагу висновки, що проблеми становлення й розвитку системи військової юстиції є актуальними не лише для України, а при їх вирішенні мають додержуватися розглянуті вище міжнародно-правові засади [28].

Реалізація зазначеного, як свідчать результати проведених ученими в галузі права національної безпеки та військового права ДНУ ПБП НАПрН України досліджень і прикладних розробок (підготовка пропозицій до законопроектів), потребує прийняття згідно з вимогами законодавства щодо правотворчої діяльності **пакету законів України**, зокрема:

1) *Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення та організації діяльності системи військової юстиції»*, яким доцільно передбачити внесення змін до законів України «Про прокуратуру» (щодо створення Спеціалізованої військової прокуратури); «Про безоплатну правничу допомогу» (щодо надання первинної та вторинної безоплатної правничої допомоги військовослужбовцям, резервістам і військовозобов'язаним під час проходження зборів та членам їх сімей); а також до Закону України «Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України» та викладення його у новій редакції – *Закон України «Про Військову поліцію України»*.

Крім цього, у прикінцевих і перехідних положеннях до законопроекту слід передбачити внесення відповідних змін і доповнень ще до понад 20 законів України («Про національну безпеку України», «Про оборону України», «Про Збройні Сили України», «Про військовий обов'язок і військову службу», «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», «Про оперативнорозшукову діяльність», «Про боротьбу з тероризмом», «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів», «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві», «Про попереднє ув'язнення», «Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України», «Про Дисциплінарний статут Збройних Сил України», «Про Статут гарнізонної та вартової служб Збройних Сил України», «Про Стройовий статут Збройних Сил України», «Про правовий режим надзвичайного стану», «Про участь України в міжнародних організаціях з підтримання миру і безпеки» тощо);

2) Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо організації та діяльності військових судів», яким передбачити внесення необхідних змін і доповнень до законів України «Про судоустрій і статус суддів» та «Про Вищу раду правосуддя»;

3) Закону України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кодексу адміністративного судочинства України, Кримінального процесуального кодексу України».

Указаний системний підхід, як видається, сприятиме вирішенню вкрай актуальної в контексті оборони, повоєнного відновлення і розвитку, європейської та євроатлантичної інтеграції проблеми розбудови сучасної системи військової юстиції України.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дає змогу дійти певних системних висновків і пропозицій, зокрема:

1. Україна має багатовіковий досвід державотворення, військового будівництва й забезпечення правопорядку у воєнній сфері. З набуттям незалежності було сформовано законодавчі основи забезпечення національної безпеки і оборони, організації та діяльності суб'єктів сил безпеки і оборони України. Водночас, ліквідація у 2001–2012 рр. розгорнутої системи військової юстиції та неодноразові й незавершені спроби її відновлення протягом 2014–2024 рр. вкрай негативно позначаються на обороноздатності держави в умовах розв'язаної рф війни проти України.

2. Система військової юстиції є важливою компонентою забезпечення національної та воєнної безпеки, передусім у контексті підтримання військового правопорядку та обороноздатності держави, охорони прав, свобод і законних інтересів військовослужбовців, резервістів та військовозобов'язаних (під час проходження зборів) і членів їх сімей, а також здійснення правосуддя у військовій сфері.

3. Основу системи військової юстиції формують законодавча, інституційна й організаційна складові. До числа суб'єктів військової юстиції, з урахуванням вітчизняного й іноземного досвіду, видається за доцільне віднести військову поліцію, військову прокуратуру, інститут з надання безоплатної правничої допомоги військовослужбовцям (військову адвокатуру) та військові суди. Вкрай важливими також залишаються наукова та освітня складові цієї системи, зокрема, в галузі права національної безпеки та військового права.

4. Становлення й розвиток системи військової юстиції України має відповідати визначеним міжнародним стандартам, передусім: дотримання прав і свобод людини під час здійснення правосуддя; спеціалізація предметної (військової) сфери діяльності суб'єктів системи військової юстиції; проходження військової служби як невідмінної умови фахової підготовки осіб, які здійснюють правоохоронну діяльність і правосуддя у системі військової юстиції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Правнича наука та законодавство України: європейський вектор розвитку в умовах воєнного стану : монографія / редкол. : В. А. Журавель (співгол.), Н. С. Кузнецова (співгол.), О. М. Бандурка та ін. ; Нац. акад. прав. наук України. Харків : Право, 2023. 902 с.
- [2] Богуцький П. П. Система військової юстиції України: теоретико-прикладний аспект. *Інформація і право*. 2023. №3(46). С. 215–223.
- [3] Устименко О., Сніцаренко П., Саричев Ю. Державне управління у воєнній сфері як об'єкт термінології та практичної діяльності. *Збірник наукових праць Національної академії державного управління при Президентові України*. 2019. Вип. 1. С. 69–74.
- [4] Богуцький П. П. Право національної безпеки та військове право: сучасні виклики : навч. посібн. / ДНУ «Інститут інформації, безпеки і права НАПрН України. Київ ; Одеса : Фенікс, 2023. 252 с.
- [5] Пилипчук В. Г., Доронін І. М. Право національної безпеки та військове право: теоретичні та прикладні засади становлення і розвитку в Україні. *Інформація і право*. 2018. №2., С. 62–68.
- [6] Беланюк М. В. Становлення органів військової юстиції на теренах України (1939–1942 рр.): історико-правове дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2015. 21 с.
- [7] Шевченко В. П. Конституційно-правові основи військового правосуддя в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Інститут законодавства Верховної Ради України. Київ, 2002. 175.
- [8] Топчій В. В. Моделі систем військових судів у країнах Європейського Союзу: порівняльно-правовий аналіз. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2016. №2. С. 170–174.
- [9] Бобров Ю. О. Зарубіжний досвід побудови і діяльності військових судів: можливість та перспективи його впровадження в Україні. *Публічне право*. 2018. №2(30). С. 154–160.
- [10] Оверчук С. В. Військові суди – необхідна складова військової юстиції в Україні. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2015. №1(11). URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2015/n1/15osvyvu.pdf>

- [11] Ринажевський Б. М. Адміністративно-правове регулювання діяльності військової служби правопорядку у Збройних Силах України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2010. 339 с.
- [12] Козачук О. С. Організаційно-правові засади функціонування військових прокуратур в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / Нац. акад. прокуратури України. Київ, 2016. 20 с.
- [13] Котляренко О. Перспективи формування військової поліції як складової системи військової юстиції в Україні. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2016. № 1. С. 56–64. URL: <http://www.chasopysnapu.gp.gov.ua/chasopys/ua/pdf/9-016/kotlarenko.pdf>
- [14] Стрельцов Є. Л., Полторац С. Т., Аллеров, Ю. В., Кривенко О. В., Богущкий П. П. Правові основи воєнної безпеки України : монографія / відп. ред. Є. Л. Стрельцов. Львів : НАСВ, 2016. 188 с.
- [15] Полянський Ю. Є. Військова юстиція в Україні: проблемні питання. *Юридичний вісник*. 2019/ № 3. С. 5–11.
- [16] Вдовитченко В. Система військової юстиції як частина військової організації України. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2019. № 2. С. 16–27.
- [17] Niebytov A., Matviychuk V., Mykytchuk O., Slavna O. Military Justice of Ukraine: Problems of Determining the Bodies that Govern the Construction of Its System. *Access to Justice in Eastern Europe*. 2022. № 3(15). P. 203–218. URL: https://ajee-journal.com/upload/attaches/att_1660495710.pdf
- [18] Пилипчук В. Г., Богущкий П. П., Доронін І. М. Теоретичні основи та пріоритети розвитку права національної безпеки. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2021. Т. 28. № 2. С. 66–75.
- [19] Пилипчук В. Г., Дзьобань О. П., Настюк В. Я. Система і компетенція державних органів зі спеціальним статусом у сфері національної безпеки України : монографія. Харків : Право, 2009. 196 с.
- [20] Пилипчук В. Г. Пріоритети розвитку правової науки в галузі національної безпеки. *Стратегічна панорама*. 2009. № 2. С. 36–40.
- [21] Пилипчук В. Г., Доронін І. М. *Право національної безпеки та військово-право: теоретичні та прикладні засади становлення і розвитку в Україні. Інформація і право*. 2018. № 2(25). С. 62–72.
- [22] Наказ МОН України від 28.12.2018 № 1477. URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/prozatverdzhennya-primirnogo-pereliku-ta-opisu-predmetnih-apryamiv-doslidzhen-v-mezhah-specialnosti-081-pravo>
- [23] Біла книга 2021. Оборонна політика України. Міністерство оборони України. Київ : Мишалов Д. В., 2022. 122 с. URL: https://www.mil.gov.ua/content/files/whitebook/WhiteBook_2021_Draft_Final_03.pdf.
- [24] Богущкий П. П. Воєнна політика і система військової юстиції: синергія воєнної безпеки. *Наука і оборона*. 2022. № 1. С. 10–15.
- [25] Security Sector Legislation. Geneva Centre for Security Sector Governance (DCAF). Security Sector Integrity. URL: <https://securitysectorintegrity.com/standards-and-regulations/security-sector-legislation>.
- [26] Vashakmadze M. Understanding Military Justice: Guidebook: Toolkit 5.1 – Legislating for the Security Sector. Geneva Centre for the Democratic Control of Armed Forces (DCAF). Geneva : DCAF, 2010. URL: https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/Milit.Justice_Guidebook_ENGpdf.

- [27] Draft Principles Governing the Administration of Justice Through Military Tribunals, U. N. Doc. E/CN.4/2006/58 at 4 (2006). URL: <http://hrlibrary.umn.edu/instreet/DecauxPrinciples.html>
- [28] Duxbury A., Groves M. *Military Justice in the Modern Age*. Cambridge: Cambridge University Press, 2016. URL: https://assets.cambridge.org/9781107042377/frontmatter/9781107042377_frontmatter.pdf
- [26] Vashakmadze M. *Understanding Military Justice: Guidebook: Toolkit 5.1 – Legislating for the Security Sector*. Geneva Center for the Democratic Control of Armed Forces (DCAF). Geneva : DCAF, 2010. URL: https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/Milit.Justice_Guidebook_ENGpdf.
- [27] Draft Principles Governing the Administration of Justice Through Military Tribunals, U. N. Doc. E/CN.4/2006/58 at 4 (2006). URL: <http://hrlibrary.umn.edu/instreet/DecauxPrinciples.html>
- [28] Duxbury A., Groves M. *Military Justice in the Modern Age*. Cambridge: Cambridge University Press, 2016. URL: https://assets.cambridge.org/9781107042377/frontmatter/9781107042377_frontmatter.pdf

REFERENCES

- [1] Legal science and legislation of Ukraine: the European vector of development in the conditions of martial law. (2023). In V. A. Zhuravel (co-chairman), N. S. Kuznetsova (co-chairman), O. M. Bandurka, & oth.; National Acad. rights of Sciences of Ukraine. Kharkiv: Pravo.
- [2] Bogutsky, P. P. (2023). The military justice system of Ukraine: theoretical and applied aspect. *Information and law*, 3(46), 215–223.
- [3] Ustimenko, O., Snitsarenko, P., & Sarychev, Yu. (2019). State administration in the military sphere as an object of terminology and practical activity. *Collection of scientific works of the National Academy of Public Administration under the President of Ukraine*, 1, 69–74.
- [4] Bogutsky, P. P. (2023). *Law of national security and military law: modern challenges*. DNU «Institute of Information, Security and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine.» Kyiv; Odesa: Phoenix.
- [5] Pylypchuk, V. G., & Doronin, I. M. (2018). *Law of national security and military law: theoretical and applied principles of formation and development in Ukraine*. *Information and law*, 2, 62–68.
- [6] Belanyuk, M. V. (2015). *Formation of military justice bodies on the territory of Ukraine (1939-1942): historical and legal research* (Candidate thesis, National Pedagogical University named after M. P. Drahomanov, Kyiv, Ukraine).
- [7] Shevchenko, V. P. (2002). *Constitutional and legal foundations of military justice in Ukraine* (Candidate dissertation, Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine, Kyiv, Ukraine).
- [8] Topchii, V. V. (2016). Models of military court systems in the countries of the European Union: a comparative legal analysis. *Actual problems of domestic jurisprudence*, 2, 170–174.
- [9] Bobrov, Yu.O. (2018). Foreign experience of construction and operation of military courts: possibilities and prospects of its implementation in Ukraine. *Public law*, 2(30), 154–160.

- [10] Overchuk, S. V. (2015). Military courts – a necessary component of military justice in Ukraine. *Journal of the National University «Ostroh Academy». The series «Law»*, 1(11). Retrieved from <http://lj.oa.edu.ua/articles/2015/n1/15osvyvu.pdf>
- [11] Rynazhevskiy, B. M. (2010). Administrative and legal regulation of the activities of the military service of law and order in the Armed Forces of Ukraine (Doctor dissertation, Kharkiv. national University of Internal Affairs affairs, Kharkiv, Ukraine).
- [12] Kozachuk, O. S. (2016). Organizational and legal principles of the functioning of military prosecutor's offices in Ukraine (Candidate thesis, National Academy of the Prosecutor's Office of Ukraine, Kyiv, Ukraine).
- [13] Kotlyarenko, O. (2016). Prospects for the formation of the military police as a component of the military justice system in Ukraine. *Scientific journal of the National Academy of the Prosecutor's Office of Ukraine*, 1, 56–64. Retrieved from <http://www.chasopysnapu.gp.gov.ua/chasopys/ua/pdf/9-016/kotlarenko.pdf>
- [14] Streltsov, E. L., Poltorak, S. T., Allerov, Y. V., Kryvenko, O. V., & Bogutskiy, P. P. (2016). Legal foundations of military security of Ukraine. In E. L. Streltsov (Ed.). Lviv: NASV.
- [15] Polyansky, Yu.E. (2019). Military justice in Ukraine: problematic issues. *Legal Bulletin*, 3, 5–11.
- [16] Vdovitchenko, V. (2019). The system of military justice as part of the military organization of Ukraine. *Journal of the National Academy of the Prosecutor's Office of Ukraine*, 2, 16–27.
- [17] Niebytov, A., Matviychuk, V., Mykytchuk, O., & Slavna, O. (2022). Military Justice of Ukraine: Problems of Determining the Bodies that Govern the Construction of Its System. *Access to Justice in Eastern Europe*, 3(15), 203–218. Retrieved from https://ajee-journal.com/upload/attaches/att_1660495710.pdf
- [18] Pylypchuk, V. G., Bogutskiy, P. P., & Doronin, I. M. (2021). Theoretical foundations and priorities for the development of national security law. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 28(2), 66–75.
- [19] Pylypchuk, V. G., Dzoban, O. P., & Nastuyuk, V. Ya. (2009). The system and competence of state bodies with a special status in the sphere of national security of Ukraine. Kharkiv: Pravo.
- [20] Pylypchuk, V. G. (2009). Priorities of the development of legal science in the field of national security. *Strategic panorama*, 2, 36–40.
- [21] Pylypchuk, V. G., & Doronin, I. M. (2018). Law of national security and military law: theoretical and applied principles of formation and development in Ukraine. *Information and law*, 2(25), 62–72.
- [22] Order of the Ministry of Education and Culture of Ukraine (2018, December). Retrieved from <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-primirnego-pereliku-ta-opisupredmetnih-apryamiv-doslidzen-v-mezhah-specialnosti-081-pravo>
- [23] White book 2021. Defense policy of Ukraine. Ministry of Defence Ukraine. (2022). Kyiv: Myshalov D. V. Retrieved from https://www.mil.gov.ua/content/files/whitebook/WhiteBook_2021_Draft_Final_03.pdf.
- [24] Bogutsky, P. P. (2022). Military policy and the military justice system: the synergy of military security. *Science and defense*, 1, 10–15.
- [25] Security Sector Legislation. Geneva Center for Security Sector Governance (DCAF). Security Sector Integrity. Retrieved from <https://securitysectorintegrity.com/standards-and-regulations/security-sector-legislation>.

- [26] Vashakmadze, M. (2010). Understanding Military Justice: Guidebook: Toolkit 5.1 – Legislating for the Security Sector. Geneva Center for the Democratic Control of Armed Forces (DCAF). Geneva: DCAF. Retrieved from https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/Milit.Justice_Guidebook_ENGpdf.
- [27] Draft Principles Governing the Administration of Justice Through Military Tribunals, U. N. Doc. E/CN.4/2006/58 at 4 (2006). Retrieved from URL:<http://hrlibrary.umn.edu/instree/DecauxPrinciples.html>
- [28] Duxbury, A., & Groves, M. (2016). Military Justice in the Modern Age. Cambridge: Cambridge University Press. Retrieved from https://assets.cambridge.org/97811070/42377/frontmatter/9781107042377_frontmatter.pdf

Володимир Григорович Пилипчук

Доктор юридичних наук, професор

Дійсний член (академік) Національної академії правових наук України

Директор

Державна наукова установа «Інститут інформації, безпеки і права

Національної академії правових наук України»

01024, вул. Пилипа Орлика, 3, Київ, Україна

Volodymyr G. Pylypchuk

Doctor of Law, Professor

Academician of the National Academy of Law Sciences of Ukraine

Director

State Scientific Institution «Institute of Information, Security and Law of the

National Academy of Legal Sciences of Ukraine»

01024, 3 Philippa Orlika St., Kyiv, Ukraine

Павло Петрович Богуцький

Доктор юридичних наук, доцент

Завідувач Наукової лабораторії військового та міжнародного гуманітарного права

Державна наукова установа «Інститут інформації, безпеки і права

Національної академії правових наук України»

01024, вул. Пилипа Орлика, 3, Київ, Україна

Pavlo P. Bohutskyi

Doctor of Law, Associate Professor

Head of the Scientific Laboratory of Regional Security and Military Law

State Scientific Institution «Institute of Information, Security and Law of the

National Academy of Legal Sciences of Ukraine»

01024, 3 Philippa Orlika St., Kyiv, Ukraine

Марина Василівна Беланюк

Кандидат юридичних наук, старший дослідник

Учений секретар

Державна наукова установа «Інститут інформації, безпеки і права
Національної академії правових наук України»

01024, вул. Пилипа Орлика, 3, Київ, Україна

Marina V. Belaniuk

Candidate of Law, Senior Researcher

Learned secretary

State Scientific Institution «Institute of Information, Security and
Law of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine»

01024, 3 Philippa Orlika St., Kyiv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Пилипчук В. Г., Богуцький П. П., Беланюк М. В. Проблеми становлення системи військової юстиції України. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2024. Т. 31. №2. С. 95–113.

Suggested Citation: Pylypchuk, V. G., Bohutskyi, P. P., & Belaniuk, M. V. (2024). Problems of Establishing the System of Military Justice of Ukraine. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 31(2), 95–113.

Стаття надійшла / Submitted: 07/03/2024

Доопрацьовано / Revised: 07/04/2024

Схвалено до друку / Accepted: 27/06/2024

Юлія Олександрівна Загуменна

Кафедра теорії та історії держави і права факультету №1
Харківський національний університет внутрішніх справ
Харків, Україна

Валерій Васильович Сокурєнко

Національна академія правових наук України
Харків, Україна

Харківський національний університет внутрішніх справ
Харків, Україна

НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Анотація. Стаття присвячена теоретико-правовому аналізу ключових особливостей національної безпеки в умовах дії правового режиму воєнного стану, з'ясуванню специфіки зміни моделі правового регулювання, характеру та своєрідності таких змін відповідно до сучасної парадигми національної безпеки України, в умовах широкомасштабної російської військової інтервенції до України, розпочатої з 24 лютого 2022 року. Доведено, що національна безпека та воєнний стан є співвідносними науковими і прикладними категоріями, що характеризують захищеність інститутів особистості, суспільства і держави за особливих правових умов, коли забезпечення захисту у цих інтересів неможливо без запровадження такого режиму. З'ясовано, що феномени режиму воєнного стану та стану національної безпеки повинні розглядатися як близькі та системно пов'язані правові категорії як у законодавстві, так і в юридичній науці. Показано, що загроза порушення національної безпеки або її порушення шляхом військової (збройної) агресії іншої держави зумовлює запровадження правового режиму воєнного стану. Таким чином, воєнний стан стає своєрідним (особливим) правовим режимом гарантування (поновлення) або сприяння національній безпеці в умовах потенційної чи реальної збройної агресії. Запровадження воєнного стану за таких умов відіграє низку соціально вагомих функцій для забезпечення національної безпеки: превентивну, правозахисну, стабілізаційну, стимулюючу. В умовах воєнного стану об'єктивно роль держави для забезпечення національної безпеки: зростає її правотворча і правозастосовна діяльність, державна влада діє в режимі безперебійного функціонування, реалізується мобілізаційна модель функціонування державного апарату, сфера приватного розсуду (індивідуальної свободи фізичних та юридичних осіб) суттєво звужується (зменшується, обмежується).

Ключові слова: національна безпека, війна, збройна агресія, правовий режим, воєнний стан, військові адміністрації, безпекові правовідносини, безпекове законодавство.

Yuliia O. Zahumenna,

*Department of Theory and History of State and Law of Faculty 1
Kharkiv National University of Internal Affairs (Ukraine)
Kharkiv, Ukraine*

Valerii V. Sokurenko

*National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kharkiv, Ukraine*

*Kharkiv National University of Internal Affairs
Kharkiv, Ukraine*

NATIONAL SECURITY OF UKRAINE UNDER MARTIAL LAW: THEORETICAL AND LEGAL ANALYSIS

Abstract. *The article is devoted to the theoretical and legal analysis of the key features of national security in the conditions of the legal regime of martial law, to the clarification of the specifics of the change in the model of legal regulation, the nature and originality of such changes in accordance with the modern paradigm of national security of Ukraine, in the conditions of the large-scale Russian military intervention in Ukraine, which began from February 24, 2022. It has been proven that national security and martial law are related scientific and applied categories that characterize the protection of the institutions of the individual, society and the state under special legal conditions, when ensuring the protection of these interests is impossible without the introduction of such a regime. It has been found that the phenomena of the martial law regime and the state of national security should be considered as close and systematically related legal categories both in legislation and in legal science. It is shown that the threat of violation of national security or its violation through military (armed) aggression of another state predisposes to the introduction of the legal regime of martial law. Thus, martial law becomes a kind of (special) legal regime for guaranteeing (renewing) or promoting national security in conditions of potential or actual armed aggression. The introduction of martial law under such conditions plays a number of socially significant functions to ensure national security: preventive, human rights protection, stabilization, and stimulation. In the conditions of martial law, objectively, the role of the state to ensure national security: its law-making and law-enforcement activities are increasing, the state power operates in a mode of uninterrupted functioning, the mobilization model of the functioning of the state apparatus is implemented, the sphere of private discretion (individual freedom of individuals and legal entities) is significantly narrowed (decreases, is limited).*

Key words: *national security, war, armed aggression, legal regime, martial law, military administrations, security legal relations, security legislation.*

ВСТУП

Специфіка формування й розвитку тієї чи іншої моделі гарантування національної безпеки є унікальною для кожної країни в різні історичні періоди. Теоретичні

й практичні проблеми у сфері національної безпеки природно по-новому постали з набуттям Україною незалежності й утвердженням її суверенітету. Одна з ключових проблем у цьому напрямку – пошук та протидія реальним загрозам національній безпеці [1, с. 182]. Отже, принципово важливого значення набуває ґрунтовний аналіз зовнішніх і внутрішніх загроз, що реально чи потенційно постають перед національною безпекою в той чи інший проміжок існування певної держави. При цьому об'єктивно зростає роль і значення правових регуляторів. Адже саме право, звісно, сполучаючись із політичною волею, мусить вчасно, а іноді й «наперед» реагувати на ці загрози, сприяючи їх відверненню з боку суб'єктів забезпечення національної безпеки (у першу чергу, спеціально вповноважених органів державної влади), попередженню або ж уникненню чи мінімізації небажаних наслідків реалізації таких загроз. Недооцінка або хибна оцінка таких загроз часто призводить до непоправних наслідків, прорахунків і помилок у державній політиці, розплачуватися за які часто доводиться людськими життями.

Так, у зв'язку з початком у 2014 році російської агресії та тимчасовою окупацією Автономної Республіки Крим, міста Севастополь, а також окремих районів Донецької і Луганської областей потреби забезпечення національної безпеки вперше від проголошення незалежності України в 1991 році переросли в практичну площину [2], а у 2018 році в окремих областях України було вперше в новітній історії нашої держави запроваджено воєнний стан [3].

Теоретико-правове осмислення проблем забезпечення національної безпеки України в умовах реалізації воєнних загроз, зокрема в умовах воєнного стану, робить лише перші кроки. Природно, що таке осмислення має спиратися, з одного боку, на критичний науково-правовий аналіз змісту тих законодавчих актів, концепцій і доктрин, які формулюють актуальні засади політики національної безпеки України, а з іншого – повинно неодмінно включати як обов'язкову складову й дослідження практик упровадження зазначених положень у життя. Адже в умовах слабкої демократії, суспільно-політичної нестабільності, відсутності ефективної правової системи та повноцінної дії принципу верховенства права обмеження аналізом лише змісту законодавчих актів, концепцій та доктрин спроможне створити поверхове і навіть спотворене уявлення про стан забезпечення національної безпеки. Слід визнати, що пріоритетною тут є не стільки нормативна фіксація певних безпекових механізмів, скільки забезпечення їхньої дієвості, функціональності, інституційної спроможності досягати покладених на них цілей і завдань. Так, зокрема «збройна агресія Російської Федерації проти України засвідчила непослідовність вищого керівництва держави у питаннях визначення правового режиму боротьби з російською агресією, показала неефективність системи державного управління щодо прогнозування, своєчасного виявлення, попередження й нейтралізації зовнішніх і внутрішніх загроз національній безпеці, захисту суверенітету і територіальної цілісності країни» [4, с. 326].

Так, сьогодні головним нормативно-правовим актом, у якому визначаються загрози національній безпеці України, є Стратегія національної безпеки України – «документ, що визначає актуальні загрози національній безпеці України та відповідні цілі, завдання, механізми захисту національних інтересів України та є основою для планування й реалізації державної політики у сфері національної безпеки» (п. 19 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про національну безпеку України» [5]). Стратегія національної безпеки України, затверджена указом Президента України від 14.09.2020 № 392/2020 [6], окреслює «широкий спектр загроз національній безпеці України, але її недоліком є те, що тут не визначається головна, найстрашніша загроза – неминуче повномасштабне військове вторгнення російської федерації на територію України з метою знищення держави Україна й українського народу та захоплення її території» [7, с. 56]. Додамо до цього, що й Стратегія воєнної безпеки України, затверджена Указом Президента України від 25.03.2021 № 121/2021 відповідно до вимог ст. 28 Закону України «Про національну безпеку України» формально проголосила головною метою цієї Стратегії «завчасно підготовлену та всебічно забезпечену всеохоплюючу оборону України на засадах стримування, стійкості та взаємодії, що забезпечує воєнну безпеку, суверенітет і територіальну цілісність держави відповідно до Конституції України та в межах державного кордону України, сприяє інтеграції України в євроатлантичний безпековий простір та набуттю членства в НАТО, передбачає активну участь у міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки» [8]. Проте на практиці непослідовність у здійсненні намічених цілей і завдань цієї Стратегії призвела до реалізації саме воєнної загрози національній безпеці України в умовах «зростання дефіциту фінансових ресурсів та дисбалансу воєнних потенціалів України та Російської Федерації» [8]. Наслідком реалізації цієї загрози стало вимушене впровадження в Україні воєнного стану у зв'язку з початком широкомасштабної російської збройної агресії проти України, розпочатої 24 лютого 2022 року. Нормативне підґрунтя цього стану склав Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні», затверджений Законом України від 24.02.2022 № 2102-IX [9, с. 140].

Посилення безпекових загроз за умов воєнного стану є найсерйознішим викликом не лише для національної безпеки як такої, а й для виживання самої держави, збереження її суверенітету, територіальної цілісності, гарантування прав і свобод людини та незворотності конституційно проголошеного стратегічного курсу України на повноцінну інтеграцію в структури Європейського Союзу і НАТО [10]. При цьому, як слушно зауважує український учений-конституціоналіст В. Антонов, «дієздатність влади у сфері забезпечення національної безпеки визначається, з одного боку, характером і рівнем організації системи державного управління, за якого забезпечується сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання й нейтралізація реальних і потенційних загроз національним інтересам, а з другого – вона залежить від професійного рівня управлінського

апарату, рівня оволодіння ним сучасними методами управління політичними та соціально-економічними процесами» [11, с. 327]. І далі, як наголошує цей фахівець, саме внаслідок невизначеності «Президента в умовах широкомасштабної військової агресії Росії не було використано весь потенціал держави та її інститутів для ефективного захисту країни, що унеможливило звільнення окупованих територій сходу України, призвело до значних людських втрат. Президент України не скористався своїми конституційними повноваженнями і не забезпечив переведення збройного опору України російській агресії в режим відсічі збройній агресії Російської Федерації відповідно до пунктів 1, 17, 20 ст. 106 Конституції України та Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [11, с. 379]. Відтак досі (а в умовах воєнного стану особливо), на думку української дослідниці Т. Подковенко, «формування та реалізація в Україні державної політики національної безпеки є чи не найголовнішою проблемою ефективного управління суспільством, що трансформується. Українська політична практика засвідчує, що технологія реалізації доктрин, стратегій, концепцій і програм державної політики у сфері національної безпеки об'єктивно має інтегрувати всі компоненти політичної активності держави і базуватися на ґрунтовних теоретичних засадах та історичному досвіді» [12, с. 12].

Як відомо, в останні десятиліття динаміка національної безпеки в різних країнах суттєво підвищилася, що було детерміновано не лише істотно зростаючою кількістю викликів і загроз, а й нарощуванням їх кумулятивної сутнісної небезпеки для людини, суспільства й держави (міждержавні конфлікти, транснаціоналізація тероризму, загроза ядерної війни, надзвичайні ситуації і катастрофи техногенного й природного характеру, пандемія коронавірусу COVID-19 тощо). Ці виклики й загрози постійно ставлять під знак запитання національну безпеку, роблячи її крихкою, вразливою, нестабільною, і, відтак, змушують різні держави активувати ті чи інші надзвичайні (екстремальні) правові, організаційні та політичні заходи для її належного забезпечення (гарантування) і захисту. Але при цьому все ж основною, перманентною, найбільш поширеною та водночас найбільш небезпечною загрозою національній безпеці кожної країни – реально чи потенційно – вважається війна (зокрема, поряд із класичним «збройним» її еквівалентом в обіг останнім часом потрапили так звані гібридні та інформаційні [13] війни). Насправді, як зауважують учені, «розвиток суспільства чи не перманентно супроводжується внутрішніми та міждержавними конфліктами із застосуванням насильства, яке в різних випадках набуває форм: збройних інцидентів, воєнних акцій, воєнних конфліктів, збройних конфліктів тощо» [14, с. 107; 15, с. 99].

Природно, що саме в часи війни, збройних конфліктів безпекові загрози національній безпеці «перетворюються на складники життєвого оточення. Стратегічні рішення стають передумовою збереження існування держави, на яке зазіхнув противник» [15, с. 7]. Відповідно «безумовним пріоритетом є боездатні Збройні Сили України, підготовлений і вмотивований військовий резерв та ефективна

територіальна оборона, які в поєднанні зі спроможностями інших органів сектору безпеки й оборони здатні завдати таких неприйнятних для противника втрат на землі, у повітрі, на морі та у кіберпросторі, що унеможливить реалізацію його агресивних намірів» [6]. Тому часом захищеність (убезпеченість) від збройних конфліктів на повсякденному рівні часто й ототожнюється із національною безпекою в цілому, надто в країнах, які пережили збройні конфлікти, або там, де такі конфлікти все ще тривають, зачіпаючи повсякденне життя мало не кожного громадянина, впливаючи на його перебіг, умови, тривалість та зумовлюючи актуальні життєві стратегії кожного індивіда, залученого до смислового, правового, політичного й інших «полів» війни.

В умовах воєнного стану загрози порушення засад національної небезпеки набувають найбільш загрозливої динаміки, адже під загрозу порушення, а то й знищення потрапляє сама держава, її конституційний лад, державний суверенітет і територіальна цілісність держави. Більше того, саме введення воєнного стану сигналізує про критично високий рівень цих загроз і небезпек для функціонування основних конституційних цінностей та національних інтересів. За умов запровадження воєнного стану численні потенційні та реальні загрози для конкретної держави «трансформуються в єдиний комплекс, де загрози воєнного характеру набувають відчутного і першочергового значення» [16, с. 296–297].

Закономірно можна спостерігати й на науковому рівні розуміння національної безпеки, насамперед як воєнної безпеки. На цьому ж наголошують і сучасні українські вчені, досліджуючи смислове зближення національної та воєнної безпеки в умовах здійснення Російською Федерацією збройної агресії проти України, розпочатої ще в 2014 році [17], окупації Російською Федерацією окремих територій України [18], вчинення на цих територіях воєнних злочинів і злочинів проти людяності як регулярними Збройними Силами Російської Федерації, так і незаконними збройними формуваннями, керованими, контрольованими і фінансованими Російською Федерацією [18], проведення антитерористичної операції (АТО) на територіях окремих районів Донецької та Луганської областей [19], що згодом змінилася операцією об'єднаних сил із стримування і відсічі російської збройної агресії [20].

Зазначені фактори переконливо доводять, що «жодна система колективної безпеки, інтеграційна спільнота, міжнародна організація не компенсує брак боєздатності й відсутність оборонного потенціалу кожної окремої національної держави – великої чи малої, потужної чи слабкої» [21, с. 108; 16, с. 174]. Як указує відомий дослідник-теоретик проблем національної безпеки П. Богуцький, «актуалізація проблем воєнної безпеки як національної безпеки має тенденцію до посилення в сучасному світі, де відносини характеризуються етатистським егоцентризмом тих держав, які визначають світовий правопорядок. Варто погодитися з тим, що перспектива вирішення проблем національної безпеки все більше буде залежати від можливості держави протистояти воєнним загрозам, які виникати-

муть не лише й не стільки через розбіжності зовнішньополітичних інтересів, а через відверте бажання в геополітичному баченні світового порядку вирішити проблеми за рахунок держав, менш захищених від загроз національній безпеці» [16, с. 297].

Зазначені вище міркування особливо актуальні для з'ясування специфіки трансформації параметрів національної безпеки в умовах воєнного стану, особливо на теоретико-правовому та прикладному правовому рівнях – для розбудови надійної й адекватної ситуаціям, що виникають у зв'язку із запровадженням воєнного стану, системи законодавства, механізмів правового регулювання суспільних відносин, що мають істотний безпековий компонент як визначальний для суспільства і держави.

Зважаючи на вищевикладене, *метою статті* є теоретико-правовий аналіз ключових особливостей національної безпеки в умовах дії правового режиму воєнного стану, з'ясування специфіки зміни моделі правового регулювання, характеру та своєрідності таких змін відповідно до сучасної парадигми національної безпеки України, в умовах широкомасштабної російської військової інтервенції до України, розпочатої з 24 лютого 2022 року.

1. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Теоретико-правовий аналіз сутності національної безпеки України в умовах воєнного стану детермінував застосування широкого кола методологічних підходів, а також загальнонаукових, спеціально-наукових, конкретно-наукових методів пізнання юридичної дійсності. Основоположним методологічним підходом виступив *комплексний (системний) підхід*, завдяки якому феномени режиму воєнного стану та стану національної безпеки розглядатися як близькі та системно пов'язані правові категорії як у законодавстві, так і в юридичній науці. *Онтологічний підхід* дозволив відстежити динамічні зміни у правовому регулюванні безпекових правовідносин. *Праксеологічний підхід, своєю чергою*, надав можливість виявити реорганізації в державних органах, на які покладаються безпекові функції, перегляд їх завдань і повноважень в умовах поточних безпекових реалій в Україні, що об'єктивно склалися після 24 лютого 2022 року. *Герменевтичний підхід* допоміг довести, що в умовах воєнного стану національна безпека зазнає суттєвих трансформацій. У контексті теоретико-правового аналізу сутності національної безпеки України в умовах воєнного стану неабиякого значення набуває *антропологічний підхід*. Саме завдяки йому виявляються зміни в механізмі правового регулювання, адже має місце домінування імперативних приписів зобов'язального або заборонного характеру, пріоритетного значення набувають публічні галузі й підгалузі права, порівняно зменшується сфера вільного самовизначення особистості, звужується простір її розсуду, знижується кількість і рівень дії правових норм дозвільного або уповноважуючого характеру; змінюється співвідношення приватно- та публічно-правових регуляторів на користь

останніх. *Аксіологічний підхід* став міцним науковим підґрунтям для напрацювання наукових аргументів на користь того, що воєнний стан стає своєрідним (особливим) правовим режимом гарантування (поновлення) або сприяння національній безпеці в умовах потенційної чи реальної збройної агресії.

Концептуальне (сміслові) оформлення репрезентованої наукової статті диктувало використання комплексу філософських, загальнонаукових, спеціально-наукових, конкретно-наукових методів. Базовим серед них виступив *діалектичний метод*, котрий надав можливість всебічно розкрити роль держави для забезпечення національної безпеки, а також напрацювати теоретичний дизайн мобілізаційної моделі функціонування державного апарату в умовах воєнного стану. Аналіз та синтез надали змогу відстежити зближення безпекового й оборонного законодавства, які набувають характеру єдиного законодавчого комплексу, підпорядкованого на час дії воєнного стану єдиним цілям, завданням, потребам тощо.

Не менш важливе значення для здійснення даного дослідження мають загальнонаукові методи. Серед них найбільш значущим був *структурний метод*, завдяки котрому аргументовано показано, що в структурі безпекового законодавства, що діє за воєнного стану, можна виокремити такі змістовні блоки: 1) нормативно-правові акти, що обумовлюють запровадження такого режиму; 2) акти, що деталізують окремі положення безпеково-оборонних заходів, стосуються повноважень державних органів, органів місцевого самоврядування щодо реалізації названих заходів в умовах воєнного режиму; 3) акти, що стосуються обмеження прав людини та покладення на них додаткових юридичних обов'язків з міркувань національної безпеки в умовах воєнного режиму; 4) акти, що передбачають юридичну відповідальність за правопорушення у сфері національної безпеки в умовах воєнного стану.

Використання *формально-догматичного (юридичного) методу* сприяло напрацюванню аргументації на користь того, що правовий режим воєнного стану має конституційно-правовий характер, проте впровадження передбачених ним правових заходів має міжгалузевий правовий характер (присутні елементи конституційно-, адміністративно-, кримінально- та іншого галузево-правового регулювання).

2. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

Як указує аналіз наукових джерел, сучасне трактування безпеки як стану захищеності конкретного соціального об'єкта (особи, суспільства, держави) позитивно сприймається в політичних і наукових колах [13; 14]. При цьому досвід історичного розвитку різних країн доводить, що національна безпека є бажаним станом належної захищеності ключових національних інтересів країни від реальних чи потенційних загроз.

На правовому рівні національна безпека України визначена як «захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конститу-

ційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз» (п. 9 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про національну безпеку України» [5]). Це визначення відображає, переважно, нормативно бажаний (ідеальний) стан національної безпеки України, як він уявляється в контексті конституційного курсу на побудову демократичної, соціальної й правової держави, якою офіційно проголошено Україну (ст. 1 Конституції України [22]). Можна погодитися з тим, що «за своєю суттю це інтегральна багатокомпонентна оцінка наявного (бажаного, прогнозованого) рівня (ступеню) захищеності життєво важливих національних інтересів та умов їх реалізації, зокрема стану соціально-економічної системи, соціальних і політичних інститутів у країні, спроможності національних збройних сил протистояти загрозам територіальній цілісності та незалежності держави тощо» [21].

Для сучасної Української держави забезпечення національної безпеки є однією з пріоритетних функцій, що знаходить своє яскраве підтвердження найперше на конституційному рівні: відповідно до ч. 1 ст. 17 Основного Закону України «захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу» [22]. Тому закономірно, що необхідність забезпечення національної безпеки України зумовлює систему взаємопов'язаних організаційних, правових, політичних та інших заходів державної влади, інших суб'єктів забезпечення національної безпеки з метою досягнення цілей і завдань безпечового стану. При цьому саме «правовий вимір безпеки вносить елемент упорядкування в середовище кожного індивіда, соціальних груп, суспільства в цілому та державних інститутів в будь-якій життєвій ситуації, навіть в умовах війни. Правові норми створюють вузли своєї мережі, в якій злагоджено функціонують елементи соціальної системи і навіть укріплюється нація» [23]. Так, на конституційному рівні визначені основні ознаки правової моделі національної безпеки та механізму її забезпечення: визначені різновиди національної безпеки: екологічна, економічна, інформаційна, державна (статті 16, 17); забезпечення екологічної безпеки визнано обов'язком держави (ст. 16); забезпечення державної безпеки покладається на відповідні військові формування та правоохоронні органи держави, організація і порядок діяльності яких визначаються законом (ч. 3 ст. 17); встановлено, що зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загально визнаними принципами і нормами міжнародного права (ст. 18); зазначено, що основи національної безпеки визначаються виключно законами України (п. 17 ч. 1 ст. 92); на Президента України покладено забезпечення національної безпеки (п. 1 ч. 1 ст. 106), головування в Раді національної безпеки і оборони України (п. 18 ч. 1 ст. 106), прийняття відповідно до закону рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або в окремих

її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України (п. 20 ч. 1 ст. 106); встановлено, що Рада національної безпеки і оборони України є координаційним органом з питань національної безпеки і оборони при Президентові України (ч. 1 ст. 107); визначено, що Кабінет Міністрів України здійснює заходи щодо забезпечення обороноздатності і національної безпеки України (п. 7 ст. 116) [22]. Як випливає з конституційних формулювань, «Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України мають окремі конституційні повноваження у сферах національної безпеки і оборони держави, але лише Президент України наділений конституційними повноваженнями здійснювати керівництво у цих сферах. Це означає, що Президент України, здійснюючи таке керівництво, спрямовує діяльність суб'єктів забезпечення національної безпеки і оборони держави, зокрема Збройних Сил України, Служби безпеки України, Служби зовнішньої розвідки України, Державної прикордонної служби України, інших військових формувань, утворених відповідно до законів України».

Попри те, що в більшості дефініцій національної безпеки основний акцент ставиться, зазвичай, саме на стані захищеності як статичній складовій суспільного життя, національна безпека являє собою якщо і стан, то вельми динамічний, рухомий, нестабільний. За різних суспільних умов національна безпека змінюється, часом пристосовуючись до змінюваних умов, часом же намагаючись «повернутися» до попереднього стану певної умовної рівноваги. Зрозуміло, що за таких умов різною може бути й реакція органів державної влади, відповідальних за реалізацію державної політики в галузі гарантування національної безпеки. Тому закономірно, що в механізмі забезпечення національної безпеки слід звертати повсякчас першорядну увагу саме на динамічні її елементи – від змін зовнішнього середовища до внутрішніх умов гарантування цієї безпеки. На цьому побудована, зокрема, Стратегія національної безпеки України, що визначає основною засадою національної безпеки «здатність суспільства та держави швидко адаптуватися до змін безпекового середовища й підтримувати стале функціонування, зокрема шляхом мінімізації зовнішніх і внутрішніх вразливостей» [24].

Проте найбільшою динамікою характеризуються процеси й процедури гарантування національної безпеки в умовах особливих правових режимів функціонування суспільства та держави. До їх числа найперше відносять правовий режим воєнного стану. Природно, що в умовах війни держави змушені вдаватися до запровадження особливих правових режимів, що здебільшого позначаються в конституційній теорії й практиці сучасних країн, зокрема як режими воєнного стану. Вони передбачають поліваріантний набір власних правових засобів захисту (самозахисту) національної безпеки за екстраординарних умов війни або загрози військової агресії. Такі засоби позначаються у правовому регулюванні різних країн, як: стан облоги (Алжир, Аргентина, Бразилія, Венесуела, Греція, Іспанія, Малі, Португалія, Угорщина, Франція та ін.), воєнний стан (Болгарія, Великобританія, Індія, Нідерланди, Польща, Румунія, США та ін.) або стан війни (Бельгія, Італія,

Кабо-Верде та ін.). В Україні таким режимом є правовий режим воєнного стану, що має конституційний характер (ч. 5 ст. 41, ч. 2 ст. 64, частини 3, 4 ст. 83, п. 31 ч. 1 ст. 85, п. 19 ч. 1 ст. 92, п. 20 ч. 1 ст. 106, ч. 2 ст. 157 Конституції України) і деталізацію у низці профільних законодавчих актів, найперше – у Законі України «Про правовий режим воєнного стану». У ньому цей режим позначає «особливий режим, що вводиться в державі або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень» (ст. 1 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [25]).

Як впливає з наведеного в Законі визначення, «воєнний стан є особливим правовим режимом діяльності органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування та організацій в Україні у виняткових обставинах, пов'язаних тільки з обставинами зовнішнього характеру – необхідністю відбиття агресії проти України або запобігання безпосередній загрози агресії» [26, с. 126; 27, с. 66]. Введення в державі правового режиму воєнного стану є важливим воєнно-політичним правовим актом вищого політичного керівництва держави, проти якої існує безпосередня загроза або здійснено збройну агресію, і має важливе значення для забезпечення національної безпеки та оборони й життєдіяльності держави [28, с. 91]. Отже, ключовим фактором запровадження воєнного стану є наявність зовнішньої агресії чи загрози нападу. Згідно з визначенням агресії, сформульованим у Резолюції Генеральної Асамблеї ООН № 3314 1974 року, агресією є застосування збройної сили державою проти суверенітету, територіальної недоторканності або політичної незалежності іншої держави, або яким-небудь іншим чином, несумісним із Статутом Організації Об'єднаних Націй (ст. 1). Стаття 3 Статуту ООН містить перелік діянь, які повинні кваліфікуватися як акт агресії. Проте цей перелік не є вичерпним (ст. 4 Статуту ООН) [29; 30]. Дещо докладніше акт агресії визначається Римським статутом Міжнародного кримінального суду. У цьому документі «акт агресії» означає «застосування збройної сили державою проти суверенітету, територіальної недоторканності або політичної незалежності іншої держави, або яким-небудь іншим чином, несумісним із Статутом Організації Об'єднаних Націй». Далі у пункті 2 ст. 8 bis Статуту наведений перелік діянь, які «незалежно від оголошення війни будуть кваліфікуватися ... в якості акту агресії». До таких діянь належать: а) вторгнення або напад збройних сил держави на територію іншої держави або будь-яка військова окупація, який би тимчасовий характер вона не носила, яка є результатом такого втор-

гнення або нападу, або будь-яка анексія території іншої держави або її частини із застосуванням сили; б) бомбардування збройними силами держави території іншої держави або застосування будь-якої зброї державою проти території іншої держави; с) блокада портів або берегів держави збройними силами іншої держави; d) напад збройними силами держави на сухопутні, морські чи повітряні сили, або морські і повітряні флоти іншої держави; е) застосування збройних сил однієї держави, що знаходяться на території іншої держави за згодою з приймаючою державою, в порушення умов, передбачених в угоді, або будь-яке продовження їх перебування на такій території після припинення дії угоди; f) дія держави, яка дозволяє, щоб її територія, яку вона надала в розпорядження іншої держави, використовувалася цією іншою державою для здійснення акту агресії проти третьої держави; g) засилання державою або від імені держави збройних банд, груп, іррегулярних сил або найманців, які здійснюють акти застосування збройної сили проти іншої держави, які носять настільки серйозний характер, що це рівнозначно переліченим вище актам, або її значну участь у них [30, с. 89–90].

В основному профільному законі – Законі України «Про правовий режим воєнного стану» визначається порядок його введення та припинення/скасування, правові засади діяльності органів державної влади, органів військового командування, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій в умовах воєнного стану, гарантії прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб, а також відповідальність за порушення вимог або невиконання заходів правового режиму воєнного стану [25]. Тим самим унормовується досить широке коло безпекових правовідносин, що зумовлюється екстраординарними умовами їх регулювання в умовах воєнного стану як особливого правового режиму.

У статті 1 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» окреслено мету запровадження цього режиму – відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності [25]. Рамки режиму воєнного стану «визначаються, по-перше, чіткою вказівкою на умови, за яких режим вводиться в дію (у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності) та порядком його введення в дію та його припинення (статті 5, 6, 7 Закону). Крім того, Указ президента про введення режиму воєнного стану обов'язково має містити зазначення меж території, на якій вводиться воєнний стан, часу введення і строку, на який він вводиться» [31, с. 58–59].

Зазвичай, в умовах воєнного стану порушується узвичаєний (нормальний, стабільний) ритм життя громадян, виникає реальна загроза життю та здоров'ю людей, завдається матеріальна шкода людям та юридичним особам, а також державі в цілому, порушується нормальний режим роботи державних і самоврядних органів, систем військової і цивільної інфраструктури (транспорту, зв'язку, систем

комунального забезпечення), у суспільстві загострюється соціальна напруга, зростає рівень злочинності та інших правопорушень. Тому «хоча національними інтересами держави є забезпечення інтересів держави, людини та суспільства, на перше місце під час воєнного стану виходить саме захист державного суверенітету та територіальної цілісності держави» [32, с. 147], себто домінуючими тут виступають саме публічні (національні) інтереси. Проте й домінування публічних (національних) інтересів у режимі воєнного стану «має межу, якою стає забезпечення права людини на життя, а інші права та основоположні свободи людини у виключних випадках обмежуються заради збереження життя людини і збереження соціуму загалом» [16, с. 125].

Будучи своєрідною політико-правовою відповіддю (реакцією) держави на військову агресію чи її безпосередню загрозу, правовий режим воєнного стану зумовлює певну трансформацію державної політики та системи законодавства, що спрямовані на гарантування національної безпеки України. Цей висновок можна зробити також і на основі виокремлення двох ключових сторін (проявів) воєнного стану, що навзаєм зумовлюють одна одну: 1) розширення сфери державно-владних повноважень органів публічної влади та 2) тимчасове, зумовлене наявною загрозою національній безпеці, обмеження конституційних прав і свобод людини й громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень. Природно, що досягнення цілей гарантування національної безпеки в умовах воєнного стану може бути забезпечено тільки при злагоджених діях усіх державних органів та мирного населення [33, с. 138–157]. Сама практика реалізації правових заходів воєнного стану в Україні в 2022 році засвідчила слушність і виправданість цієї тези: масштабна допомога державі з боку громадськості [34], розгортання і участь у захисті держави мережі формувань територіальної оборони [35], надання цивільним особам права використання зброї для відбиття ворожої агресії [36], мобілізація зусиль волонтерів для допомоги державі, Збройним Силам України, іншим військовим формуванням, створеним в Україні [37] забезпечила можливість досягнення цілей підтримання національної безпеки України за екстраординарних умов російської збройної агресії.

Отже, режим воєнного стану в Україні є спеціальним правовим режимом, який запроваджується на території України (на всій території держави чи на її окремо взятій частині) на підставі указу Глави держави, затвердженого законом України, прийнятим за спеціально встановленою процедурою Верховною Радою України, за умови зовнішньої агресії або її загрози, який (режим) супроводжується обмеженням певних конституційних права і свободи людини й громадянина та покладанням додаткових обов'язків на державні органи, організації та громадян. Ці ключові правові ознаки не лише дають змогу чітко ідентифікувати своєрідність правового режиму воєнного стану, зокрема окреслити його фундаментальну правову пов'язаність зі специфікою забезпечення національної безпеки, зумовленою військовою агресією або загрозою нападу, але і дозволяють відрізнити його від

інших спеціальних правових режимів [38, с. 156]. Так, з одного боку, цей режим запроваджується (вводиться) на території України або в окремих її місцевостях в умовах радикального зростання рівня саме воєнної небезпеки (загроз воєнного характеру), а з іншого – заходи правового режиму воєнного стану покликані стабілізувати стан національної (у першу чергу – воєнної) безпеки за рахунок вжиття додаткових забезпечувальних (адміністративних, воєнних та інших) заходів з боку органів державної влади.

Правовий режим воєнного часу зумовлює (передбачає) радикальну трансформацію усталених (сталих, стабільних за умов мирного часу) безпекових правовідносин, що досить вдало показано в українській юриспруденції відомим ученим-правознавцем С. Кузніченком. Ці правовідносини, на думку вченого, змінюються за встановленим законом порядком, але самі вони є доволі динамічними і «підлаштовуються» під запити воєнного часу, адже вся політика держави концентрується в цих умовах на відсічі військової агресії й потребує оперативного реагування на виклики, що стоять перед державою [32, с. 147]. Ключовими напрямками такої трансформації правовідносин, на наш погляд, та з урахуванням змісту відповідних законодавчих приписів є:

1) централізація державної політики в різних сферах, починаючи від воєнної й закінчуючи інформаційною політикою [39]; функції координування і контролю переведення органів виконавчої влади, а також економіки країни на роботу в умовах воєнного стану бере на себе Рада національної безпеки і оборони при Президентові України (п. 3 ст. 3 Закону України «Про Раду національної безпеки і оборони України» [40]);

2) переведення умов функціонування державного апарату на «воєнні» рейки, підлаштування під ці потреби економіки країни, у першу чергу – державного сектору економіки [41], «використання для потреб армії і фронту всіх ресурсів держави, а в разі необхідності залучення юридичних та фізичних осіб» [11, с. 326];

3) обмеження окремих конституційних прав і свобод людини та громадянина, що зумовлене військовими потребами [42], та встановлення додаткових обов'язків громадян та юридичних осіб, що зумовлене оборонно-безпековими цілями воєнного стану [43; 44; 45];

4) створення тимчасових органів державної влади – військових адміністрацій, на які покладається завдання із забезпечення дії Конституції та законів України, забезпечення разом із військовим командуванням запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, оборони, цивільного захисту, громадської безпеки і порядку, захисту критичної інфраструктури, охорони прав, свобод і законних інтересів громадян (ч. 1 ст. 4 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [46];

5) заборона припинення діяльності конституційних органів державної влади: «у період дії воєнного стану не можуть бути припинені повноваження Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Національного

банку України, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, судів, органів прокуратури, органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, розвідувальних органів та органів, підрозділи яких здійснюють контррозвідувальну діяльність» (ч. 1 ст. 10 Закону України «Про правовий режим воєнного стану»);

б) введення системи додаткових гарантій законності у правовідносинах, «спрямованих на забезпечення законності у державі та унеможливлення протиправного обмеження прав людини» [32, с. 147]: «в умовах воєнного стану забороняються: зміна Конституції України; зміна Конституції Автономної Республіки Крим; проведення виборів Президента України, а також виборів до Верховної Ради України, Верховної Ради Автономної Республіки Крим і органів місцевого самоврядування; проведення всеукраїнських та місцевих референдумів; проведення страйків, масових зібрань та акцій (ч. 1 ст. 19 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», закони України) [36; 47; 48];

7) посилення відповідальності за злочини проти основ національної безпеки України в умовах дії режиму воєнного стану (зокрема, законами України) [49; 50; 51];

8) правовідносини у сфері національної безпеки об'єктивно зближуються із правовідносинами у сфері оборони, утворюючи єдиний конгломерат відносин, що трансформує як сектор безпеки й оборони в єдиний комплекс, а також набувають значення пріоритетної статті видатків.

При цьому особливо важливим і слушним, з теоретико-правового боку, є висновок про неприпустимість протиставлення в умовах воєнного стану «публічного (державного) інтересу, відповідних конституційних цінностей, з одного боку, та поваги до індивідуальних прав людини, з іншого боку, як це нерідко бувало в мирні часи. Під час війни найбільше має виявлятися сприйняття того, що публічний інтерес (наприклад, оборона, національна безпека), в якому акумулюються індивідуальні права і свободи людини. Наприклад, обмеження пересування громадян (комендантська година, блокпости) чи навіть вилучення для потреб оборони майна громадян спрямоване на захист найбільш засадничих прав і свобод людини – права на життя, їх гідності й свободи (наприклад, захист від діяльності диверсійно-підривних груп ворога)». Відтак «обмеження прав людини під час війни є цілеспрямованими і масовими, однак очевидно, що в умовах конституційного особливого режиму – воєнного стану – підстави для його виправдання є іншими ніж у мирний час» [52].

Отже, введення правового режиму воєнного стану тісно пов'язане з умовами національної безпеки, а саме з такими, коли забезпечити її ординарними засобами не видається можливим. Саме внаслідок такої правової оцінки ситуації держава змушена вдаватися до екстраординарних засобів гарантування національної безпеки, що передбачає: 1) надання органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування додат-

кових владних повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності; 2) цільовий та строковий характер надання таких повноважень – вони надаються на відносно визначений строк (він обмежується указами Президента та законами України строкового характеру) з метою відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності; 3) пов'язаність реалізації таких повноважень із установленням низки тимчасових, зумовлених загрозою, обмежень конституційних прав і свобод людини й громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень [33, с.146].

Відповідно в умовах воєнного стану національна безпека зазнає трансформацій, зумовлених, по-перше, об'єктивними процесами, що становлять безпосередню загрозу їй (наявність збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності); по-друге, зміною співвідношення між обсягом повноважень органів публічної влади та сферою реалізації конституційних прав і свобод людини й громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб – із прямою залежністю між розширенням одних і звуженням інших (що ширшою є сфера додаткових повноважень органів публічної влади, то більших обмежень зазнають права та законні інтереси фізичних і юридичних осіб).

ВИСНОВКИ

Національна безпека та воєнний стан є співвідносними науковими й прикладними категоріями, що характеризують захищеність інститутів особистості, суспільства і держави за особливих правових умов, коли забезпечення захисту цих інтересів неможливо без запровадження такого режиму.

Феномени режиму воєнного стану та стану національної безпеки повинні розглядатися як близькі та системно пов'язані правові категорії як у законодавстві, так і в юридичній науці. Так, динамічні зміни у правовому регулюванні безпекових правовідносин, здійснення реорганізації в державних органах, на які покладаються безпекові функції, перегляд їх завдань і повноважень свідчать про необхідність науково-правового осмислення системного зв'язку категорій національної безпеки та воєнного стану, особливо в умовах поточних безпекових реалій в Україні, що об'єктивно склалися після 24 лютого 2022 року.

Загроза порушення національної безпеки або її порушення шляхом військової (збройної) агресії іншої держави зумовлює запровадження правового режиму воєнного стану. Таким чином, воєнний стан стає своєрідним (особливим) правовим режимом гарантування (поновлення) або сприяння національній безпеці в умовах потенційної чи реальної збройної агресії. Запровадження воєнного стану за таких умов відіграє низку соціально вагомих функцій для забезпечення

національної безпеки: превентивну (запобігання зовнішньому втручанням у внутрішні справи держави), правозахисну (сприяння відбиттю зовнішньої агресії, захистові національної безпеки), стабілізаційну (забезпечення територіальної цілісності та суверенітету держави, підтримання її конституційного ладу), стимулюючу (формування сприятливих умов для сталого розвитку національної економіки, суспільства та країни в цілому у політичній, економічній, безпековій та ін. сферах).

Національна безпека в умовах воєнного стану являє собою такий стан захищеності інститутів особистості, суспільства і держави, коли захист їх ординарними (мирними) способами є неможливим у зв'язку з реалізацією збройного нападу на територію країни або через реальну безпосередню загрозу такого нападу, що зумовлює введення особливих умов правового регулювання правовідносин, що характеризуються суттєвими правообмеженнями, поширюваними на права людини, та розширенням повноважень органів публічної влади, що має чітко обмежений у часі (строковий) характер.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Лихачов С. Національна безпека України як об'єкт державного управління. *Право України*. 2009. № 7. С. 182–189.
- [2] Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях : Закон України від 18.01.2018 № 2268-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 10. Ст. 54.
- [3] Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 26 листопада 2018 року «Щодо надзвичайних заходів із забезпечення державного суверенітету і незалежності України та введення воєнного стану в Україні» : Указ Президента України від 26.11.2018 № 390/2018. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3902018-25574>.
- [4] Антонов В. О. Конституційно-правові засади національної безпеки України : монографія / наук. ред. Ю. С. Шемшученко. Київ : Талком, 2017. 576 с.
- [5] Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 31. Ст. 241.
- [6] Стратегія національної безпеки України : затв. Указом Президента України від 14.09.2020 № 392/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#top>.
- [7] Комзюк В. Т. Щодо недоліків нормативного визначення загроз національній безпеці України. *Актуальні проблеми формування громадянського суспільства та становлення правової держави* : зб. матеріалів V Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. / ред. кол. : С. В. Джолос (відп. ред.) та ін. Одеса : Б.м., 2022. С. 56–63.
- [8] Стратегія воєнної безпеки України : затв. Указом Президента України від 25.03.2021 № 121/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/121/2021#Text>
- [9] Крижна В. В. Правові наслідки та обмеження в умовах воєнного стану. *Наукові проблеми запровадження правового режиму воєнного стану в Україні: сучасний вимір* : матеріали наук.-практ. онлайн-заходу (м. Одеса, 29 квіт. 2022 р.). Одеса : ОДУВС, 2022. С. 140–142.
- [10] Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації

- Північноатлантичного договору) : Закон України від 07.02.2019 №2680-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2019. №9. Ст. 50.
- [11] Антонов В. О. Конституційно-правові засади національної безпеки України : монографія / наук. ред. Ю. С. Шемшученко. Київ : Талком, 2017. 576 с.
- [12] Подковенко Т. Національна безпека України: аксіологічний та правовий аспекти. *Актуальні проблеми правознавства*. 2021. Вип. 1(25). С. 11–18.
- [13] Zahumenna Y. O., Komziuk V. T., Borko A. L., Bortnyk S. Orientações promissoras para garantir a segurança nacional ao abrigo da lei marcial. *Lex Humana*. 2023. № 15(1). P. 509–520. URL: <https://seer.ucp.br/seer/index.php/LexHumana/article/view/2449>
- [14] Денисов С. Ф., Кардаш К. С. Военный конфликт : зміст та співвідношення з близькими поняттями. *Вісник Дніпропетровського ун-ту ім. А. Нобеля. Серія «Юридичні науки»*. 2012. № 1 (2). С. 107–113.
- [15] Голуб В. О. Онтологічна характеристика надзвичайного адміністративно-правового режиму воєнного стану. *Європейські перспективи*. 2017. Вип. 1. С. 98–103.
- [16] Богуцький П. П. Теоретичні основи становлення і розвитку права національної безпеки України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Науково-дослідний інститут інформатики і права НАПрН України. Київ, 2020. 410 с.
- [17] Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї ГУАМ, національних парламентів держав світу про визнання Російської Федерації державою-агресором : затверджене Постановою Верховної Ради України від 27.01.2015 № 129-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 10. Ст. 68.
- [18] Заява Верховної Ради України «Про відступ України від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод»: схвал. Постановою Верхов. Ради України від 21.05.2015 № 462-VIII. *Офіційний вісник України*. 2015. № 42. Ст. 1298.
- [19] Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 квітня 2014 року «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України» : Указ Президента України від 14.04.2014 № 405. *Офіційний вісник Президента України*. 2014. № 14. Ст. 745.
- [20] Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 квітня 2018 року «Про широкомасштабну антитерористичну операцію в Донецькій та Луганській областях» : Указ Президента України від 30.04.2018 № 116/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/116/2018#Text>.
- [21] Власюк О. С., Кононенко С. В. Кремлівська агресія проти України: роздуми в контексті війни : монографія. Київ : НІСД, 2017. 304 с.
- [22] Конституція України від 28.06.1996. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
- [23] Жаровська Г. Вимір безпеки в умовах війни: правове та психологічне забезпечення. URL: <https://law.chnu.edu.ua/vymir-bezpeky-v-umovakh-viiny/>
- [24] Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України» : Указ Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037>.
- [25] Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 28. Ст. 250.

- [26] Вітвіцький С. Громадський контроль за діяльністю поліції в умовах воєнного стану. *Діяльність державних органів в умовах воєнного стану* : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. онлайн-семінару. (м. Кривий Ріг, 29 квіт. 2022 р.). Кривий Ріг : Б.м., 2022. С. 126–128.
- [27] Ковалів М. В., Іваха В. А. Діяльність органів внутрішніх справ в умовах воєнного стану. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки*. 2016. № 837. С. 65–70. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2016_837_12.
- [28] Дулгер В. В. Основи запровадження правового режиму воєнного стану в Україні. *Наукові проблеми запровадження правового режиму воєнного стану в Україні : сучасний вимір* : матеріали наук.-практ. онлайн-заходу (м. Одеса, 29 квіт. 2022 р.). Одеса : ОДУВС, 2022. С. 90–92.
- [29] Определение агрессии : Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН № 3314 (XXIX) от 14.12.1974. URL : <http://www.un.org/russian/document/convents/aggression.htm>;
- [30] Важна К. А. Визначення агресії у сучасному міжнародному праві. *Україна і світ* : матеріали наук.-практ. конф. (м. Київ, 19 квіт. 2016 р.). *Науковий журнал Факультету журналістики і міжнародних відносин Київського національного університету культури і мистецтв*. 2016. Вип. 1. С. 84–92.
- [31] Славко А. С. Типологія адміністративно-правових режимів : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2019. 265 с.
- [32] Кузніченко С. Характерні риси правових відносин під час дії воєнного стану. *Наукові проблеми запровадження правового режиму воєнного стану в Україні : сучасний вимір* : матеріали наук.-практ. онлайн-заходу (м. Одеса, 29 квіт. 2022 р.). Одеса : ОДУВС, 2022. С. 146–148.
- [33] Майборода О. Консолідація українського суспільства в умовах російської агресії : проблема пошуку оптимальних політичних рішень. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2017. Вип. 5–6 (91-92). С. 138–157.
- [34] Коропатнік І. М. Адміністративно-правові засади взаємодії громадянського суспільства і Збройних Сил України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. / Міжрегіон. акад. управління персоналом. Київ, 2016. 519 с.
- [35] Про основи національного спротиву : Закон України від 16.07.2021 № 1702-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2021. № 41. Ст. 339.
- [36] Про забезпечення участі цивільних осіб у захисті України : Закон України від 03.03.2022 № 2114-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2114-20#Text>.
- [37] Про внесення змін до Закону України «Про волонтерську діяльність» щодо підтримки волонтерської діяльності : Закон України від 15.08.2022 № 2519-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2519-20#Text>.
- [38] Кишинська І. Застосування норм кримінального та адміністративного законодавства в умовах воєнного стану. *Діяльність державних органів в умовах воєнного стану* : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. онлайн-семінару (м. Кривий Ріг, 29 квіт. 2022 р.). Кривий Ріг : Б.м., 2022. С. 155–157.
- [39] Щодо реалізації єдиної інформаційної політики в умовах воєнного стану : Рішення Ради Національної безпеки і оборони України від 18.03.2022. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0004525-22#Text>
- [40] Про Раду національної безпеки і оборони України : Закон України від 05.03.1998 № 183/98-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 35. Ст. 237.

- [41] Питання утворення суб'єктів господарювання державного сектору економіки у період воєнного стану : постанова Каб. Міністрів України від 23.08.2022 №941. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/941-2022-%D0%BF#Text>.
- [42] Конституційні права і свободи людини та громадянина в умовах воєнного стану : матеріали наук. семінару (м. Львів, 23 черв. 2022 р.) / Львів. держ. ун-т внутр. справ, Львівська лабораторія прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України. Львів : ЛьвДУВС, 2022. 315 с.
- [43] Порядок залучення працездатних осіб до суспільно корисних робіт в умовах воєнного стану : затв. постановою Каб. Міністрів України від 13.07.2011 №753. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/753-2011-%D0%BF#Text>.
- [44] Порядок здійснення заходів під час запровадження комендантської години та встановлення спеціального режиму світломаскування в окремих місцевостях, де введено воєнний стан : затв. постановою Каб. Міністрів України від 08.07.2020 №573. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/573-2020-%D0%BF#top>.
- [45] Про затвердження Порядку перевірки документів в осіб, огляду речей, транспортних засобів, багажу та вантажів, службових приміщень і житла громадян під час забезпечення заходів правового режиму воєнного стану : постанова Каб. Міністрів України від 29.12.2021 №1456. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1456-2021-%D0%BF#Text>.
- [46] Про утворення військових адміністрацій : Указ Президента України від 24.02.2022 №68/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/68/2022#Text>.
- [47] Про захист інтересів осіб у сфері інтелектуальної власності під час дії воєнного стану, введеного у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації проти України : Закон України від 01.04.2022 №2174-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2174-20#Text>.
- [48] Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування сфер зайнятості та загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття під час дії воєнного стану : Закон України від 21.04.2022 №2220-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2220-20#Text>.
- [49] Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за мародерство : Закон України від 07.03.2022 №2117-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2117-20#Text>.
- [50] Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за злочини проти основ національної безпеки України в умовах дії режиму воєнного стану : Закон України від 03.03.2022 №2113-IX. URL : <https://ips.ligazakon.net/document/T222113?an=1>.
- [51] Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо відповідальності за незаконне використання гуманітарної допомоги : Закон України від 24.03.2022 №2155-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-20#Text>.
- [52] Окрема думка (збіжна) судді Конституційного Суду України Лемака В. В. стосовно Рішення Конституційного Суду України (другий сенат) у справі за конституційною скаргою Поліщука Сергія Олексійовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 4 статті 16-3 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» (справа про посилений соціальний захист військовослужбовців). URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/1_p2_2022_1.pdf.

REFERENCES

- [1] Likhachov, S. (2009). National security of Ukraine as an object of state management. *Law of Ukraine*, 7, 182–189.
- [2] On the Specifics of State Policy Aimed at Ensuring State Sovereignty of Ukraine over the Temporarily Occupied Territories in the Donetsk and Luhansk Regions: Law of Ukraine (2018, January). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2268–19#Text>.
- [3] On the Decision of the National Security and Defense Council of Ukraine of November 26, 2018 «On Urgent Measures to Ensure the State Sovereignty and Independence of Ukraine and the Imposition of Martial Law in Ukraine»: Decree of the President of Ukraine (2018, November). Retrieved from <https://www.president.gov.ua/documents/3902018–25574>
- [4] Antonov, V. O. (2017). *Constitutional and legal foundations of national security of Ukraine*. Kyiv: Talkom.
- [5] On National Security of Ukraine: Law of Ukraine (2018, June). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469–19#Text>
- [6] Strategy of National Security of Ukraine: Approved by the Decree of the President of Ukraine (2020, September). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#top>
- [7] Komziuk, V. T. (2022). On the shortcomings of the normative definition of threats to national security of Ukraine. In *Actual problems of forming civil society and establishing a legal state: Collection of materials of the V All-Ukrainian scientific-practical internet-conference* (pp. 56–63). Odessa.
- [8] Strategy of Military Security of Ukraine: Approved by the Decree of the President of Ukraine (2021, March). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/121/2021#Text>
- [9] Kryzhna, V. V. (2022). Legal consequences and restrictions in conditions of martial law. In *Scientific problems of implementing the legal regime of martial law in Ukraine: Contemporary dimension: Materials of the scientific-practical online event* (pp. 140–142). Odessa: ODUVS.
- [10] On Amendments to the Constitution of Ukraine (Regarding the Strategic Course of the State to Acquire Full Membership of Ukraine in the European Union and the North Atlantic Treaty Organization): Law of Ukraine (2019, February). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2680–19#Text>.
- [11] Antonov, V. O. (2017). *Constitutional and legal foundations of national security of Ukraine*. Kyiv: Talkom.
- [12] Podkovenko, T. (2021). National security of Ukraine: Axiological and legal aspects. *Current Problems of Jurisprudence*, 1(25), 11–18.
- [13] Zahumenna, Y. O., Komziuk, V. T., Borko, A. L., & Bortnyk, S. (2023). Prospective directions for ensuring national security under martial law. *Lex Humana*, 15(1), 509–520. Retrieved from <https://seer.ucp.br/seer/index.php/LexHumana/article/view/2449>
- [14] Denisov, S. F., & Kardash, K. S. (2012). The war conflict: Content and correlation with related concepts. *Bulletin of Dnipropetrovsk University. Series «Law»*, 1(2), 107–113.
- [15] Golub, V. O. (2017). Ontological characteristics of the extraordinary administrative-legal regime of martial law. *European Perspectives*, 1, 98–103.
- [16] Bohutskiy, P. P. (2020). Theoretical foundations of the formation and development of the right of national security of Ukraine (Doctoral dissertation, Research Institute of Informatics and Law of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Kyiv).

- [17] Appeal of the Verkhovna Rada of Ukraine to the United Nations, European Parliament, Parliamentary Assembly of the Council of Europe, Parliamentary Assembly of NATO, Parliamentary Assembly of the OSCE, Parliamentary Assembly of the GUAM, national parliaments of the world states on the recognition of the Russian Federation as an aggressor state: approved by the Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine (2015, January). Retrieved from <https://macedonia.mfa.gov.ua/news/32870-zvernennya-verkhovnoji-radi-ukrajini-do-organizacii-objednanih-nacij-jevropejsykogo-parlamentu-pare-pa-nato-pa-obse-pa-guam-parlamentiv-derzhav-svitu-pro-viznannya-rf-derzhavuju-agreso>.
- [18] Statement of the Verkhovna Rada of Ukraine «On Ukraine's withdrawal from certain obligations defined by the International Covenant on Civil and Political Rights and the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms»: approved by the Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine (2015, May). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/462-19#Text>
- [19] On the Decision of the National Security and Defense Council of Ukraine of April 13, 2014 «On Urgent Measures Regarding the Counteraction to the Terrorist Threat and the Preservation of the Territorial Integrity of Ukraine»: Decree of the President of Ukraine (2014, April). Retrieved from https://ips.ligazakon.net/document/view/u405_14?an=&ed=2014_04_14&dtm=
- [20] On the Decision of the National Security and Defense Council of Ukraine of April 30, 2018 «On the Large-Scale Anti-Terrorist Operation in the Donetsk and Luhansk Regions»: Decree of the President of Ukraine (2018, April). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/116/2018#Text>
- [21] Vlasiuk, O. S., & Kononenko, S. V. (2017). *Kremlin's aggression against Ukraine: Reflections in the context of the war*. Kyiv: National Institute for Strategic Studies.
- [22] Constitution of Ukraine (1996). Retrieved from <https://www.president.gov.ua/documents/constitution>.
- [23] Zharovska, H. (n.d.). Security dimension in wartime: Legal and psychological support. Retrieved from <https://law.chnu.edu.ua/vymir-bezpeky-v-umovakh-viiny/>
- [24] On the Decision of the National Security and Defense Council of Ukraine of September 14, 2020 «On the Strategy of National Security of Ukraine»: Decree of the President of Ukraine (2020, September). Retrieved from <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037>
- [25] On the Legal Regime of Martial Law: Law of Ukraine (2015, May). Retrieved from <https://ips.ligazakon.net/document/T001647>.
- [26] Vitvitskyi, S. (2022). Public control over police activities in conditions of martial law. *In Activities of state bodies in conditions of martial law: Collection of materials of the International scientific-practical online seminar* (pp. 126–128). Kryvyi Rih.
- [27] Kovaliv, M. V., & Ivakha, V. A. (2016). Activities of internal affairs bodies in conditions of martial law. *Bulletin of the National University «Lviv Polytechnic». Series: Legal Sciences*, 837, 65–70. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2016_837_12.
- [28] Dulger, V. V. (2022). Basics of implementing the legal regime of martial law in Ukraine. *In Scientific problems of implementing the legal regime of martial law in Ukraine: Contemporary dimension: Materials of the scientific-practical online event* (pp. 90–92). Odesa: ODUVS.
- [29] Definition of Aggression: Resolution 3314 (XXIX) of the General Assembly of the United Nations, December 14, 1974. Retrieved from <http://www.un.org/russian/documen/convents/aggression.htm>

- [30] Vazhna, K. A. (2016). The definition of aggression in modern international law. *In Ukraine and the World: Proceedings of the Scientific-Practical Conference* (Kyiv, April 19, 2016) (pp. 84–92). Scientific Journal of the Faculty of Journalism and International Relations, Kyiv National University of Culture and Arts.
- [31] Slavko, A. S. (2019). Typology of Administrative-Legal Regimes (Candidate dissertation, Kharkiv National University named after V. N. Karazin, Kharkiv, Ukraine).
- [32] Kuznichenko, S. (2022). Distinctive features of legal relations during martial law. *In Scientific problems of implementing the legal regime of martial law in Ukraine: Contemporary dimension: Materials of the scientific-practical online event* (pp. 146–148). Odesa: ODUVS.
- [33] Mayboroda, O. (2017). Consolidation of Ukrainian society in conditions of Russian aggression: the problem of finding optimal political decisions. *Scientific Notes of the Institute of Political and Ethno-National Research of the National Academy of Sciences of Ukraine*, 5–6(91-92), 138–157.
- [34] Koropatnik, I. M. (2016). Administrative and legal principles of interaction between civil society and the Armed Forces of Ukraine (Doctoral dissertation, Interregional Academy of Personnel Management, Kyiv, Ukraine).
- [35] On the Fundamentals of National Resistance: Law of Ukraine (2021, July). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#Text>.
- [36] On Ensuring Participation of Civilians in the Defense of Ukraine: Law of Ukraine (2022, March). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2114-20#Text>
- [37] On Amendments to the Law of Ukraine «On Volunteering Activity» Concerning Support of Volunteering: Law of Ukraine (2022, August). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2519-20#Text>
- [38] Kyshynska, I. (2022). Application of norms of criminal and administrative law during martial law. *In Activities of state bodies in conditions of martial law: Collection of materials of the International scientific-practical online seminar* (pp. 155–157). Kryvyi Rih.
- [39] Regarding the implementation of a unified information policy under martial law: Decision of the National Security and Defense Council of Ukraine (2022, March). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0004525-22#Text>.
- [40] On the National Security and Defense Council of Ukraine: Law of Ukraine (1998, March). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/183/98-%D0%B2%D1%80#Text>.
- [41] Establishment of business entities of the state sector of the economy during the period of martial law: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine (2022, August). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/941-2022-п#Text>
- [42] *Constitutional rights and freedoms of man and citizen in conditions of martial law: Materials of the scientific seminar* (June 23, 2022) / Lviv State University of Internal Affairs, Lviv Human Rights Laboratory, Research Institute of State Building and Local Self-Government of the NAPrN of Ukraine. (2022). Lviv: LvDUVS.
- [43] The procedure for involving able-bodied persons in socially useful work in conditions of martial law approved by the resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine (2011, July). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/753-2011-п#Text>
- [44] The procedure for carrying out measures during the introduction of curfew and establishing a special regime of camouflage in certain localities where martial law is introduced approved by the resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine (2020, July). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/573-2020-п#top>

- [45] On Approval of the Procedure for Inspecting Documents of Individuals, Inspection of Personal Belongings, Transport Vehicles, Luggage and Cargo, Service Premises, and Living Quarters during the Legal Regime of Martial Law: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine (2021, December). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1456-2021-п#Text>
- [46] On the Establishment of Military Administrations: Decree of the President of Ukraine (2022, February). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/68/2022#Text>
- [47] On Protection of Interests of Persons in the Field of Intellectual Property during the Martial Law Introduced due to the Armed Aggression of the Russian Federation against Ukraine: Law of Ukraine (2022, April). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2174-20#Text>
- [48] On Amendments to Certain Laws of Ukraine Concerning Employment and Compulsory State Social Insurance in Case of Unemployment during Martial Law: Law of Ukraine (2022, April). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2220-20#Text>
- [49] On Amendments to the Criminal Code of Ukraine Concerning the Enhancement of Liability for Looting: Law of Ukraine (2022, March). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2117-20#Text>
- [50] On Amendments to the Criminal Code of Ukraine Concerning the Enhancement of Liability for Crimes Against the Foundations of National Security of Ukraine in Conditions of Martial Law: Law of Ukraine (2022, March). Retrieved from <https://ips.ligazakon.net/document/T222113>
- [51] On Amendments to the Criminal Code of Ukraine Concerning the Liability for Illegal Use of Humanitarian Aid: Law of Ukraine from (2022, March). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-20#Text>
- [52] Separate (concurring) opinion of Judge of the Constitutional Court of Ukraine Lemak V. V. regarding the Decision of the Constitutional Court of Ukraine (second senate) on the constitutional complaint of Serhiy Oleksiyovych Polischuk concerning the compliance with the Constitution of Ukraine (constitutionality) of part 4 of article 16-3 of the Law of Ukraine «On Social and Legal Protection of Military Service Members and Their Families» (case on enhanced social protection of military personnel). Retrieved from https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/1_p2_2022_1.pdf

Юлія Олександрівна Загуменна

Кандидат юридичних наук, доцент

Професор кафедри теорії та історії держави і права факультету № 1

Харківський національний університет внутрішніх справ

61080, пр-т. Льва Ландау, 27, м. Харків, Україна

Yuliia O. Zahumenna

Ph.D. in Law, Associate Professor

Professor of the Department of Theory and History of State and Law of Faculty 1

Kharkiv National University of Internal Affairs

61080, 27 L. Landau Ave., Kharkiv, Ukraine

Валерій Васильович Сокурєнко

Доктор юридичних наук, професор
Член-кореспондент НАПрН України
Національна академія правових наук України
61024, вул. Пушкінська, 70, Харків, Україна

Ректор

Харківський національний університет внутрішніх справ
61080, пр. Льва Ландау, 27, Харків, Україна

Valerii V. Sokurenko

Doctor of Law, Professor
Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine
National Academy of Legal Sciences of Ukraine
61024, 70 Pushkinska St., Kharkiv, Ukraine

Rector

Kharkiv National University of Internal Affairs
61080, L. Landau Ave., 27, Kharkiv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Загуменна Ю. О., Сокурєнко В. В. Національна безпека України в умовах воєнного стану: теоретико-правовий аналіз. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2024. Т. 31. №2. С. 114–138.

Suggested Citation: Zahumenna, Yu.O., & Sokurenko, V. V. (2024). National Security of Ukraine Under Martial Law: Theoretical and Legal Analysis. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 31(2), 114–138.

Стаття надійшла / Submitted: 02/04/2024

Доопрацьовано / Revised: 02/05/2024

Схвалено до друку / Accepted: 27/06/2024

Bohdan I. Andriichuk

*Faculty of Law
Lesya Ukrainka Volyn National University
Lutsk, Ukraine*

Zinaida F. Samchuk-Kolodiazhna

*Faculty of Law
Lesya Ukrainka Volyn National University
Lutsk, Ukraine*

SOCIO-LEGAL CONSIDERATIONS IN ADVANCED THERAPY MEDICINAL PRODUCT REGULATION: A REVIEW OF THE EVALUATION LITERATURE

Abstract. *Advanced Therapy Medicinal Products (ATMPs) represent a pivotal advancement in healthcare, offering potential solutions for severe and life-threatening diseases. However, the dynamic landscape of ATMP development poses challenges in regulatory frameworks, necessitating comprehensive evaluation. This study aims to explore socio-legal perspectives on ATMPs, assessing risks and benefits within regulatory paradigms. A thorough literature review spanning 2009 to 2023 was conducted, synthesising empirical research to comprehend ATMP utilisation and regulatory approaches' impact on patient health. Employing multiple sampling strategies, 58 relevant studies were identified, with eight meeting inclusion criteria for qualitative analysis. Perspectives from clinicians, researchers, and industry experts underscored ATMPs' potential to address high unmet medical needs while highlighting concerns regarding clinical safety, efficacy demonstration, and long-term effects. Risk assessments highlighted uncertainties surrounding clinical safety, treatment benefits, and manufacturing consistency, underscoring the multifaceted nature of ATMP risk evaluation. The study advocates for a nuanced regulatory approach, allowing sufficient time to address uncertainties and ensure patient safety. In conclusion, while ATMPs offer promising therapeutic avenues, their complexity necessitates hard regulatory frameworks informed by empirical evidence and stakeholder perspectives to optimise patient outcomes and mitigate potential risks associated with ATMP utilisation. The article proposes amendments to EU legislation regarding the manufacturing practice of ATMP, and further incorporation of these changes into Ukrainian legislation.*

Keywords: *advanced therapy medicinal products, patient health impact, orphan diseases, risk assessment methodology, clinical safety uncertainties.*

Богдан Ігорович Андрійчук

Юридичний факультет
Волинський національний університет імені Лесі Українки
Луцьк, Україна

Зінаїда Федорівна Самчук-Колодяжна

Юридичний факультет
Волинський національний університет імені Лесі Українки
Луцьк, Україна

СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАСОБІВ ПЕРЕДОВОЇ ТЕРАПІЇ: ОГЛЯД ОЦІНОЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Анотація. Лікарські засоби передової терапії (АТМР) є важливим досягненням у сфері охорони здоров'я, що пропонує потенційні рішення для лікування важких і небезпечних для життя захворювань. Однак, стрімкий процес впровадження АТМР створює проблеми в регуляторному аспекті, що вимагає всебічної оцінки. Це дослідження має на меті проаналізувати АТМР з соціально-правової перспективи, оцінити ризики та переваги в рамках регуляторних механізмів. Було проведено ретельний огляд літератури за період з 2009 по 2023 рр., в якому узагальнено емпіричні дослідження для розуміння впливу використання АТМР та регуляторних підходів на здоров'я пацієнтів. Використовуючи декілька стратегій вибірки, було визначено 58 релевантних досліджень, вісім з яких відповідали критеріям включення для якісного аналізу. Погляди клініцистів, дослідників та галузевих експертів підкреслили потенціал АТМР для задоволення високих незадоволених медичних потреб, водночас висвітливши занепокоєння щодо клінічної безпеки, демонстрації ефективності та довгострокових наслідків. Оцінки ризиків виявили невизначеності, пов'язані з клінічною безпекою, терапевтичними перевагами та стабільністю виробництва, що підкреслює багатогранність проблематики оцінювання АТМР. Автори дослідження виступають за виважений регуляторний підхід, який надасть достатньо часу для усунення невизначеностей і забезпечення безпеки пацієнтів. Таким чином, хоча АТМР пропонують багатообіцяючі терапевтичні можливості, їх складність вимагає жорсткої регуляторної бази, що ґрунтується на емпіричних даних та поглядах причетних сторін, для оптимізації результатів лікування пацієнтів та зменшення потенційних ризиків, пов'язаних із застосуванням АТМР. У статті пропонується внесення змін до законодавства ЄС у сфері виробничої практики досліджуваних лікарських засобів, а також подальша інкорпорація цих змін в українське законодавство.

Ключові слова: лікарські засоби передової терапії, вплив на здоров'я пацієнтів, орфанні захворювання, методологія оцінки ризиків, невизначеності щодо клінічної безпеки.

INTRODUCTION

Advanced Therapy Medicinal Products (ATMPs), an advancement in healthcare, offer potential solutions for the treatment of severe diseases. Their novelty, complexity, and diversity necessitate tailored regulatory frameworks, addressing patient risks, benefits, and long-term safety uncertainties [1].

The European Medicines Agency's «CAT quarterly highlights and approved ATMPs» (January 2023) reveals a dynamic ATMP approval landscape from 2009 to 2022 [2]. Initial progress was limited, with only two approvals, including Glybera, the first Gene Therapy Medicinal Product (GTMP) [3]. Subsequent years witnessed a significant increase, reaching 24 approvals by December 2022, with expectations of further growth. Despite concerns about a slight decline in European clinical trials, the EU made substantial progress in ATMP approvals [4]. Growing pharmaceutical manufacturing investment in Europe created a favorable environment for ATMP development [5].

The December 2021 introduction of the European Commission's Health Technology Assessment (HTA) Regulation aims to streamline ATMP evaluation, enhancing patient access [6]. According to this regulation, ATMPs will have to undergo joint clinical evaluations, which will allow to abandon the procedures used during the HTA at the national level, avoiding duplication and discrepancies. However, the increasing trend in ATMP approvals raises concerns about evidence quality, long-term effects, cost-effectiveness, and ethical considerations.

Given the growing trend of approval of new ATMPs, the EU has some concerns about the quality of the evidence base, long-term effects, cost-effectiveness and ethical implications, as reported by scientists such as Elsallab et al [7]. The regulation of ATMPs, poses unique challenges that require careful consideration of the appropriate regulatory approach. It is necessary to know which approach will be more effective when taking into account the nature of ATMP, its therapeutic benefits and risks. For example, hard regulation typically involves strict rules and directives within the framework of legal and ethical constraints on individual activities, while soft regulation relies more on guidance and stakeholder engagement without restricting the freedom of action of the market economy and scientific freedom to innovate [8]. Finding the right balance is crucial to fostering innovation and ensuring patient safety. Therefore, the literature review in this section aims to explore comprehensively the socio-legal perspectives on ATMPs, with a particular focus on identifying and analysing risks and benefits.

A systematic approach was adopted to review studies that have assessed the use of ATMPs in the context of their risks and benefits [9]. The review begins with a description of how searching for studies across the spectrum of ATMP use was undertaken. After a qualitative analysis of the authors' views, assessment is made in light of the reviewed evidence as to which regulatory approach to ATMPs appears most effective in balancing risks and benefits.

The review was not limited to specific categories of ATMPs, but included stakeholder perspectives on each of the four categories of ATMPs defined in Regulation 1394/2007/EC. This study delves into socio-legal perspectives on ATMPs, evaluating risks and benefits in regulatory frameworks. A comprehensive literature review examines stakeholder views, emphasizing an understanding of ATMP use and regulatory approaches for their impact on patient health. The review, spanning all ATMP categories, aims to ascertain the efficacy of «hard» or «soft» regulatory approaches in balancing risks and benefits.

1. MATERIALS AND METHODS

Inclusion and exclusion criteria. This review includes the risks and benefits of using ATMP for therapeutic purposes. It excludes studies of other medicines or therapies that do not involve ATMPs. The review focused exclusively on empirical studies that used data collected from experiments or observational studies and was not limited to specific categories of ATMPs, but included the views of authors and other stakeholders on each of the four categories of ATMPs defined in Regulation 1394/2007/EC.

The inclusion criteria cover the period from 2009 to 2023, which ensures an up-to-date understanding of perspectives. The inclusion period could not predate 2007, as this is when ATMPs were legally approved in the EU, namely by Regulation 1394/2007/EC, which was adopted and entered into force on 30 December 2007. However, in order to evaluate the benefits and risks not on a theoretical level, but in terms of direct practical use for therapeutic purposes and understanding the real consequences for patients, it is necessary to start from the date of the first use of a drug approved as an ATMP, so the starting period from 2009 was selected, as this is the year when the first ATMP, Chondrocelect, was approved.

Published full articles from peer-reviewed journals were under consideration. Consultation with Information Skills Librarians from London South Bank University (LSBU) Southwark Campus Library helped to improve the search for relevant literature, which allowed the review to be as comprehensive as possible. Given the limited number of methodologically sound studies identified during the search phase, the inclusion of studies in this systematic review was not limited to randomised, controlled trials and studies that used data at the local (e.g. district), regional, state, national and international levels.

Search for Relevant Studies. Table 1 lists the databases canvassed. These covered the fields of healthcare, law, politics and administration, and economics. In addition, the British Library databases were used. In particular, Information Skills Librarians from the LSBU Southwark Campus Library helped to interrogate the British Library’s online databases to access research that was not available in the LSBU database.

Table 1. List of Databases Searched in the Review

Academic Search Complete APA PsycArticles APA PsycInfo Business Source Premie CINAHL Complete CORE LexisNexis Westlaw MEDLINE PubMed Regional Business News Sage journals
--

ScienceDirect SocINDEX with Full Text SpringerLink Taylor & Francis Online The Allied and Complementary Medicine Database Trip Medical Database Wiley Online Library
--

To identify studies that were not found through the database search, the references of all collected articles were searched and relevant papers that met the selection criteria were also used as a source of potential studies.

A number of UK and international websites covering the use of ATMPs were also searched, for example, European Medicines Agency <https://www.ema.europa.eu/en>; Labiotech <https://www.labiotech.eu>; European Federation of Pharmaceutical Industries and Associations <https://www.efpia.eu>; Legislation.gov.uk <https://www.legislation.gov.uk> [10; 11; 12; 13].

The keywords used in database searches are listed in Table 2. To narrow the search, the keywords in combination (e.g., a combination of «ATMP» and «risks» and «empirical research») were utilised, or to facilitate the search process, the keywords were replaced with their abbreviations, synonymous meanings, generic (subclass) names (e.g. «ATMPs» or «GTMPs» or «TEPs» or «SCTMPs» or «gene therapy medicinal products» or «tissue-engineered products» or «somatic cell therapy medicinal products» for the search «Advanced therapy medicinal products» in combination with the words «hazards» or «threats» or «uncertainties» or «risks», etc.)

Table 2. Keywords Used in the Search

Advanced therapy medicinal products ATMP ATMPs Benefits Empirical research Gene therapy medicinal products GTMPs Hazards Opinions Perspectives Risks SCTMPs Somatic cell therapy medicinal products TEPs Threats Tissue-engineered products Uncertainties Views
--

If a minimal number of results were obtained from keyword searches containing multiple terms (e.g. «ATMP» and «threats» and «empirical research»), the number of terms was either reduced or searched for the terms independently in separate searches.

The search process was iterative, starting with broad search terms such as «ATMP» and «empirical research» and then moving to more detailed search terms. Although the early stages of the search yielded a large number of results (most of which were irrelevant), the broad search approach was found to be the most comprehensive approach, followed by a thorough sifting process to ensure that the articles retrieved met the pre-defined inclusion criteria.

The assessment of eligibility was initially based on a careful review of the abstracts; however, when the abstract did not provide sufficient information to determine the eligibility of the study, the full text was obtained.

To collect and evaluate the views of the research authors, 4 sampling strategies were used according to the Typology of sampling strategies in qualitative inquiry, namely «Maximum variation sampling» to document a variety of views and identify important common patterns; «Theory based sampling» to find examples of a particular theoretical concept of the benefits or harms of ATMP and thus develop and explore this concept; «Stratified purposive sampling» to illustrate subgroups of individuals (e.g. respondents) in terms of their position on ATMP and to make comparisons between these subgroups; «Criterion based sampling» to find and characterise those cases (views/positions) that meet a certain criterion, for example, to find those views that are relevant to support only a «hard» regulatory approach to ATMP [14].

2. RESULTS AND DISCUSSION

Initially, 58 studies were identified, and 8 met inclusion criteria for a qualitative review of ATMPs. This review offers a comprehensive exploration of ATMP regulation, covering risks and benefits. However, limitations in research design, like small sample sizes and the absence of significance testing, affect result reliability.

Selected eight studies, encompassing 100 participants, examined perspectives from clinicians, laboratory researchers, company representatives, and academics involved in the field of Regenerative Medicine (RM). They focused on ATMPs' impact on patient health.

The beneficial impact of ATMPs is primarily seen in their potential to repair damaged or diseased tissue, which distinguishes them from drugs and therapeutic medical devices [15] and their use in serious and life-threatening diseases, in particular the treatment of orphan diseases, and mainly serving patients with high unmet medical needs [16; 17].

In general, authors from the clinical field note that the main therapeutic areas include haematological malignancies, monogenic diseases and cartilage diseases [16]. However, other clinicians have also argued for the important potential of ATMP to treat a much wider range of diseases including various forms of cancer, visual impairment, spinal muscular atrophy, autoimmune conditions, hereditary diseases, diabetes, neurological diseases (including Parkinson's, Alzheimer's, Huntington's disease, heart disease, etc.),

and thus has the potential to drastically change patient care in the 21st century [15; 18; 19; 20].

In terms of the main therapeutic focus, clinician-researchers Bengt Jönsson et al note that many ATMPs are aimed at severe conditions that cannot be effectively treated, but these diseases affect only a small proportion of patients [21]. Nevertheless, it is worth considering that even if the number of people in the world suffering from such conditions is small, this does not mean that they are not entitled to better treatment (if the current treatment is not effective) and gives rise to a moral, if not necessarily legal, obligation to seek ways to cure them or improve their health or quality of life.

Several concerns related to risks to patients' health were identified in the studies: uncertainty about the clinical safety of the product lack of treatment benefits lack of or insufficient demonstration of efficacy, risk of serious side effects for the patient (toxic effects, tumourigenicity, difficulties with biodistribution and engraftment), uncertainty about the long-term benefits, risks associated with immunogenicity, risk of different patient responses to a particular drug [15;16;18;21;22]. The analysed studies did not consider other risks, for example, to the environment or other people.

In particular, some authors noted that the uncertainty of clinical safety is associated with the risks of bias and uncertainty about the size of clinical effect estimates, which stems from the specifics of ATMP clinical trials (more non-randomised, non-blinded studies, involving a much smaller number of patients) [16;21].

For example, in the study by Hofer, M. P et al, cited by Bengt Jönsson et al, 49% of the main objections of the Committee for Medicinal Products for Human Use to marketing authorisation were related to the clinical safety of the product (27% – the risk of serious side effects for the patient) [21]. Despite this, 104/157 marketing authorisations were granted. However, the limitation of this study is that it refers to orphan products in which the share of «biologics» (which includes ATMPs) was minimal compared to both «new chemical entity» and «known substances».

For a more comprehensive understanding of ATMP risk assessment, it is also worth noting the work of the authors, who, despite the quantitative limitations of their study of comparison medicines, note that the success rate for orphan ATMPs is 59%, but for non-orphan ATMPs the chances of success are only 50% [16]. Thus, it can be argued that authorisation can be granted if the risks associated with ATMPs, especially orphan ATMPs, are borne by the patient.

ATMPs such as GTMPs often face the following objections related to insufficient demonstration of efficacy, as well as claims of efficacy based on non-specific post hoc analyses [16]. For example, the importance of collecting evidence of efficacy and safety throughout the life cycle of a medicinal product is emphasised by Bengt Jönsson et al and Carolina Iglesias-Lopez et al as essential to determine whether a marketing authorisation should be maintained, modified, suspended or withdrawn [16; 21].

However, the question arises as to how the risks of ATMPs not being effective can be properly assessed in the absence of a comparable drug. Indeed, another author reports

that, mainly due to the frequent lack of alternative medicines (for comparison with ATMP) in the treatment of similar diseases, it may be difficult to collect clinical evidence to assess the risks of ATMP [21]. Other clinician-researchers emphasise that the small sample size of approved drugs undergoing HTA, due to their limited number, has led to recommendations for the same drug differing in different jurisdictions [17]. This, in turn, creates new risks to the patient's health and life when the therapeutic procedure does not fully take into account all aspects of the nature of the drug, and also affects the effectiveness of the ATMP itself.

An important component is the use of a properly thought-out and unified methodology for risk assessment, in which the theoretical aspect is as close as possible to the practical one. Thus, in the study by John Gardner and Andrew Webster, conducted in the UK, clinicians were particularly aware of the need for pragmatic negotiations between clinicians and regulators to develop quality and safety protocols that more fully take into account the practical aspect of risk assessment in the clinical use of ATMPs [15].

A similar position on a more individual and nuanced approach is also held by such authors as Carolina Iglesias-Lopez et al, who in a study of the risks of serious side effects of ATMP for patients due to the unique nature of ATMP stated that conventional approaches to toxicity testing are not adequate means of risk assessment [16]. The instability and potential tumorigenicity of living cells and tissues, especially those derived from pluripotent cells, creates additional safety concerns [15].

For example, in the case of the GTMP called Glybera, proof of concept in animal studies failed to translate effectively into consistent pharmacokinetic and pharmacodynamic properties in the clinical setting [16]. Similarly, certain toxic effects associated with CAR T cell therapy, such as cytokine release syndrome and neurological toxicity in tumour/non-tumour events, have not been fully predicted by non-clinical studies [16]. Biodistribution and engraftment pose additional risks that require careful evaluation in animal models that mimic the clinical route of administration [22].

The number of patients for the types of diseases targeted by many ATMPs is small, resulting in a lack of robust clinical trial evidence, but when it is possible to extend treatment to a wider population, manufacturing challenges make it difficult to ensure consistency between batches [15; 16; 21; 23]. This is because the expansion of production does not allow for a proper assessment of the comparability between the different manufacturing processes that existed before the expansion and those that existed after the expansion. This leads to the need to collect additional clinical data or to question the validity of previously collected data (e.g. ATMPs: Kymriah and Zolgensma), which in turn can change later versions of a particular ATMP [16]. Consequently, later patients may not receive the same medicinal product as patients in phase 2 and 3 trials.

Thus, in addition to the side effects that may be detected due to the extension to a wider, more diverse population, the efficacy of the drug may be affected, and potentially even small changes in the drug may pose new risks to patients.

Another feature of ATMPs is their arguably sustained effect. While scientists such as Carolina Iglesias-López et al, Jesper Jørgensen & Panos Kefalas note that one or a limited number of ATMP treatments (e.g. GTMP Glybera) can potentially provide benefits for the patient's lifetime, should refer to the position of other authors ten Ham et al and note such statements as a form of extrapolation of evidence to model the benefits of treatment that are not fully proven [18; 23]. Thus, these scientists rightly criticise those statements that do not substantiate the claims of a sustained (therapeutic) effect that exceeds the available clinical data [17]. In addition, if the sustained effect does not justify itself, treatment cannot be stopped for the patient in this case (due to the side effects of treatment interruption).

In summary, despite the controversy of HTA Regulation, which aims to speed up the process of ATMP approval, and the risks that arise, it should be recognised that this will first allow not only to avoid duplication of evaluation procedures but also to achieve convergence, unification of testing requirements based on joint clinical assessments. For example, the excessive scope of comparative studies increases the discrepancy in the results of ATMP evaluation, which in turn creates safety and efficacy risks when launching the production of the latter [24].

As mentioned earlier, before the implementation of the HTA Regulation, which will be effective as of January 2025, the assessment process follows a differentiated approach. This approach involves assessments conducted both at the national level and within the European Union. This, in turn, posed a risk not only of a dubiously evaluated ATMP entering the market, but also of precedents for qualifying medicinal products as illegal in the EU common market, even though a valid marketing authorisation for a particular medicinal product was granted under national law [25].

However, on the other hand, with the reduction of the number of verification procedures, it becomes expedient to regulate a more thorough evaluation of ATMPs within the framework of HTA, i.e., the use of a «hard» regulatory approach, which may slow down the pace of ATMP approval, but increase the evidence base of the latter's proven effectiveness.

One of the possible options for using a «hard» regulatory approach in the framework of ATMP application is, first of all, changes in the manufacturing process of ATMP, in particular, first at the EU level (for example, the “ Guidelines on Good Manufacturing Practice specific to Advanced Therapy Medicinal Products», introduced on June 26, 2018), and then at the level of national legislation [26].

For example, a broader utilisation of the risk-based methodology outlined in the Guideline on the risk-based approach by annex I, part IV of Directive 2001/83/EC applied to advanced therapy medicinal products. Critical parameters within the manufacturing process should be prioritised, identifying which process steps and working conditions are essential for achieving the desired product quality, and determining the necessary conditions to attain this objective [27].

Paula Salmikangas et al. suggest that this approach will facilitate a comprehensive examination of the crucial process stages. It will also facilitate the identification of the optimal conditions for these stages, thereby ensuring the development of a consistent product eligible for marketing authorisation [28].

The next step involves mandating the use of multiple analytical methods for quality control. Specifically, this entails employing several independent analytical methods for characterisation to assess a single ATMP. These methods must demonstrate suitability for intended use during early development and be fully validated upon submission of the marketing license [28]. Additionally, in case of production changes, employing diverse analytical tools enables a more robust comparison between previous and new drugs.

When working with cells as crucial components of ATMPs in autologous settings, it's essential to extend beyond standard scientific requirements. Defining the specifications for each type of ATMP should include representative cells from healthy donors, especially considering the potentially limited availability of patient material [28]. This can be achieved by combining *in vivo* and *in vitro* methodologies to demonstrate biological activity, and to determine dosage and regimen selection [29]. To enhance control over the viability of autologous starting materials, it's preferable to utilise allogeneic primary cell sources [30]. Additionally, specialised cell banks should be established for the storage of such biomaterial [31]. Stockpiling allogeneic cells can further aid in reducing variability between donors, thereby minimising variability in treatment outcomes [32].

Regarding the manufacturing process, biological starting materials like growth factors and cell lines undergo initial risk analysis per the Guideline on the quality, non-clinical and clinical aspects of gene therapy medicinal products EMA/CAT/80183/2014 [29]. These materials, known for introducing product quality variability, necessitate thorough examination. Therefore, this initial risk analysis should also be extended to other ATMPs to guide efforts in pharmacovigilance mitigation.

In light of these recommendations, it is feasible to enact the proposed amendments to Ukrainian national legislation, specifically regarding the Guidelines on Good Manufacturing Practice specific to Advanced Therapy Medicinal Products 42–4.9: 2020 [33]. Additionally, it is essential to enhance collaboration between scientific institutions, pharmaceutical manufacturers, and international organisations, such as the European Medicines Agency. This collaboration would not only facilitate access to scientific and technical support and advice for drug developers [34] but also drive further enhancements in ATMP assessment procedures [35].

CONCLUSIONS

This comprehensive review of ATMPs emphasizes their complexity, highlighting the need for a nuanced regulatory strategy to address risks and benefits effectively.

Concerning the balance of risks and benefits in terms of the impact on patients' health, it should be noted that both risks and health benefits are conditional, as they are

mainly aimed at the long-term perspective. It cannot be said with assurance that the need for long-term treatment will be fully eliminated, or that the quality of life will improve, or that the rate of disease progression will slow down. Similarly, there is no complete certainty that medicines will necessarily lose or reduce their effectiveness, or that serious side effects will occur for patients. Therefore, even if the current use of ATMPs is particularly effective compared to other conventional medicines, due to the «novelty» feature and all the consequences that it entails (e.g., insufficient evidence base), it will not be possible or appropriate to determine whether the benefits outweigh the risks or vice versa.

Therefore, a hard regulatory approach to balance the benefits and risks of ATMPs would appear proportionate. It provides the necessary time to address uncertainties regarding health effects on patients effectively.

Several amendments are suggested to the EU Good Manufacturing Practice specific to Advanced Therapy Medicinal Products to enhance assessment procedures. These proposed changes are intended to be integrated into Ukrainian legislation, specifically, Good Manufacturing Practice specific to Advanced Therapy Medicinal Products 42–4.9:2020. Furthermore, it is crucial to foster stronger collaboration between pharmaceutical manufacturers and international organisations.

RECOMMENDATIONS

The article's scientific value lies in its comprehensive examination of Advanced Therapy Medicinal Products (ATMPs) and their impact on patient health. By synthesizing empirical research and diverse stakeholder perspectives, it offers valuable insights into ATMPs' potential to address medical needs while addressing concerns about safety and efficacy. Overall, the scientific value of the article lies in its contribution to understanding the complexities of ATMP utilization and the development of hard regulatory frameworks to ensure patient safety and efficacy in healthcare interventions. The article is recommended for legal professionals in the field of law, including scientists, teachers and students, practitioners and all others who are interested in finding and applying new approaches to research on the legal regulation of innovative medicines.

REFERENCES

- [1] Flory, E., & Reinhardt, J. (2013). European regulatory tools for advanced therapy medicinal products. *Transfusion Medicine and Hemotherapy*, 40(6). Retrieved from <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3901598/>
- [2] Human Medicines Division of European Medicines Agency. (2023). CAT quarterly highlights and approved ATMPs. EMA.
- [3] Smith, J. (2022, December 15). To avoid stagnation, the EU must refine its ATMP regulation. *Labiotech*. Retrieved from <https://www.labiotech.eu/in-depth/atmp-eu-regulation/>
- [4] Alliance for Regenerative Medicine. (2020, June 15). Clinical Trials in Europe. Retrieved from <https://alliancerm.org/indication-data/clinical-trials-in-europe/>

- [5] Wilsdon, T., et al. (2022). Factors affecting the location of biopharmaceutical investments and implications for European policy priorities. Charles River Associates.
- [6] Angelillo, L., et al. (2023). Viability of European cross-border access opportunities to streamline access to ATMPs. *Health Policy and Technology*, 12(3). Retrieved from <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2211883723000291>
- [7] Elsallab, M., et al. (2020). Mitigating Deficiencies in Evidence during Regulatory Assessments of Advanced Therapies: A Comparative Study with Other Biologicals. *Molecular Therapy – Methods & Clinical Development*, 18. Retrieved from <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/32637456/>
- [8] Maggetti, M. (2015). Hard and Soft Governance. In K. Lynggaard, I. Manners, & K. Löfgren (Eds.), *Research Methods in European Union Studies*. Palgrave Macmillan.
- [9] Library Guides: Literature Review: Types of Literature Reviews. (n.d.). Charles Sturt University. Retrieved from <https://libguides.csu.edu.au/review/Types>
- [10] Human Medicines Division of European Medicines Agency. (2023). CAT quarterly highlights and approved ATMPs. EMA.
- [11] Smith, J. (2022, December 15). To avoid stagnation, the EU must refine its ATMP regulation. *Labiotech*. Retrieved from <https://www.labiotech.eu/in-depth/atmp-eu-regulation/>
- [12] Europe's Share of Global Medicines R&D Shrinks by a Quarter in 20 Years – as Sector's Declining Trends Continue. (n.d.). EFPIA Homepage. Retrieved from <https://www.efpia.eu/news-events/the-efpia-view/efpia-news/europe-s-share-of-global-medicines-rd-shrinks-by-a-quarter-in-20-years-as-sector-s-declining-trends-continue/>
- [13] Council Regulation (EC) 1394/2007 of 13 November 2007 on advanced therapy medicinal products and amending Directive 2001/83/EC and Regulation (EC) No 726/2004 [2007] OJ L324/121.
- [14] Miles, M. B., & Huberman, M. A. (1994). *Qualitative Data Analysis*. Sage Publications.
- [15] Gardner, J., & Webster, A. (2016). The social management of biomedical novelty: Facilitating translation in regenerative medicine. *Social Science & Medicine*, 156. Retrieved from <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/27019143/>
- [16] Iglesias-Lopez, C., et al. (2021). Current Landscape of Clinical Development and Approval of Advanced Therapies. *Molecular Therapy – Methods & Clinical Development*, 23. Retrieved from <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/34901306/>
- [17] Ten Ham, R. M. T., et al. (2022). Key Considerations in the Health Technology Assessment of Advanced Therapy Medicinal Products in Scotland, the Netherlands, and England. *Value in Health*, 25(3). Retrieved from <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/35227451/>
- [18] Iglesias-López, C., et al. (2023). Financing and Reimbursement of Approved Advanced Therapies in Several European Countries. *Value in Health*, 26(6). Retrieved from <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/36646280/>
- [19] Benvenuti, S., Wang, C. M., & Borroni, S. (2021). Perspectives, Expectations, and Concerns of European Patient Advocates on Advanced Therapy Medicinal Products. *Frontiers in Medicine*, 8. Retrieved from <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/34888320/>
- [20] Lane, E. L., Isaacs, L., & Mathur, S. (2022). More than a participant in trials of cell and gene therapy: Hearing the voices of people living with neurodegenerative diseases. *International Review of Neurobiology*, 166. Retrieved from <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/36424095/>
- [21] Jönsson, B., et al. (2019). Advanced Therapy Medicinal Products and Health Technology Assessment Principles and Practices for Value-Based and Sustainable Healthcare. *European*

- Journal of Health Economics*, 20(3). Retrieved from <https://link.springer.com/article/10.1007/s10198-018-1007-x>
- [22] Feigal, E. G., et al. (2014). Proceedings: international regulatory considerations on development pathways for cell therapies. *Stem Cells Translational Medicine*, 3(8). Retrieved from <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/25038248/>
- [23] Jørgensen, J., & Kefalas, P. (2015). Reimbursement of licensed cell and gene therapies across the major European healthcare markets. *Journal of Market Access & Health Policy*, 3. Retrieved from <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4802687/>
- [24] Depil, S., Duchateau, P., Grupp, S. A., Mufti, G., & Poirot, L. (2020). 'Off-the-shelf' allogeneic CAR T cells: development and challenges. *Nature Reviews. Drug Discovery*, 19(3), 185–199. Retrieved from <https://www.nature.com/articles/s41573-019-0051-2>
- [25] Orion Corp v Secretary of State for Health and Social Care acting as the Licensing Authority EWHC 689 (Admin). (2019). Retrieved from <https://www.monckton.com/wp-content/uploads/2019/03/Orion-Corporation-v-Secretary-of-State-for-Health-and-Social-Care.pdf>
- [26] European Commission. (2018, May 22). Guidelines on Good Manufacturing Practice specific to Advanced Therapy Medicinal Products. Volume 4 – Guidelines for good manufacturing practices for medicinal products for human and veterinary use. The rules governing medicinal products in the European Union (EudraLex). № C(2017) 7694. Retrieved from https://health.ec.europa.eu/system/files/2017-11/2017_11_22_guidelines_gmp_for_atmps_0.pdf
- [27] European Medicines Agency. (2013). Guideline on the risk-based approach according to annex I, part IV of Directive 2001/83/EC applied to advanced-therapy medicinal products. Retrieved from <https://www.ema.europa.eu/en/risk-based-approach-according-annex-i-part-iv-directive-2001-83-ec-applied-advanced-therapy-medicinal-products-scientific-guideline>
- [28] Salmikangas, P., Schuessler-Lenz, M., Ruiz, S., Celis, P., Reischl, I., Menezes-Ferreira, M., Flory, E., Renner, M., & Ferry, N. (2015). Marketing Regulatory Oversight of Advanced Therapy Medicinal Products (ATMPs) in Europe: The EMA/CAT Perspective. *Advances in experimental medicine and biology*, 871, 103–130. Retrieved from https://doi.org/10.1007/978-3-319-18618-4_6
- [29] European Medicines Agency. (2018). Guideline on the quality, non-clinical and clinical aspects of gene therapy medicinal products. Retrieved from https://www.ema.europa.eu/en/documents/scientific-guideline/guideline-quality-non-clinical-and-clinical-aspects-gene-therapy-medicinal-products_en.pdf
- [30] International Conference on Harmonisation of Technical Requirements for Registration of Pharmaceuticals for Human Use. (1997). ICH Harmonised Tripartite Guideline: Derivation and Characterisation of Cell Substrates Used for Production of Biotechnological/Biological Products Q5D. Retrieved from <https://database.ich.org/sites/default/files/Q5D%20Guideline.pdf>
- [31] European Bank for induced pluripotent Stem Cells. (n.d.). Retrieved from <https://www.sanger.ac.uk/collaboration/ebisc-european-bank-induced-pluripotent-stem-cells/>
- [32] Salazar-Fontana, L. I. (2022). A Regulatory Risk-Based Approach to ATMP/CGT Development: Integrating Scientific Challenges with Current Regulatory Expectations. *Frontiers in Medicine*, 9, 855100. Retrieved from <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/35646952/>
- [33] Ministry of Health of Ukraine. (2020). Guidelines on Good Manufacturing Practice specific to Advanced Therapy Medicinal Products 42–4.9: 2020. Retrieved from <https://>

compendium.com.ua/uk/clinical-guidelines-uk/standartizatsiya-farmatsevtichnoyi-produktsiyi-tom-3/st-n-mozu-42-4-9-2020

- [34] European Parliament and Council of the European Union. (2004). Regulation (EC) No 726/2004 of the European Parliament and of the Council of 31 March 2004 laying down Community procedures for the authorisation and supervision of medicinal products for human and veterinary use and establishing a European Medicines Agency. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2004/726/oj>
- [35] Bandurka, O. M., Vasiliev, S. V., & Lazarev, V. V. (2022). Integration of Ukrainian and European legislation regulating the creation of innovative drugs. *Bulletin of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 2, 194–215. Retrieved from <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/3403ac61-f715-4889-a10d-417d63ed95c3/content>

Богдан Ігорович Андрійчук

Аспірант

Юридичний факультет

Волинський національний університет імені Лесі Українки

43025, проспект Волі, 13, Луцьк, Україна

Bohdan I. Andriichuk

PhD student

Faculty of Law

Lesya Ukrainka Volyn National University

43025, 13 Voli Ave., Lutsk, Ukraine

Зінаїда Федорівна Самчук-Колодяжна

Кандидат юридичних наук, доцент

Юридичний факультет

Волинський національний університет імені Лесі Українки

43025, проспект Волі, 13, Луцьк, Україна

Zinaida F. Samchuk-Kolodiazna

PhD in Law, Associate Professor

Faculty of Law

Lesya Ukrainka Volyn National University

43025, 13 Voli Ave., Lutsk, Ukraine

Suggested Citation: Andriichuk, B. I., & Samchuk-Kolodiazna, Z. F. (2024). Socio-legal Considerations in Advanced therapy Medicinal Product Regulation: a Review of the Evaluation Literature. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 31(2), 139–153.

Рекомендоване цитування: Андрійчук Б. І., Самчук-Колодяжна З. Ф. Соціально-правові аспекти регулювання засобів передової терапії: огляд оціночної літератури. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2024. Т. 31. № 2. С. 139–153.

Стаття надійшла / Submitted: 19/02/2024

Доопрацьовано / Revised: 29/03/2024

Схвалено до друку / Accepted: 27/06/2024

ПРОБЛЕМИ ПРИВАТНОГО ПРАВА

УДК: 347.736

DOI: 10.31359/1993-0909-2024-31-2-154

Олександр Миколайович Бірюков

Кафедра міжнародного приватного права

Інституту міжнародних відносин

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Київ, Україна

БАНКРУТСТВО ДЕРЖАВИ: ПРАВОВА КОНЦЕПЦІЯ

Анотація. *Стаття присвячена новому в сучасному праві юридичному явищу – банкрутству держави. Метою статті стало дослідження того, чи можуть бути ефективними для цілей вирішення проблем суверенних боргів ті форми розв'язання заборгованості приватних осіб, що застосовуються в межах законодавства про банкрутство. У цьому контексті досліджено питання прийнятності застосування приватноправового інструментарію до відносин за участю держав – суб'єктів міжнародного права. При проведенні дослідження автором було використано такі загальнонаукові методи як історичний (виявлення фактів і їх опису), теоретичні (аналізу, узагальнення, пояснення, класифікації), а також системний та функціональний. У статті звернено увагу на недоліки так званого небанкрутського способу врегулювання заборгованості держави, що може стати основною для проведення подальших досліджень з удосконалення механізмів реструктуризації боргів держави. Окремо було досліджено питання концептуального бачення інституційної основи банкрутства держави, що становить одну з найсуттєвіших вад на шляху до завершення оформлення системи вирішення суверенних боргів. Найголовнішим висновком проведеного дослідження стало те, що додання зазначених складнощів із використанням досвіду застосування процедур, що використовуються в корпоративному банкрутстві, допоможе прийти до ухвалення узгодженого міжнародного інструменту, скоріше за все міжнародного договору. Це допоможе швидко та ефективно розв'язувати тимчасові проблеми повернення державами боргів кредиторам.*

Ключові слова: *дефолт, корпоративне банкрутство, Міжнародний валютний фонд, неспроможність, реструктуризація боргів, суверенний борг.*

Oleksandr M. Biryukov

Department of Private International Law

Institute of International Relations

Taras Shevchenko National University of Kyiv

Kyiv, Ukraine

BANKRUPTCY OF A SOVEREIGN: A LEGAL CONCEPT

Abstract. *The article is devoted to a new legal phenomenon in modern law – insolvency of a sovereign. The purpose of the article was to study whether those forms of debts resolution, which*

are used to restore the solvency of private persons, can be effective in solving sovereign debt problems. While doing research, the author used such general scientific methods such as historical (identification of facts and their description), theoretical (analysis, generalization, explanation, classification), as well as systemic and functional methods. The author focused on the difficulties the drafter of the mentioned mechanisms for solving the state's debts problems. The issue of the conceptual vision of the institutional basis for the procedures, which is one of the most difficult problems for the completion of the state bankruptcy system. The most important conclusion of the conducted research is that the solution of mentioned problems using the experience of applying the procedures used in corporate bankruptcy will help to draft an agreed international instrument, most likely an international treaty.

Key words: *default, corporate bankruptcy, International Monetary Fund, insolvency, debt restructuring, sovereign debt.*

ВСТУП

Ще не так давно здавалося, що банкрутство держави є неприродним явищем і щось неймовірним. Однак сучасний світ змінюється й сьогодні на міжнародного ринку запозичень, де головними учасниками виступають міжнародні фінансові організації та держави, все частіше зустрічаються ситуації критичної заборгованості останніх. Зрозуміло, тимчасові труднощі з платоспроможністю великих гравців на фінансових ринках часто створюють суттєві складнощі для інших учасників таких відносин, а тому вирішення таких проблем потребує окремої уваги.

Добре відомо, що у праві існує ефективний спосіб вирішення проблем заборгованості – це визнання особи неспроможною й застосування відомих юридичних процедур. У сучасному світі процедури банкрутства набувають нового значення, а використання окремих елементів системи розв'язання проблем заборгованості за правилами банкрутства не тільки приватних осіб, а й суб'єктів міжнародного права, дає позитивний результат.

Обговорення механізмів вирішення проблем заборгованості держав з використанням відомих у сфері банкрутства механізмів протягом останніх кількох декад тривала в контексті дискусії навколо того, чи можуть такі форми вирішення зазначених проблем видатись ефективними в разі існування непогашених суверенних боргів [1]. Сьогодні така дискусія триває. Можливість застосування приватноправового інструментарію до відносин за участю держав потребує продовження дослідження.

Окрему увагу в цій статті було зосереджено на вивченні правових аспектів розв'язання проблем критичної заборгованості держави, у тому числі й на порівнянні запропонованих механізмів з тими процедурами, що використовуються в межах так званих корпоративних банкрутств.

1. ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ

У процесі роботи над дослідженням автор спирався на розробки міжнародних організацій та оцінки визнаних у світі учених і фахівців у цій достатньо вузькій

сфері права. Зокрема, було вивчено пропозиції Міжнародного валютного фонду (МВФ), які були представлені заступником директора-розпорядника Анною Крюгер (*Anne O. Krueger*); проаналізовано наукові роботи вчених, які брали участь у розробці механізмів банкрутства в Європейському Союзі, зокрема праці співробітника Інституту Макса Планка Крістофа Паулюса (*Christoph Paulus*) та багаторічного провідного експерта Всесвітнього банку, а зараз Генерального секретаря УНІДРУА Ігнасіо Тірадо (*Ignacio Tirado*); проаналізовано результати досліджень відомих дослідників, серед яких Міту Гулаті (*Mitu Gulati*) з Університету Дюка і Анни Герберт (*Anna Gerbert*) з Джорджтаунського університету, які є членами Комітету з міжнародної економічної політики та реформ, що складається з науковців, незалежних дослідників і колишніх державних службовців та банківських працівників, які проводять аналіз глобальної монетарної політики та вивчають стан світових фінансів, аналізують системні ризики й розробляють рекомендації щодо проведення реформ (Міту Гулаті і Анна Герберт, які вивчали перед дефолтну ситуацію в Україні у 2013–2014 роках, погодилися виступити на конференції з проблем банкрутства держави, яку планувалося провести у березні 2015 року в м. Києві за підтримки юридичних фірм LCF Law Group та Віталій Титич і партнери), а також було враховано результати досліджень відомих юристів-практиків з великим досвідом роботи з вирішення проблем суверенних боргів, серед яких найвідомішим є Стівен Каргман (*Steven Cargman*).

У вітчизняній науці вирішення суверенних боргів держави як особливого учасника відносин заборгованості окремо не досліджувалося. Банкрутство держави, як окрема правова категорія ввійшла в обіг в Україні після її представлення в тринадцятому томі Великої української юридичної енциклопедії, присвяченому міжнародному приватному праву [2, с. 54–55]. Автором тієї статті було обрано конструкцію «банкрутство держави» як найбільш наближену за змістом до тих правових категорій, що широко використовуються у цій сфері права. Серед найпоширеніших словосполучень є такі: «неспроможність суверена» (*insolvency of sovereign*), «суверенна неспроможність» (*sovereign insolvency*) та «суверенне банкрутство» (*sovereign bankruptcy*). У згаданій статті енциклопедії наведені особливості розв'язання проблем заборгованості держави й окреслені основні аспекти міжнародно-правового регулювання відповідних відносин із застосуванням тих правових механізмів, що є частиною законодавства про банкрутство. Також зазначена проблематика, як предмет для проведення майбутніх наукових досліджень, згадувалась у деяких наукових працях автора цієї статті. Зокрема, в процесі здійснення досліджень, пов'язаних з так званими міжнародними банкрутствами, зазначалося, що тематика суверенних боргів уже досліджувалася в межах окремих проєктів, що реалізовувалися під егідою низки міжнародних організацій [3, с. 193]. У монографії, присвяченій транскордонним банкрутствам, згадувалася діяльність Міжнародного інституту неспроможності, експертами якого вивчалася можливість визнання держави – боржника як суб'єкта міжнарод-

ного права неспроможною із застосуванням процедури реструктуризації боргів [4, с. 172]. Окремі результати досліджень міжнародних організацій наводились у деяких інших публікаціях [5].

У процесі вивчення перспектив застосування процедур банкрутства до держав було проведено аналіз складнощів, з якими стикалися міжнародні організації при розробці юридичних процедур врегулювання суверенних боргів.

2. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

При проведенні дослідження автором було використано такі загальнонаукові методи, як історичний (виявлення фактів і їх опису), теоретичні (аналізу, узагальнення, пояснення, класифікації), а також системний і функціональний. Системне вивчення цього достатньо нового правового явища та проведення глибокого аналізу теоретичних аспектів застосування окремих елементів системи банкрутства до розв'язання проблем суверенних боргів дозволили оцінити переваги й недоліки існуючих підходів. Складнощі в розробці механізмів вирішення боргів держави й особливості окремих елементів юридичних процедур були виявлені за допомогою функціонального підходу до вивчення ідентифікованих проблем. У результаті, було сформульовано ключові напрямки вдосконалення концепції банкрутства держави.

Отримані висновки допоможуть поглибити знання у сфері теорії банкрутства загалом та, зокрема, щодо інституційної допомоги у виконанні зобов'язань фінансового характеру. Застосування ефективних процедур банкрутства здатне вирішити труднощі із заборгованістю держав як суб'єктів міжнародного права, які виступають по суті учасниками приватноправових відносин.

3. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

3.1. Заборгованість і банкрутство

Загальновідомо, що банкрутство як система чітких правил та впорядкованих юридичних процедур виконує надзвичайно важливу роль у вирішенні проблем заборгованості всіх учасників майнових відносин. У сучасному світі, де преважують приватні інтереси, найефективнішим способом повернення боргів є процедури, відповідно до яких це відбувається за рахунок майна боржника та з урахуванням майбутніх надходжень боржника.

За загальним правилом, укладаючи договори з фінансовими зобов'язаннями, особи беруть на себе обов'язок виконати їх у встановлений строк і у визначений спосіб. Зрозуміло, у цивільному обороті виникають ситуації, коли сторони договірних відносин з різних причин можуть стикнутися з проблемами невиконання чи неналежного виконання договірних зобов'язань у зв'язку з критичним погіршенням майнового стану. В таких ситуаціях особа оголошує себе неспроможною (так зване добровільне банкрутство) або кредитори можуть ініціювати процедуру визнання боржника неспроможним (примусове банкрутство) шляхом подання заяви до суду.

В арсеналі банкрутства також існує можливість вирішити часто тимчасові проблеми з повернення боргів без звернення до суду, іншими словами, не порушуючи формальну (судову) процедуру банкрутства. Однак і в такому випадку головною ознакою такого способу врегулювання заборгованості є чітко визначена юридична процедура, що ґрунтується на впорядкованих правилах зі зрозумілим алгоритмом дій від її початку й до завершення.

Суть розв'язання проблем заборгованості за допомогою інструментарію розв'язання неспроможності полягає в тому, що після встановлення особи неспроможною чи визнання факту неможливості виконати зобов'язання й погасити борги розпочинається одна із двох основних відомих у цій сфері процедур – реорганізація (реструктуризація боргів у вузькому розумінні) або ліквідація майна боржника (погашення боргів із виторгу від реалізації майна). Головною ознакою таких процедур є їх колективна природа – вони відбуваються за участю всіх кредиторів і здійснюються під наглядом кредиторів (добровільна процедура) чи вповноваженого органу, як правило, суду.

Основною тенденцією розвитку сучасного законодавства про банкрутство є використання передусім несудових способів врегулювання заборгованості неспроможною особи. У цьому контексті слід зауважити, що так звана неформальна реструктуризація боргів відбувається за схожими з формальними процедурами банкрутства правилами («*in the shadow of the law*») [6, с. 7]. Важливо зазначити, що така процедура спрямована на пошук можливостей відновлення фінансової спроможності боржника шляхом реструктуризації його боргів.

Найважливішою перевагою процедур банкрутства є те, що на відміну від традиційних способів вирішення проблем заборгованості, коли учасники правовідносин (боржник і кредитори) ведуть переговори з врегулювання заборгованості, що за своєю природою є засобами індивідуального характеру, а у банкрутстві після визнання особи неспроможною застосовується колективна процедура.

Ключовим елементом процедури банкрутства, як зазначалося вище, є визнання факту неспроможності – стану нездатності особи виконати в повному обсязі всі майнові вимоги кредиторів та погасити борги, що здійснюється визначеним органом або самою особою (громадянином, організацією чи державою). Тож, в основі процедур банкрутства стоїть установлення юридичний факт неспроможності особи виконати фінансові зобов'язання із наявних у боржника коштів та майна, що у фінансових відносинах зветься дефолтом.

Під дефолтом найчастіше розуміють невиконання умов кредитного договору або інших фінансових зобов'язань, пов'язаних із заборгованістю. Часто це свідчить про критичні проблеми з платоспроможністю особи, а ще частіше – про вже фактичну неспроможність особи. У разі неспроможності держави виконати свої боргові зобов'язання досить часто використовується словосполучення технічний дефолт, що зазвичай свідчить про наявність серйозних складнощів із виконання зовнішніх зобов'язань і потребу в допомозі в їх вирішенні.

Відповідно до світової практики за оголошенням дефолту починаються переговори боржників і кредиторів щодо реструктуризації боргів, у результаті чого як і в корпоративному банкрутстві можуть бути змінені певні положення кредитних договорів. Найчастіше мовиться про перенесення строків виконання зобов'язання на майбутні періоди. Зазначимо, у банкрутстві зазвичай використовується більше засобів з додання таких проблем. Успішна практика використання учасниками кредитних відносин процедур банкрутства підтверджує те, що такі правові механізми є ефективним способом вирішення проблем боргів боржників і відновлення їх платоспроможності. Це стало найбільшою перевагою для реалізації ідеї поширення системи банкрутства і на держави.

3.2. Неспроможність держави як юридичний феномен

Сучасний світовий ринок стає більш уразливим до криз і болісно реагує на випадки неефективного управління у сфері фінансів. Наслідком стає підвищення ризиків настання негативних наслідків для учасників відповідних правових відносин. У таких умовах роль правового інструментарію міжнародного приватного права й такої її частини як банкрутство, зрозуміло, зростає. Використання процедури реструктуризації для вирішення суверенних боргів як шаблону за аналогією реорганізації в корпоративному банкрутстві стало основою для розробки сучасних механізмів розв'язання фінансових труднощів держав.

Ідею застосування механізмів банкрутства по відношенню до держави висловлював ще Адам Сміт, який в одній зі своїх праць, написаних у 1770-х роках, зазначав, що, коли держава вимушена оголосити себе банкрутом, справедливе та прозоре банкрутство завжди є способом, який є більш чесним для боржника і найменше завдає шкоди кредитору (мовиться про одну з ключових праць цього відомого вченого у сфері політичної економіки: Adam Smith «An Inquiry into the Nature and Causes of The Wealth of Nations», написану у 1766–1776 pp. та опубліковану в 1776 р.) [7, р. 471]. Вперше така конструкція як банкрутство держави в сучасному праві з'явилась наприкінці 1970-х років [8]. Це було пов'язано з дослідженням причин суверенних дефолтів і необхідності пошуку ефективних шляхів їх вирішення та додання наслідків.

Ідея правового оформлення розв'язання проблем заборгованості держави у форматі юридичної процедури на кшталт урегулювання корпоративної заборгованості перейшла в стадію реалізації в 1990-ті роки на тлі низки світових фінансових криз. Кінцевою метою таких спроб було визначено щонайменше впорядкування правових механізмів, які вже на практиці використовувалися. Відомо, що боргові кризи суб'єктів міжнародних відносин були предметом вирішення в 1980-х роках, зокрема, у країнах Латинської Америки. Одна з найбільших криз сталася за участі Мексики у 1989 році в період боргових негараздів у низці держав Латинської Америки [9].

Більш пізнім прикладом виникнення системних криз стала Аргентина, яка в грудні 2001 року оголосила дефолт за зовнішніми борговими зобов'язаннями

розміром більше як 130 млрд доларів. Аргентинський дефолт 2001 року вважається найбільшим дефолтом однієї держави за всю історію міжнародних відносин [10]. Протягом досить довгих і складних перемовин між урядом держави та кредиторами обговорювалися різні шляхи вирішення проблем боргів. План реструктуризації суверенного боргу був затверджений тільки у 2005 році. Цей приклад засвідчив той факт, що проблеми таких учасників світових фінансових операцій як держави є доволі загрозливими, а їх вирішення потребує інших підходів ніж як до звичайної заборгованості приватної особи.

Не можна оминати увагою й системні боргові кризи в країнах Єврозони. Відомо бюджетна криза в Греції на початку 2010 року вплинула на виконання боргових зобов'язань таких держав як Ірландія і Португалія, а також певною мірою позначилась і на спроможності Іспанії та Італії обслуговувати зовнішні борги [11, с. 204]. Необхідність негайного реагування на такі кризи підштовхнуло до застосування в Європейському Союзі спеціальних фінансових заходів підтримки. Успішні спроби адекватного реагування на кризи в Єврозоні пізніше були реалізовані в спеціальному проєкті – Європейському стабілізаційному механізмі (European Stability Mechanism).

При розробці згаданих механізмів в Європейському Союзі виходили з того, що альтернативи виконанню зобов'язань та погашенню боргів держав немає, а тому єдиним виходом для вирішення таких проблем у так званій небанкрутський спосіб є реструктуризація боргів. Такий висновок було представлено в дослідженні Lee C. Buchheit, G. Mitu Gulati, Ignacio Tirado у фінальному проєкті дослідження «The Problem of Holdout Creditors in Eurozone Sovereign Debt Restructuring», який було надано авторові цієї статті 22 січня 2013 року для ознайомлення й надання коментарів. Зазначимо, саме намагання протягом кількох останніх декад вирішити проблеми, що виникали в результаті останніх боргових криз в окремих країнах світу, сполучення «банкрутство держави» стало поширюватись [12].

3.3. Становлення механізмів врегулювання заборгованості держави

Причиною звернення до процедур банкрутства як ефективної моделі вирішення проблем заборгованості держави стали певні недоліки небанкрутського способу врегулювання заборгованості. Відомо, що в основі такого правового механізму є ведення перемовин із кредиторами з метою обговорення заходів реструктуризації боргів, що могли б влаштувати всіх кредиторів.

Важливо зазначити, що в процесі ведення переговорів та розробки плану реструктуризації суверенних боргів беруть участь різні категорії учасників відносин заборгованості (міжнародні організації, фінансові інституції, приватні особи та держави) з різними, іноді протилежними чи конфліктними інтересами з відмінними за змістом вимогами (борги за кредитами, невиконанні зобов'язання за міждержавними договорами, непогашені цінні папери зовнішньої позики, невикладені дивіденди державних компаній тощо). Це значно ускладнює досягнен-

ня бажаного результату. Менш складними видаються ситуації, коли кредиторів не багато, а їх вимоги не є суттєво різними. Прикладами таких ситуацій є кризи заборгованості в Іраку (2003–2011), в Ірані (1979–1981) та Венесуелі (2021). Для більш повного уявлення про причини кризи та шляхи вирішення проблем заборгованості Венесуели можна звернутися до публікацій з цієї тематики американського юриста – практика Стівена Каргмана [13]. Важливою особливістю заборгованості у згаданих державах було те, що основні доходи бюджету країни становили надходження від продажу нафти, а кредитори здебільшого склали одну категорію – компанії, які мали вимоги по оплаті за поставлену сировину.

До недоліків небанкрутського способу врегулювання заборгованості процедурного характеру можна віднести невпорядкованість процедури, зокрема щодо додання розбіжностей при узгодженні шляхів урегулювання боргів, які могли б влаштувати всіх чи переважну більшість кредиторів; відсутність формалізованих правил затвердження розроблених планів; визначення кількості голосів, необхідних для схвалення плану реструктуризації; відсутність механізмів примушення виконання схваленого плану реструктуризації окремими кредиторами; неможливість заборонити оскаржувати умови досягнутих домовленостей як під час їх затвердження, так і на стадії виконання. Іншою негативною особливістю врегулювання заборгованості таких учасників відносин є тривалість ведення переговорів навколо зазвичай великої кількості варіантів можливого розв'язання проблем боргів, що у разі дефолту держави може тривати роками [14]. До наведеного вище можна також додати те, що відсутність прийнятної процедури встановлення черговості вимог до боржника (так званого старшинства боргів) може мати наслідком неврахування інтересів кредиторів з невеликими за розміром вимогами. Нагадаємо, банкрутство базується на тому, що це колективна процедура, а не індивідуальне врегулювання заборгованості.

У процедурах банкрутства застосовуються різні процедурні техніки для додання наведених вище вад. Однією з тем, що викликало найбільшу дискусію при розробці механізмів банкрутства держави, було питання визначення установи (органу, організації, інституції тощо), що має адмініструвати таку процедуру. На певному етапі обговорення пропозиції МВФ (що наведені нижче) у цій частині викликало найбільшу й на певному етапі нездоланну перешкоду для продовження дискусії щодо деталей реалізації механізмів банкрутства держави [15].

Наприкінці 2001 року Міжнародний валютний фонд представив розроблену процедуру, що в цілому ґрунтувалася на загально відомих технологіях корпоративного банкрутства. Як зазначалось у доповіді представника МВФ до реструктуризації суверенних боргів має бути застосований дещо інший підхід [16, р. V]. Із пояснень Анни Крюгер, першої заступниці директора-розпорядника МВФ, метою розробки міжнародного механізму банкрутства держави було визначено створення впорядкованої процедури як способу реагування на катастрофічні наслідки дефолти держав та недопущення паніки у фінансовому секторі

світової економіки. Основою механізму реструктуризації суверенного боргу мало стати проведення переговорів з метою реструктуризації суверенних боргів за визначеними правилами. На думку авторів зазначених пропозицій, головним завданням таких механізмів має бути зменшення ризиків виникнення глобальних фінансових криз. Разом з тим практично всіма дослідниками визнавалось, що повне уникнення таких криз є практично нереалістичним завданням.

Презентація представниками МВФ свого бачення вирішення проблем дефолтів держав стала проміжним етапом тривалої наукової дискусії навколо того, яким чином найкраще проводити реструктуризацію боргів суб'єктів міжнародного права. Слід зазначити, що діапазон запропонованих підходів вирішення відомих проблем, наведених у згаданому документі, був доволі широким. Найважливішим із запозичених з корпоративного банкрутства правил стала вимога щодо встановлення тимчасового припинення виконання зобов'язань на період ведення перемовин для розробки плану реструктуризації та забезпечення прийняття рішень більшістю (бажано кваліфікованою більшістю) кредиторів, у тому числі, й досягнення домовленості з меншістю кредиторів щодо недопущення блокування виконання плану реструктуризації боргів.

На цьому етапі розробки міжнародних процедур банкрутства держави об'єднуючою тезою стало визнання того, що основною формою вирішення проблем суверенних боргів має бути реструктуризація, а тому відповідні правила повинні бути чітко впорядкованими та максимально ефективними, а шляхи вирішення проблем передбачуваними. Зазначимо, що це абсолютно відповідає тим принципам, на яких базується будь-яка сучасна система банкрутства.

До моменту офіційного представлення МВФ нових юридичних процедур, дискусії щодо юридичного оформлення механізмів банкрутства держави точилися навколо вибору одного з двох основних концептуальних підходів як їх правової основи. Перша, так звана конвенційна концепція базується на тому, що краще розробити й прийняти міжнародний документ (багатосторонній договір, конвенцію тощо). Головною перевагою такого способу оформлення юридичних процедур є те, що в такий спосіб найкраще реалізується відомий сфері банкрутства принцип – колективна процедура передбачає прийняття рішень усіма кредиторами за єдиними правилами і процедурами.

Друга, так звана договірна концепція, мала б базуватися на укладенні в кожній ситуації окремого договору між учасниками відносин заборгованості – державою-боржником і кредиторами. Цьому має передувати ведення переговорів з метою досягнення домовленості боржника щодо шляхів вирішення проблем боргів. Однак такий підхід не усуває складнощів з установаження черговості розгляду, визнання та погашення вимог кредиторів зі складанням і веденням єдиного реєстру вимог кредиторів [17, с. 1321]. Крім того, важливою частиною домовленостей повинна бути умова щодо утримання кредиторів від ініціювання індивідуальних позовів проти боржника.

Однією з причин того, чому названі шляхи оформлення механізмів банкрутства держави не отримали підтримки, полягала в тому, що основним недоліком так званих небанкрутських способів вирішення проблем заборгованості є відсутність механізмів нагляду за ходом розробки плану реструктуризації та практичного виконання укладеного договору. Підтвердженням існування таких ризиків стала ситуація, коли один із американських хедж-фондів звернувся до суду з вимогою про погашення боргу після досягнення домовленості про врегулювання державного боргу Уряду Перу і схвалення плану реструктуризації [18].

У 1990-х роках почали прискіпливіше приглядатись до процедур корпоративного банкрутства з метою можливого пристосування їх до вирішення боргів держав-боржників. Навіть були спроби ініціювати порушення судових проваджень для врегулювання боргів держав за правилами максимально наближених до звичайних процедур банкрутства. У публічній дискусії такий підхід називали застосування процедури за аналогом Розділу 11 Кодексу США про банкрутство (розділ про реорганізацію приватних осіб) для держав [19, с. 316]. Окремі держави підтримали таку ідею, однак приватні кредитори висловлювалися проти.

Наукові дискусії навколо так званого інституційного забезпечення процедури реструктуризації – визначення незалежного органу, яким мав би стати таким собі контролером над дотриманням усіх процедур, були найбільш складними й до сьогодні залишаються невирішеними. Нагадаємо, у звичайному банкрутстві такою особою зазвичай виступає суд чи інший уповноважений державний орган, який за своїм статусом є незалежним і безстороннім, а його рішення мають бути обов'язковими для всіх учасників такого процесу. У випадку неспроможності держави немає такого суду, який поширював би свою юрисдикцію на вирішення проблем зовнішніх боргів суверенів з одної сторони, та інших держав і міжнародних організацій – з іншої.

Учасники дискусії вказували на те, що МВФ часто виступає одним із кредиторів, а в деяких випадках і основним кредитором за суверенними зобов'язаннями держав. Тому ідея стосовно того, що таким органом міг би виступити наприклад спеціальний міжнародний експертний комітет, створений при МВФ, не була підтримана за наявності конфлікту інтересів. Крім того, така пропозиція потребувала б внесення змін до Статуту МВФ.

Ще раніше, у період виникнення низки боргових криз у 1980-х роках обговорювалася пропозиція створення міжнародного арбітражу чи міжнародного нейтрального медіатора [20, с. 482], який виконував би функцію на кшталт міждержавного багатостороннього незалежного квазі-судового органу, що вже існували при низці міжнародних організацій. Також висувалася пропозиція зі створення Міжнародного агентства з реструктуризації боргів (International Debt Restructuring Agency). Негативна реакція держав на такі пропозиції виявлялась у їх небажанні брати участь у таких процедурах.

На тлі обговорення різних варіантів інституційної основи нової системи з'явилася пропозиція щодо створення спеціальної організації – Міжнародного

суду з питань банкрутства [21, с. 9]. Ідея створення міжнародного суду з питань банкрутства не є новою. Це пояснюється тим, що пропозиції зі створення будь-якого міжнародного суду ґрунтуються на теорії універсалізму та концепції «один закон, один суд», що обговорюється в академічному середовищі багато років [22, с. 257]. Однак при цьому необхідно враховувати ту обставину, що держава як суверен може відмовитися визнавати юрисдикцію міжнародного суду чи будь-якої іншої установи. Механізмів впливу на такого суб'єкта міжнародного права поки що не вироблено.

Очевидною причиною не підтримки наведених вище пропозицій видається те, що країни не готові поступатися своїм суверенітетом і визнавати юрисдикцію міжнародної організації чи наднаціональних органів. Відомо, що одним із найголовніших та важко сьогодні вирішуваних питань у разі застосування процедур банкрутства до держави є те, що вони є суб'єктами міжнародного права, де важливою ознакою правового статусу такої особи є судовий імунітет. У цьому контексті висловлювалась і точка зору щодо того, що суверенні борги практично не можна примусово стягнути [23, с. 21]. Це робить так звану договірну концепцію основи для механізмів банкрутства держави менш перспективною. Разом з тим це не заважає продовженню роботи в напрямку впровадження механізму реструктуризації суверенних боргів. На сьогодні пропозиції МВФ є головною базою для подальшого руху в цьому напрямку.

Незважаючи на те, що на цей час згадані вище пропозиції не знайшли належної підтримки, розуміння глибини та наслідків проблем суверенної заборгованості знаходить ґрунт для повернення до такої дискусії, у тому числі й підштовхує до перегляду певних підходів до розробки механізмів універсального режиму банкрутства держави в разі суверенної неспроможності.

3.4. Український контекст

Україна згадувалася серед країн, що перебували в зоні ризику невиконання зовнішніх зобов'язань у період з 2010 до 2015 років. Так, Анна Гелперн зазначала, що Україна разом з Аргентиною та Грецією публічно визнали проблеми з обслуговуванням зовнішніх зобов'язань [24, с. 81]. Перші повідомлення в Україні про можливість настання дефолту стали з'явитись у 2013 році [25]. Особливої актуальності питання неспроможності держави Україна набуло в 2014 році. Україна потерпала від військової агресії з боку сусідньої держави, а окупація частини території становила для економіки країни серйозні загрози. Про дефолт як результат неспроможності держави виконати свої зовнішні боргові зобов'язання стали говорити частіше.

На початку 2015 року прогнози щодо економічного зростання, що було пов'язано з втратою певного економічного потенціалу після анексії Криму. У консультаціях з Міжнародним валютним фондом як основним кредитором Уряд України погодився на скорочення витрат з бюджету, а переговори з приватними

кредиторами були достатньо успішними, що стало основою для досягнення згоди на реструктуризацію боргів у 2015 році. МВФ погодився надати додаткову фінансову допомогу з метою уникнення неспроможності держави, але з умовою проведення необхідних економічних реформ [26]. У сфері надання кредитних ресурсів таке є звичайною практикою, оскільки особа, яка надає в тимчасове користування фінансові ресурси, має бути впевнена, що вони будуть повернуті.

У той самий час Рада директорів МВФ переглянула свою політику щодо кредитування держав. Відповідно до схвалених змін державі дозволяється продовжувати брати у борг гроші навіть у разі загрози дефолту за двосторонніми зобов'язаннями. Експерти зазначають, що такі зміни були викликані виникненням ризику дефолту за зобов'язаннями України перед Урядом Росії на суму 3 млрд доларів США [27]. У результаті успішних переговорів з кредиторами було вирішено про реструктуризацію зовнішніх боргів з випуском державних деривативів. Таким чином, проблема суверенного дефолту в Україні була вирішена за допомогою механізмів, що традиційно використовуються у сфері банкрутства – шляхом розробки плану реструктуризації боргів, що виникли в переддефолтний період, за правилами добанкрутської процедури. Було досягнуто домовленості про списання частини боргів, відтермінування погашення виплат за єврооблігаціями та залучення нових ресурсів, для чого було внесено зміни в чинне законодавство. У банкрутстві залучення нового фінансування дозволяється не в усіх юрисдикціях, але сьогодні таке визнається достатньо ефективним способом вирішення проблем платоспроможності особи. Можливо попередні успішні приклади вирішення проблем суверенних боргів шляхом ведення переговорів і досягнення домовленостей з кредиторами стали стимулом для вирішення проблем боргів України у 2015 році.

ВИСНОВКИ

Боргові кризи у низці країн, що сталися в середині 1990-х років підтвердили необхідність перегляду існуючої архітектури міжнародних фінансів, оскільки виявилося, що недосконалість системи вирішення проблем заборгованості може завдати значної шкоди не тільки самим кредиторам, а й негативно вплинути на стабільність усієї міжнародної фінансової системи. Традиційні заходи, мовиться про ведення боржниками перемовин з кредиторами щодо врегулювання боргів, виявилися довгими у часі та недостатньо ефективними, і до того ж непропорційно дорогими як для боржника, так і кредиторів. На цьому тлі вже достатньо довго тривають дебати щодо застосування в таких ситуаціях окремих технік, відомих в арсеналі банкрутства, зокрема реструктуризації.

Учені загалом виділяють основні чотири причини не завершення процесу оформлення механізмів вирішення проблем заборгованості держав [28, с. 856]. По-перше, розробники стикнулися з недостатньою визначеністю самої процедури, що позначилось на моделюванні алгоритму розробки плану реструктуризації

боргів держави. По-друге, держави з великими боргами зазвичай затягують з ініціюванням перемовин щодо реструктуризації, оскільки вважають, що від цього постраждає репутація позичальника, а ціна, яка з цим асоціюється, буде високою. По-третє, для початку розробки заходів урегулювання заборгованості зазвичай важко отримати інформацію про реальні можливості боржника повернути борги. Це пов'язують з небажанням боржника на початковому етапі обрати шлях розв'язання проблем, що затягує процес вирішення заборгованості. До цього також можна додати те, що у процесі ведення переговорів щодо реструктуризації боргів важко узгодити правила щодо встановлення черговості (пріоритетності) вимог різних груп кредиторів, що ускладнює переговорний процес. По-четверте, на заваді успішної розробки плану реструктуризації стоїть також проблема координації зусиль кредиторів, що пов'язано з різними інтересами й цілями в колективній процедурі. Крім того, відсутність концептуального бачення інституційної основи процедур, що розробляються, становить одну з найскладніших вад із завершення оформлення системи банкрутства держави.

Однак вирішення зазначених завдань із використанням досвіду вдосконалення процедур, що використовуються в корпоративному банкрутстві, допоможе прийти до прийняття узгодженого міжнародного інструменту, скоріше міжнародного договору, який допоможе швидко й ефективно розв'язувати тимчасові проблеми повернення державами боргів своїм кредиторам. Усе це має відбуватися разом із посиленням зусиль усіх держав з укріплення світової фінансової архітектури, що, у свою чергу, потребує ефективних механізмів реструктуризації суверенних боргів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] White, Michelle J. Sovereigns in Distress: Do They Need Bankruptcy? *Brookings Papers on Economic Activity*. 2002. No. 1. P. 287–319.
- [2] Бірюков О. М. Банкрутство держави. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т.* Харків : Право, 2016. Т. 13. Міжнародне приватне право / редкол. : А. С. Довгерт (гол.) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корещького НАН України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2021. 864 с.
- [3] Бірюков О. М. Транскордонні банкрутства і міжнародне приватне право : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03 / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2010. 471 с.
- [4] Бірюков О. М. Транскордонні банкрутства: теорія і практика : монографія. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2008. 318 с.
- [5] Бірюков О. М. Банкрутство держави. *Юридична газета*. 2021, 17 листоп. URL: <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/bankrutstvo-derzhavi.html> (дата звернення: 25.01.2024).
- [6] Principles for Effective Insolvency and Creditor/Debtor Regimes. World Bank. 2021. 38 p. URL: <http://hdl.handle.net/10986/35506> (дата звернення: 25.01.2024).
- [7] Rogoff K., Zettelmeyer J. Bankruptcy Procedures for Sovereigns : A History of Ideas, 1976–2001. *IMF Staff Papers*. 2002. Vol. 49. No. 3. P. 470–507.
- [8] Rogoff K., Zettelmeyer J. Early Ideas on Sovereign Bankruptcy Reorganization: a Survey Prepared by. *IMF Working Paper Research Department*. 2002. URL: <https://>

- www.elibrary.imf.org/view/journals/001/2002/057/article-A001-en.xml (дата звернення: 25.01.2024).
- [9] Toussaint E. The Mexican debt crisis and the World Bank. *Committee for the Abolition of Illegitimate Debt*. 2020. URL: <https://www.cadtm.org/The-Mexican-debt-crisis-and-the-World-Bank> (дата звернення: 25.01.2024).
- [10] Silva R. E., Campbell M., Ranieri A. M. Lessons from Argentina's Default on its International Sovereign Debt. *Latin Lawyer*. 2023, October 20. URL: <https://latinlawyer.com/guide/the-guide-restructuring/third-edition/article/lessons-argentinas-default-its-international-sovereign-debt> (дата звернення: 25.01.2024).
- [11] Paulus Ch. G. Sovereign Defaults to be Solved by Politicians or by a Legal Proceeding. *Law and Economics Yearly Review*. 2012. Vol. 1. Part 2. P. 204–233.
- [12] Buchheit L. C., Gelpern A., Gulati M., Panizza U., Weeder di Mauro B., Zettelmeyer J. Revising Sovereign Bankruptcy. *Committee on International Economic Policy and Reform*. 2013, October. P. 4–56.
- [13] Kargman S. T. Venezuela's Debt Restructuring: Predictable Uncertainties. Parts 1 & 2, *Global Restructuring Review*. 2020.
- [14] Miller S. Lessons from Argentina: Sovereign default. *The Banker*. 2002. February 2. URL: <https://www.thebanker.com/lessons-from-argentina-sovereign-default-1012608000> (дата звернення: 25.01.2024).
- [15] Krueger A. O. A new Approach to Sovereign Debt Restructuring. *International Monetary Fund*. 2002, April. 41 p.
- [16] A New Approach to Sovereign Debt Restructuring. Address by Anne Krueger, First Deputy Managing Director, IMF. 2001, November 26. URL: www.imf.org/en/News/Articles/2015/09/28/04/53/sp112601 (дата звернення: 25.01.2024).
- [17] Buchheit L. C., Gulati G. M. Sovereign Bonds and the Collective Will. *Emory Law Journal*. 2004. No. 51. P. 1317–1363.
- [18] Gulati G. M., Klee K. N. Sovereign Piracy. *The Business Lawyer*. Vol. 56. No. 2 (February). P. 635–651. URL: <https://www.jstor.org/stable/40687990> (дата звернення: 25.01.2024).
- [19] Bolton P., Skeel D. A. Jr. Chapter 11 Inside the Black Box: How Should a Sovereign Bankruptcy Framework Be Structured? *Current Developments in Monetary and Financial Law*. 2008. Vol. 4. P. 307–380. DOI: <https://doi.org/10.5089/9781589065079.072>
- [20] Rogoff K., Zettelmeyer J. Bankruptcy Procedures for Sovereigns: A History of Ideas, 1976–2001. *IMF Staff Papers*. 2002, Vol. 49. No. 3. P. 470–507.
- [21] Gelpern A. Debt Sanctions Can Help Ukraine and Fill a Gap in the International Financial System. *Peterson Institute for International Economics*. 2014. August. 9 p. URL: <https://ideas.repec.org/p/iie/pbrief/pb14-20.html> (дата звернення: 25.01.2024).
- [22] Hilgers M. T. Debtor-States and an International Bankruptcy Court: The IMF Creditor Problem, *Chicago Journal of International Law*. 2003. Vol. 4. No. 1. Art. 19. P. 257–264. URL: <https://chicagounbound.uchicago.edu/cjil/vol4/iss1/19/> (дата звернення: 25.01.2024).
- [23] Buchheit L. C., Gelpern A., Gulati M., Panizza U., Weeder di Mauro B., Zettelmeyer J. Revising Sovereign Bankruptcy. *Committee on International Economic Policy and Reform*. 2013, October. P. 4–56.
- [24] Gelpern A. Sovereign Debt: Now What? *Yale Journal of International Law*. 2016. P. 45–94. URL: <https://ssrn.com/abstract=2820626> (дата звернення: 25.01.2024).

- [25] Economist Says Kyiv Could Face Default / RFE/RL's Ukrainian Service. 2013, January 25. URL: <https://www.rferl.org/a/ukraine-default/24883279.html> (дата звернення: 25.01.2024).
- [26] Miller Ch. Economic reforms is key to Ukraine's future. *Foreign Policy Research Institute*. 2015, February. URL: www.fpri.org/article/2015/02/economic-reform-is-key-to-ukraines-future/ (дата звернення: 25.01.2024).
- [27] IMF to mull lending rule change preserving Ukraine lifeline. *Reuters*. 2015, October 30. URL: www.reuters.com/article/ukraine-crisis-imf-idINKCN0SN2HO20151029/ (дата звернення: 25.01.2024).
- [28] Berensmann K., Herzberg A. Sovereign Insolvency Procedures – A Comparative Look at Selected Proposals. *Journal of Economic Surveys*. 2009. Vol.23. No. 5. P. 856–881.

REFERENCES

- [1] White, M. J. (2002). Sovereigns in Distress: Do They Need Bankruptcy? *Brookings Papers on Economic Activity*, 1, 287–319.
- [2] Biryukov, O. M. (2021). Sovereign Bankruptcy. *Big Ukrainian Legal Encyclopedia: in 20 vol.* Kharkiv: Pravo. 2016. Т. 13. Private International Law / redkol. A. S. Dovgert & oth.; National Acad. Rights Sciences of Ukraine; Institute of State and Law named after V. M. Koretsky National Academy of Sciences of Ukraine; National law University named after Yaroslav the Wise.
- [3] Biryukov, O. M. (2010). *Cross border Insolvency and Private International Law* (Doktoral dissertation, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine).
- [4] Biryukov, O. M. (2008). *Cross border Bankruptcy: Theory and Practice*. Kyiv: Publishing House «Kyivskiy universytet».
- [5] Biryukov, O. M. (2021). Sovereign Bankruptcy. *Legal Gazette*. November 17. Retrieved from <https://jur-gazeta.com/dumka-eksperta/bankrutstvo-derzhavi.html>.
- [6] Principles for Effective Insolvency and Creditor/Debtor Regimes (2021). *World Bank*. Retrieved from <http://hdl.handle.net/10986/35506>.
- [7] Rogoff, K., & Zettelmeyer, J. (2002). Bankruptcy Procedures for Sovereigns: a History of Ideas, 1976–2001. *IMF Staff Papers*, 49(3), 470–507.
- [8] Rogoff, K., & Zettelmeyer, J. (2002). Early Ideas on Sovereign Bankruptcy Reorganization: a Survey Prepared. *IMF Working Paper Research Department*. Retrieved from <https://www.elibrary.imf.org/view/journals/001/2002/057/article-A001-en.xml>.
- [9] Toussaint, E. (2020). The Mexican debt crisis and the World Bank. *Committee for the Abolition of Illegitimate Debt*. Retrieved from <https://www.cadtm.org/The-Mexican-debt-crisis-and-the-World-Bank>.
- [10] Silva, R. E., Campbell, M., Ranieri, A. M. (2023). Lessons from Argentina's Default on its International Sovereign Debt. *Latin Lawyer*. Retrieved from <https://latinlawyer.com/guide/the-guide-restructuring/third-edition/article/lessons-argentinas-default-its-international-sovereign-debt>.
- [11] Paulus, Ch.G. (2012). Sovereign Defaults to be Solved by Politicians or by a Legal Proceeding. *Law and Economics Yearly Review*, 1(2), 204–233.
- [12] Buchheit, L. C., Gelper, A., Gulati, M., Panizza, U., Weeder di Mauro, B., & Zettelmeyer, J. (2013). Revising Sovereign Bankruptcy. *Committee on International Economic Policy and Reform*, 4–56.
- [13] Kargman, S. T. (2020). Venezuela's Debt Restructuring: Predictable Uncertainties. Parts 1 & 2, *Global Restructuring Review*.

- [14] Miller, S. (2002). Lessons from Argentina: Sovereign default. *The Banker*, 2. Retrieved from <https://www.thebanker.com/lessons-from-argentina-sovereign-default-1012608000>.
- [15] Krueger, A. O. (2002). A new Approach to Sovereign Debt Restructuring. *International Monetary Fund*.
- [16] A New Approach to Sovereign Debt Restructuring: Address by Anne Krueger, First Deputy Managing Director, IMF (2001). Retrieved from www.imf.org/en/News/Articles/2015/09/28/04/53/sp112601.
- [17] Buchheit, L. C., & Gulati G. M. (2024). Sovereign Bonds and the Collective Will. *Emory Law Journal*, 51, 1317–1363.
- [18] Gulati, G. M., & Klee, K. N. (2001). Sovereign Piracy. *The Business Lawyer*, 56(2), 635–651. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/40687990>.
- [19] Bolton, P., & Skeel, D. A. (2009). Chapter 11 Inside the Black Box: How Should a Sovereign Bankruptcy Framework Be Structured? *Current Developments in Monetary and Financial Law*, 4, 307–380. DOI: <https://doi.org/10.5089/9781589065079.072>
- [20] Rogoff, K., & Zettelmeyer, J. (2002). Bankruptcy Procedures for Sovereigns: a History of Ideas, 1976–2001. *IMF Staff Papers*, 49(3), 470–507.
- [21] Gelpern, A. (2014). Debt Sanctions Can Help Ukraine and Fill a Gap in International Financial System. *Peterson Institute for International Economics*. Retrieved from <https://ideas.repec.org/p/iie/pbrief/pb14-20.html>.
- [22] Hilgers, M. T. (2003). Debtor-States and an International Bankruptcy Court: The IMF Creditor Problem. *Chicago Journal of International Law*, 4(1), 257–264. Retrieved from <https://chicagounbound.uchicago.edu/cjil/vol4/iss1/19/>.
- [23] Buchheit, L. C., Gelpern, A., Gulati, M., Panizza, U., Weeder di Mauro, B., & Zettelmeyer, J. (2013). Revising Sovereign Bankruptcy. *Committee on International Economic Policy and Reform*, 4–56.
- [24] Gelpern, A. (2016). Sovereign Debt: Now What? *Yale Journal of International Law*, 45–94. Retrieved from <https://ssrn.com/abstract=2820626>.
- [25] Economist Says Kyiv Could Face Default. (2013). *RFE/RL's Ukrainian Service*. Retrieved from <https://www.rferl.org/a/ukraine-default/24883279.html>.
- [26] Miller, Ch. (2015). Economic reforms is key to Ukraine's future. *Foreign Policy Research Institute*. Retrieved from www.fpri.org/article/2015/02/economic-reform-is-key-to-ukraines-future/.
- [27] IMF to mull lending rule change preserving Ukraine lifeline. (2015). *Reuters*. Retrieved from www.reuters.com/article/ukraine-crisis-imf-idINKCN0SN2HO20151029/.
- [28] Berensmann, K., & Herzberg, A. (2009). Sovereign Insolvency Procedures – A Comparative Look at Selected Proposals. *Journal of Economic Surveys*, 23(5), 856–881.

Олександр Миколайович Бірюков

Доктор юридичних наук, професор

Професор кафедри міжнародного приватного права Інституту міжнародних відносин

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

01033, вул. Володимирська, 60, Київ, Україна

Oleksandr M. Biryukov

Doctor of Law, Professor

Professor at Private International Law Department Institute of International Relations

Taras Shevchenko National University of Kyiv

01033, 60 Volodymyrska St., Kyiv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Бірюков О. М. Банкрутство держави: правова концепція. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2024. Т. 31. №2. С. 154–170.

Suggested Citation: Biryukov, O. M. (2024). Bankruptcy of a Sovereign: a Legal Concept. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 31(2), 154–170.

Стаття надійшла / Submitted: 10/04/2024

Доопрацьовано / Revised: 16/04/2024

Схвалено до друку / Accepted: 27/06/2024

Сергій Олександрович Грицай

Кафедра правового забезпечення безпеки бізнесу
Державний торгово-економічний університет
м. Київ, Україна

ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ЦИФРОВИХ ФІНАНСОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ (КРИПТОВАЛЮТ) У СВІТІ, В РОЗРІЗІ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Анотація. *Цифрові фінансові технології (криптовалюта, крипто-актив, віртуальні активи, тощо) мають різну природу походження, що створює їхню неоднорідність і породжує специфіку правовідносин, у яких вони знаходять висвітлення через їх особливості. Метою дослідження є проведення правового аналізу їх визначень за джерелами їх висвітлення: 1) міжнародні організації; 2) українське законодавство. Як результат, у дослідженні проведено правовий аналіз поняття «віртуальні активи» представлених в українському законодавстві та трактування тотожних понять «крипто-активів», які надають найвідоміші у світі міжнародні організації: Європейський центральний банк (ECB), Група розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (FATF), Рада з фінансової стабільності (FSB), Міжнародний валютний фонд (IMF), Базельський комітет (BIS), Європейська комісія (EC), Міжнародна організація комісій з цінних паперів (IOSCO). На підставі проведеного дослідження через вибірку характерних рис у кожному з досліджених визначень цифрових-фінансових технологій, виявлена загальна прогалина, з урахуванням якої автором сформовано власне їх визначення поняття, виходячи з різних точок зору: фінансової, правової, технологічної, – що на думку автора є взаємодоповнюючими і дає змогу освітити це поняття найбільш повно.*

Ключові слова: *криптовалюта, криптоактиви, віртуальні активи, цифрова валюта, Біткоїн, ФінТех.*

Serhii O. Hrytsai

Department of Legal Support of Business Security,
State University of Trade and Economics,
Kyiv, Ukraine

LEGAL ANALYSIS OF THE DEFINITION OF DIGITAL FINANCIAL TECHNOLOGIES (CRYPTOCURRENCIES) IN THE WORLD, IN THE CONTEXT OF INTERNATIONAL ORGANIZATIONS

Abstract. *Digital financial technologies (cryptocurrencies, crypto-assets, virtual assets, etc.) have a different nature of origin, which creates their heterogeneity and gives rise to the specif-*

ics of legal relations in which they are covered due to their peculiarities. The purpose of the study is to conduct a legal analysis of their definitions by the sources of their coverage: 1) international organizations; 2) Ukrainian legislation. As a result, the study provides a legal analysis of the concept of «virtual assets» as presented in Ukrainian legislation and the interpretation of the identical concepts of «crypto-assets» provided by the world's most famous international organizations: The European Central Bank (ECB), the Financial Action Task Force on Money Laundering (FATF), the Financial Stability Board (FSB), the International Monetary Fund (IMF), the Basel Committee (BIS), the European Commission (EC), and the International Organization of Securities Commissions (IOSCO). On the basis of the study, through a sample of characteristic features in each of the studied definitions of digital financial technologies, a common gap has been identified, with due regard for which the author has formed his own definition of the concept, based on different points of view: financial, legal, technological, which, in the author's opinion, are complementary and allow to cover this concept most fully.

Key words: *cryptocurrency, crypto assets, virtual assets, digital currency, Bitcoin, FinTech.*

ВСТУП

Період кінця 2008 року та початку 2009 року у вузькому колі спеціалістів ознаменувався публікацією низки статей невідомою особою під псевдонімом *Satoshi Nakamoto*. З початку, статті «*Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System*» від 31.10.2008 у списку розсилок про криптографію «*The Cryptography Mailing list*» [1], а згодом, на початку 2009 року, наразі всесвітньо відомої «*White book*», як першої версії клієнтського модуля мережі *Bitcoin* [2]. І вже на сьогодні, світ криптовалют все активніше «стукає у двері» всіх держав світу й вимагає його офіційного визнання [3]. І це йому чудово вдається завдяки його відкритим характеристикам, що досліджені в розрізі як позитивних, так і негативних властивостей: з деякими з яких потрібно боротися і застосовувати суворе регулювання, а на деякі слід звернути увагу як на інноваційні технології фінансового сектора економіки та інших секторів національної економіки [4; 5].

Наприклад, серед негативного: криптовалюти все ще схильні до високої волатильності цін, їх важко використовувати без постачальників послуг і вони мають серйозні обмеження на пропускну здатність транзакцій [6; 7]; емісія більшості типів криптовалют є енергоємною [8]; крім того, вони вразливі до втрат, крадіжок і шахрайства [9]. Разом з тим позитивна сторона у тому, що технологія *Blockchain* [10], яка зазвичай використовується для функціонування криптовалют, має інноваційні та технологічні перспективи в багатьох секторах національної економіки [11; 12].

Міжнародний валютний фонд (*IMF*) стверджує, що деякі країни можуть піти за новітніми технологіями, прийнявши криптоактив (криптовалюти), як національну валюту. Багато з них дійсно безпечні, легкі в доступі й дешеві для здійснення транзакцій. Однак *IMF* вважає, що в більшості випадків ризику і витрати переважають потенційні вигоди. *Bitcoin* і його аналоги в основному залишаються

на межі фінансів і платежів, але деякі країни активно розглядають можливість надання криптоактивам статусу законного платіжного засобу й навіть роблять їх другою (або потенційно єдиною) національною валютою. Якби криптоактив отримав статус законного платіжного засобу, він повинен був бути прийнятий кредиторами при сплаті грошових зобов'язань, включаючи податки аналогічні банкнотам і монетам (валюти), випущеним центральним банком. Країни можуть навіть піти далі, прийнявши закони для заохочення використання криптоактивів, як національної валюти, тобто як офіційної грошової одиниці (в якій можуть бути виражені грошові зобов'язання), і обов'язкового платіжного засобу для повсякденних покупок. Однак криптоактиви навряд чи будуть прийняті в країнах зі стабільним рівнем інфляції та валютними курсами, а також інших надійних інститутах. Домогосподарства та підприємства мали б дуже мало стимулів до ціни або заощаджень у паралельному криптоактиві, такому як *Bitcoin*, навіть якщо б він отримав законний платіжний засіб або статус валюти. Їх вартість занадто мінлива й не пов'язана з реальною економікою. У результаті внутрішні ціни можуть стати вкрай нестабільними. Навіть якби всі ціни котирувалися, скажімо, у *Bitcoin*, ціни на імпорتنі товари й послуги все одно сильно коливалися б, дотримуючись прямих ринкових оцінок. Також може постраждати фінансова цілісність. Без надійної боротьби з відмиванням грошей і боротьби з фінансуванням терористичних заходів криптоактиви можуть бути використані для відмивання грошей отриманих злочинним шляхом, фінансування тероризму та ухилення від сплати податків. Це може становити ризики для фінансової системи країни, фіскального балансу та відносин з іноземними країнами та банками-кореспондентами. На фоні всього цього виникають подальші юридичні питання. Статус законного платіжного засобу вимагає, щоб платіжний засіб був широко доступним. Однак доступ до Інтернету та технології, необхідні для передачі криптоактивів, залишаються дефіцитними в багатьох країнах, що піднімає питання про справедливість та фінансову інклюзію. Крім того, банки та інші фінансові установи можуть піддаватися масовим коливанням цін на криптоактиви. Незрозуміло, чи може пруденційне регулювання проти впливу іноземної валюти або ризикованих активів у банках бути підтримано, якщо *Bitcoin*, наприклад, отримує статус законного платіжного засобу. Також широке використання криптоактивів не сприятиме захисту споживачів. Нарешті, видобуток криптоактивів, таких як *Bitcoin*, вимагають величезної кількості електроенергії для живлення комп'ютерних мереж, які перевіряють транзакції. Тому екологічні наслідки прийняття цих криптоактивів як національної валюти можуть бути жахливими [13].

1. ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ

17 лютого 2022 року Верховна Рада України прийняла Закон України «Про віртуальні активи» № 2074-ІХ (надалі – Закон 2074) [14], який 15 березня 2022 року був підписаний Президентом України після врахування Парламентом України

його пропозицій. Цей Закон покликаний повністю легалізувати обіг криптовалют в Україні на законодавчому рівні. Відповідно до п. 1 розд. VI «Прикінцеві та перехідні положення» Закон набирає чинності: а) з дня набрання чинності Законом України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо особливостей оподаткування операцій з віртуальними активами»; б) запровадження Державного реєстру постачальників послуг, пов'язаних з обігом віртуальних активів, що додатково зазначено у пункті 2 розділу VI «Прикінцеві та перехідні положення», як обмеження в можливості застосування санкцій, передбачених ст. 23 Закону 2074. На виконання п. 1 розд. VI Закону 2074 та з метою введення його в дію у Верховній Раді України зареєстровано законопроект № 7150 зі змінами до Податкового кодексу України від 13.03.2022.

Загальні засади Закону 2074. Віртуальні активи – це нематеріальне благо. Вони не є засобом платежу та не можуть бути предметом обміну на майно чи послуги. Віртуальні активи поділяються на забезпечені й незабезпечені. Власність на віртуальний актив підтверджується володінням віртуального ключа, що являє собою набір технічних засобів. Забезпечений віртуальний актив надає право вимагати об'єкт забезпечення, який визначається правочином, яким віртуальний актив створено. Операції з віртуальними активами, забезпеченими валютними цінностями (національною чи іноземною валютою, банківськими металами), регулюються Національним банком України. Забезпечені цінними паперами – Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку. Види послуг з віртуальними активами: зберігання або адміністрування, обмін, переказ, надання посередницьких послуг. Постачальники отримують дозволи щодо кожного виду послуг. Постачальником послуг щодо віртуальних активів, забезпечених валютними цінностями, може бути лише фінансова установа. Учасники ринку віртуальних активів набувають право на судовий захист. Національний банк України з Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку здійснюють нагляд за діяльністю постачальників послуг та застосовують заходи впливу. Фінансові санкції варіюються залежно від ступеня порушення від найменшої (за надання недостовірної інформації) до найтяжчої провини (за провадження діяльності без дозволу).

2. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Метою дослідження є проведення правового аналізу законодавчих визначень цифрових-фінансових технологій (криптовалют, криптаактивів, віртуальних активів/валют і т.п.) за наступними напрямками суб'єктів їх формувань: 1) на рівні міжнародних організацій/асоціацій; 2) на рівні українського законодавства. На підставі проведеного дослідження та виявлення характерних рис у кожному з напрямків дослідження, як результат планується сформувати власне визначення цифрових-фінансових технологій (дане поняття у дослідженні ототожнюється з поняттями криптовалют, криптаактивів, віртуальних активів/валют і т.п. – прим. авт.).

Для досягнення мети дослідження поставлені на вирішення наступні завдання: 1) провести вибірку міжнародних організацій, які мають на меті своєї діяль-

ності відношення до правового регулювання цифрових-фінансових технологій у світі; 2) на підставі зробленої вибірки міжнародних організацій, провести правовий аналіз трактування поняття цифрових-фінансових технологій, які вони формують у своїх звітах про їх дослідження; 3) провести правовий аналіз поняття цифрових-фінансових технологій в українському законодавстві; 4) як узагальнення дослідження, через виявлення характерних рис у кожному з визначень цифрових-фінансових технологій, сформулювати власне їх визначення.

Цілі зумовлюють методологію їх досягнення, рівно як поставлені задачі визначають методи їх вирішення. Методологічна основа дослідження включала в себе сукупність філософських, загальнонаукових і спеціальних правових методів наукового пізнання.

Джерельна база дослідження ґрунтувалася на аналізі міжнародного законодавства, що регулюють відносини з криптовалютою, та законодавчої бази України. Емпіричну основу дослідження склали судова практика та офіційні листи-роз'яснення державних органів щодо регулювання відносин та трактування криптовалют, а також звіти міжнародних організацій з дослідження в правовому регулюванні криптовалют.

Загальнофілософський (універсальний) метод пізнання застосовувався на всіх етапах дослідження. Діалектичний метод із системно-структурним підходом застосовувався до вивчення наукової літератури та нормативно-правового матеріалу, що дає визначення криптовалют. Арістотелівський метод був корисний при аналізі змісту чинного законодавства щодо правової природи криптовалют, роз'яснення проблем їх застосування, з точки зору законодавчої техніки у відповідних законопроектах та нормативних актах. Історичний метод при проведенні дослідження дозволив урахувати особливості розвитку визначення поняття криптовалют у світі. Метод порівняльного аналізу використовувався для дослідження існуючої трактовки поняття криптовалют у світі, і націлений на розробки рекомендацій та виявлення трендів з удосконалення поняття криптовалют. Міждисциплінарний підхід застосовувався до вивчення різнопланових аспектів (визначення правової природи, національного регулювання і інші) запропонованих механізмів правового регулювання в законопроектах пов'язаних з цифровими-фінансовими технологіями, і сприяв належному обґрунтуванню у формуванні автором власного їх визначення.

Обрана джерельна база та методологія її дослідження відповідає сформульованій меті та вирішення поставлених завдань і загалом сприяє створенню оптимальної структури отриманих висновків.

3. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

3.1. Визначення поняття цифрових-фінансових технологій у розумінні міжнародних організацій

Звернімося до трактування поняття «криптовалюта» («крипто актив», «віртуальні валюти» і т.п.), які надають у своїх звітах про їх дослідження найвідоміші

у світі міжнародні організації: Європейський центральний банк (ECB), Група розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (FATF), Рада з фінансової стабільності (FSB), Міжнародний валютний фонд (IMF), Базельський комітет (BIS), Європейська комісія (EC), Міжнародна організація комісій з цінних паперів (IOSCO).

Вперше визначення поняття «цифрові гроші» в нерегульованому середовищі, яке вважається тотожним поняттю «криптовалюта» було надане Європейським центральним банком (*The European Central Bank*) у 2012 році: «цифрові гроші в нерегульованому середовищі, випущені й контрольовані їхніми розроблювачами й використовувані в якості методу оплати серед членів певного віртуального співтовариства, [...] віртуальні валюти (які, на відміну від електронних грошей, не мають матеріального еквівалента з тією назвою, що є законним засобом платежу)» [15].

Виходячи із прийнятої позиції ECB до криптовалют, можна сформулювати початкові два тезиси: по-перше, вони не мають матеріальної форми; по-друге, не є законним засобом платежу.

Група розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (FATF) надавала одне з перших власних визначень криптовалютам, як: «Віртуальна валюта являє собою засіб вираження вартості, яким можна торгувати в цифровій формі й яке функціонує в якості (1) засобу обміну; і/або (2) розрахункової грошової одиниці; і/або (3) засобу зберігання вартості, але не має статус законного платіжного засобу (тобто не є офіційно діючим і законним засобом платежу при розрахунках із кредиторами) у жодній юрисдикції. Віртуальна валюта не випускається й не забезпечується ні однієї юрисдикцією й виконує вищевказані функції тільки за згодою в рамках співтовариства користувачів віртуальної валюти» [16].

Виходячи із прийнятої позиції FATF до криптовалют, можна сформулювати додаткові тезиси: по-перше, вони є вираженням вартості в цифровому середовищі; по-друге, вони мають функцію обміну, розрахунку, зберігання; по-третє, вони не є законним засобом платежу.

FATF у своїх дослідженнях є динамічною організацією й пізніше у своєму звіті надало більш об'ємне визначення поняттю «криптовалюта». Так, криптовалюта означає засновану на математичних принципах децентралізовану конвертовану валюту, яка захищена за допомогою криптографічних методів, тобто використовує криптографію для створення розподіленої, децентралізованої й захищеної інформаційної економіки. У криптовалютах використовуються відкриті й закриті ключі для переводу валюти від однієї (фізичного або юридичного) особи іншій, і для переводу криптовалюти щораз потрібен криптографічний підпис. Безпека, цілісність і актуальність реєстрів операцій із криптовалютою забезпечується мережею незв'язаних один з одним осіб (у випадку *Bitcoin* названих «miners»), які захищають мережу в обмін на можливість одержання комісійних

зборів, що вільно розподіляються (у випадку *Bitcoin* – невелика кількість нових створених *Bitcoin*, названих «винагородою за *hash*-блок» (*block reward*), а в деяких випадках також комісійні за операції, виплачувані користувачами в якості матеріального стимулу «*miner*» для включення їх операцій у наступний *hash*-блок). Були виявлені сотні варіацій криптовалют, більшість із яких пов'язані з *Bitcoin*, в якому використовується принцип «*proof-of-work*» («доказ виконання роботи» – система, заснована на тому, що будь-яка операція вимагає певної кількості обчислень – прим. перекладу) для перевірки й підтвердження правильності операцій і ведення ланцюжка *hash*-блоків. Хоча *Bitcoin* є першим працюючим криптографічним протоколом для криптовалют, росте інтерес до розробки альтернативних, більш ефективних методів перевірки й підтвердження правильності операцій, таких, як системи «*proof-of-stake*» («доказ володіння» – система, в якій нові монети генеруються не за рахунок використання обчислювальних ресурсів, а за рахунок тривалості зберігання більш старих монет» – прим. перекладу) [16].

Серед останніх визначень *FATF* щодо поняття «криптовалют», на нашу увагу заслуговує наступне, що представлено у звіті «Віртуальна валюта. Ключові визначення й потенційні ризики в сфері [...]» зрівняв «криптовалюту» з «торговельною системою місцевого обміну» (*Local Exchange Trading System*), що означає місцеву економічну організацію (співтовариство), яка дозволяє своїм членам обмінюватися між собою товарами й послугами. У рамках торговельної системи місцевого обміну використовується власна створена валюта для вираження одиниць вартості, які можуть використовуватися в якості оплати або обмінюватися на товари чи послуги. Теоретично *Bitcoin* можуть бути прийняті в якості такої місцевої валюти, використовуваної в рамках торговельної системи місцевого обміну [16].

Виходячи із прийнятої нової позиції *FATF* до криптовалют, можна сформулювати ще додаткові тези: по-перше, децентралізована й заснована на математичних принципах; по-друге, захищена за допомогою криптографічних методів, тобто використовує криптографію; по-третє, є торговельною системою місцевого обміну.

Рада з фінансової стабільності (*FSB*) – це міжнародний орган, який здійснює моніторинг та надає рекомендації щодо світової фінансової системи. *FSB* сприяє міжнародній фінансовій стабільності. Це досягається шляхом координації національних фінансових органів та міжнародних органів, що встановлюють стандарти в процесі розробки сильної регуляторної, наглядової та іншої політики у фінансовому секторі. Це сприяє створенню рівних умов гри, заохочуючи послідовне впровадження цієї політики в різних секторах та юрисдикціях.

FSB визначає поняття «криптоактиви» як тип цифрових активів приватного сектору, який залежить насамперед від криптографії та розподіленого реєстру або подібної технології. Різні сегменти ринків криптоактивів, включаючи незабезпечені криптоактиви (такі як *Bitcoin*), так звані «*Stablecoin*» та децентралізовані

фінанси (*DeFi*), тісно взаємопов'язані в складній екосистемі, що постійно розвивається, й їх необхідно розглядати комплексно при оцінці пов'язаних з цим ризиків фінансової стабільності [17].

Виходячи із прийнятої позиції *FSB* до криптовалют, можна сформувати *ще додаткові тези*: по-перше, це актив приватного сектору; по-друге, все різноманіття криптоактивів потрібно розглядати комплексно.

Міжнародний валютний фонд (*IMF*) трактує «криптоактиви» як приватні токени, засновані на криптографічних методах і номіновані у власній розрахунковій одиниці [13; 18].

Виходячи із прийнятої позиції *IMF* до криптовалют, можна сформувати *додаткові тези*: по-перше, це приватні токени номіновані у власній розрахунковій одиниці.

Базельський комітет (*BIS*) заснований у 1930 році. *BIS* належить 63 центральним банкам, що представляють країни з усього світу, на які разом припадає близько 95% світового ВВП. Його головний офіс знаходиться в Базелі (Швейцарія) і він має два представництва: в SAR Гонконг і в Мехіко, а також інноваційні центрихаби по всьому світу. Його місія полягає в підтримці центральних банків у їхньому прагненні до монетарної та фінансової стабільності через міжнародне співробітництво, а також у тому, щоб виступати банком для центральних банків [19].

BIS в остаточному своєму стандарті закидає широку сітку, поділяючи криптоактиви на дві великі групи (*прим. авт. – регульовані (забезпечені) та не регульовані (не забезпечені)*), щоб зафіксувати те, що він визначає як ризики, пов'язані з криптоактивами для банківської системи. Криптоактиви визначаються як «*приватні цифрові активи, які залежать від криптографії та DLT або подібних технологій*». Цифрові активи, у свою чергу, визначаються як «*цифрове представлення вартості, яке може використовуватися для платіжних або інвестиційних цілей або для доступу до товару чи послуги*». Відповідно практично всі форми токенів представлені на DLT є криптоактивами в розумінні пропозиції [20; 21].

Виходячи із прийнятої позиції *BIS* до криптовалют, можна сформувати *додаткові тези*: по-перше, це приватні цифрові активи, що залежать від *DLT*; по-друге, це цифрове представлення вартості; по-третє, може бути використано не тільки для платіжних, а й інвестиційних цілей; по-четверте, як засіб доступу до товару або послуги.

Європейська комісія або Єврокомісія (*EC*) є вищим органом виконавчої влади Європейського Союзу, який приблизно відповідає ролі і функціям уряду у системах національних держав. На відміну від національних урядів його членів, Єврокомісія також може виконувати функцію законодавчої ініціативи, але тільки у рамках *EC* та відповідно до законодавства Європейського Союзу. Роботу Комісії керує група з 27 комісарів (Колегія комісарів), відома як «коледж», очолює її Президент. Разом вони приймають рішення щодо політичного та стратегічного напрямку Комісії. Кожні 5 років призначається нова колегія комісарів. Комісія має

представництва по всьому світу. В середині *ЕС* представництва виступають головам Комісії в країні перебування. Офіси за межами *ЕС*, відомі як делегації, управляються Європейською службою зовнішніх справ. Вони допомагають просувати інтереси та політику *ЕС*, а також реалізують різноманітні інформаційно-просвітницькі програми [22].

Відповідно до стратегії цифрових фінансів 2020 року *ЕС* прийняв всеосяжну законодавчу базу, яка регулює випуск криптоактивів, а також послуги, що надаються щодо криптоактивів. Положення про ринки криптоактивів (*MiCA*) охоплює криптоактиви та пов'язані з ними послуги та види діяльності, які не охоплюються іншими законодавчими актами Союзу щодо фінансових послуг. Ця спеціальна та гармонізована структура для ринків криптоактивів підтримуватиме інновації, забезпечить пропорційний режим емітентів криптоактивів та постачальників послуг криптоактивів для розширення їхнього бізнесу через кордони, а також надасть значні переваги з точки зору дешевших, швидших і безпечніших фінансових послуг та управління активами [23].

ЕС визначає криптоактив як цифрове представлення цінності або права, яке можна передавати або зберігати в електронному вигляді за допомогою технології розподіленого реєстру або подібної технології. Криптоактиви – це цифрова інновація, яка може оптимізувати процеси залучення капіталу, посилити конкуренцію та створити інноваційний та інклюзивний спосіб фінансування для споживачів та малого і середнього бізнесу. Криптоактиви також можуть використовуватися як платіжний засіб і можуть представляти можливості з точки зору більш дешевих, швидких та ефективних платежів, зокрема на транскордонній основі шляхом обмеження посередників [23].

Виходячи із прийнятої позиції *ЕС* до криптовалют, можна сформулювати *додаткові* тези: по-перше, це цифрове представлення цінності або права; по-друге, це цифрова інновація; по-третє, засіб платежу, що представляє можливості швидких та ефективних платежів, зокрема на транскордонній основі.

Міжнародна організація комісій з цінних паперів (*IOSCO*) є міжнародним органом, який об'єднує світових регуляторів цінних паперів і визнаний глобальним законодавцем стандартів для сектора цінних паперів. *IOSCO* розробляє, впроваджує та сприяє дотриманню міжнародно визнаних стандартів регулювання цінних паперів. Компанія *IOSCO* була заснована в 1983 році. Її членство регулює понад 95% світових ринків цінних паперів у більш ніж 130 юрисдикціях: регулятори цінних паперів на ринках, що розвиваються, становлять 75% її звичайних членів. Цілі та принципи регулювання цінних паперів *IOSCO* були схвалені як *G20*, так і *FSB* як відповідні стандарти у цій сфері. Вони є загальними основними принципами, якими *IOSCO* керується при розробці та впровадженні міжнародно визнаних та послідовних стандартів регулювання, нагляду та правозастосування. Вони є основою для оцінки сектору цінних паперів для Програм оцінки фінансового сектору (*FSAP*) Міжнародного валютного фонду (*IMF*) та Сві-

тового банку. *IOSCO* інтенсивно співпрацює з G20 та Радою з фінансової стабільності (*FSB*) над глобальним порядком денним регуляторної реформи, у тому разі щодо криптовалют [24].

IOSCO у своєму консультативному звіті в травні 2023 року на визначення криптоактивів, зокрема *stablecoin* посилається на визначення надані *FSB*, тільки зазначаючи, що природа всіх криптоактивів однакова, і зокрема *stablecoin* [25].

3.2. *Визначення поняття цифрових-фінансових технологій в українському законодавстві* Правова наука, як основний регулятор суспільних відносин, повинна об'єктивно і вчасно висвітлювати сучасні зміни в них, реагувати на нові відносини у сфері новітніх цифрових технологій. Саме вони є серйозним викликом законодавцеві, бо з кінця ХХ ст. саме вони з неймовірно величезною швидкістю змінюють усе наше сучасне суспільство. Не є виключенням з цього мінливого процесу сучасності й фінансовий сектор економіки, який з появою Інтернету піддався істотним змінам: електронна торгівля, безготівкові розрахунки в мережі Інтернет, що міцно ввійшло в наше повсякденне життя. Криптовалюта, як загальна назва цифрових фінансових технологій, це новий фактор, який з кожним роком усе більше впливає на економічні відносини. Протягом останніх п'яти – шести років, коли багато країн світу вже активно включились у правове регулювання криптовалют, у рамках національного законодавства, – Україна залишалась осторонь від цього правотворчого процесу, до зазначених економічних феноменів. Однак з кожним роком ставало все більш явним, що така державна політика в Україні приведе лише до відставання від інших держав в освоєнні цифрових фінансових технологій.

У пункті 13 частині 1 ст. 1 Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» № 361-ІХ від 06.12.2019 міститься таке визначення «віртуального активу»: цифрове вираження вартості, яким можна торгувати у цифровому форматі або переказувати й яке може використовуватися для платіжних або інвестиційних цілей.

Верховна Рада України 17 лютого 2022 року прийняла Закон України «Про віртуальні активи» № 2074-ІХ, де у ст. 4 «Правовий статус віртуальних активів» безпосередньо запропонований розподіл віртуальних активів на забезпечений віртуальний актив та незабезпечений віртуальний актив. Визначення поняття віртуального активу надано у п.п. 1 п. 1 ст. 1 «Визначення термінів» Закону 2074, як нематеріальне благо, що є об'єктом цивільних прав, має вартість та виражене сукупністю даних в електронній формі. Існування та оборотоздатність віртуального активу забезпечується системою забезпечення обороту віртуальних активів. Віртуальний актив може посвідчувати майнові права, зокрема права вимоги на інші об'єкти цивільних прав.

3.3. *Щодо визначення основних характеристик у понятті цифрових фінансових технологій* На підставі проведеного дослідження згрупуємо основні характеристики у визначенні криптовалют за принципом накопичувальної системи без включення повторів, – з кожного наданого визначення криптовалют. Отримані результати представимо нижче у Таблиці 1.

Таблиця 1. Групування основних характеристик у визначенні цифрових-фінансових технологій

<i>№</i>	<i>Міжнар. організ. /Закон</i>	<i>Основні тези при визначенні характеристик цифрових-фінансових технологій (послідовна накопичувальна система включення, без повторів)</i>
1	<i>ECB</i>	не мають матеріальної форми; не є законним засобом платежу
2	<i>FATF</i>	є вираженням вартості в цифровому середовищі; мають функцію обміну, розрахунку, зберігання; децентралізована й заснована на математичних принципах; захищена за допомогою криптографічних методів, тобто використовує криптографію; є торговельною системою місцевого обміну
3	<i>FSB</i>	актив приватного сектору; все різноманіття криптоактивів потрібно розглядати комплексно
4	<i>IMF</i>	приватні токени номіновані у власній розрахунковій одиниці
5	<i>BIS</i>	приватні цифрові активи, що залежать від DLT; цифрове представлення вартості; може бути використано не тільки для платіжних, а й інвестиційних цілей; засіб доступу до товару або послуги
6	<i>EC</i>	цифрове представлення цінності або права; цифрова інновація; засіб платежу, що представляє можливості швидких та ефективних платежів, зокрема на транскордонній основі
7	<i>IOSCO</i>	природа всіх криптоактивів однакова, і зокрема <i>stablecoin</i>
8	361-IX	можна торгувати в цифровому форматі або переказувати
9	2074-IX	нематеріальне благо, що є об'єктом цивільних прав; виражене сукупністю даних в електронній формі; існування й оборотоздатність віртуального активу забезпечується системою забезпечення обороту віртуальних активів; віртуальний актив може посвідчувати майнові права, зокрема права вимоги на інші об'єкти цивільних прав

На нашу думку, виходячи з проведеного нами в інших роботах дослідження технологічної сторони криптовалют [26] та їх класифікацію [27] за цією ознакою [28], ми можемо стверджувати, що жодне з визначень криптовалют від міжнародних організацій що нами досліджувалися та визначення надане в українських законах № 2074-IX та № 361-IX, не містять найхарактернішої риси криптовалют (з 23 установлених у Таблиці 1), – наявність у характеристиці криптовалют однієї з її яскравих внутрішніх рис, – *цифрової системи їх внутрішнього обліку*.

Як приклад, у найяскравішого їх представника, *Bitcoin* вся інформація про рух одиниць знаходить свою повну, послідовну й не перервну систему обліку в *Blockchain*, за допомогою якої можна відслідкувати їх рух у часі та за електронними гаманцями.

ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ

Окрему групу в офіційному визначенні цифрових фінансових технологій (*дане поняття в дослідженні ототожнюється з поняттями криптовалют, криптоактивів, віртуальних активів/валют і т.п – прим. авт.*) на міжнародному рівні, окрім держав, становлять різні міжнародні організації та асоціації, такі як *ECB, FATF, FSB, IMF, BIS, EC, IOSCO*. За результатами проведеного дослідження можна стверджувати, що не одне з визначень від таких організацій не містить повного, ґрунтовного й об'єктивного визначення цифрових-фінансових технологій, включаючи й визначення, що міститься в Законі України «Про віртуальні активи», – усі вони тільки фрагментарно висвітлюють це багатогранне сучасне поняття. Серед іншого встановлено, що жодне з офіційних визначень не містять найхарактернішої риси цифрових-фінансових технологій, – наявність у визначенні їх поняття, однієї з її яскравих внутрішніх рис, – *цифрової системи їх внутрішнього обліку*.

Ураховуючи отримані результати зроблена спроба сформуванати власне визначення цифрових-фінансових технологій з різних точок зору: (1) фінансово, (2) правової, (3) технологічної, що є взаємодоповнюючими й дає змогу освітити це поняття найбільш повно й ємко:

(1) у фінансово-економічному розумінні це інноваційна *цифрова фінансова технологія*, що має представлення *цінності* або *права* в цифровому середовищі у зв'язку з тим, що є *торговельною системою місцевого обміну*, як актив *приватного* сектору, або інакше кажучи цифрові елементи номіновані у *власній розрахунковій одиниці*, і тому не є законним засобом платежу на державному рівні, разом з тим частково мають функції фіатних грошей: *обміну, розрахунку, зберігання вартості*; у зв'язку з цим можуть бути використані не тільки для *платіжних*, а й *інвестиційних цілей*, у тому разі, як *засіб доступу до товару або послуги*, або як альтернативний засіб платежу, що представляє можливість *швидких та ефективних платежів*, зокрема на *транскордонній основі*;

(2) з точки зору права це нематеріальне благо (*але в деяких юрисдикціях, як приклад Україна, може бути наділена окремим правовим статусом цифрової риччі*), котре є об'єктом цивільних прав, і при певній законодавчо встановленій привілеї в конкретній юрисдикції, може посвідчувати майнові права, зокрема права вимоги на інші об'єкти;

(3) з технологічної точки зору вони не мають матеріальної форми та як правило засновані на математичних принципах за допомогою алгоритмів шифрування, а їх реєстри в більшості децентралізовані й залежать від технології *Blockchain*,

що, як правило, характеризує наявністю *цифрової системи їх внутрішнього обліку*; а для їх функціонування потрібна відповідна цифрова інфраструктура.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Nakamoto S. From: «Satoshi Nakamoto». The Mail Archive. URL: <https://www.mail-archive.com/search?l=cryptography@metzdowd.com&q=from:%22Satoshi+Nakamoto%22> (дата звернення: 10.01.2024).
- [2] Nakamoto S., Bridle J. The white paper / edit. Jaya Klara Brekke, Ben Vickers. London : Ignota, 2019. 116 p.
- [3] Nakamoto S. Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System. 2009. P. 9.
- [4] Qiao L., Dang S., Shihada B. Can blockchain link the future? *Digital Communications and Networks*. 2021. Iss. 8, № 5. P. 687–694. DOI:10.1016/j.dcan.2021.07.004.
- [5] Sanka, A. I., Irfan, M., Huang, I., Cheung, R. C. C. A survey of breakthrough in blockchain technology: Adoptions, applications, challenges and future research. *Computer Communications*. 2020. Iss. 169. P. 179–201. DOI:10.1016/j.comcom.2020.12.028.
- [6] Charts-Transaction fee (USD). *Blockchain*. 2023. URL: [https://www.blockchain.com/explorer/charts/\[id\]](https://www.blockchain.com/explorer/charts/[id]) (дата звернення: 29.03.2023).
- [7] Small Business Retail. *VISA*. 2023. URL: <https://usa.visa.com/run-your-business/small-business-tools/retail.html> (дата звернення: 29.03.2023).
- [8] Schmidt J., Curry B. Why Does Bitcoin Use So Much Energy? *Forbes Advisor*. 18.05.2022. URL: <https://www.forbes.com/advisor/investing/cryptocurrency/bitcoins-energy-usage-explained/> (дата звернення: 29.03.2023).
- [9] Cryptocurrency buzz drives record investment scam losses. *Federal Trade Commission*. URL: <https://www.ftc.gov/news-events/data-visualizations/data-spotlight/2021/05/cryptocurrency-buzz-drives-record-investment-scam-losses> (дата звернення: 29.03.2023).
- [10] Yan Z., Zheng Q., Wu Y. Guest editorial: Blockchain-enabled technologies for cyber-physical systems and big data applications. *Digital Communications and Networks*. 2022. Iss. 8. № 5. P. 589–590. DOI:10.1016/j.dcan.2022.09.018.
- [11] Gad A. G., Mosa D. T., Abualigah L. та ін. Emerging Trends in Blockchain Technology and Applications: A Review and Outlook. *Journal of King Saud University – Computer and Information Sciences*. 2022. Iss. 34. № 9. P. 6719–6742. DOI:10.1016/j.jksuci.2022.03.007.
- [12] Lynn Weinstein. Research Guides: Fintech: Financial Technology Research Guide: Cryptocurrency & Blockchain Technology. *Library of congress*. 2023. URL: <https://guides.loc.gov/fintech/21st-century/cryptocurrency-blockchain> (дата звернення: 29.03.2023).
- [13] IMFBlog Cryptoassets as National Currency? A Step Too Far. *IMF Blog*. 2021. URL: <https://blogs.imf.org/2021/07/26/cryptoassets-as-national-currency-a-step-too-far/> (дата звернення: 25.04.2022).
- [14] Про віртуальні активи : Закон України від 17.02.2022. № 2074-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2074-20> (дата звернення: 15.04.2022).
- [15] European Central Bank. Virtual currency schemes. Frankfurt-on-Main : European Central Bank, 2012. URL: <https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/other/virtualcurrencyschemes201210en.pdf> 2012.
- [16] FATF. FATF report. Virtual currencies. Key definitions and potential risks in the field of AML/CFT. France. Paris : FATF, 2014. URL: https://eurasiangroup.org/files/FATF_docs/Virtualny_e_valyuty_FATF_2014.pdf (дата звернення: 12.04.2022).

- [17] Crypto-assets and Global «Stablecoins». *FSB*. 07.09.2023. URL: <https://www.fsb.org/work-of-the-fsb/financial-innovation-and-structural-change/crypto-assets-and-global-stablecoins/> (дата звернення: 13.01.2024).
- [18] What Are Cryptocurrencies like Bitcoin, Ethereum and Ripple? – Back to Basics – IMF F&D Magazine. *IMF*. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/fandd/issues/2018/06/what-are-cryptocurrencies-like-bitcoin-basics> (дата звернення: 13.01.2024).
- [19] About BIS – overview. *BIS*. 01.01.2005. URL: <https://www.bis.org/about/index.htm> (дата звернення: 13.01.2024).
- [20] Glos A., Hartenfels H., Rätz M. Basel and the prudential treatment of cryptoassets – what is the space for banks and how expensive will it become? *Fresh Fields Bruckhaus Deringer*. 2023. URL: <https://www.freshfields.com/491880/globalassets/noindex/documents/basel-and-the-prudential-treatment-of-cryptoassets---what-is-the-space-for-banks-and-how-expensive-will-it-become.pdf> (дата звернення: 13.01.2024).
- [21] Prudential treatment of crypto asset exposures. Basel, Switzerland : BIS, 2022. P. 36.
- [22] European Commission, official website. *European Commission*. 2024. URL: https://commission.europa.eu/index_en (дата звернення: 13.01.2024).
- [23] Crypto-assets. *European Commission*. 2023. URL: https://finance.ec.europa.eu/digital-finance/crypto-assets_en (дата звернення: 13.01.2024).
- [24] International Organization of Securities Commissions (OICV–IOSCO). *Iosco.org*. 2023. URL: https://www.iosco.org/about/?subsection=about_iosco (дата звернення: 13.01.2024).
- [25] Policy Recommendations for Crypto and Digital Asset Markets. Madrid, Spain : International Organization of Securities Commissions (IOSCO), 2023. P. 68. URL: <https://www.iosco.org/library/pubdocs/pdf/IOSCOPD734.pdf> (дата звернення: 13.01.2024).
- [26] Hrytsai S. The place of virtual assets in the structure of digital financial technology. *International Science Journal of Management, Economics & Finance*. 2022. Iss. 1, № 3. P. 34–48. DOI:10.46299/j.isjmef.20220103.3.
- [27] Hrytsai S. Classification of virtual assets in Ukraine. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*. 2023. Iss. 30. № 1. P. 135–152. DOI:10.31359/1993-0909-2023-30-1-135.
- [28] Hrytsai S. Classification of elements of the latest digital financial technology. *International Science Journal of Jurisprudence & Philosophy*. 2022. Iss. 1. № 2. P. 1–15. DOI:10.46299/j.isjpp.20220102.1.

REFERENCES

- [1] Nakamoto, S. *From: «Satoshi Nakamoto»*. Retrieved from <https://www.mail-archive.com/search?l=cryptography@metzdowd.com&q=from:%22Satoshi+Nakamoto%22>
- [2] Nakamoto, S., & Bridle, J. (2019). *The white paper*. In J. K. Brekke, & B. Vickers (Ed.). London: Ignota.
- [3] Nakamoto, S. (2009). *Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System*. 9.
- [4] Qiao, L., Dang, S., Shihada, B., Alouini, M.-S., Nowak, R., & Lv, Z. (2022). Can blockchain link the future? *Digital Communications and Networks*, 8(5), 687–694. doi: 10.1016/j.dcan.2021.07.004
- [5] Sanka, A. I., Irfan, M., Huang, I., & Cheung, R. C. C. (2021). A survey of breakthrough in blockchain technology: Adoptions, applications, challenges and future research. *Computer Communications*, 169, 179–201. doi: 10.1016/j.comcom.2020.12.028
- [6] Charts-Transaction fee (USD). (2023). Retrieved from [https://www.blockchain.com/explorer/charts/\[id\]](https://www.blockchain.com/explorer/charts/[id])

- [7] Small Business Retail. (2023). Retrieved from <https://usa.visa.com/run-your-business/small-business-tools/retail.html>
- [8] Schmidt, J., & Curry, B. (2022, May). Why Does Bitcoin Use So Much Energy? Retrieved from <https://www.forbes.com/advisor/investing/cryptocurrency/bitcoins-energy-usage-explained/>
- [9] Cryptocurrency buzz drives record investment scam losses. (2021, May). Retrieved from <https://www.ftc.gov/news-events/data-visualizations/data-spotlight/2021/05/cryptocurrency-buzz-drives-record-investment-scam-losses>
- [10] Yan, Z., Zheng, Q., Wu, Y., Zhao, Y., & Atiquzzaman, M. (2022). Guest editorial: Blockchain-enabled technologies for cyber-physical systems and big data applications. *Digital Communications and Networks*, 8(5), 589–590. doi: 10.1016/j.dcan.2022.09.018
- [11] Gad, A. G., Mosa, D. T., Abualigah, L., & Abohany, A. A. (2022). Emerging Trends in Blockchain Technology and Applications: A Review and Outlook. *Journal of King Saud University – Computer and Information Sciences*, 34(9), 6719–6742. doi: 10.1016/j.jksuci.2022.03.007
- [12] Lynn Weinstein. (2023). Research Guides: Fintech: Financial Technology Research Guide: Cryptocurrency & Blockchain Technology. Retrieved from <https://guides.loc.gov/fintech/21st-century/cryptocurrency-blockchain>
- [13] IMFBlog. (2021, July). Cryptoassets as National Currency? A Step Too Far. Retrieved from <https://blogs.imf.org/2021/07/26/cryptoassets-as-national-currency-a-step-too-far/>
- [14] On virtual assets : Law of Ukraine (2022, February). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/go/2074-20>.
- [15] European Central Bank. (2012). *Virtual currency schemes*. Frankfurt-on-Main: European Central Bank. Retrieved from <https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/other/virtualcurrencyschemes201210en.pdf>
- [16] FATF. (2014). *FATF report. Virtual currencies. Key definitions and potential risks in the field of AML/CFT*. France. Paris: FATF. Retrieved from https://eurasiangroup.org/files/FATF_docs/Virtualnye_valyuty_FATF_2014.pdf
- [17] Crypto-assets and Global «Stablecoins» (2023, September). Retrieved from <https://www.fsb.org/work-of-the-fsb/financial-innovation-and-structural-change/crypto-assets-and-global-stablecoins/>
- [18] What Are Cryptocurrencies like Bitcoin, Ethereum and Ripple? – Back to Basics – IMF F&D Magazine. Retrieved from <https://www.imf.org/en/Publications/fandd/issues/2018/06/what-are-cryptocurrencies-like-bitcoin-basics>
- [19] About BIS – overview. (2005, January). Retrieved from <https://www.bis.org/about/index.htm>
- [20] Glos, A., Hartenfels, H., & Rätz, M. (2023, February). Basel and the prudential treatment of cryptoassets – What is the space for banks and how expensive will it become? *Fresh Fields Bruckhaus Deringer*. Retrieved from <https://www.freshfields.com/491880/globalassets/noindex/documents/basel-and-the-prudential-treatment-of-cryptoassets---what-is-the-space-for-banks-and-how-expensive-will-it-become.pdf>
- [21] BIS. (2022). *Prudential treatment of cryptoasset exposures*. Basel, Switzerland, 36.
- [22] European Commission, official website. (2024, January). Retrieved from https://commission.europa.eu/index_en
- [23] Crypto-assets. (2023). Retrieved from https://finance.ec.europa.eu/digital-finance/crypto-assets_en
- [24] International Organization of Securities Commissions (OICV–IOSCO). (2023). Retrieved from https://www.iosco.org/about/?subsection=about_iosco

- [25] International Organization of Securities Commissions (IOSCO). (2023). Policy Recommendations for Crypto and Digital Asset Markets (p. 68) [Consultation Report]. Madrid, Spain. Retrieved from <https://www.iosco.org/library/pubdocs/pdf/IOSCOPD734.pdf>
- [26] Hrytsai, S. (2022). The place of virtual assets in the structure of digital financial technology. *International Science Journal of Management, Economics & Finance*, 1(3), 34–48. doi: 10.46299/j.isjmef.20220103.3
- [27] Hrytsai, S. (2023). Classification of virtual assets in Ukraine. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 30(1), 135–152. doi: 10.31359/1993-0909-2023-30-1-135
- [28] Hrytsai, S. (2022). Classification of elements of the latest digital financial technology. *International Science Journal of Jurisprudence & Philosophy*, 1(2), 1–15. doi: 10.46299/j.isjpp.20220102.1

Сергій Олександрович Грицай

Кандидат юридичних наук, доцент

Доцент кафедри правового забезпечення безпеки бізнесу

Державний торгово-економічний університет

02156, вул. Кіото, 19, Київ, Україна

Serhii O. Hrytsai

Candidate of Legal Sciences, Associated Professor

Associate Professor of the Department of Legal Support of Business Security

State University of Trade and Economics

02156, 19 Kyoto St., Kyiv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Грицай С. О. Правовий аналіз визначення поняття цифрових фінансових технологій (криптовалют) у світі, в розрізі міжнародних організацій. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2024. Т. 31. №2. С. 171–186.

Suggested Citation: Hrytsai, S. O. (2024). Legal Analysis of the Definition of Digital Financial Technologies (Cryptocurrencies) in the World, in the Context of International Organizations. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 31(2), 171–186.

Стаття надійшла / Submitted: 30/01/2024

Доопрацьовано / Revised: 18/03/2024

Схвалено до друку / Accepted: 27/06/2024

Tetiana S. Hudima

State Organization «V. Mamutov Institute of Economic and Legal Research of the National Academy of Sciences of Ukraine», Kyiv, Ukraine

Yuliia O. Yershova

State Organization «V. Mamutov Institute of Economic and Legal Research of the National Academy of Sciences of Ukraine», Kyiv, Ukraine

Anton O. Soshnykov

State Organization «V. Mamutov Institute of Economic and Legal Research of the National Academy of Sciences of Ukraine», Kyiv, Ukraine

BUSINESS RESILIENCE THROUGH THE LENS OF ECONOMICALLY HAZARDOUS EVENTS: THE LEGAL LANDSCAPE OF UKRAINE

Abstract. *Economic resilience is key to business and overall economic development. Typically, enterprises resort to relocation to maintain it under various influences. However, this doesn't always yield the expected outcomes. This article aims to refine scientific and practical propositions regarding the identification of business relocation factors, enhancing Ukraine's state policy in promoting resilience amid economically hazardous events. Based on the analysis, it is concluded that relocation can be voluntary, forced, or coerced, and can also be classified according to territorial criteria into internal or external. It argues that such relocations occur due to various economically hazardous events, which can threaten the resilience of businesses and the country's economic resilience as a whole. Proposals are made to classify events based on specific criteria at the legislative level encompassing technological, natural, military, scientific, financial, and other types of events. Consequently, the necessity of enacting special legislation to ensure the economic resilience of businesses amid economically hazardous events is justified. It is argued that relocation is a component of business risk optimization. However, in itself, it does not guarantee a positive outcome for ensuring business resilience amid economically hazardous events. Thus, the justification for developing and adopting a state policy strategy on business risk optimization amid economically hazardous events is provided. Additionally, it is determined that relocated businesses must adhere to socially responsible behavior to integrate into the new ecosystem.*

In summary, the article offers valuable insights and recommendations for policymakers and stakeholders seeking to navigate the complexities of business relocation and enhance economic resilience in the face of economically hazardous events.

Keywords: *economic resilience, business activity, social business responsibility, relocation, business risk optimization, state policy strategy.*

Тетяна Степанівна Гудіма

Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень
імені В. К. Макутова Національної академії наук України»
м. Київ, Україна

Юлія Олександрівна Єршова

Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень
імені В. К. Макутова Національної академії наук України»
м. Київ, Україна

Антон Олександрович Сошников

Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень
імені В. К. Макутова Національної академії наук України»
м. Київ, Україна

СТІЙКІСТЬ БІЗНЕСУ КРИЗЬ ПРИЗМУ ЕКОНОМІЧНО НЕБЕЗПЕЧНИХ ПОДІЙ: ПРАВОВИЙ ЛАНДШАФТ УКРАЇНИ

Анотація. Економічна стійкість є ключовою для бізнесу та економічного розвитку в цілому. Як правило, підприємства вдаються до релокації, щоб зберегти його під різними впливами. Однак це не завжди дає очікуваний результат. Метою статті є уточнення науково-практичних положень щодо визначення чинників релокації бізнесу, посилення державної політики України щодо сприяння стійкості під впливом економічно небезпечних подій. На підставі проведеного аналізу зроблено висновок, що релокація може бути добровільною, вимушеною і примусовою, а також за територіальними ознаками поділяється на внутрішню та зовнішню. Доводиться, що вона (релокація) відбувається через різні економічно небезпечні події, які можуть загрожувати стійкості бізнесу та економічній стійкості країни в цілому. Пропонується на законодавчому рівні класифікувати події за конкретними критеріями, що охоплюють технічні, природні, військові, наукові, фінансові та інші види подій. Обґрунтовано необхідність прийняття спеціального законодавства для забезпечення економічної стійкості суб'єктів господарювання під впливом економічно небезпечних подій. Стверджується, що релокація є складовою процесу оптимізації ризиків підприємства. Однак сама по собі вона не гарантує позитивного результату для забезпечення стійкості бізнесу під впливом економічно небезпечних подій. Таким чином, наведено обґрунтування розробки та прийняття стратегії державної політики щодо оптимізації ризиків підприємницької діяльності у відповідних умовах. Крім того, визначено, що переміщені підприємства повинні дотримуватися соціально відповідальної поведінки, щоб інтегруватися в нову екосистему. Підсумовуючи, стаття пропонує цінну інформацію та рекомендації для політиків і зацікавлених сторін, які прагнуть зорієнтуватися в особливостях релокації бізнесу та підвищити економічну стійкість під впливом економічно небезпечних подій.

Ключові слова: економічна стійкість, підприємницька діяльність, соціальна відповідальність бізнесу, релокація, оптимізація підприємницьких ризиків, стратегія державної політики.

INTRODUCTION

Military aggression resulting from Russia's full-scale invasion of Ukraine has had a significant negative impact on the country's economy and the activities of its entities.

The occupation of territories, destruction of infrastructure, the threat of shelling, as well as technological disasters, compel entrepreneurs to seek alternative solutions to ensure the economic resilience of their businesses. Often, they relocate beyond their region, and sometimes beyond the country. For instance, the destruction of the Kakhovka Hydroelectric Power Station dam (due to a terrorist act perpetrated by the aggressor country) marked the most extensive technological disaster for Ukraine and the EU in the past 10 years [1]. This incurred losses for the country amounting to nearly USD 14 billion, exacerbating the already critical consequences of Russia's full-scale invasion [2]. Among other consequences, the corresponding catastrophe rendered business operations impossible in the affected area, leading to widespread relocation. However, in many cases, this did not yield the desired results. In the conditions of economic instability, including the additional acceleration of inflation (according to the National Bank of Ukraine by 0.3 percentage points due to the destruction of the Kakhovka Hydroelectric Power Station dam) [3], resource constraints, trade deficits [4], logistics problems, skilled labor shortages (including due to the emigration of a significant portion of the population abroad), and a decline in solvent demand in the domestic market, not all relocated enterprises succeed in preserving and restoring their entrepreneurial potential. According to the World Bank, solely due to the full-scale military invasion, almost 20% of large and 10% of small companies that were previously located in the eastern and southern regions of Ukraine were forced to relocate, meaning every 8th company underwent relocation (12%) [5]. Of these, according to data from the Ministry of Economy of Ukraine as of February 26, 2024, there were 843 enterprises (Figure 1,2).

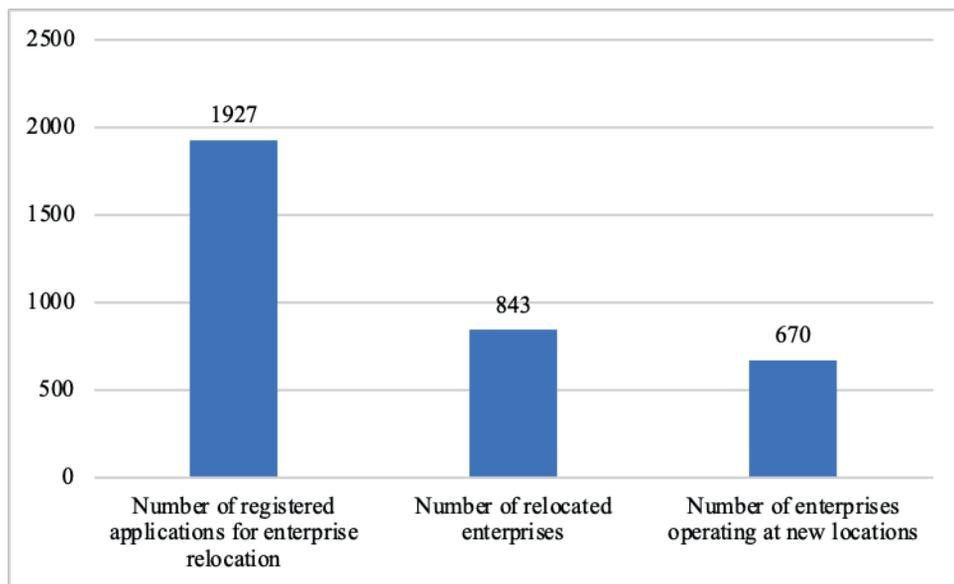

Figure 1. Data on enterprise relocation under the state program as of February 26, 2024.
Source: Ministry of Economy of Ukraine

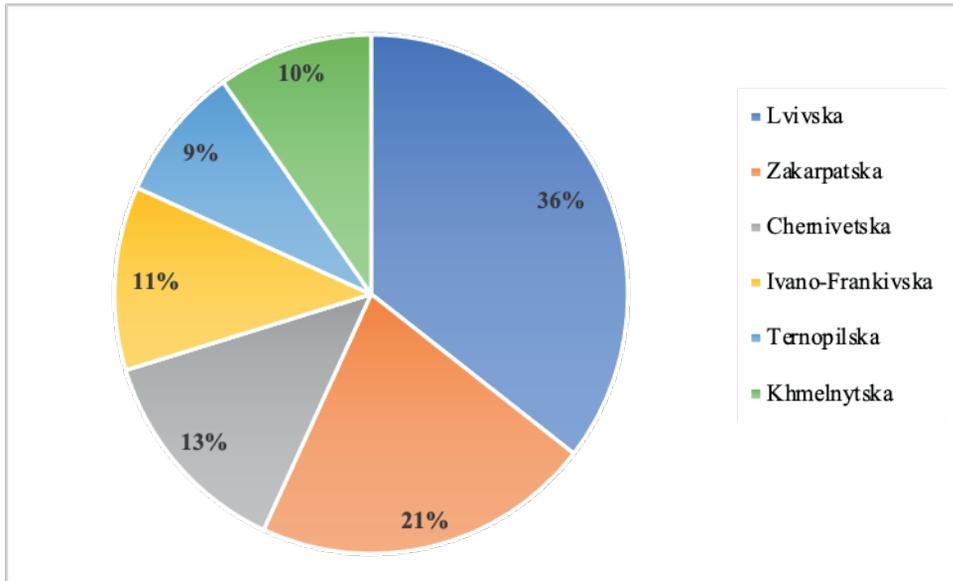

Figure 2. Number of relocated enterprises by regions of Ukraine as of February 26, 2024, %.
 Source: Ministry of Economy of Ukraine

The situation is further complicated by the fact that the state often fails to timely and effectively utilize all instruments to prevent potential negative impacts of hazardous events (including full-scale military invasions) on business operations, as well as to overcome and minimize their consequences. This is mainly attributed to the lack of strategic vision regarding fostering the economic resilience of enterprises, particularly their relocation for various reasons, balanced state policies regarding regional development and relocated enterprises, appropriate legislative regulations, and so forth. The relevance of this research is explained by the aforementioned factors.

1. LITERATURE REVIEW

In recent years, there has been a growing scientific interest in the issue of business resilience. This can be attributed to the increasing number of external and internal factors influencing it, including political, economic, socio-cultural, and technological changes. Today, in the context of economic globalization and intensified competition, businesses are compelled to respond to rapid and unexpected changes in the economic environment. Moreover, conflicts, natural disasters, and other extraordinary events demand adaptation and swift response to danger. In this context, business relocation, both within a country/region and internationally, typically becomes a vital strategic option for preserving economic resilience in challenging conditions. Therefore, the relevance of researching this topic continuously increases among scholars, especially economists. They strive

to develop new approaches and methods for effectively managing the process of business resilience.

It should be noted that several scholars limit the focus of economic resilience to the ability to quickly recover after shocks. According to A. Rose [6], the resilience of a system is its ability to restore its initial state or transition to a new, more desirable state after a destructive incident. Similar positions are held by other researchers [7; 8; 9]. In their works, they point out that economic resilience is determined by actions taken after a catastrophe, rather than before it. Everything that happens before the catastrophe is aimed at reducing vulnerability by mitigating the consequences [10]. On the other hand, A. Manca, P. Benczur, and E. Giovannini [11], R. Martin & P. Sunley [12], A. Žičkienė, A. Volkov, T. Baležentis, and D. Štreimikienė [13] note that a system is considered resilient if it possesses one or more of these three abilities: absorb, recover, and adapt. Moreover, in the Comprehensive Strategy for Economic Development in the United States, within the context of economic development, economic resilience aims to better prepare regions for anticipating, resisting, and recovering from any type of shock, disruption, or stress they may face. Ensuring the economic resilience of local or regional economies requires the ability to anticipate risks, assess how these risks may affect key economic assets, and build capacity to respond to them [14]. In turn, according to the position of the European Commission [15] and researchers from the ZOE Institute for Future-fit Economies, there is an emphasis on the importance of measuring the economic resilience index and enhancing the resilience of businesses and the European economy [16]. This emphasizes the importance of having the ability to predict risks, assess how these risks may impact key economic assets, and create the capacity to respond [17].

There are cases where, due to economically devastating events, businesses cannot ensure economic resilience without changing their location (for example, in the case of the aforementioned example – the destruction of the Kakhovska Hydroelectric Power Plant dam). And the only immediate way out of this situation, as already mentioned above, is the relocation of the business. This concept is not new to the scientific community. In particular, scholars have approached relocation analysis from the perspectives of various theories [18; 19; 20; 21; 22], including neoclassical, behavioral, and institutional theories [23; 22]. Among recent research, an interesting scientific work in the relevant direction is the article by T. Mitze, F. Kreutzer [24] titled «Relocation, innovation, and the difference that firm size makes: Insights for global sourcing strategies of SMEs». In this article, the authors delve into the analysis of differences between alternative relocation strategies, particularly internal and international relocations, and their impact on the innovation of companies depending on their size and organizational configuration.

Certain studies are dedicated to investigating the relationship between employment protection and business relocation [25]. Scientists note that stricter employment protection laws in a particular country hinder the relocation of companies abroad. Some

suggestions from colleagues in this field may be relevant for Ukraine, especially in the context of rising unemployment and population migration to other countries (particularly against the backdrop of ongoing armed aggression by Russia in Ukraine). However, these suggestions must be adapted to modern realities. A balanced approach is of paramount importance in this case. This involves finding a balance between the rights of the worker and the rights/opportunities of the business entity that has decided to relocate.

It is necessary to consider the fact that in the conditions of war, the decision to relocate a business is not always the voluntary choice of the owner. In most cases, it is forced and accompanied by the loss of production, premises, facilities, etc. A balanced state policy should play a decisive role in such situations. Attention should be paid to the limited number of scientific publications dedicated to this issue. However, in their works, scientists mainly analyze the response of regional stakeholders to the Russian war in Ukraine, related to business relocation, and their impact on the host region. They note that the support of such stakeholders plays a crucial role in mitigating business relocation problems (communication difficulties, market loss, supply chain disruptions, employee relocation issues, provision of comprehensive assistance, and support for integration into a new socio-economic environment) and emphasize the importance of considering this aspect in forming policies for regional development and post-war reconstruction in Ukraine [26].

In this context, attention is drawn to the research conducted by G. Likhonosova, L. Aleksejeva, T. Zieiniiev, and S. Shalbayeva [27] titled «Approaches to ensuring the economic security of the relocated business». This study identifies external and internal threats characteristic of wartime events that have a critical impact on the level of economic security of Ukrainian businesses. Additionally, the current algorithm, levels, and instruments of the state program for relocating enterprises from dangerous and temporarily occupied regions in the context of their economic security are investigated. Based on the analysis of the necessary management measures, the article outlines a management cycle for ensuring the economic security of relocating enterprises. The authors propose an original approach to developing an organizational and economic mechanism for managing the economic security of relocating enterprises in conditions of military operations. The achievements of scientists provide invaluable groundwork for substantiating scientific and practical proposals regarding the identification of business relocation factors and further improving state policies aimed at promoting economic resilience amid such factors.

The article *aims* to substantiate scientific and practical proposals regarding the identification of business relocation factors and to improve Ukraine's state policies aimed at promoting its resilience amid such factors.

2. MATERIALS AND METHODS

To achieve the aim of the article and ensure a high level of scientific substantiation and reliability of the results obtained, a methodological framework was applied, which

includes hermeneutic, comparative, terminological, and generalizing methods, as well as the method of interpreting legal norms. The hermeneutic method was used for a thorough analysis of scientific and practical sources and legislation related to the peculiarities of enterprise relocation and the factors influencing it. Methods of interpreting legal norms and consistency were used to justify the appropriateness of applying established legislative approaches to similar concepts. This includes the well-known term «economically disruptive event» in scientific literature and the term «hazardous event» in Ukrainian legislation. Using the terminological method, the concept of an «economically hazardous event» was formulated. The comparative analysis helped identify parallels and differences in approaches to ensuring the economic resilience of businesses amid such factors and justify the appropriateness of applying a comprehensive approach by the state in this direction, including the formation of a strategic vision for business risk optimization amid economically hazardous events.

The conclusions were formulated through generalization based on the understanding gained from the analysis of this diverse experience. This approach allowed for the formulation of well-founded proposals to improve Ukraine's state policy in promoting the economic resilience of businesses amid such factors.

3. RESULTS AND DISCUSSION

Before delving into the analysis of business relocation factors, it is important to note that it may vary depending on its type. Voluntary and involuntary relocation are distinguished. In the case of voluntary relocation, the decision to change the business location is made by the owner or management of the company (hired executives such as directors, presidents, and other officers responsible for operational management of the business). Primarily, it (relocation) is explained by the need to expand the business (search for new markets for its products and services, increasing production capacities, etc.), improving its operating conditions [28; 29], etc. Such relocation mostly takes on an international character – external relocation. That is, the movement of the enterprise occurs beyond the borders of the country. Among the factors of external relocation highlighted in the scientific literature are: (1) political instability (conflicts, wars, revolutions, and other forms of political instability); (2) economic factors (high taxes, complex business regulation, unpredictable legislative changes, uncertainty in economic policy); (3) globalization factors (some businesses relocate to reduce production costs and labor); (4) competition (competitive companies have moved to other countries, which may prompt a business to consider relocation to maintain a competitive advantage); (5) climatic conditions (certain types of activities are vulnerable to climatic conditions, such as agricultural enterprises, the tourism industry), etc. [30]. It should be noted that some of these factors are characteristic of internal business relocation, which occurs within the country.

In turn, forced relocation is caused by the occurrence of various disruptive events (shocks or stressful situations) that have a significant negative economic impact on the

enterprise [31]. There are cases where the activities of such enterprises are strategically important for the country. In this case, it is appropriate to talk about the expediency of identifying a subtype of forced business relocation known as coerced relocation. This refers to relocation resulting from disruptive events and, considering the strategic importance of the relocated object for the country is carried out under the coercion of government authorities. Its purpose is to promote economic resilience and national security. The identification of this type of relocation is particularly important for the development of a special legal regime and, for example, in addressing issues related to the provision of government support and/or assistance (especially its priority allocation when limited resources are available), etc.

Returning to the analysis of factors leading to forced relocation – disruptive events, it should be noted that according to scholars, they are mainly of anthropogenic origin and represent sudden incidents that were not previously predicted and can change the course of trends. Considering this, their impact should be taken into account when forecasting socio-economic processes. There is an opinion that disruptive events can have both negative (floods, earthquakes, nuclear reactor accidents, etc.) and positive (technological breakthroughs, political reconciliations between former adversaries, etc.) character [32]. At the same time, such an approach seems to be controversial. By its nature, a disruptive event always brings negative consequences. Only through overcoming them can positive changes occur.

Classification of disruptive events is of paramount importance in research. This thesis is explained by the need for a deeper understanding of various threats and risks to develop effective legal regulation. Classifying disruptive events is a key tool for analyzing potential hazards, creating efficient response mechanisms to emergencies, and formulating strategies to prevent such events in the future. In the context of legal regulation, such an approach allows for the development of more precise and comprehensive regulatory acts aimed at optimizing risks and ensuring adequate protection of the rights and interests of citizens and businesses during crises. Ultimately, this contributes to stability and safety in society.

It is worth noting that the American legal theorist and economist Richard Allen Posner [31; 33] approached the classification of disruptive events quite comprehensively. Focusing on three characteristics (duration, cause, and intent), Posner proposed the following categories for such events: natural disasters (epidemics, volcanic eruptions, meteorite impacts, etc.), scientific or laboratory accidents (such as bacterial leaks), unforeseen technological disasters (climate change, nuclear accidents, social upheavals, economic crises, corruption, political structures, food shortages, etc.), and deliberate technological disasters (cyber warfare, terrorist attacks, etc.). This approach proved to be insightful and laid the groundwork for further research. However, it lacked foresight, as it did not fully consider the impact of wars, which have become one of the major reasons for business relocation in recent decades, including in countries like Ukraine. This highlights the need to refine the above classification and enshrine it in legislation.

Consideration of established legal mechanisms and concepts already in place within the country's legislation is of particular importance in this regard, especially in analogous situations. Such an approach serves as a guarantee of ensuring consistency, clarity, and stability in the legal environment. Developing new regulatory acts or determining the legal status of new phenomena based on established precedents helps avoid contradictions and inconsistencies in legislation. As a result, this contributes to the efficiency and transparency of legal regulation, as well as the development and stability of the country's legal system.

Given the purpose of this study, it is relevant to consider the aforementioned issue using the example of Ukrainian legislation. It is worth noting that Ukrainian legislation operates with a concept similar in meaning to a «disruptive event,» namely the concept of a «hazardous event.» A hazardous event is a factor of an «emergency situation» – a situation in a particular territory economic entity or water body characterized by the disruption of normal living conditions for the population, which has led to or may lead to a threat to life or health of the population, significant material damage, as well as the impossibility of habitation or economic activity in such territory or object (Article 2 of the Code of Civil Protection of Ukraine) [34]. The legislation includes the following events as hazardous events: catastrophes, accidents, fires, natural disasters, epidemics, epizootics, epiphytotics, etc. In turn, emergencies are classified according to the nature of their origin, the degree of spread, the extent of human losses, and material damage. Depending on the nature of the events that may cause emergencies in the territory of Ukraine, the types of emergencies determined by factors are 1) of a technological nature; 2) of a natural nature; 3) social; and 4) military.

The corresponding approach, with some refinements taken into account, by analogy, is appropriate for legal regulation of business relocation. Specifically, in the case under consideration, it would be more appropriate to use the phrase «economically hazardous event» to characterize the factors that lead to the decision to relocate a business. This thesis is explained by the primary goal of relocation, which is the economic resilience of the business. Based on the analysis conducted above, the following interpretation of the term «economically hazardous event» can be proposed. Thus, an economically hazardous event should be understood as a phenomenon or incident of a short-term or long-term nature, which, if it occurs, may hurt the economic stability of enterprises, and consequently, the stability of the economy and society as a whole.

Regarding the classification of such events and their definition at the legislative level, it would be appropriate to utilize existing theoretical approaches in this direction, in addition to considering the current practice of legal regulation of similar relations (including the provisions of the Code of Civil Protection of Ukraine) [34]. In this regard, economically hazardous events, as factors of forced business relocation, are proposed to be classified into the following categories: 1) technogenic (explosions, pollution with toxic, radioactive, or chemical substances, etc.); 2) natural (earthquakes, floods, storms, hurricanes, epidemics, epizootics, etc.); 3) military (aggression, occupation, threat

of war, armed conflict, or serious threat of such conflict, etc.); 4) scientific or laboratory (release of bacteria, etc.); financial (financial crises, etc.); 5) other (acts of terrorism, fire, etc.).

It would be expedient to establish such classification at the level of specialized legislation. It is worth mentioning that proposals for the legal regulation of business relocation are found in scientific literature. Specifically, scholars suggest amending the Economic Code of Ukraine or enacting a separate Law of Ukraine «On the Relocation and Evacuation of Enterprises.» However, in their opinion, amending the Economic Code of Ukraine appears to be more acceptable, particularly concerning the definition of basic terminology, legal mechanisms, state support, and support for communities hosting relocated enterprises [35]. These proposals are certainly valid; however, they lack comprehensiveness.

Firstly, amending the Economic Code of Ukraine [36] will disrupt the systematic approach to regulating certain aspects of economic activity and, consequently, the effectiveness of law enforcement and compliance. Moreover, the process of amending a codified act is lengthier, potentially complicating future needs for legislative modernization in the relevant direction.

Secondly, it's essential to note that business relocation is one of the crucial elements (means to promote business resilience) of a comprehensive process – business risk optimization amid economically hazardous events. In this case, it is appropriate to primarily focus on risk optimization rather than solely on risk minimization or overcoming risks. Through this process, a systematic approach to achieving the goal of promoting business resilience amid economically hazardous events can be ensured. This is inherent in the concept of risk optimization, which involves a risk-related process aimed at preventing the likelihood of negative consequences, minimizing them (in case of occurrence), and maximizing the positive result [37]. In turn, the concept of resilience represents the multifaceted ability of a complex system to anticipate, avoid, absorb, adapt, and recover from disruptions [38; 39; 40]. Therefore, forming scientifically grounded proposals regarding special legislation and the strategic vision of the state exclusively concerning the application of one means will undermine the comprehensiveness of the approach. In other words, the presence, for example, of a state strategy specifically for relocation amid economically hazardous events and the absence of a strategic document containing a systemic vision for achieving the goal of business economic resilience will hinder the achievement of such a goal. Hence, it is necessary to focus specifically on the state policy strategy on business risk optimization amid economically hazardous events and the enactment of a law ensuring the economic resilience of businesses amid economically hazardous events. It is in this special legislative act that their (events) classification should be codified, which will be crucial not only for the development of other means of risk optimization apart from relocation but also for the achievement of economic resilience goals for enterprises under relevant conditions.

Regarding justifying the appropriateness of a strategic vision for state policy in this direction, it is essential to note the following. As known, it is at the strategic level that the realization and optimal alignment of the interests of business entities and consumers, various societal strata, and the population as a whole occur [36]. The lack of institutionalization of strategic planning in Ukraine leads to a breach of consistency and coherence in the implementation by state authorities as economic policy in general, and its separate directions [41]. Therefore, a strategic vision for business risk optimization in the face of economically hazardous events is important not only for ensuring stability and effectiveness in the optimization process itself but also for upholding the principles of fairness, social resilience [42], and social responsibility in conducting business activities. Companies must consider potential risks and their impact on society and the environment when developing their own strategies and action plans. This involves not only taking measures to prevent negative consequences in the case of economically hazardous events but also identifying opportunities to improve the social and environmental impact of their activities in a new location (after relocation). Specifically, a meaningful orientation of business should acquire a new quality, one that «recognizes the multidimensional nature of human beings» [43].

Thus, the social business responsibility in the context of risk optimization lies in considering the social and environmental aspects of their activities, both when making decisions and taking action in risk management and during ongoing operations in a new community. In this case, open dialogue with the public and partnerships with local authorities to jointly seek optimal solutions that meet the needs of all stakeholders become particularly important.

Regarding the presence of strategic documents on business risk optimization amid economically hazardous events, such a document, as understood in the context of the Economic Code of Ukraine or the Law of Ukraine «On State Targeted Programs,» is absent in Ukraine.

Instead, at the beginning of 2021, the Government of Ukraine approved the National Economic Strategy for the period up to 2030, known as the 'strategy of strategies' (the main document for developing further strategic documents). One of the economic visions of this document proclaimed that «Ukraine is the most attractive country for economic opportunities for conducting business...» [44]. However, the question of optimizing business risks amid economically hazardous events was not reflected in the content of the National Economic Strategy for the period up to 2030. Although changes were made to this document in 2023, they only concerned technical amendments related to physical culture. Unfortunately, the factor of military actions on the territory of Ukraine and their consequences, including business risk optimization caused by military actions, did not occupy a place among the important strategic directions of the state. Perhaps considering this, the question of the «necessity of adjusting the state socio-economic policy taking into account the negative consequences associated with military events» gained publicity in the scientific literature [27].

Partial awareness of the specificity and significance of the aforementioned issue is also observed on the part of the Government. For instance, the Strategy of the state policy on internal displacement for the period up to 2025, approved by the Cabinet of Ministers of Ukraine by Order № 312-r on April 7, 2023, recognizes business relocation as a complex issue requiring separate regulation at the state level [45]. However, this provision has not received practical implementation.

Some researchers emphasize the existence of a state program in Ukraine for business relocation, which covers the physical relocation of all production facilities and provides assistance in equipment installation and activity setup, hiring employees, procurement of raw materials, as well as logistics and sales, including export chains [46, p. 46]. At the same time, the document called the «state program» is not a program document in the legislative sense. It represents nothing more than a roadmap (a set of actions) for a specific relocation. Moreover, due to the occupation of certain territories and ongoing shelling, some of the enterprise's capacities have been lost or destroyed. Therefore, it is quite challenging in this case to talk about relocating all production capacities of the relocating companies.

The absence of a clear strategic plan indicates the country's insufficient readiness for future economically hazardous challenges and requires the immediate development of an appropriate document. Primarily, the focus should be on state policy aimed at retaining businesses within the jurisdiction of Ukraine. This will help prevent the outflow of tax revenues from the state and local budgets, promote business activity, and ensure employment for the population, especially for socially vulnerable groups such as internally displaced persons. Achieving this goal can also be facilitated by creating «positive incentives» to support internal business relocation to other regions of the country.

Therefore, one of the main directions of the National Economic Strategy for the period up to 2030 should be the development of state measures to promote business resilience in the face of economically hazardous events, with significant attention given to enterprise risk optimization. To achieve this, it is deemed appropriate to specify the relevant direction in a special document – the State Policy Strategy on Business Risk Optimization Amid Economically Hazardous Events. It should encompass all aspects of the respective process and ensure the ability to react promptly and properly to the aforementioned incidents and situations. This can only be achieved through organizational resilience, i.e., the ability of government bodies, local self-government bodies, enterprises, institutions, and organizations to identify, prepare for, respond to threats, adapt to changes in the security environment, and maintain sustainable operation before, during, and after a crisis to preserve functioning and further development [47].

Given the above, the strategic directions of state policy regarding business risk optimization in conditions of economically hazardous events can be schematically represented as follows (Figure 3).

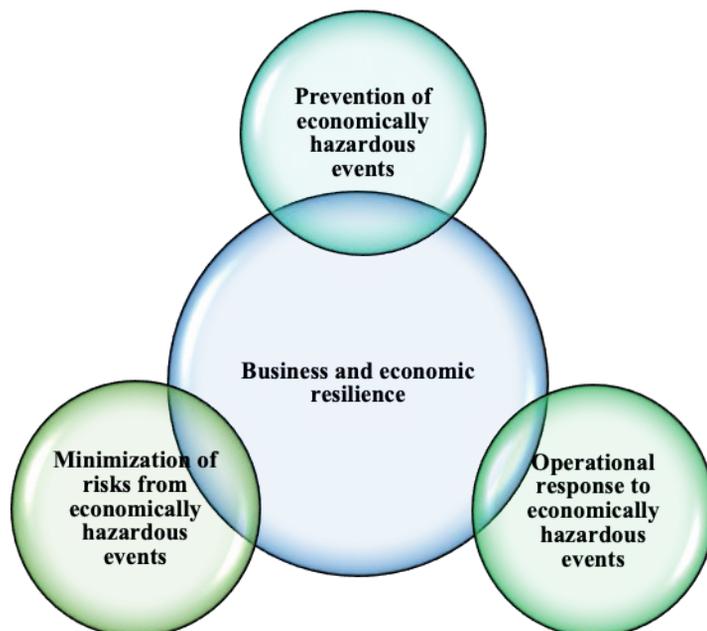

Figure 3. Strategic directions of state policy on business risk optimization amid economically hazardous events. Source: compiled by authors, 2024

So, at the initial stage (preventing economically hazardous events), the government should develop and implement monitoring and analysis systems that enable timely detection and notification of businesses about the likelihood of economically hazardous events occurring. This may include monitoring climate change, geological risks (such as earthquakes or floods), escalation of military actions, and social crises that may hurt specific enterprises or the business environment as a whole. This strategic direction may also encompass: regulating the relocation of enterprises at the legislative level; implementing special security protocols for them; property and business insurance; business and territory financial support programs for relocation, and so forth.

In the case of economically hazardous events, the state must react promptly (prompt response to economically hazardous events) and provide support to enterprises. The guarantee of prompt response lies in existing legislative regulations, which will stipulate the specifics of providing informational, resource, and other forms of support, deploying coordination headquarters within governmental bodies, and so forth. It should be noted that relocation (complete or partial) of enterprises plays a significant role at this stage of business risk optimization. This involves evacuating personnel, relocating equipment, production facilities, and so on. Of particular importance in this regard is the relocation of strategically important enterprises for the state or a particular industry. Therefore, this direction encompasses the stages of preserving production capacities, preparing for

full or partial relocation of enterprises, actual relocation to a new location, and the initial preparation of this area to accommodate businesses (connecting to utilities, etc.).

Furthermore, both the government and businesses, already equipped with programs, plans, and local protocols for minimizing the consequences (minimizing the consequences of economically hazardous events) of business crises, must effectively utilize this complex of measures. This may include restoring entrepreneurial activity, reconstructing or repairing damaged facilities, as well as utilizing tools of state support (tax holidays, tax incentives, credit moratoriums, interest rate compensation for loans, etc.). In terms of business relocation, risk minimization is applied after the relocation, when the business restores or has already restored business activity in the respective territory. For business relocation, the measures mentioned above as well as others can be applied, considering the specifics of the relocation process. Like the previous strategic direction, this direction also involves the active participation of three main stakeholders (the government – through central and local executive authorities, communities – through local self-government bodies, civil society, and businesses themselves). Minimizing the consequences of enterprise relocation can also be ensured by selecting a location (including secondary) that best suits the specifics of entrepreneurial activity for the placement of production or warehouse facilities, ensuring rapid connection to networks; changing existing supply chains, or establishing new ones; exploring new markets for product distribution; engaging local human resources (both highly skilled and low-skilled personnel). Special attention deserves to be paid to supporting small and medium-sized businesses, which act as a catalyst for increasing employment among various social groups, including vulnerable ones. This is also relevant during the mass internal displacement of individuals in Ukraine.

CONCLUSIONS

Based on the analysis conducted, scientific and practical recommendations have been formulated regarding the identification of factors influencing business relocation and the enhancement of Ukraine's state policy toward fostering its resilience amid such factors.

It is argued that business relocation can be voluntary or forced, as well as involuntary-coercive, based on the presence of compulsion or the amid external factors, and can be categorized territorially as internal or external. It is substantiated that forced and involuntary-coercive relocations occur under the influence of economically hazardous events, which are understood as phenomena or incidents of short or long duration that, upon occurrence, can hurt the economic stability of enterprises, and consequently, the stability of the economy and society as a whole. It is proposed to classify such events in special legislation based on the following criteria: 1) technological (explosions, pollution by toxic, radioactive, or chemical substances, etc.); 2) natural (earthquakes, floods, storms, hurricanes, epidemics, epiphytotics, etc.); 3) military (aggression, occupation, threat of war, armed conflict, or serious threat of such conflict, etc.); 4) scientific or laboratory-related (release of bacteria, etc.); 5) financial (financial crises, etc.); 6) other (acts of terrorism, fire, etc.).

Regarding special legislation, it is argued for the adoption of a specific law aimed at ensuring the economic stability of business activities amid economically hazardous events. It is demonstrated that fostering business relocation is one element of a comprehensive approach (business risk optimization) to ensuring the economic resilience of businesses and in itself cannot lead to a hundred percent positive outcome. Based on this, the expediency of forming a strategic vision specifically for business risk optimization amid economically hazardous events through the adoption of an appropriate strategy of state policy is justified.

At the same time, it is determined that relocated enterprises must adhere to maximum social responsibility behavior, which will allow for quicker integration of the business into the local ecosystem, without creating resistance to its activities among representatives of the local community or authorities.

RECOMMENDATIONS

The article is recommended for legal professionals in the field of economics and law, including researchers, educators, and students, as well as practitioners and all others interested in exploring and applying new approaches in researching issues of business resilience in the face of economically hazardous events.

REFERENCES

- [1] Ministry of Foreign Affairs of Ukraine (2023). *Statement of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine regarding the Russian terrorist act at the Kakhovka HPP*. Retrieved from <https://mfa.gov.ua/en/news/zayava-mzs-ukrayini-shchodo-terroristichnogo-aktu-rosiyi-nakahovskij-ges>.
- [2] United Nations – Ukraine. (2023). *Kakhovka Dam destruction inflicted US\$14 billion damage and loss on Ukraine: Government of Ukraine – UN report*. Retrieved from <https://ukraine.un.org/en/249742-kakhovka-dam-destruction-inflicted-us14-billion-damage-and-loss-ukraine-government-ukraine>.
- [3] National Bank of Ukraine. (2023). *NBU Leaves Its Key Policy Rate Unchanged at 25*. Retrieved from <https://bank.gov.ua/en/news/all/natsionalniy-bank-ukrayini-zberig-oblikovu-stavku-na-rivni-25-16692>.
- [4] National Bank of Ukraine. (2023). *Inflation Will Keep Slowing and Economy Will Continue Recovering – NBU Inflation Report*. Retrieved from <https://bank.gov.ua/en/news/all/inflyatsiya-i-dali-spovilnyuvatimetsya-a-ekonomika-vidnovlyuvatimetsya--inflyatsiyniy-zvit-nbu>.
- [5] World Bank. (2023). *Ukraine: Firms through the War*. Retrieved from <https://openknowledge.worldbank.org/server/api/core/bitstreams/56478284-da0c-4f4d-ac9c-10d12870564e/content>.
- [6] Rose, A. (2011). Resilience and sustainability in the face of disasters *Environ. Innov. Soc. Transit*, 1, 96–100. <https://doi.org/10.1016/j.eist.2011.04.003>
- [7] Bhamra, R., Dani, S., & Burnard, K. (2021). Resilience: the concept, a literature review and future directions, *International Journal of Production Research*, 49 (2011), 5375–5393. <https://doi.org/10.1080/00207543.2011.563826>

- [8] Bloesch, J., von Hauff, M., Mainzer K., Mohan, S. V., Renn, O., Risse, V., ... Wilderer, P. A., (2015). Sustainable Development Integrated in the Concept of Resilience, *Problemy Ekorozwoju*, 10(1), 7–14. Retrieved from <https://ph.pollub.pl/index.php/preko/article/view/4921>.
- [9] Sahebjamnia, N., Torabi, A., & Mansouri, A., 2018, Building organizational resilience in the face of multiple disruptions, *International Journal of Production Economics*, vol. 197(C), 63–83. <https://doi.org/10.1016/j.ijpe.2017.12.009>
- [10] Pashapour, S., Bozorgi-Amiri, A., Azadeh, A., Ghaderi, S., & Keramati A. (2019). Performance optimization of organizations considering economic resilience factors under uncertainty: A case study of a petrochemical plant, *Journal of Cleaner Production*, Volume 231:1526–1541. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2019.05.171>
- [11] Manca, A. R., Benczur, P., & Giovannini, E. (2017) Building a Scientific Narrative Towards a More Resilient EU Society, *European Commission, Joint Research Centre, Brussels*, 19, <https://doi.org/10.2760/635528/>
- [12] Martin, R., & Sunley, P. (2015). On the notion of regional economic resilience: conceptualization and explanation, *Journal of Economic Geography*, 15, 1–42, <https://doi.org/10.1093/jeg/lbu015>
- [13] Žičkienė, A., Volkov, A., Baležentis, T., & Štreimikienė, D. (2020). Integrating Behavior Into Regional Resilience Concept for Sustainable Growth: An Example of Agricultural Sector, *Problemy Ekorozwoju*, 15 (2), 61–73. <https://doi.org/10.35784/pe.2020.2.07>
- [14] U. S. Economic Development Administration (EDA), Economic Resilience. Retrieved from <https://www.eda.gov/resources/comprehensive-economic-development-strategy/content/economic-resilience#:~:text=Many%20definitions%20of%20economic%20resilience,or%20stress%20it%20may%20experience> (24.04.2024).
- [15] European Commission. (2021). *Resilience Dashboards for the Social and Economic, Green, Digital, and Geopolitical*. Retrieved from https://commission.europa.eu/system/files/2021-11/dashboard_report_20211129_en.pdf
- [16] Hafele, J., Bertram, L., Demitry, N., Le Lannou, L-A., Korinek, L., & Barth, J. (2023). The Economic Resilience Index: assessing the ability of EU economies to thrive in times of change, *ZOE Institute for Future-fit Economies*, Cologne, 40. Retrieved from https://zoe-institut.de/wp-content/uploads/2023/10/Economic_Resilience_Index_Final.pdf
- [17] Georgetown Climate Center, Economic Resilience. Retrieved from <https://www.georgetownclimate.org/adaptation/toolkits/equitable-adaptation-toolkit/economic-resilience.html?chapter#ref-14> (24.04.2024).
- [18] Brouwer, A., Mariotti, I., & Ommeren, J. (2004). The firm relocation decision: An empirical investigation. *The Annals of Regional Science*, 2(38), 335–347. <https://doi.org/10.1007/s00168-004-0198-5>
- [19] Ashcroft, B., & Ingham, K. (1982). The comparative impact of UK regional policy on foreign and indigenous firm movement, *Applied Economics*, 14(1), 81–100. <https://doi.org/10.1080/00036848200000007>
- [20] Holl, A. (2004). Start-ups and relocations: Manufacturing plant location in Portugal, *Papers in Regional Science*, 83(4), 649–668. <https://doi.org/10.1111/j.1435-5597.2004.tb01932.x>
- [21] Risselada, A., Schutjens, V., & Oort, F. (2013). Real Estate Determinants of Firm Relocation in Urban Residential Neighbourhoods. *Tijdschrift voor economische en sociale geografie*, 104(2), 136–158. <https://doi.org/10.1111/tesg.2013.104.issue-2>
- [22] Pellenbarg, P. H., van Wissen, L. J. G., & van Dijk, J. (2002). Firm relocation: state of the art and research prospects. *University of Groningen, SOM research school*: 42, Retrieved from <https://pure.rug.nl/ws/portalfiles/portal/3048106/02D31.pdf>.

- [23] Hayter, R. (1997). The Dynamics of Industrial Location: The Factory, the Firm and the Production System, *Geography, Economics, Business*, 504.
- [24] Mitze, T. & Kreutzer, F. (2023). Relocation, innovation, and the difference that firm size makes: Insights for global sourcing strategies of SMEs. *J Int Entrep*, 21 (2023), 354–384, <https://doi.org/10.1007/s10843-023-00326-5>
- [25] Gerda, D., Holger, G., & Yama, T. (2018). Employment protection and firm relocation: Theory and evidence, *Kiel Working Paper*, Kiel Institute for the World Economy (IfW), 32. Retrieved from <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/175647/1/1015694195.pdf>
- [26] Lavreniuk, V., Polishchuk, Ye., Kornyluk, A., Horbov, V., & Ivashchenko, A. (2023). Government response on Russian war in Ukraine: Relocating business. *Problems and Perspectives in Management*, 21(4), 556–576. [https://doi:10.21511/ppm.21\(4\).2023.42](https://doi:10.21511/ppm.21(4).2023.42)
- [27] Likhonosova, G., Aleksejeva, L., Ziciniiev, T., & Shalbayeva, S. (2023). Approaches to ensuring the economic security of the relocated business. *Access to science, business, innovation in digital economy*, ACCESS Press, 4(1), 115–129, [https://doi.org/10.46656/access.2023.4.1\(9\)](https://doi.org/10.46656/access.2023.4.1(9)).
- [28] Klaassen, L., & Molle, W. (1983). Industrial mobility and migration in the European community, Rotterdam, Gower, 438.
- [29] Pellenbarg, P., van Wissen, L., & van Dijk, J. (2002). Firm migration. *Industrial Location Economics*, Edward Elgar Publishing, 110–148. <https://doi.org/10.4337/9781781950746.00012>.
- [30] Teplyuk, M. A. (2023, April). Modern realities of business relocation. Strategies and innovations: current management practices: materials of the VIII International Scientific and Practical Conference (28 April 2023). Kryvyi Rih: Donetsk National University of Economics and Trade named after Mykhailo Tugan Baranovsky, 351–253. Retrieved from <http://elibrary.donnuet.edu.ua/2748/1/ДонНУЕТ%20-%203бiрник%20тез%20МНПК%20%282023%29.pdf>
- [31] Posner, R. A. (2005). Catastrophe: Risk and Response. *Law, Probability and Risk*, 4(3), 322. <https://doi.org/10.1093/lpr/mgi011>
- [32] Galushchak, M. P., Galushchak, O. Y., & Kuzhda, T. I. (2021). Forecasting of socio-economic processes: a textbook for economic specialities, Ternopil, *Palianytsia FOP*, 2021, 160. Retrieved from https://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/lib/36761/1/%D0%9F%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%BA_%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%B3%D0%BD%D0%BE%D0%B7.pdf
- [33] Leo, H., Gadner, J., Geiger, W., & Gemes, A. (2013). Disruptive events and how politics can deal with them, *Austrian Council for Research and Technology Development*, 226–245. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/263531659_Disruptive_events_and_how_politics_can_deal_with_them
- [34] Code of Civil Protection of Ukraine: Law of Ukraine. (2012, October). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17#Text>
- [35] Illarionov, O. (2022). Relocation of enterprises and their property from the war zone: ecological, economic and legal aspects. Scientific Center of Innovative Researches, *Relationship between public administration and business entities management-2022*. Retrieved from <https://conf.senchub.com/index.php/RPABM/RPABM-2022/paper/view/477>
- [36] Economic Code of Ukraine: Law of Ukraine. (2003, January). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>

- [37] European Union Agency for Cybersecurity (ENISA). (2022). Glossary of Risk Management. Retrieved from <https://www.enisa.europa.eu/topics/risk-management/current-risk/risk-management-inventory/glossary>.
- [38] Madni, A. M., & Jackson, S. (2009). Towards a Conceptual Framework for Resilience Engineering. *Systems Journal, IEEE*, 3, 181–191. <https://doi.org/10.1109/JSYST.2009.2017397>
- [39] Fraccascia, L., Giannoccaro, I., & Albino, V. (2018). Resilience of Complex Systems: State of the Art and Directions for Future Research. *Complexity*, Article 3421529. <https://doi.org/10.1155/2018/3421529>
- [40] Pahsapour, S., Bozorgi, A. A., & Ghaderi, S. F. (2019). Performance Optimization of Industrial Units in Crisis Considering Economic Resilience Factors: A Case Study of a Petrochemical Plant. *Journal of Industrial Management Perspective*, 8(4), 149–183. Retrieved from https://jimp.sbu.ac.ir/article_87162_60dc504c1b81d5b86534d0d314330afe.pdf?lang=en
- [41] Hudima, T., Kamyshanskyi, V., & Malolitneva, V. (2022). Institutionalisation of strategic planning of foreign economic policy: the Swiss experience and prospects for Ukraine. *Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice*, 6(47), 316–327. <https://doi.org/10.55643/fcaptop.6.47.2022.3851>
- [42] Kamyshanskyi, V. I. (2023). Principle of foreign economic policy of Ukraine in the context of digital transformation: Economic and legal aspects. *Legal Sciences*, (14), 34–42.
- [43] Hudima, T., Ustymenko, V., Dzhabrailov, R., Soshnykov, A., & Shmyhov, M. (2024). Consumer lending vs ludomania: From resilience to social responsibility in the case of Ukraine. *Journal of Eastern European and Central Asian Research (JEECAR)*, 11(2), 394–408. <https://doi.org/10.15549/jeecar.v11i2.1564>
- [44] On Approval of the National Economic Strategy for the period up to 2030: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine (2021, March). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/179-2021-%D0%BF#n25>.
- [45] On Approval of the State Policy Strategy on Internal Displacement for the Period up to 2025 and Approval of the Operational Plan of Measures for its Implementation in 2023–2025: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine (2023, April). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/312-2023-%D1%80#Text>
- [46] UNDP. (2023). Responsible Business Conduct during War in Ukraine Context Assessment Study. <https://www.undp.org/ukraine/publications/responsible-business-conduct-during-war-ukraine-context-assessment-study>.
- [47] On the Decision of the National Security and Defence Council of Ukraine of 20 August 2021 «On the Implementation of the National Resilience System»: Decree of the President of Ukraine. (2021, September). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/479/2021#Text>

Tetiana S. Hudima

Doctor of Law, Senior Researcher

Deputy Head of the Department, State Organization «V. Mamutov Institute of Economic and Legal Research of the National Academy of Sciences of Ukraine»

01032, 60 Shevchenko blvd., Kyiv, Ukraine

Тетяна Степанівна Гудіма

Доктор юридичних наук, старший дослідник

Заступник завідувача

Відділ проблем модернізації господарського прав та законодавства

Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень імені В. К. Мамутова Національної академії наук України»

01032, бульв. Тараса Шевченка, 60, м. Київ, Україна

Yuliia O. Yershova

PhD student

State Organization «V. Mamutov Institute of Economic and Legal Research of the National Academy of Sciences of Ukraine»

01032, 60 Shevchenko blvd., Kyiv, Ukraine

Юлія Олександрівна Єршова

Здобувачка вищої освіти ступеня доктор філософії з права

Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень імені В. К. Мамутова Національної академії наук України»

01032, бульв. Тараса Шевченка, 60, м. Київ, Україна

Anton O. Soshnykov

PhD of Law

Senior Researcher, State Organization «V. Mamutov Institute of Economic and Legal Research of the National Academy of Sciences of Ukraine», Kyiv, Ukraine

01032, 60 Shevchenko blvd., Kyiv, Ukraine

Антон Олександрович Сошников

Кандидат юридичних наук

Старший науковий співробітник

Відділ проблем модернізації господарського прав та законодавства

Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень імені В. К. Мамутова Національної академії наук України»

01032, бульв. Тараса Шевченка, 60, м. Київ, Україна

Suggested Citation: Hudima, T. S., Yershova, Yu.O., & Soshnykov, A. O. (2024). Business Resilience Through the Lens of Economically Hazardous Events: the Legal Landscape of Ukraine. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 31(2), 187–206.

Рекомендоване цитування: Гудіма Т. С., Єршова Ю. О., Сошников А. О. Стійкість бізнесу через призму економічно небезпечних подій: правовий ландшафт України. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2024. Том 31. № 2. С. 187–206.

Стаття надійшла / Submitted: 26/04/2024

Доопрацьовано / Revised: 26/05/2024

Схвалено до друку / Accepted: 27/06/2024

Євген Анатолійович Гетьман

Національна академія правових наук України
Харків, Україна

Вікторія Ігорівна Шевердіна

Відділ правового регулювання структурно-технологічного розвитку економіки
Науково-дослідний інститут правового забезпечення інноваційного розвитку
Національної академії правових наук України
Харків, Україна

ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ВETERANІВ ВІЙНИ: ДОСВІД СПОЛУЧЕНИХ ШТАТІВ АМЕРИКИ ТА ВЕЛИКОБРИТАНІЇ

Анотація. У даній статті досліджено основні ознаки, що характеризують систему соціального захисту ветеранів війни деяких іноземних держав. Зокрема, розглянуто особливості формування системи соціального забезпечення ветеранів війни в Сполучених Штатах Америки та Великобританії з метою вдосконалення національної системи соціального захисту ветеранів війни в Україні й наближення її до міжнародних стандартів. Проведено порівняльний аналіз між системами соціального забезпечення досліджуваних країн задля виявлення найбільш ефективних інструментів соціального забезпечення ветеранів війни. Дослідження іноземного досвіду державної політики щодо захисту ветеранів дає змогу стверджувати, що є декілька варіантів побудови внутрішньонаціональних систем захисту ветеранів, пріоритетними напрямками яких є: а) впровадження спеціального законодавства, б) створення спеціального державного органу, в) визначення рівня державної соціальної допомоги. Основними напрямками соціального забезпечення є: рівень національного економічного добробуту, повноваження й діяльність громадських благодійних організацій та норми законодавства. Враховуючи, що Україна знаходиться в стані затяжної військової агресії існує необхідність у вдосконаленні законодавства, що регулює питання соціального забезпечення ветеранів війни. Крім того, актуальність наукового дослідження зумовлено стрімким збільшенням кількості осіб, які потребують соціального захисту через військову агресію російської федерації проти України, а відсутність достатнього власного досвіду надає нагального значення вивченню цього питання. Були зроблені певні висновки щодо можливості запозичення досвіду цих країн для вдосконалення системи соціального забезпечення ветеранів війни в Україні в період дії воєнного стану та повоєнний період. На сьогодні політичні, економічні та соціальні вимоги суспільства ставлять перед державою завдання, які потребують невідкладного вирішення та мають важливе значення для забезпечення гідного рівня життя особам, які боронили територіальну цілісність та захищали свою державу.

Ключові слова: соціальне забезпечення, соціальний захист, система соціального захисту, військовослужбовець, ветеран війни, соціальні гарантії, зарубіжні країни, міжнародний досвід.

Yevhen A. Hetman

National Academy of Legal Sciences of Ukraine,
Kharkiv, Ukraine

Viktoriia I. Sheverdina

Department of legal regulation of structural and technological development of the economy
Scientific and Research Institute of Providing Legal
Framework for the Innovative Development
Kharkiv, Ukraine

FORMATION OF THE SYSTEM OF SOCIAL PROTECTION OF WAR VETERANS: THE EXPERIENCE OF THE UNITED STATES OF AMERICA AND GREAT BRITAIN

Abstract. *This article examines the main features characterizing the system of social protection of war veterans in some foreign countries. Namely, the features of the formation of the social security system for war veterans of foreign countries are considered using the experience of the United States of America and Great Britain in order to improve the national system of social security for war veterans in Ukraine and bring it closer to international standards. A comparative analysis was conducted between the social security systems of the studied countries in order to identify the most effective tools of social security for war veterans. The study of foreign experience of state policy regarding the protection of veterans makes it possible to assert that there are several options for building domestic systems for the protection of veterans, the priority directions of which are: a) implementation of special legislation, b) creation of a special state body, c) determination of the level of state social assistance. Unconditional factors of social protection are: the level of national economic well-being, the powers and activities of public charitable organizations, and legislation. Given that Ukraine is in a state of protracted military aggression, there is a need to improve the legislation regulating the issue of social security for war veterans. In addition, this is due to the rapid increase in the number of people who need social protection due to the military aggression of the Russian Federation against Ukraine, and the lack of sufficient own experience gives urgent importance to the study of this issue. Certain conclusions were made regarding the possibility of borrowing the experience of these countries to improve the social security system of war veterans in Ukraine during the period of martial law and in the post-war period. Today, the political, economic, and social demands of society pose tasks to the state that require urgent solutions and are important for ensuring a decent standard of living for those who defended territorial integrity and defended their state.*

Keywords: *social security, social protection, social protection system, military serviceman, war veteran, social guarantees, international experience.*

ВСТУП

Соціальний захист населення є одним із основних обов'язків держави. Ветерани війни як в Україні, так і за кордоном належать до особливої соціальної верстви населення та підлягають особливому захисту з боку держави. Питанням соціаль-

ного захисту незахищених верств населення займається не тільки держава, а й різноманітні міжнародні та міжурядові організації. Адже саме ветерани війни заслуговують на суспільну повагу, яка має, окрім людської цінності, ще й ідеологічну [1].

Сьогодні в Україні відбувається стрімкий процес розбудови системи соціального захисту військовослужбовців і ветеранів війни, оновлюється законодавча база, інституційне забезпечення та запроваджуються міжнародні стандарти задля досягнення високого рівня обороноздатності держави. Однак дієвої моделі соціального захисту учасників бойових дій та ветеранів війни за роки незалежності так і не вдалося сформувати [2]. Тому проблема створення ефективної системи соціального захисту ветеранів війни на сьогодні є предметом підвищеної уваги науковців. Актуальність даної проблематики полягає в необхідності всебічного вивчення та вдосконалення системи соціального забезпечення ветеранів війни, що є важливим аспектом для розвитку соціальної політики держави, яка знаходиться у стані війни. У таких реаліях соціальний захист осіб, які захищали незалежність, суверенітет та територіальну цілісність держави являється дієвим інструментом та мотивацією для осіб, які беруть участь у захисті та збереженні територіальної цілісності держави. Рівень соціальної захищеності ветеранів війни впливає на створення належних умов для забезпечення для них гідного рівня проживання, здоров'я, освіти та роботи, визначає рівень поваги від держави для осіб, які ризикуючи власним життям боронили нашу країну.

Для повноти дослідження варто зазначити, що проблемі соціального захисту військовослужбовців та ветеранів війни присвячено низку дисертаційних робіт. Також окремі загальнотеоретичні аспекти щодо соціального захисту учасників бойових дій та практичності механізмів реалізації соціальної політики в контексті соціального захисту населення у своїх наукових працях розглядали Н. Болотіна, Н. Вапнярчук, О. Васильєва, А. Дегтяр, О. Жадан, Т. Кагановська, О. Крутій, Л. М. Новак-Каляєва, В. Скуратівський, Н. Стагівка, О. Шкуропатський, О. Щербініна та ін.

Метою дослідження є опрацювання іноземного досвіду щодо формування системи соціального захисту ветеранів війни та визначення основних суб'єктів реалізації соціальної політики в державі; дослідження законодавчих і практичних аспектів забезпечення іноземними державами соціальної захищеності ветеранів війни; та можливостей запозичення дієвих механізмів щодо забезпечення ветеранів війни в Україні всіма необхідними та гарантованими державою потребами для даної категорії осіб.

1. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Методологічною основою роботи стало застосування сукупності загальнотеоретичних методів і прийомів наукового пізнання, використання яких дозволило сформувати цілісне та комплексне уявлення про систему соціального забезпечен-

ня ветеранів війни в деяких іноземних країнах та розглянути особливості її формування та функціонування. Найбільш ефективним методом дослідження представленої тематики є порівняльний аналіз. Для цього було проаналізовано систему соціального забезпечення ветеранів війни США та Великобританії.

Так, за допомогою методу порівняльного аналізу було зроблено висновки щодо позитивних і негативних рис, притаманних системам соціального забезпечення США та Великобританії, а також щодо механізму формування дієвої системи соціального забезпечення ветеранів війни. Крім того, були використані методи абстрагування й узагальнення, дедуктивний та індуктивний, структурно-функціональний та формально-логічний, які дали змогу опрацювати наукові джерела, а також сприяли формуванню змісту наукової авторської позиції згідно з поставленим авторським завданням. Зазначені методи застосовувались у взаємозв'язку та взаємозалежності, що обумовило всебічність, повноту й об'єктивність отриманих наукових результатів. Додатково в процесі дослідження використані теоретичні положення, розроблені в галузях теорії права, трудового права та права соціального забезпечення.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

Недостатність власного досвіду в подоланні наслідків для учасників бойових дій та збройних конфліктів актуалізує наукові дослідження з вивчення системи соціального забезпечення ветеранів війни. Аналіз іноземного досвіду надасть можливість удосконалити національну систему соціального забезпечення, враховуючи економічні, політичні та інші реалії України. Наразі не вирішеними залишаються низка питань, а саме: невідповідність законодавства актуальним викликам, відсутність чіткої функціональної взаємодії органів публічної влади; бездіяльність наявної системи соціального захисту; низька ефективність державних пілг; недостатня поінформованість ветеранів; брак фінансових ресурсів; слабкий зворотній зв'язок влади з громадськими організаціями ветеранів та наявність соціальної напруженості. Тож запозичення позитивного досвіду може бути вирішальним інструментом для вирішення питань соціального захисту ветеранів війни в Україні.

У 2020 році Україна отримала статус стратегічного партнера Північноатлантичного альянсу (далі – НАТО), а у 2022 році – країни-кандидата на вступ до Європейського Союзу (далі – ЄС). Шляхом глибоких соціально-економічних реформ і вдосконалення державної політики в ключових сферах суспільного життя здійснюється реалізація поставлених цілей та наближення до міжнародних стандартів. Міжнародна співпраця надає можливість отримання Україною досвіду у вирішенні багатьох важливих питань та є однією зі складових розвитку публічної політики. Запровадження досвіду держав Європейського Союзу та членів НАТО щодо соціального захисту військовослужбовців є одним із пріоритетів взаємодії з Альянсом та розвитку державної політики [3].

Політика соціального захисту ветеранів, а саме осіб, які були учасниками бойових дій у розвинених країнах відноситься до пріоритетного напрямку в державному управлінні. Ветерани визнаються суспільством як носії високих цінностей: патріотизму, честі, відваги й любові до Батьківщини. Сполучені Штати Америки (далі – США) та Великобританія відносяться до країн, які досягли високого рівня соціального захисту ветеранів та здатні забезпечувати конкурентоспроможність військової служби, вони мають ефективні нормативно-правові, організаційні, фінансові, інформаційні, комунікативні та інші механізми, які змінюються й удосконалюються відповідно до мінливих умов життя і внутрішньої ситуації в країні та світі. Аналізуючи досвід США та Великобританії можна виділити основні напрями їх діяльності у сфері соціального захисту ветеранів [4].

Сполучені Штати Америки мають одну з найбільш комплексних систем допомоги ветеранам. Ще в XVI ст. солдатам-інвалідам надавали медичну допомогу й підтримку, пізніше, в XVII ст., інвалідам війни почали виплачувати пенсії, а у XVIII–XIX ст. – національну програму допомоги ветеранам було розширено для їх сімей. Адміністрація ветеранів яка була створена для «консолідації та координації діяльності уряду та направлена на ветеранів війни». Після проведення модернізації адміністрації ветеранів було створено Міністерство у справах ветеранів США, яке є державним органом виконавчої влади США. У межах своєї компетенції Міністерство у справах ветеранів США діє спільно з Міністерством оборони й Міністерством охорони здоров'я та соціального забезпечення США у сфері соціального захисту ветеранів військової служби та членів їх сімей. До роботи також залучаються Міністерство національної безпеки, Міністерство праці та інші урядові й неурядові структури США. Основною функцією Міністерства у справах ветеранів США є підтримка ветеранів шляхом надання певних пільг, послуг і реалізації соціальних програм. Послуги та пільги надаються через державну систему закладів [5]. До складу Міністерства США входять такі основні департаменти та адміністрації, а саме: адміністрація з питань медичного забезпечення, адміністрація з питань пільг і привілеїв та адміністрація у похоронних справах та з питань утримання місць поховання ветеранів військової служби [6].

Варто відзначити, що окремого закону, який визначає соціально-правовий захист ветеранів на зразок Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», у США немає. Військові закони, ухвалені конгресом, містять загальні положення з питань військового будівництва, деталізовані актами Президента та органами військового управління. Найбільш детально соціально-правовий статус ветеранів США регулюється статутами, постановами, положеннями та іншими нормативно-правовими актами. Загальні положення про соціально-правовий статус військовослужбовців, їх пенсійне забезпечення викладено у Кодексі законів США. Також існують різні судові й позасудові інститути, які забезпечують захист соціальних прав і свобод військовослужбовців [7].

До основних напрямів діяльності Міністерства у справах ветеранів США належить: пенсійне забезпечення, страхування життя, професійна реабілітація та зайнятість, медична реабілітація та догляд, оформлення іпотечних кредитів (позики на житло), інші пільги та допомоги (при втраті працездатності, втраті годувальника, виплати при похованні та ін.). Допомога та пільги ветеранам війни надаються в матеріальній (виплати допомоги по інвалідності, з безробіття, пільги на медичне обслуговування, страхування життя, надання кредитів та позик і інші виплати) і нематеріальній (отримання освіти та працевлаштування, надання психотерапевтичної допомоги, організація похорону та ін.) формах. Зазначені види матеріального забезпечення затверджуються конгресом США та можуть змінюватися у зв'язку з інфляцією [8].

У США реалізується понад 100 федеральних і відомчих програм за такими напрямками: інформаційне забезпечення ветеранів (Мережа ветеранів), пільгове забезпечення сімей ветеранів, кар'єра та зайнятість, забезпечення житлом та скорочення числа бездомних ветеранів, соціальна реабілітація інвалідів, освіта й навчання, медична допомога, психологічне здоров'я (посттравматичний стресовий розлад), підтримка ветеранських меншин, адаптивні спортивні заходи та ін. Програми страхування життя забезпечують військовослужбовців та їхні сім'ї загальнодоступним страхуванням життя, а також страхуванням від професійних травм. Потрібно відзначити, що в США велику увагу приділяють соціально-психологічній адаптації ветеранів, а саме створюються мережі реабілітаційних центрів, у яких надається допомога ветеранам з психологічними захворюваннями, отриманими внаслідок перебування у зонах бойових дій. У цілому реалізація соціального захисту ветеранів США сприяє високій популярності та перспективності служби в збройних силах США [9].

Не менш ефективна система соціального захисту військовослужбовців функціонує у Великобританії, яка формувалася за роки багатовікової історії. Уряд Великобританії проводить заходи щодо підтримки популярності та престижу військової служби з метою залучення добровольців до укладання контрактів. Виконавчим державним органом, який відповідає за пенсійне та соціальне забезпечення ветеранів і членів їх сімей, є Міністерство оборони, а саме – підрозділ ветеранів Великобританії. Основна його функція – підтримка та допомога ветеранам, надання пенсійного забезпечення та компенсацій. До складу підрозділу входить Служба захисту ветеранів, яка надає підтримку ветеранам. Крім Міністерства оборони, наданням соціального захисту ветеранам займаються Міністерство охорони здоров'я, Міністерство освіти та громадські організації [10].

Основні пільги ветеранам надаються в рамках таких соціальних програм: програми компенсації військовослужбовцям, програми пенсійного забезпечення інвалідів війни, програми пенсійного забезпечення вдів та вдівців військовослужбовців, які загинули на війні, програми пенсійного забезпечення учасників бойових дій. Відповідно до програми компенсації військовослужбовцям

Великобританії надається компенсація за будь-яку травму, хворобу або смерть унаслідок військової служби. Відповідно до програми пенсійного забезпечення учасників бойових дій компенсація надається за будь-яку травму, хворобу або смерть унаслідок участі в бойових діях. Відповідно до програми пенсійного забезпечення вдів та вдівців передбачається виплата коштів удовам і вдівцям військовослужбовців, які загинули в ході бойових дій, перебуваючи на службі в збройних силах [11].

На відміну від США, Міністерство оборони Великобританії немає підрозділів, які займаються професійною перепідготовкою військовослужбовців, звільнених у запас чи відставку. Для цього запроваджена Державна система перепідготовки кадрів, що входить до складу Міністерства освіти Великобританії. Також вагому роль у цьому та інших питаннях забезпечення військовослужбовців відіграють громадські організації. Велику увагу Міністерство оборони Великобританії приділяє вирішенню житлових питань ветеранів, надаючи пільгові умови на покупку власного житла після звільнення зі служби. Також ветеран і члени сім'ї мають право на безкоштовне медичне обслуговування, безоплатне забезпечення в деяких випадках медикаментами та санаторно-курортне лікування (у разі інвалідності тощо) [12].

Міжнародні механізми формування й реалізації політики соціального захисту ветеранів весь час оновлюються й змінюються. Втім існує низка спільних рис політик розвинених країн щодо соціального захисту ветеранів, а саме: наявність специфічного виконавчого органу; ефективна інформаційна система, високий рівень комунікацій і зворотного зв'язку; наявність механізмів соціального й медичного страхування; високий рівень матеріальної (грошові виплати, пенсійне забезпечення, позики тощо) і нематеріальної (медичної, психологічної реабілітації та соціальної адаптації) підтримки. Також слід зазначити, що в багатьох зарубіжних країнах велику увагу приділяють іміджу й престижу військової служби [13].

ВИСНОВКИ

Опрацювання досвіду США та Великобританії з формування системи соціального захисту ветеранів (учасників бойових дій) дозволяє визначити основні суб'єкти реалізації соціальної політики та основні напрями їх діяльності, щодо соціального забезпечення ветеранів війни в цих країнах. Установлено, що зазначені країни застосовують ефективні нормативно-правові, організаційні, фінансові, інформаційні, комунікативні та інші механізми реалізації політики соціального захисту. Особливу увагу уряди країн приділяють формуванню престижності військової служби, поваги до армії з боку населення, належному забезпеченню соціально-економічних прав і гарантій учасникам і ветеранам бойових дій, їх медичній реабілітації, соціальній і професійній адаптації, поліпшенню житлових умов. Взагалі військове законодавство та пільгове забезпечення постійно оновлюється

відповідно до викликів сучасності та потреб ветеранів. Варто відмітити високий рівень ефективності механізмів реалізації політики соціального захисту США та Великобританії, перевагою цих механізмів є налагодженість комунікацій і результативність заходів соціального захисту учасників бойових дій, що дає змогу ветеранам бути обізнаними щодо гарантованого їх державного забезпечення.

Соціальна політика захисту громадян та незахищених верств населення є одним із пріоритетних завдань публічної політики держави. Ветерани війни сьогодні належать до осіб, які потребують додаткової опіки та пільгових умов із боку держави на законодавчому, фінансовому й соціальному рівнях. Визначенню соціальної політики присвячено чимало праць сучасних дослідників. Соціальна політика держави розуміється як здійснення різноманітних заходів із боку держави та організацій, що спрямовані на підвищення добробуту й соціального рівня населення, а точніше, незахищених його верств. Можна зробити висновок, що стратегічний рівень відновлення України має передбачити ряд комплексних рішень, спрямованих на вдосконалення системи державної підтримки ветеранів, її модернізацію та вирішення питання доступності та прозорості під час отримання гарантованих пільг та послуг. Нині в Україні активно публікуються матеріали, які стосуються програм підтримки ветеранів, зокрема їх соціального аспекту в інших країнах. Крім того, сприяння закріпленню суспільної поваги до ветеранів та державна підтримка ветеранів повинна перейти від пільг до послуг, які забезпечували б реінтеграцію та збільшення добробуту ветерана, а також забезпечити участь родини ветерана в процесі реінтеграції до мирного життя. Вивчення практик соціального захисту ветеранів даних держав доводить можливість застосування окремих напрацювань в Україні. Основними для вдосконалення державної політики соціального захисту ветеранів на сьогодні залишається: необхідність запровадження дієвої системи звітності й інформування; налагодження комунікативної взаємодії між органами влади та інститутами громадянського суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Воробйова Г. В. Актуальні проблеми міжнародних відносин та безпеки. *Актуальні проблеми політики*. 2021. Вип. 68. URL: http://app.nuoua.od.ua/archive/68_2021/16.pdf
- [2] Аналітичний звіт. Стан виконання бюджетних програм з питань соціального захисту учасників війни України проти російської агресії. *Юридична сотня*. URL: <https://legal100.org.ua/wpcontent/uploads/2018/06/budjetu-2018.pdf>
- [3] Гордієнко Є. П. Зарубіжний досвід в організації системи соціального захисту учасників бойових дій. *Теорія і практика публічного управління та адміністрування у XXI сторіччі* : матеріали I Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 30 листоп. 2018 р.). URL: <http://academy.gov.ua/pages/dop/198/files/9e0c6916-89d9-4e68-bae07122d804a470.pdf>
- [4] Про Річну національну програму під егідою Комісії Україна – НАТО на 2019 рік : Указ Президента від 10.04.2019 № 117/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/117/2019#Text>

- [5] Стратегія Міжнародної організації праці. Соціальне забезпечення для всіх: розбудова мінімальних рівнів соціального захисту та всеосяжних систем соціального забезпечення: узагальнений виклад. Міжнародна організація праці, Бюро МОП для країн Центральної та Східної Європи. Будапешт: МОП, 2013. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---sro-budapest/documents/publication/wcms_233233.pdf
- [6] Official website of the U. S. Department of Veterans Affairs. URL: <https://www.va.gov/>
- [7] The Encyclopedia Americana. Complete in thirty volumes. New York, 1973. URL: <https://www.va.gov/>
- [8] Інформаційна довідка щодо функціонування у різних державах міністерств у справах ветеранів / Українська спілка ветеранів Афганістану. URL: <http://www.usva.org.ua>
- [9] Горбенко С. В., Хома В. В., Шпанчук Г. В. Досвід адаптації військовослужбовців до цивільного життя в США. *Збірник наукових праць Харківського університету Повітряних сил*. 2014. №2. С. 42–44.
- [10] Official website of Ministry of Defence United Kingdom. MOD National and Official Statistics by topic. URL: <https://www.gov.uk/government/publications/mod-national-and-officialstatistics-by-topic/mod-national-and-official-statistics-by-topic>
- [11] Official website Part of Ministry of Defence United Kingdom, Veterans UK. URL: <https://www.gov.uk/government/organisations/veterans-uk#content>
- [12] Functional Organization Manual. Description of Organization structure, missions, functions, task, and authorities. URL: <https://www.va.gov/FOM-5-Final-July-2019.pdf>
- [13] Гордієнко Є. П., Статівка Н. В. Особливості формування моделі активної політики соціального захисту учасників бойових дій в Україні. *Країні практики публічного управління: міжнародний досвід* : зб. тез Міжнар. наук. конф. (м. Рига, Латвія, 16–17 лип. 2021 р.). С. 59–61.

REFERENCES

- [1] Vorobyova, H. V. (2021). Actual problems of international relations and security. *Actual problems of politics*, 68. Retrieved from http://app.nuoua.od.ua/archive/68_2021/16.pdf
- [2] *Analytical report. The state of implementation of budget programs for social protection of participants in the war of Ukraine against Russian aggression. Legal hundred*. Retrieved from <https://legal100.org.ua/wpcontent/uploads/2018/06/budjetu-2018.pdf>
- [3] Gordienko, E. P. (2018, November 30). Foreign experience in the organization of the system of social protection of combatants. *Theory and practice of public management and administration in the 21st century*: materials of the First All-Ukrainian Science-Practice Conference. Kyiv. Retrieved from <http://academy.gov.ua/pages/dop/198/files/9e0c6916-89d9-4e68-bae07122d804a470.pdf>
- [4] About the Annual National Program under the auspices of the Ukraine-NATO Commission for 2019: Presidential Decree (2019, April). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/117/2019#Text>
- [5] Strategy of the International Labor Organization. Social Security for All: Building Minimum Levels of Social Protection and Comprehensive Social Security Systems: An Overview. International Labor Organization, ILO Bureau for the countries of Central and Eastern Europe. Budapest: ILO, 2013. Retrieved from https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---sro-budapest/documents/publication/wcms_233233.pdf

- [6] Official website of the U. S. Department of Veterans Affairs. Retrieved from <https://www.va.gov/>
- [7] *The Encyclopedia Americana. Complete in thirty volumes.* (1973). New York. Retrieved from <https://www.va.gov/>
- [8] *Information certificate on the functioning of ministries of veterans' affairs in different states.* Ukrainian Union of Veterans of Afghanistan. Retrieved from: <http://www.usva.org.ua>
- [9] Horbenko, S. V., Homa, V. V., & Shpanchuk, G. V. (2014). Experience of adaptation of servicemen to civilian life in the USA. *Collection of scientific works of Kharkiv Air Force University*, 2, 42–44.
- [10] Official website of the Ministry of Defense of the United Kingdom. MOD National and Official Statistics by topic. Retrieved from <https://www.gov.uk/government/publications/mod-national-and-officialstatistics-by-topic/mod-national-and-official-statistics-by-topic>
- [11] Official website Part of Ministry of Defense United Kingdom, Veterans UK. Retrieved from <https://www.gov.uk/government/organisations/veterans-uk#content>
- [12] Functional Organization Manual. Description of organizational structure, missions, functions, tasks, and authorities. Retrieved from <https://www.va.gov/FOM-5-Final-July-2019.pdf>
- [13] Gordienko, E. P., & Stativka, N. V. (2021, July). Peculiarities of forming a model of an active policy of social protection of combatants in Ukraine. *Best practices of public administration: international experience: coll. theses International of science conference.* (pp. 59–61). Riga, Latvia.

Євген Анатолійович Гетьман

Доктор юридичних наук, професор

Головний учений секретар

Член-кореспондент Національної академії правових наук України

Національна академія правових наук України

61024, вул. Пушкінська, 70, Харків, Україна

Yevhen A. Hetman

Doctor of Legal Science, Professor

Chief Scientific Secretary

Corresponding Member National Academy of Legal Sciences of Ukraine

National Academy of Legal Sciences of Ukraine

61024, 70 Pushkinska St., Kharkiv, Ukraine

Вікторія Ігорівна Швердіна

Кандидат юридичних наук

Старший науковий співробітник

Відділу правового регулювання структурно-технологічного розвитку економіки

Науково-дослідний інститут правового забезпечення інноваційного розвитку

Національної академії правових наук України

61002, вул. Чернишевська, 80, Харків, Україна

Victoria I. Sheverdina

Candidate of Law

Senior Research Associate

Department of legal regulation of structural and technological development of the economy

Scientific and Research Institute of Providing Legal Framework for the Innovative Development

61002, Kharkiv, 80 Chernyshevskya Str., Kharkiv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Гетьман Є. А., Шевердіна В. І. Формування системи соціального захисту ветеранів війни: досвід Сполучених Штатів Америки та Великобританії. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2024. Том 31. №2. С. 207–217.

Suggested Citation: Hetman, Ye.A., & Sheverdina, V. I. (2024). Formation of the System of Social Protection of War Veterans: the Experience of the United States of America and Great Britain. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 31(2), 207–217.

Стаття надійшла / Submitted: 17/04/2024

Доопрацьовано / Revised: 17/05/2024

Схвалено до друку / Accepted: 27/06/2024

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

УДК 343.21; 343.13

DOI: 10.31359/1993-0909-2024-31-2-218

Анатолій Федотович Волобуєв

*Кафедра кримінального процесу та криміналістики факультету №1
Донецький державний університет внутрішніх справ
Кропивницький, Україна*

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОСТУПОК: ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ

Анотація. *Стаття присвячена проблемним питанням упровадження у кримінальне й кримінальне процесуальне законодавство інституту кримінальних проступків. Метою дослідження було поставлено визначення недоліків у концептуальному забезпеченні запровадження інституту кримінальних проступків та визначення шляхів їх виправлення. Для досягнення мети було використано спектр методів наукового дослідження (діалектичний, історичний, логіко-семантичний аналіз, порівняльний, системний аналіз, методи формальної логіки, метод правового прогнозування). Вони застосовувалися для аналізу положень кримінального, кримінального процесуального права та законодавства про адміністративні правопорушення, що торкалися теми дослідження, наукових джерел і формулювання авторських висновків та пропозицій. Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що в 2018 році в Кримінальний кодекс України були внесені зміни, які концептуально відрізнялися від існуючої на той час системи кримінально-правових норм. У понятійний апарат було введено термін «кримінальний проступок», що обумовило необхідність істотного перегляду класифікації кримінальних правопорушень (попередньо вони всі називалися злочинами). Але цей процес відбувався у незвичайному порядку, а саме після використання поняття кримінального проступку в Кримінальному процесуальному кодексі України, прийнятому в 2012 році. Таким чином, необхідність зміни норм матеріального права була детермінована нормами процесуального права, покликаними бути лише формою реалізації кримінально-правових норм. Звісно такий порядок не міг не призвести до низки різного роду недоліків (формальне визначення поняття кримінальних проступків, відсутність критеріїв їх розмежування із злочинами та адміністративними правопорушеннями тощо). Мали місце неточності та суперечності й у формулюваннях приписів кримінального процесуального законодавства щодо розслідування кримінальних проступків у формі дізнання (спрощена форма досудового розслідування). У статті аналізуються проблемні питання з точки зору практики застосування правових норм щодо досудового розслідування кримінальних проступків. Зокрема, визначається зміст процесуальних дій дізнавача до внесення в Єдиний реєстр досудових розслідувань відомостей про кримінальний проступок: прийняття заяви та отримання пояснень; отри-*

мання речей і документів від потерпілої особи; проведення медичного освідування; вилучення речей і документів, що були безпосереднім предметом кримінального проступку; зняття інформації з камер відеоспостереження, автомобільних реєстраторів, смартфонів очевидців та інших технічних приладів і засобів; отримання висновку спеціаліста. Констатується невідкладність цих процесуальних дій дізнавача і звертається увага на суперечності в законодавчих приписах щодо їх реалізації, пропонується внесення змін до окремих процесуальних норм з метою їх оптимізації. Робиться висновок про необхідність концептуального вдосконалення інституту кримінальних проступків, визначаються напрямки такого вдосконалення.

Ключові слова: кримінальний проступок, Єдиний реєстр досудових розслідувань, дізнання, процесуальні дії, спрощене судове провадження.

Anatoly F. Volobuiev

Department of Criminal Procedure and of Criminalistics, Faculty No 1,
Donetsk State University of Internal Affairs,
Kropyvnytskyi, Ukraine

CRIMINAL MISDEMEANOR: PROBLEM ISSUES OF THEORY AND PRACTICE

Abstract. *The article is devoted to the problematic issues of introducing the institute of criminal misdemeanors into criminal and criminal procedural legislation. The purpose of the study was to determine the shortcomings in the conceptual provision of the introduction of the institute of criminal offenses and to determine the ways of their correction. To achieve the goal, a range of scientific research methods were used (dialectical, historical, logico-semantic analysis, comparative, systemic analysis, methods of formal logic, method of legal forecasting). They were used to analyze the provisions of criminal, criminal procedural law and legislation on administrative offenses that touched on the topic of research, scientific sources and the formulation of author's conclusions and proposals. The relevance of the research topic is due to the fact that in 2018, changes were made to the Criminal Code of Ukraine, which were conceptually different from the system of criminal law norms that existed at that time. The term «criminal misdemeanor» was introduced into the conceptual apparatus, which necessitated a significant revision of the classification of criminal offenses (previously they were all called crimes). But this process took place in an unusual order, namely after the use of the concept of a criminal misdemeanor in the Criminal Procedure Code of Ukraine, adopted in 2012. Thus, the need to change the norms of substantive law was determined by the norms of procedural law, designed to be only a form of implementation of criminal law norms. Of course, such an order could not fail to lead to a number of various shortcomings (formal definition of the concept of criminal misdemeanors, lack of criteria for distinguishing them from crimes and administrative offenses, etc.). There were inaccuracies and contradictions in the wording of the prescriptions of the criminal procedural legislation regarding the investigation of criminal misdemeanors in the form of inquiry (simplified form of pre-trial investigation). The article analyzes problematic issues from the*

point of view of the practice of applying legal norms regarding pretrial investigation of criminal misdemeanors. In particular, the content of the investigator's procedural actions before entering information about a criminal misdemeanor into the Unified Register of Pretrial Investigations is determined: accepting a statement and receiving explanations; receiving things and documents from the victim; conducting a medical examination; seizure of things and documents that were the direct subject of a criminal offense; removal of information from video surveillance cameras, car recorders, smartphones of eyewitnesses and other technical devices and means; obtaining a specialist's opinion. The urgency of these procedural actions of the inquirer is noted and attention is drawn to contradictions in the legislative prescriptions regarding their implementation, it is proposed to make changes to certain procedural norms in order to optimize them. A conclusion is made about the need for conceptual improvement of the institute of criminal misdemeanors, the directions of such improvement are determined.

Key words: *criminal misdemeanor, Unified register of pre-trial investigations, inquiries, procedural actions, simplified court proceedings.*

ВСТУП

Інститут кримінального проступку з'явився в українському законодавстві досить незвичайним шляхом. Уперше категорія «кримінальний проступок» була текстово закріплена у початковій редакції КПК України 2012 року (далі – КПКУ) при відсутності такого поняття в чинному на той час Кримінальному кодексі України (далі – КУ). Очевидно мотивом такої законодавчої новели була гуманізація кримінальної відповідальності, але є підстави вважати, що була ще одна мета, яка полягала у вирішенні гострої процесуальної проблеми – надзвичайного перевантаження органів досудового розслідування. Фактично відразу після практичної реалізації положень нового КПКУ почало стрімко зростати навантаження на слідчих і досягло неймовірних величин – навантаження на одного слідчого більше 1000 кримінальних проваджень не було рідкістю.

Видається, що виникнення проблеми перевантаження слідчих було зумовлено скасуванням раніше існуючого процесуального інституту дослідчої перевірки. Відповідно до нього слідчий для встановлення підстав для початку досудового розслідування мав право протягом 3–10 днів провести перевірку заяви (повідомлення) про злочин і при встановленні таких підстав своє постановою порушити кримінальну справу, прийнявши її до свого провадження, або відмовити в її порушенні. Такі рішення слідчого контролювалися прокуратурою, що було одним із актуальних напрямків її діяльності. Натомість КПКУ 2012 року містив жорсткий припис про зобов'язання органу досудового розслідування невідкладно, але не пізніше 24 годин після подання заяви, повідомлення про вчинений злочин, внести ці відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань (далі – ЄРДР) і розпочати розслідування. До внесення вказаних відомостей в ЄРДР слідчому дозволялося в невідкладних випадках провести тільки огляд місця події, відомості повинні бути внесені невідкладно після завершення огляду (ст. 214 КПКУ). Таким чином, на слідчого покладался обов'язок проводити досудове розслідуван-

ня за кожним зверненням про вчинення того чи іншого правопорушення, які не завжди мали ознаки кримінального вчинку (поряд з кримінальними це могли бути адміністративні правопорушення, невиконання договірних зобов'язань та ін.). Таким чином, поряд із значною кількістю злочинів невеликої тяжкості органи досудового розслідування змушені були займатися й розглядом некримінальних правопорушень, щодо яких після проведення слідчих (розшукових) дій потрібно було приймати рішення про закриття кримінальних проваджень. На це витрачався значний час і швидко почав назрівати колапс у досудовому розслідуванні. Тому, як видається, для усунення цієї небезпеки (фактично вона виникла в перші роки після прийняття КПКУ 2012 року) почали готуватися зміни до кримінального й кримінального процесуального законодавства, основною метою якого стало впровадження інституту кримінальних проступків [1].

Метою статті є визначення недоліків у концептуальному забезпеченні запровадження інституту кримінальних проступків та визначення шляхів їх вивчення.

1. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Вихідним положенням на всіх етапах підготовки статті було усвідомлення того, що проблематика впровадження у кримінальне й кримінальне процесуальне законодавство інституту кримінальних проступків стосується не тільки цих галузей права, а й законодавства про адміністративні правопорушення. У зв'язку з цим використовувався постулат, що результативність і переконливість будь-якого юридичного дослідження, в тому числі підготовка наукової статті, безумовно значною мірою залежить від використаних методів наукового пізнання.

При вирішенні проблеми співвідношення теоретичного (концептуального) в правовому інституті кримінальних проступків та його практичної реалізації в кримінальному провадженні нагальним було окреслення меж наукового пошуку й використання комплексу загальнонаукових і спеціальних методів наукового пізнання. Зокрема, використання діалектичного та історичного методів пізнання дозволяло визначити тенденцію в еволюції наукових поглядів щодо предмету дослідження, формулювання й практичну реалізацію теоретичних положень стосовно кримінальних проступків, тлумачення яких було новим у науці кримінального права та істотним чином відрізнялося від існуючої системи кримінально-правових норм. Потрібно було визначити передумови зародження ідеї використання поняття кримінальних проступків для гуманізації кримінального законодавства й спрощення досудового розслідування, судового провадження, а відтак і підвищення ефективності кримінального судочинства взагалі. У зв'язку з цим важливим було й визначення факторів, які детермінували процес формулювання відповідних теоретичних положень і процесуальних приписів щодо їх практичної реалізації в кримінальному провадженні на стадіях досудового розслідування та судового провадження.

У процесі підготовки статті використовувався й метод логіко-семантичного аналізу для з'ясування змісту понять «кримінальний проступок», «злочин», «адміністративне правопорушення». Важливим було усвідомлення того, що визначення спільних рис у тлумачення вказаних категорій та їх розмежування потребує використання й порівняльного методу. Цей метод також застосовувався й при аналізі трансформації законодавства України, що торкалося впровадження інституту кримінальних проступків, формулюванні процесуальних приписів щодо способів збирання доказів, їх джерел, особливостей повідомлення про підозру, строків дізнання тощо.

Для аналізу поняття кримінальних проступків та особливостей їх досудового розслідування, а також співвідношення спрощеного провадження із загальними правилами кримінального процесу застосовувався метод системного аналізу, що надавало можливість визначити їх взаємні зв'язки. Саме визначення таких зв'язків слугує основою для пропозицій щодо вдосконалення правового регулювання досудового розслідування кримінальних проступків з наступним спрощенням і судового провадження у справах даної категорії.

Також використовувалися й методи формальної логіки (аналіз, синтез, індукція, дедукція, абстрагування) на всіх етапах підготовки статті, зокрема при опрацюванні нормативно-правових актів, наукових публікацій, вивченні судових рішень у справах про кримінальні проступки, визначенні змісту понятійно-категорійного апарату в межах предмета дослідження, формулюванні висновків і пропозицій за темою дослідження. Ці методи застосовувалися також при формулюванні висновків, визначенні напрямків подальших досліджень проблематики належного теоретичного забезпечення інституту кримінальних проступків та практичної реалізації процесуальних приписів. У зв'язку із цим використовувався й метод правового прогнозування, що надавало можливість визначити наслідки від реалізації тих чи інших приписів, пропозицій і рекомендацій. Це було важливим для визначення й обґрунтування напрямків подальших наукових пошуків для оптимізації правового регулювання відносин, що складаються під час спрощеного кримінального провадження щодо кримінальних проступків.

При проведенні дослідження аналізувалися норми кримінального законодавства, що стосувалися предмету дослідження (зокрема, статті 11, 12, 125, 126, 126–1, 185, 190 ККУ), а також положення ст. 214 КПКУ стосовно можливості проведення процесуальних дій дізнавачем до внесення в ЄРДР відомості про кримінальний проступок, а також інші норми, що визначають особливості досудового розслідування кримінальних проступків (Глава 25 КПКУ). Також вивчалися Закони України та їх проекти, які торкалися запровадження інституту кримінальних проступків, зокрема: «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реалізації положень Кримінального процесуального кодексу України» (проект) № 4712 від 16.04.2014; «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій криміналь-

них правопорушень» від 22.11.2018 №2617-VIII; «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за окремі правопорушення у сфері безпеки дорожнього руху» від 16.02.2021 №1231-IX; «Кримінальний кодекс України» (контрольний текст проєкту станом на 05.02.2024). Як видається, це забезпечило належну нормативно-правову обґрунтованість проведеного дослідження та сформульованих висновків і пропозицій.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

У науковому юридичному середовищі запропоновані зміни законодавства щодо впровадження інституту кримінального проступку викликали гостру критику як з формальної, так і змістовної точок зору. Так, фахівцями в галузі кримінального права зверталася увага на те що помилковим є прагнення реалізувати в кримінальному законодавстві положення КПКУ 2012 року, тобто закону, який вирішує суто процедурні питання щодо застосування норм матеріального права. Адже все повинно було б відбуватися навпаки, тим більше, що запропоновані новели мали концептуальний характер. З урахуванням того, що вони концептуально відрізнялися від існуючої системи кримінально-правових норм, це могло призвести до втрати стабільності у сфері кримінально-правового регулювання. І така небезпека була реальною, оскільки серед запропонованих новел існує велика кількість не до кінця вивірених, іноді відверто помилкових положень щодо кримінальної відповідальності [2, с. 122–124]. Зверталася увага й на невирішеність питання про сутнісну відмінність кримінального проступку від злочину й адміністративного правопорушення, що має істотне значення для застосування норм кримінального права [2, с. 126–127].

Водночас не дивлячись на суттєві зауваження концептуального характеру в 2018 році інститут кримінального проступку окремим Законом України було запроваджено в ККУ, у зв'язку з чим кримінальні правопорушення були класифіковані на кримінальні проступки й злочини [3]. Кримінальний проступок визначається як передбачене ККУ діяння (дія чи бездіяльність), за вчинення якого передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або інше покарання, не пов'язане з позбавленням волі (ч. 2 ст. 12 ККУ). Тобто визначення є суто формальним з відсиланням до норм Особливої частини ККУ. Злочини поділяються на нетяжкі, тяжкі та особливо тяжкі (ч. 3–7 ст. 12 ККУ). Таким чином, поняттям кримінального проступку фактично були позначені діяння, щодо яких раніше використовувалося поняття «злочини невеликої тяжкості».

Цим же Законом були внесені зміни й у КПКУ, зокрема з'явилися норми, які були покликані спростити не тільки досудове розслідування кримінальних проступків, а також і судове провадження (розгляд обвинувального акта в спрощеному провадженні без проведення судового розгляду в судовому засіданні). На мій погляд, це досить сильно наближає провадження щодо кримінальних проступків

до проваджень про адміністративні правопорушення. Але аналіз зазначених норм КПКУ надає підстави для визначення проблемних питань у їх застосуванні. Перш за все, потрібно підкреслити, що метою спрощеної форми досудового розслідування й спрощеного судового провадження вбачається розвантаження слідчого апарату і судів, скорочення часу проваджень щодо кримінальних правопорушень, які не мають значної суспільної небезпечності. Як видається, саме з цією метою законодавець цілком логічно передбачив для дізнання досить широкий перелік процесуальних дій, які дозволяється проводити до внесення відомостей до ЄРДР і результати яких відповідно до статей 298–1, 298–3 КПКУ визнаються процесуальними джерелами доказів. Так, якщо слідчому дозволяється в невідкладних випадках до внесення відомостей до ЄРДР провести тільки огляд місця події, то дізнавач для з'ясування обставин вчинення кримінального проступку до внесення відомостей до ЄРДР окрім огляду місця події має право:

- 1) відібрати пояснення;
- 2) провести медичне освідування;
- 3) отримати висновок спеціаліста і зняти показання технічних приладів і технічних засобів, що мають функції фото- і кінозйомки, відеозапису, чи засобів фото- і кінозйомки, відеозапису;
- 4) вилучити знаряддя й засоби вчинення кримінального проступку, речі й документи, що є безпосереднім предметом кримінального проступку, або які виявлені під час затримання особи, особистого огляду або огляду речей (ч. 3 ст. 214 КПКУ).

З практичної точки зору реалізація таких дій передбачає наступний обсяг процесуальної роботи дізнавача.

1. Прийняття заяви та отримання пояснення від потерпілого про обставини кримінального проступку, наявність свідків та інших джерел доказів. Протокол прийняття заяви й отримання пояснення від потерпілого повинен містити такий обсяг відомостей, який дозволяє попередньо кваліфікувати заявлене правопорушення саме як кримінальний проступок. Наприклад, при зверненні потерпілої особи із заявою про заподіяння побоїв (ч. 1 ст. 126 ККУ) потрібно встановити не тільки характер насильства, але отримати й відомості про винну особу та взаємини з нею для відмежування від домашнього насильства (ст. 126–1 ККУ), яке є злочином.

2. Отримання від потерпілої особи речей і документів, які мають значення для кримінального провадження (наприклад, тих, що торкаються предмета кримінального проступку). Протокол повинен містити опис отриманих об'єктів в обсязі, необхідному для вирішення завдань, обумовлених предметом доказування. Наприклад, при заяві про викрадення мобільного телефону (ч. 1 ст. 185 ККУ) або заволодіння ним шляхом обману (ч. 1 ст. 190 ККУ) такими речами можуть бути частини пристрою (блок живлення), а також пакувальна коробка, чек магазину тощо. Вказані речі й документи можуть бути використані для встановлення розміру шкоди, заподіяної потерпілій особі.

3. *Отримання пояснень свідків, на яких указала потерпіла особа.* Такі пояснення стосуються обставин вчинення кримінального проступку й мають на меті підтвердження, уточнення чи спростування повідомлених відомостей.

4. *Проведення медичного освідування потерпілої особи з метою виявлення тілесних ушкоджень, їх характеру й локалізації, що фіксується в акті (довідці) про медичне освідування.* Ці відомості потрібні для попередньої кваліфікації кримінального проступку, наприклад, за ст. 125 ККУ та відмежуванні його від інших кримінальних правопорушень проти здоров'я особи, які мають статус злочинів. Видається доцільним складання дізнавачем протоколу отримання акту (довідки) про медичне освідування.

Медичне освідування може бути проведено й стосовно особи, яка була затримана за підозрою у вчиненні кримінального проступку і, наприклад, має ознаки алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння. Звертає на себе увагу, що ч. 2 ст. 298–2 КПКУ містить указівку на обов'язкове проведення медичного освідування особи, яка вчинила кримінальний проступок, передбачений ст. 286–1 ККУ, з ознаками перебування у стані такого сп'яніння. Наразі це положення є ознакою прояву «неуважності» законодавця до інституту кримінальних проступків, адже відповідно до Закону України від 16.02.2021 № 1231-IX [4] ст. 286–1 ККУ, яка передбачала кримінальну відповідальність за керування транспортними засобами в стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції (кримінальний проступок), була замінена. Оновлена ст. 286–1 ККУ передбачає «кваліфіковану» відповідальність за порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами в стані сп'яніння (за злочини), що передбачає проведення не дізнання, а досудового слідства.

5. *Вилучення речей і документів, що були безпосереднім предметом кримінального проступку та були виявлені під час затримання в порядку ст. 298–2 КПКУ підозрюваної особи.* Слід зазначити, що затримання підозрюваного у вчиненні кримінального проступку, заправило, здійснюється не дізнавачем, а офіцером патрульної, кримінальної або дільничної служб поліції (уповноважена службова особа), який був викликаний у зв'язку з кримінальним правопорушенням. Протокол окрім обставин затримання повинен містити відомості про результати особистого обшуку й передається в орган дізнання для вирішення питання про внесення відомостей до ЄРДР і початок досудового розслідування. Вилучені під час обшуку затриманої особи речі й документи визнаються речовими доказами, про що дізнавачем виноситься відповідна постанова, та приєднуються до матеріалів дізнання (ч. 2 ст. 298–3 КПКУ).

6. *Зняття інформації з камер відеоспостереження, автомобільних реєстраторів, смартфонів очевидців (якщо такі встановлені) та інших технічних приладів і засобів, що мають аналогічну функцію фіксації.* Ця процесуальна дія дізнавача включає в себе пошук указаних технічних засобів, опитування їх власни-

ків, огляд (перегляд) даних, що містяться в/на технічному носії інформації. Отримані відомості відображаються у відповідному протоколі у формі, придатній для сприйняття їх змісту (за допомогою електронних засобів, фотозйомки, відеозапису, зйомки та/або відеозапису екрана тощо або у паперовій формі).

Потрібно звернути увагу, що законодавець при визначенні змісту вказаної процесуальної дії (ч. 3 ст. 214 КПКУ) використав дещо невдале поняття «зняття показань», оскільки показання, як джерело доказів, у ст. 95 КПКУ визначаються як відомості, що надаються в усній або письмовій формі під час допиту. Більш логічно виваженим було б використання понять «інформації», «даних», що використовуються в нормах, які регулюють отримання аналогічних відомостей при проведенні обшуку (ч. 6 ст. 236 КПКУ), огляду (частини 1, 2 ст. 237 КПКУ) та окремих негласних слідчих (розшукових) дій (статті 263–266 КПКУ).

7. Отримання висновку спеціаліста. Така процесуальна дія, як видається, покликана була замінити собою проведення судової експертизи, яка, заправило, потребує значних витрат часу. У зв'язку з цим є доречним звернути увагу, що медичне освідування є нічим іншим як заміщенням судово-медичної експертизи попереднім медичним обстеженням особи, результати якого фіксуються у довідці (акті) відповідного спеціаліста. Є підстави припускати, що під отриманням висновку спеціаліста розуміється проведення попереднього дослідження (експрес-аналізу) певного об'єкта для отримання відповідей на питання дізнавача, які мають юридичне значення, зокрема для попередньої кримінально-правової кваліфікації кримінального правопорушення. З цим тлумаченням узгоджується припис, відповідно до якого при врученні повідомлення про підозру особа інформується про результати медичного освідування та висновку спеціаліста, а у разі незгоди з їх результатами вона має право протягом сорока восьми годин звернутися з клопотанням про проведення експертизи (ч. 2 ст. 298–4 КПКУ).

Такими попередніми дослідженнями спеціаліста під час розслідування кримінальних проступків може бути участь відповідного спеціаліста в оцінці інформації, знятої з технічних приладів і засобів. Також звернення дізнавача до спеціаліста може мати місце при визначенні розміру завданої матеріальної шкоди потерпілому у справах про крадіжку (ч. 1 ст. 185 ККУ) або шахрайство (ч. 1 ст. 190 ККУ) шляхом вивчення (аналізу) речей і документів, вилучених у потерпілого чи підозрюваного. Це узгоджується із статусом спеціаліста під час досудового розслідування й судового розгляду, якою є особа, що володіє спеціальними знаннями та навичками і може надавати консультації, пояснення, довідки та висновки з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок. Спеціаліст залучається сторонами кримінального провадження під час досудового розслідування і судом під час судового розгляду для надання безпосередньої технічної допомоги, а також для надання висновків, зокрема у справах про кримінальні проступки (ст. 71 КПКУ).

Видається доцільним, як і при медичному освідуванні, складання дізнавачем протоколу отримання висновку спеціаліста, але викликає здивування припис, що міститься в ст. 300 КПКУ, де зазначається, що висновок спеціаліста має відповідати вимогам до висновку експерта. Тобто законодавець зобов'язав спеціаліста у справах про кримінальні проступки (а відтак це стосується й дізнавача) при складанні висновку дотримуватися вимог, що викладені у статтях 101–102 КПКУ. Але ж це означає, що спеціаліст для дотримання вказаних вимог повинен провести повноцінне експертне дослідження, що явно суперечить закладеній ідеї спрощення процедури використання спеціальних знань. На мій погляд, вказана суперечність повинна бути усунена на користь ідеї спрощення досудового розслідування кримінальних проступків тим більше, що є запобіжник, закладений в ч. 2 ст. 298–4 КПКУ. У зв'язку з цим не можна погодитися з пропозицією групи авторів, які ґрунтуючись на схожих обставинах, пропонують надати право дізнавачу замість отримання висновку спеціаліста до внесення відомостей про кримінальний проступок до ЄРДР отримувати висновок експерта, тобто йдеться про проведення судової експертизи до відкриття кримінального провадження [5, с. 176]. Вирішення вказаного проблемного питання бачиться в іншому – у виключенні в ст. 300 КПКУ формулювання щодо висновку спеціаліста «має відповідати вимогам до висновку експерта» і заміни його формулюванням «що є попереднім дослідженням». Це дасть змогу зменшити навантаження як на органи дізнання, так і на експертні заклади.

Видається очевидним, що наведені процесуальні дії дізнавача мають характер невідкладності, а їх своєчасне проведення є шляхом до спрощення досудового розслідування і судового провадження щодо кримінальних проступків. Саме це зближує кримінальне провадження щодо проступків з адміністративним провадженням. Але проблема полягає у тому, що законодавець при внесенні змін до ст. 214 КПКУ у зв'язку із запровадженням інституту кримінальних проступків залишив раніше існуючий припис щодо часу внесення відомостей до ЄРДР – не пізніше 24 годин (один робочий день дізнавача). З огляду на викладений обсяг процесуальних дій, їх проведення у зазначений час є просто неможливим. Вирішення даної проблеми бачиться у внесенні змін до ч. 3 ст. 214 КПКУ, яку пропонується викласти з формулюванням, яке стосується кримінальних проступків: «Для з'ясування обставин вчинення кримінального проступку, про який були отримані відомості, не пізніше 72 годин до внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань дізнавачем може бути: ...» і далі перелік процесуальних дій за чинним текстом.

Як видається, результатів проведення розглянутих вище процесуальних дій дізнавача буде достатнім для формулювання підозри (чи прийняття іншого рішення), після чого отримані відомості вносяться до ЄРДР, складається повідомлення про підозру й вручається особі з наступним проведенням слідчих (розшукових) дій, якщо в них виникає потреба. Це цілком узгоджується з приписом ч. 1 ст. 301

КПКУ щодо особливостей закінчення дізнання, відповідно до яких дізнавач зобов'язаний у найкоротший строк, але не пізніше сімдесяти двох годин з моменту затримання особи в порядку, передбаченому ч. 4 ст. 298–2 КПКУ подати прокурору всі зібрані матеріали дізнання разом із повідомленням про підозру, про що невідкладно письмово повідомляє підозрюваного, його захисника, законного представника, потерпілого.

Потрібно підкреслити, що згідно чинного законодавства строки дізнання суттєво залежать від реагування особи на вручену їй підозру у вчиненні кримінального проступку. Так, дізнання повинно бути закінчене протягом двадцяти діб, якщо підозрюваний не визнає вину або існує необхідність проведення додаткових слідчих (розшукових) дій, або вчинення кримінального проступку неповнолітнім (п. 2 ч. 3 ст. 219 КПКУ). Дізнання повинно бути закінчене протягом одного місяця, якщо підозрюваний не погодився з результатами медичного освідування або висновком спеціаліста і заявив клопотання про проведення експертизи (п. 3 ч. 3 ст. 219 КПКУ). Наведені положення дають підстави для умовиводу, що визнання чи невизнання вини підозрюваним залежить від очевидності (наявності свідків, речових доказів, документів) чи неочевидності кримінального проступку, що залежить, перш за все, від результатів невідкладних процесуальних дій дізнавача до внесення відомостей в ЄРДР.

Заради справедливого вирішення цієї проблеми потрібно звернути увагу й на існування іншої оцінки повноважень дізнавача на отримання доказів до внесення відомостей про кримінальний проступок до ЄРДР. Так, окремі представники адвокатського середовища вважають, що таке спрощення кримінального провадження може призвести до деяких ускладнень для сторони захисту в частині обґрунтування в суді клопотань про визнання певних доказів недопустимими в разі їх отримання з порушенням закону. Зокрема, автори з боку сторони захисту апріорі підозрюють сторону обвинувачення в здійсненні психологічного тиску на особу майбутнього підозрюваного під час проведення дізнавачем указаної категорії процесуальних дій при відсутності захисника [6]. У зв'язку з цим потрібно звернути увагу шановних авторів на те, що існує запобіжник для такого негативного прояву у вигляді припису п. 1 ч. 3 ст. 302 КПКУ. Згідно нього при поданні обвинувального акта до суду разом з клопотанням про його розгляд у спрощеному провадженні прокурором повинна бути додана *письмова заява підозрюваного, складена в присутності захисника (виділено мною А. В.)* щодо беззаперечного визнання своєї винуватості, згоди зі встановленими досудовим розслідуванням обставинами, ознайомлення з обмеженням права апеляційного оскарження та згоди з розглядом обвинувального акта в спрощеному провадженні. Таким чином, забезпечується достатній контроль з боку захисника за дотриманням прав підозрюваного.

Але тут забуваються права потерпілого, який, як ніхто інший, зацікавлений у швидкому відновленні його порушених прав, але навряд чи буде залучати ад-

воката в справах про кримінальні проступки. Зважаючи на те, що кримінальний проступок є правопорушенням з незначною суспільною небезпечністю й нерідко вчиняється зловмисником стосовно знайомої йому особи (побої, легке тілесне ушкодження, крадіжка, шахрайство тощо), то, як видається, ефективним засобом владнання кримінально-правового конфлікту є укладання угоди про примирення між потерпілим та підозрюваним (ч. 1 ст. 469 КПКУ)¹. Угода про примирення (мирова угода) є добровільною угодою між потерпілим і підозрюваним чи обвинуваченим, в якій визначаються умови відповідальності підозрюваного або обвинуваченого при вчиненні ним дій, спрямованих на відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, а також дій не пов'язаних з відшкодуванням шкоди, які підозрюваний чи обвинувачений зобов'язані вчинити на користь потерпілого. Є всі підстави погодитися з думкою В. Д. Гвоздецького й А. О. Ляша, що мирова угода є позасудовою процедурою врегулювання конфлікту (спору) шляхом переговорів сторін конфлікту (спору) за допомогою одного або декількох медіаторів [7, с. 4]. Роль таких медіаторів можуть відігравати адвокати, залучені сторонами. Як відзначається у суддівському середовищі, застосування інституту угоди має на меті скоротити та спростити процедуру кримінальних проваджень, зменшити строки перебування осіб під вартою, заощадити ресурси та час, що витрачаються на розгляд справ, а також позасудове вирішення конфліктних ситуацій, зменшити навантаження на органи досудового розслідування та суд [8]. Важливим є те, що мирова угода може бути укладена в будь-який момент після повідомлення особі про підозру як за ініціативою потерпілої особи, так і за ініціативою підозрюваного (за загальним правилом), що дізнавач зобов'язаний роз'яснювати вказаним учасникам кримінального провадження. Як видається, мирова угода є оптимальним шляхом закінчення досудового розслідування кримінальних проступків при умові невідкладного проведення процесуальних дій до внесення відомостей в ЄРДР, результати яких будуть свідчити про очевидність вчинення кримінального правопорушення. Цей ефект, як правило, нівелюється при більших строках проведення дізнання, протягом яких підозрюваний може прийняти рішення не визнавати вину, яка, на його погляд, не є очевидною.

На даний час існує й інша проблема в забезпеченні ефективного розслідування кримінальних проступків, яка проявляється в розробленні методик розслідування окремих видів кримінальних проступків. Вона полягає у механічному перенесенні методичних положень і рекомендацій з методики розслідування відповідних злочинів, коли акцент робиться на проведенні слідчих (розшукових) дій, при ігноруванні особливостей проведення процесуальних дій дізнавачем до внесення відомостей в ЄРДР [9, с. 270; 10, с. 60, 186]. Такий підхід видається помилковим,

¹ Потрібно звернути увагу ще на одну непослідовність законодавця в процесі впровадження інституту кримінального проступку, що за логікою вимагало розширення переліку кримінальних правопорушень, віднесених до категорії приватного обвинувачення. Але відповідних змін у ст. 477 КПКУ у зв'язку з цим внесено не було.

адже ключовою методичною відмінністю розслідування кримінальних проступків є саме можливість проведення процесуальних дій до внесення відомостей до ЄРДР, зміст яких і повинен детально розглядатися стосовно конкретного виду кримінальних проступків.

ВИСНОВКИ

Якщо головною ідеєю щодо запровадження інституту кримінальних проступків дійсно є гуманізація кримінального законодавства й спрощення досудового розслідування і судового провадження, усунення тяганини для громадян, а відтак і підвищення ефективності кримінального судочинства взагалі, то на даний час конче потрібним є суттєве доопрацювання цього інституту за двома напрямками. Перший – це концептуальне визначення сутності кримінального проступку за рівнем його суспільної небезпечності (шкоди), виду і міри покарання, розроблення з цих позицій критеріїв його відмежування, з одного боку, від злочинів, а з іншого – від адміністративних правопорушень, близьких за своїми елементами до складу аналогічних кримінальних правопорушень. Так, за чинним законодавством за вчинення кримінального проступку передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або інше покарання, не пов'язане з позбавленням волі. Водночас за адміністративне правопорушення може бути призначене стягнення (покарання) у виді адміністративного арешту на строк до п'ятнадцяти діб (ст. 32 КУпАП), яке полягає у триманні правопорушника в ізоляції від суспільства, тобто фактично є позбавленням волі. Проектом нового Кримінального кодексу України передбачаються окремі положення в напрямку вирішення вказаних проблемних питань [11, розділи 2.1, 2.5, 3.2], але, природно, вони мають стислий характер і, звичайно, потрібні досить глибокі теоретичні дослідження.

Другим напрямком є вдосконалення викладених у Кримінальному процесуальному кодексі України та узгоджених між собою (збалансованих), чітко сформульованих і зрозумілих для практичних працівників приписів щодо особливостей досудового розслідування кримінальних проступків, які стосуються засобів збирання доказів, порядку їх використання, прийняття процесуальних рішень. Звичайно, ці положення повинні ґрунтуватися на нормах матеріального права, встановлювати форму й механізм їх реалізації. Наразі існуючі правові положення при їх практичній реалізації роблять поділ суспільно небезпечних діянь на кримінальні проступки та злочини і прийняття відповідних процесуальних рішень доволі трудомістким процесом зі значними витратами часу та високою ймовірністю помилок.

Викладені положення щодо проблем упровадження інституту кримінальних проступків, звичайно, не претендують на остаточну істину. Вони є запрошенням до дискусії, проведенню досліджень з метою формування міжгалузевої концепції кримінальних проступків та її практичної реалізації в кримінальних провадженнях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реалізації положень Кримінального процесуального кодексу України : проект Закону України № 4712 від 16.04.2014. *Юридичний вісник України*. 2014. № 22, 23, 24, 25. URL: <https://yvu.com.ua/category/arhiv-gazety-yurydychnyj-visnyk-ukrayiny/arhiv-2014-roku/> (дата звернення: 21.04.2024).
- [2] Тацій В., Тютюгін В., Гродецький Ю., Байда А. Дискусійні питання встановлення відповідальності за проступок. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 2 (77). С. 122–135.
- [3] Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень : Закон України від 22.11.2018 № 2617-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2617-19#n55> (дата звернення: 21.04.2024).
- [4] Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за окремі правопорушення у сфері безпеки дорожнього руху : Закон України від 16.02.2021 № 1231-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/1231-20#n2> (дата звернення: 25.04.2024).
- [5] Лук'янчиков Є. Д., Лук'янчиков Б. Є., Микитенко О. Б. Співвідношення висновку експерта з висновком спеціаліста в кримінальному провадженні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2023. Вип. 76. Ч. 2. С. 172–177. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.2.29>. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2023/05/31.pdf> (дата звернення: 25.04.2024).
- [6] Колесник Г., Светлічний І. Абетка захисника щодо кримінальних проступків. 2020. URL: <https://www.hsa.org.ua/blog/abetka-zahysnyka-shhodo-kryminalnyh-prostupkiv> (дата звернення: 28.04.2024).
- [7] Гвоздецький В. Д., Ляш А. О. Угода про примирення у кримінальному провадженні: деякі питання правового регулювання та практичного вирішення. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2020. № 1(21). С. 1–24. URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2020/n1/20hvdtpv.pdf>
- [8] Про мирову угоду у кримінальному провадженні – розповідає Бердичівський міськрайонний суд Житомирської області. 2023. URL: <https://court.gov.ua/archive/1502884/> (дата звернення: 01.05.2024).
- [9] Гусева В. О. Особливості формування методики розслідування кримінальних проступків проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності. *Вісник ХНУВС*. 2021. № 2 (93). С. 266–275. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/1173bfa1-cca2-4b9f-ba4d-d92dbab57fef/content> (дата звернення: 30.04.2024).
- [10] Єфімов М. М., Пиріг І. В. Методика розслідування окремих видів кримінальних правопорушень : підручник. Дніпро : Видавець Біла К. О. 2022. 271 с. URL: <https://er.dduvs.in.ua/bitstream/123456789/9452/1.pdf> (дата звернення: 30.04.2024).
- [11] Кримінальний кодекс України. *Контрольний текст проекту* (станом на 05.02.2024). URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2024/02/26/kontrolnyj-tekst-proyektu-kk-25-02-2024.pdf> (дата звернення: 30.04.2024).

REFERENCES

- [1] On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Regarding the Implementation of the Provisions of the Criminal Procedure Code of Ukraine: Draft Law of Ukraine (2014,

- April). Retrieved from <https://yvu.com.ua/category/arhiv-gazety-yurydychnyj-visnyk-ukrayiny/arhiv-2014-roku/>
- [2] Tatsii V., Tyutyugin V., Grodetskyi Yu., & Bayda A. (2014). Discussion issues of establishing responsibility for a misdemeanor. *Bulletin of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 2(77), 122–135.
- [3] On amendments to some legislative acts of Ukraine regarding the simplification of pre-trial investigation of certain categories of criminal offenses: Law of Ukraine (2018, November). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2617–19#n55>
- [4] On amendments to some legislative acts of Ukraine regarding increased liability for certain offenses in the field of road traffic safety: Law of Ukraine (2021, February). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/1231–20#n2>
- [5] Lukyanchikov, E. D., Lukyanchikov, B. E., & Mykytenko, O. B. (2023). Correlation of an expert's opinion with a specialist's opinion in criminal proceedings. *Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University. Series: Law*, 76, 2, 172–177. Retrieved from <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2023/05/31.pdf>
- [6] Kolesnyk, H., & Svetlichnyi, I. (2020). Alphabet of the defense attorney regarding criminal misdemeanors. Retrieved from <https://www.hsa.org.ua/blog/abetka-zahysnyka-shhodo-kryminalnyh-prostupkiv>
- [7] Gvozdzetsky, V. D., & Lyash, A. O. (2020). Agreement on reconciliation in criminal proceedings: some issues of legal regulation and practical solutions. *Journal of the National University «Ostroh Academy». «Law» series*, 1(21), 1–24. Retrieved from <http://lj.oa.edu.ua/articles/2020/n1/20hvdtpv.pdf>
- [8] The Berdychiv city-district court of Zhytomyr region tells about the settlement agreement in criminal proceedings. (2023, November). Retrieved from <https://court.gov.ua/archive/1502884/>
- [9] Guseva, V. O. (2021) Peculiarities of the formation of the methodology of the investigation of criminal offenses against the authority of state authorities in the field of law enforcement. *Bulletin of KhNUA*, 2 (93), 266–275. Retrieved from <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/1173bfa1-cca2-4b9f-ba4d-d92dbab57fef/content>
- [10] Yefimov, M. M., & Pyrig, I. V. (2022). *Methods of investigation of certain types of criminal offenses*. Dnipro: Publisher of Bila K. O. Retrieved from <https://er.dduvs.in.ua/bitstream/123456789/9452/1.pdf>
- [11] Criminal codex of Ukraine. *Control text of the project* (2024, February). Retrieved from <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2024/02/26/kontrolnyj-tekst-proyektu-kk-25-02-2024.pdf>

Анатолій Федотович Волобуєв

Доктор юридичних наук, професор

Професор кафедри кримінального процесу та криміналістики факультету № 1

Донецький державний університет внутрішніх справ

25015, вул. Велика Перспективна, 1, Кропивницький, Україна

Anatoly F. Volobuiev

Doctor of Law, Professor

Professor of the Department of Criminal Procedure and of Criminalistics, Faculty No 1
Donetsk State University of Internal Affairs

25015, 1 Great Perspective St., Kropyvnytskyi, Ukraine

Рекомендоване цитування: Волобуєв А. Ф. Кримінальний проступок: проблемні питання теорії і практики. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2024. Том 31. № 2. С. 218–233.

Suggested Citation: Volobuiev, A. F. (2024). Criminal misdemeanor: problem issues of theory and practice. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 31(2), 218–233.

Стаття надійшла / Submitted: 02/05/2024

Доопрацьовано / Revised: 02/06/2024

Схвалено до друку / Accepted: 27/06/2024

Олександр Володимирович Шамсутдінов

Відділ досліджень проблем протидії екстремізму,
тероризму та їх фінансуванню
Міжвідомчий науково-дослідний центр з проблем
боротьби з організованою злочинністю
при Раді національної безпеки і оборони України
Київ, Україна

ДЕЛІКТИ СТВОРЕННЯ БІОЛОГІЧНОЇ НЕБЕЗПЕКИ: ВІД ТЕОРЕТИЧНИХ ЗАСАД ДО ПРАВОЗАСТОСОВНИХ ОРІЄНТИРІВ

Анотація. *Актуальність дослідження обумовлена зростанням рівня загроз біологічного походження, що потребує побудови в Україні ефективної системи забезпечення біологічної безпеки, зокрема й кримінально-правовими засобами, а також нерозробленістю питання біологічної безпеки як об'єкта кримінально-правової охорони. Метою статті є розкриття сутності «делікта створення небезпеки» як окремої конструкції складу кримінального правопорушення та надання, з урахуванням цього, об'єктивної характеристики деліктам створення біологічної небезпеки, зокрема визначення їх основної конститутивної ознаки, яка має визначальне значення для правозастосування. Для досягнення цієї мети використано загальнонауковий – діалектичний метод пізнання, а також такі спеціальні методи, як сходження від конкретного до абстрактного і навпаки, герменевтичний, логіко-історичний, формально-логічний, системно-структурний, догматичний. Аргументовано, що делікти створення небезпеки займають проміжне положення між формальними і матеріальними складами кримінальних правопорушень, та запропоновано склад небезпеки розглядати як окремий вид у цій класифікації. Обґрунтовано доцільність криміналізації посягань на біологічну безпеку у формі складів небезпеки. Визначено конструктивну об'єктивну ознаку відповідних деліктів – «створення реальної біологічної небезпеки». З огляду на оціночний характер зазначеної ознаки, що тягне за собою помилки слідчих органів та судів щодо її правової оцінки, запропоновано визначити чіткі нормативні та правозастосовні орієнтири при наданні Пленумом Верховного Суду роз'яснень рекомендаційного характеру з питань застосування відповідних кримінально-правових норм. Сформульовано критерії визначення реальності небезпеки, створюваної кримінальними правопорушеннями проти біологічної безпеки, які належать до складів небезпеки.*

Ключові слова: *формальний і матеріальний склади, патогени, біологічні загрози, біота, інфікування, контамінація.*

Oleksandr V. Shamsutdinov

Department for Research on Countering Extremism,
Terrorism and Their Financing
Interagency Research Center for Combating Organized Crime
at the National Security and Defense Council of Ukraine
Kyiv, Ukraine

TORTS OF BIOLOGICAL HAZARD CREATION: FROM THEORETICAL FOUNDATIONS TO LAW ENFORCEMENT GUIDELINES

Abstract. *The relevance of the research is stipulated by the growing level of threats of biological origin which requires building an effective system of ensuring biological safety in Ukraine, including by criminal law means, and also by the lack of elaboration of the issue of biological safety as an object of criminal law protection. The purpose of the article is to reveal the essence of the «tort of hazard creation» as a specific construction of a criminal offense and, based on this, to provide an objective characterization of the torts of biological hazard creation, in particular, to determine their main constitutional feature which is crucial for law application. To achieve this goal, the author uses the general scientific – dialectical method of cognition, and also such special methods as ascent from the concrete to the abstract and vice versa, hermeneutical, logical and historical, formal and logical, systemic and structural, and dogmatic methods. It is argued that the torts of hazard creation are in an intermediate position between formal and material corpus delicti, and it is proposed that the hazard corpus delicti should be considered as a new type in this classification. The author demonstrates the expediency of criminalizing offenses against biological security in the form of hazard corpus delicti. A constructive objective feature of the respective offenses – «creation of a real biological hazard» – is defined. Given the evaluative nature of this feature, which entails mistakes by investigative authorities and courts regarding its legal assessment, it is proposed to define precise normative and law enforcement guidelines when the Plenum of the Supreme Court provides advisory explanations on the application of the relevant criminal law norms. In addition, the author formulates the criteria for determining the reality of the danger created by criminal offenses against biological security which are considered to be hazard corpus delicti.*

Keywords: *formal and material corpus delicti, pathogens, biological threats, biota, infection, contamination.*

ВСТУП

Останні десятиліття проблеми, пов'язані з біологічною безпекою, не сходять із порядку денного міжнародних інституцій, цільових міждержавних об'єднань та національних урядів. Загрози поширення туберкульозу, СНІДу, пташиного грипу, скорочення біологічного різноманіття, ризику неконтрольованого вивільнення ГМО, небезпека біологічного тероризму – всі ці виклики продовжують зберігати свою актуальність та набувають нового гатунку з розвитком біотехнології, мікробіології, наномедицини, відповідними відкриттями та новітніми роз-

робками. «У XXI ст. перед людством постала проблема контролю за лабораторіями, де проводяться бактеріологічні, вірусологічні чи інші види досліджень та накопичення і зберігання біологічного матеріалу, оскільки вони можуть бути невеликими й офіційно декларувати інший напрям досліджень, як у випадку із лабораторією у м. Ухань в Китаї» [1]. Остання пандемія COVID-19 змусила світове співтовариство загалом, та Україну зокрема, звернути особливу увагу на проблему забезпечення біологічної безпеки. Адже наступна емерджентна інфекція може поставити людство на грань виживання.

Окрім того, біологічні загрози суттєво зростають в умовах військово-політичного протистояння держав, чії геополітичні амбіції виходять далеко за межі їх власних територій. Так, від початку російсько-української війни на тимчасово окупованій території опинилися зокрема 17% вітчизняних лабораторій мікробіологічного профілю, що проводили роботи із збудниками інфекційних захворювань, включно із Українською протичумною станцією МОЗ України (м. Сімферополь), де зберігалася колекція штамів збудників холери [2, с. 5]. Поряд із втратою контролю над такими установами та суттєвим погіршенням санітарно-епідеміологічної обстановки в місцевостях, де проходять активні бойові дії, зберігається висока ймовірність застосування військами держави-агресорки зброї масового знищення, зокрема біологічної.

Першочерговим завданням у цьому контексті є побудова ефективної різнорівневої системи забезпечення моніторингу, своєчасного виявлення та нейтралізації тих чи інших біологічних загроз. Важливою складовою цього процесу є належна нормативна база, яка легалізує та регулює відповідні суспільні відносини. Як влучно зазначають В. Г. Пилипчук із співавторами, «проблема забезпечення біологічної безпеки має вирішуватись у правовому вимірі із застосуванням заснованих на вимогах права інституційних механізмів, які діють у системі національної безпеки» [3, с. 112]. Немаловажну роль при цьому відіграють кримінально-правові норми, які встановлюють відповідальність за діяння, що посягають на біологічну безпеку України, створюють біологічно небезпечні ситуації, загрожують життєдіяльності всієї біоти чи її окремих представників.

Однак до сьогодні належної уваги біологічній безпеці як окремому об'єкту кримінально-правової охорони вітчизняною доктриною не приділялося, відповідні комплексні дослідження не проводилися. Хоча окремі вчені здійснювали наукові розвідки в дотичних сферах: Є. В. Фесенко ґрунтовно дослідив систему злочинів проти здоров'я населення, до якої запропонував віднести також діяння, що сприяють поширенню серед населення епідемічних та інших заразних захворювань (статті 130, 131, 133 КК України) [4]; В. К. Матвійчук, досліджуючи систему кримінальних правопорушень проти навколишнього природного середовища, вказав на доцільність включення до неї складів злочинів, передбачених статтями 268 і 326, як таких, що криміналізують забруднення навколишнього природного середовища та «природної речовини» [5]; Ю. А. Турлова при визна-

ченні системи екологічних злочинів включила до неї, крім кримінальних правопорушень проти довкілля, також низку інших злочинів, зокрема й «у сфері біологічної безпеки», до яких віднесла лише один склад злочину, передбачений ст. 326 КК України [6].

Тож з усієї сукупності кримінальних правопорушень, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України, автором виділено такі, що посягають на біологічну безпеку – суспільні відносини у сфері забезпечення прийнятних для життєдіяльності біоти (людини та інших живих організмів біосфери) умов довкілля, зокрема створюють біозагрози та завдають чи можуть завдати цим відносинам істотної шкоди. При цьому під біозагрозами слід розуміти реально чи потенційно існуючі можливості негативного впливу патогенних мікро- чи макроорганізмів, інших природних або модифікованих біологічних агентів на біоту. До відповідних суспільно небезпечних діянь автор пропонує відносити кримінальні правопорушення, передбачені статтями 113, 130, 131, 133, 142, 236, 237, 239, 241, 242, 243, 247, 251, 253, 261, ч. 2 ст. 268, 325, 326, 439, 440, 441 КК України [7, с. 314]. Очевидно, що загрози, які створюються більшістю зазначених посягань, мають не тільки біотичну, а й іншу природу, однак автор концентруватиме увагу на тих їх конструктивних ознаках, які стосуються загроз біологічного походження.

Майже половина з цих кримінально протиправних посягань, зокрема їх прості склади, сформульовані вітчизняним законодавцем як «делікти створення небезпеки». Зокрема, мовиться про «зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби» (ч. 1 ст. 130), «незаконне проведення дослідів над людиною» (ч. 1 ст. 142), «забруднення або псування земель» (ч. 1 ст. 239), «забруднення атмосферного повітря» (ч. 1 ст. 241), «порушення правил охорони вод» (ч. 1 ст. 242), «забруднення моря» (ч. 1 ст. 243), «проекування чи експлуатація споруд без систем захисту довкілля» (ч. 1 ст. 253), «порушення санітарних правил і норм щодо запобігання інфекційним захворюванням та масовим отруєнням» (ч. 1 ст. 325), «порушення правил поводження з мікробіологічними або іншими біологічними агентами чи токсинами» (ч. 1 ст. 326), «екоцид» (ст. 441). Деякі з перелічених складів, окрім того, за конструкцією об'єктивної сторони сформульовані також і як класичні матеріальні.

Унаслідок вчинення зазначених «деліктів біологічної безпеки» суспільним відносинам у сфері забезпечення біологічної безпеки України заподіюється шкода, яка полягає у створенні суб'єктом кримінального правопорушення таких об'єктивних умов, що уможливають шкідливий вплив біологічних патогенних агентів на організм людини, населення, інших представників біоти. Тобто мовиться про заміну охоронюваних законом умов біологічної безпеки на соціально шкідливі умови біологічної небезпеки.

Водночас проблема полягає в тому, що в чинному кримінальному законі відсутнє визначення поняття «створення небезпеки», а в сучасній доктрині кримі-

нального права України – усталений підхід до його розуміння, побудований на відповідних комплексних дослідженнях, що не сприяє ефективному практичному застосуванню кримінально-правових норм, які сконструйовані як «делікти створення небезпеки». Поряд із роботами М. І. Бажанова, В. В. Локтіонової, М. І. Панова, О. О. Пащенко, В. П. Тихого та інших, в яких на початку нинішнього століття висвітлювались окремі аспекти цієї проблематики, можна виділити лише декілька праць, які останнім часом були присвячені ученими-правниками дослідженню згаданого питання. Зокрема, Н. О. Антонюк розглянула делікти створення небезпеки в контексті диференціації кримінальної відповідальності за незакінчений злочин [8]. О. О. Дудоров і Р. О. Мовчан заострили увагу на ефективності застосування кримінально-правових норм про відповідальність за вчинення правопорушень проти безпеки виробництва та проти довкілля, які сформульовані як делікти створення небезпеки [9; 10]. О. О. Маслова визначила делікти створення небезпеки одним із елементів механізму набуття діянням суспільної небезпеки через обстановку його вчинення [11]. Єдиним наразі монографічним дослідженням, присвяченим розглядуваній проблематиці, є дисертація Ю. Б. Бурчинської (2023), в якій, однак розглядається не «делікт створення небезпеки» як конструкція складу кримінального правопорушення, а створення небезпеки як окрема ознака матеріального складу [12]. Тож більшість дискусійних моментів, пов'язаних із проблемами визначення місця деліктів створення небезпеки в типології складів кримінальних правопорушень, кваліфікації відповідних деліктів та практичного застосування кримінально-правових норм про відповідальність за вчинення таких злочинів і кримінальних проступків, залишаються невирішеними.

Тому *метою дослідження* автор обрав розкриття сутності «делікта створення небезпеки» як окремої конструкції складу кримінального правопорушення та надання з урахуванням цього об'єктивної характеристики деліктам створення біологічної небезпеки, зокрема визначення їх основної конститутивної ознаки, яка має визначальне значення для правозастосування.

1. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Для досягнення мети дослідження використано наукові розробки вітчизняних та зарубіжних вчених із кримінального права та біологічної безпеки, національне чинне та перспективне законодавство про кримінальну відповідальність, відповідні іноземні (європейські) та міжнародно-правові акти, а також обумовлений предметом дослідження методологічний інструментарій.

Базисом проведеного наукового дослідження став *діалектичний* метод пізнання, завдяки якому всі правові явища і поняття, розглянуті у роботі, вивчалися в єдності та суперечності їх протилежностей. Зокрема, в роботі показано органічний зв'язок кримінально-правових норм, які встановлюють кримінальну відповідальність за посягання на найважливіші суспільні цінності, із нормами, що ре-

гулюють відносини у сфері забезпечення біологічної безпеки України, яка є однією з найважливіших умов існування людства як біологічного виду. За принципово різних предметів регулювання вказані норми поєднані метою забезпечення людства та інших представників біоти від різного роду біологічних загроз. Вагомою складовою цього методу є *сходження мислення від конкретного до абстрактного з подальшим переходом від абстрактного до конкретного*. У процесі вивчення конкретних деліктів створення (біологічної) небезпеки виявлено загальну найсуттєвішу ознаку таких деліктів, на підставі чого сформульовано конкретні критерії, за допомогою яких можна визначити зміст вказаної ознаки. При цьому використовувалися також методи *моделювання, узагальнення та формалізації*.

Для теоретичного осмислення делікта створення небезпеки як правового явища, інтерпретації зазначеного феномену з позицій кримінально-правової науки використовувався *герменевтичний* метод. Цей метод тлумачення кримінально-правових норм, без якого неможлива аналітична юриспруденція, став тим інструментом, за допомогою якого було розкрито зміст правового контексту норм, що криміналізують посягання на біологічну безпеку України, з метою вирішення проблем відповідного правозастосування.

Логіко-історичний метод застосовано при аналізі вчення, що відображає розвиток об'єкта дослідження і формує його історичні засади. Зокрема, вивчено роботи вітчизняних науковців, які на початку ХХ століття, спираючись переважно на положення німецької доктрини, розвивали вчення про злочин та його склад. Аналіз указаних праць продемонстрував, що із започаткуванням поділу складів злочинів на формальні й матеріальні залежно від наявності чи відсутності наслідків як обов'язкових ознак, указаних у диспозиції норми, розпочинається наукова дискусія щодо місця деліктів створення небезпеки в такій класифікації складів кримінальних правопорушень.

Порівняльно-правовий метод використано під час дослідження змісту положень законодавства зарубіжних країн у частині відповідальності за кримінальні правопорушення, які посягають на біологічну безпеку. Зокрема, за допомогою цього методу виявлено, що криміналізація відповідних правопорушень у формі деліктів небезпеки є прийнятною нормотворчою практикою європейського законодавця та відповідає засадам загальноєвропейської кримінально-правової політики.

Для визначення логічної обґрунтованості виділення в самостійний вид складів небезпеки в типології складів кримінальних правопорушень, виявлення співвідношення між собою формальних, матеріальних складів і складів небезпеки в системі конструювання кримінально-правових норм використано *формально-логічний та системно-структурний* методи. Формально-логічний метод, який превалює у правових дослідженнях, надав можливість виявити вади при тлумаченні кримінально-правових норм, що сконструйовані як делікти створення небезпеки, та формулюванні критеріїв класифікації складів кримінальних правопорушень.

За допомогою системно-структурного методу здійснено спробу вдосконалити наявну в доктрині класифікацію складів кримінальних правопорушень шляхом доповнення її структури ще одним елементом – «складом небезпеки».

З метою встановлення змісту положень чинного законодавства України про кримінальну відповідальність, яке встановлює кримінально-правову заборону суспільно небезпечних посягань на біологічну безпеку України у формі деліктів створення небезпеки, використовувався *формально-юридичний (нормативно-догматичний)* метод. Зокрема, завдяки саме цьому методу було окреслено коло складів кримінальних правопорушень, які віднесено автором спочатку до тих, що посягають на біологічну безпеку України, а потім до тих, становлять делікти створення біологічної небезпеки.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

2.1. Визначення місця деліктів створення небезпеки в типології складів кримінальних правопорушень

Аналіз сучасних підходів вітчизняної кримінально-правової доктрини до питання визначення місця так званих «деліктів створення небезпеки» в типології складів кримінальних правопорушень, диференційованих за критерієм наявності чи відсутності суспільно небезпечних наслідків як обов'язкової ознаки об'єктивної сторони, свідчить, що серйозних дискусій із цього приводу не ведеться: дослідники «традиційно» відносять делікти створення небезпеки до кримінальних правопорушень із матеріальним складом. Наприклад, О. О. Дудоров і Р. О. Мовчан, беручи на озброєння висновки М. І. Бажанова, зазначають, що «можливість (небезпека) настання певних наслідків визнається, хоч і своєрідним, однак усе ж суспільно небезпечним наслідком закінченого злочину» [13, с. 121]. Більшість вітчизняних учених-правників поділяють цей підхід, при цьому основними аргументами на його підтримку виступають твердження про негативні зміни в об'єкті посягання та необхідність установлення причинного зв'язку між діянням і виникненням загрози настання наслідків. «Якщо наявний причинний зв'язок, – робить висновок В. В. Локтіонова, – то створення реальної небезпеки (загрози) спричинення шкоди слід визнавати наслідком злочину, хоча й специфічним» [14, с. 220]. Як бачимо, науковці загрозу заподіяння шкоди розцінюють як суспільно небезпечний наслідок, указуючи на його «своєрідність», «специфічність» тощо.

Інші наукові позиції, які згадуються дослідниками цієї проблематики, зокрема належність деліктів створення небезпеки до кримінальних правопорушень із формальним складом або до таких, що за конструкцією складу не відносяться ні до формальних, ні до матеріальних, належать переважно вченим-юристам радянського періоду (М. Д. Дурманову, О. С. Міхліну, А. А. Піонтковському, В. М. Кудрявцеву, Г. В. Тимейку, А. А. Тер-Акопову та ін.). Серед сучасних представників вітчизняної кримінально-правової доктрини лише окремі науковці (М. І. Панов,

В. П. Тихий, Є. В. Фесенко та ін.) послідовно відстоюють позицію, що створення можливості настання шкідливих наслідків є проміжним етапом у процесі становлення злочинного діяння і, за певних умов (залежно від конкретних обставин і особливостей злочинів) може бути або властивістю самого протиправного діяння, або певним його наслідком [15, с. 258–259; 16, с. 7; 4, с. 121–122].

Однак, якщо проаналізувати монографічні роботи, присвячені дослідженню проблем кримінально-правової охорони життя та здоров'я особи, довкілля, здоров'я населення, безпеки людства, з'ясується, що єдиної позиції щодо об'єктивної характеристики деліктів створення небезпеки (зокрема, *біологічної*) вітчизняною кримінально-правовою доктриною досі не вироблено.

Наприклад, К. В. Катеринчук, яка присвятила своє дослідження питанням кримінально-правової охорони здоров'я особи, при характеристиці складу зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби (ч. 1 ст. 130 КК України) зауважує, що за своєю конструкцією він передбачає не заподіяння, а лише небезпеку заподіяння шкоди життю або здоров'ю особи. Тобто кримінально каранним є сам факт вчинення дії або бездіяльності, яким створюється така небезпека, а його суспільно небезпечні наслідки лежать поза межами складу злочину [17, с. 245]. В. Є. Михайлов, який зосередив свою наукову увагу на юридичному аналізі складу зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби, дотримується аналогічної позиції, зокрема, за конструкцією складу відносить розглядуваний злочин, передбачений ч. 1 ст. 130 КК України, до формальних [18, с. 127].

Г. В. Чеботарьова, досліджуючи кримінальні правопорушення у сфері медичної діяльності, визначає незаконне проведення дослідів над людиною, якщо це створило небезпеку для її життя чи здоров'я (ч. 1 ст. 142 КК України), як очевидний «делікт створення небезпеки», тобто посягання, що за структурою об'єктивної сторони відповідає ознакам матеріальних складів злочинів [19, с. 154]. Своєю чергою В. М. Куц, С. В. Гізімчук і В. О. Єгорова, які комплексно вивчили склад незаконного проведення дослідів над людиною, також називають злочин, передбачений ч. 1 ст. 142 КК України, деліктом створення небезпеки, однак вважають його злочином із формальним складом. «У разі недотримання хоча б однієї з <...> умов правомірності проведення дослідів над людиною, загроза життю і здоров'ю піддослідного виникає безумовно, і з моменту свого початку незаконний дослід формує закінчений злочин» [20, с. 150].

В. К. Матвійчук, який предметно розглянув систему складів кримінальних правопорушень проти навколишнього природного середовища, стверджує, що злочини, передбачені ч. 1 ст. 239 (забруднення або псування земель), ч. 1 ст. 241 (забруднення атмосферного повітря), ч. 1 ст. 242 (порушення правил охорони вод), ч. 1 ст. 243 (забруднення моря), ч. 1 ст. 253 (проектування чи експлуатація споруд без систем захисту довкілля) КК України, відносяться до так званих формальних складів [5, с. 186]. Підтримуючи такий підхід, І. О. Харь зауважує, що «спроба

законодавця сформулювати діяння в ч. 1 ст. 241 КК з похідними наслідками не створила злочину з матеріальним складом (він так і залишився за конструкцією з формальним складом), оскільки в ньому передбачена криміналізація лише можливості (небезпеки) настання наслідків, які зазначені в ч. 2 ст. 241 КК» [21, с. 160]. Г. С. Крайник, за результатами монографічного дослідження об'єктивних ознак забруднення або псування земель, також називає «створення небезпеки заподіяння шкоди життю, здоров'ю людей чи довкіллю» (ч. 1 ст. 239 КК) похідними наслідками цього злочину, однак відносить досліджуваний злочин за конструкцією об'єктивної сторони до матеріальних складів [22, с. 115].

Розглядаючи злочини проти здоров'я населення, Є. В. Фесенко констатує, що питання природи деліктів створення небезпеки, тобто складів злочинів, що містять загрозу настання тяжких наслідків (статті 325, 326 КК України), залишається спірним. Вчений схиляється до того, що реальна можливість настання шкідливих наслідків залежно від конкретних особливостей злочину може бути або властивістю самої злочинної дії, або певним її наслідком [4, с. 121–122].

Б. В. Романюк і О. Ф. Бантишев, досліджуючи злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, при характеристиці екоциду (ст. 441 КК України) вказують, що інші дії, які можуть спричинити екологічну катастрофу, «слід віднести до злочинів з формальним складом, оскільки вчинення таких діянь незалежно від наслідків дає нам склад закінченого злочину» [23, с. 149–150]. Натомість М. П. Куцевич вважає екоцид злочином із матеріальним складом, оскільки необхідною ознакою всіх зазначених у диспозиції дій є те, що після їх вчинення відразу чи через певний час має місце реальне значне ушкодження навколишнього природного середовища (первинні наслідки), внаслідок якого створюється загроза настання екологічної катастрофи (другий наслідок, похідний від первинних і остаточний) [24, с. 102–103].

На переконання автора, аби сформулювати комплексне розуміння такого правового явища, як «делікт створення небезпеки», слід звернутися до підвалин теорії кримінального права та генези досліджень цього феномену. Зокрема, йдеться про класифікацію складів кримінальних правопорушень за певними критеріями. У нашому випадку критерієм класифікації є законодавча конструкція об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення. За цією підставою виділяють два типи складів кримінальних правопорушень (формальні та матеріальні), по-різному сформульовані законом залежно від включення чи не включення настання шкідливих наслідків до кола ознак, що характеризують об'єктивну сторону злочину.

Одним із перших серед вітчизняних учених-криміналістів, хто підтримав ідею поділу складів злочинів на матеріальні й формальні, став професор Київського університету св. Володимира Л. С. Білогриць-Котляревський [25, с. 75]. Зокрема, він указував, що за формою, визначеною законодавцем, розрізняють такі дві категорії порушень: «а) ті, склад яких визначається самим діянням особи, і б) ті,

повнота складу яких потребує наслідку, тобто настання певної *матеріальної* зміни в зовнішньому світі» [26, с. 188]. Вчений зазначав, що в першому випадку законодавча заборона обумовлена або реальною шкодою, яку діяння завдає «установленим юридичним відносинам», або можливістю, небезпекою такої шкоди.

Примітно, що Л. С. Білогриць-Котляревський критикує позицію тих науковців, які створювану діянням небезпеку, що введена законом до складу злочину як визначальна умова, відносять до наслідків злочинного діяння, наближаючи такі склади до матеріальних, хоча вони й не передбачають необхідних для цієї категорії порушень матеріальних змін у зовнішньому світі. Зокрема, київський професор мав на увазі висновки відомого доктора права М. С. Таганцева, який також поділив усі злочини на матеріальні та формальні (безрезультатні), однак вважав наслідком злочинної діяльності «створення певної безпеки для конкретного правоохоронюваного інтересу, тобто створення таких умов, які за загальним порядком речей, більш-менш безпосередньо мали би зашкодити такому інтересу» [27, с. 654–656]. Водночас, стверджуючи, що небезпека для правоохоронюваного інтересу є самостійним наслідком, незалежним від злочинного діяння, М. С. Таганцев зауважував, що вона створює особливий різновид складів – «діяння небезпечні».

Поділяючи в цілому зазначені ідеї М. С. Таганцева, інший вітчизняний вчений-криміналіст професор Е. Я. Немировський, класифікуючи злочини за різницею ознак їх складів, поділив їх, з одного боку, на а) делікти заподіяння шкоди та делікти поставлення в небезпеку, а з іншого, – на б) матеріальні (потребують настання передбаченого законом результату – шкоди чи безпеки) та формальні (злочин обмежується дією чи бездіяльністю) [28, с. 69]. За таких умов науковець зазначив, що результат як такий наявний і при формальних деліктах, але він зливається з діянням, а при матеріальних – відділяється від останнього за часом і доступний чуттєвому сприйняттю.

Отже бачимо, що з моменту поділу складів злочинів за критерієм наявності чи відсутності наслідків у конструкції норми починається наукова дискусія щодо визначення місця «створення безпеки» в цій класифікації.

З часом відповідні доктринальні підходи та формулювання зазнають певних трансформацій. Так, сьогодні поряд із формальними й матеріальними складами кримінальних правопорушень доктрина вказує на існування злочинів з усиченим складом – в яких момент закінчення злочину законом переноситься на стадію готування або замаху [29, с. 66]. Тобто поступово критерій класифікації складів кримінальних правопорушень, який стосувався наявності суспільно небезпечних наслідків у конструкції об'єктивної сторони, заміщується моментом, з якого кримінальне правопорушення вважається закінченим. Очевидно, що вказані категорії є взаємопов'язаними, обумовлюють одна одну, втім це не тотожні поняття.

Тож, якщо повернутися до первинного значення згаданої підстави для класифікації складів злочинів, то «делікт створення безпеки» як окремий (поряд

із формальним і матеріальним) вид законодавчої конструкції об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення цілком має право на існування. Його можна було би позначити, наприклад, як «склад небезпеки».

На думку автора, склади небезпеки займають проміжне положення між матеріальними і формальними. Дійсно, можливість настання істотної шкоди не можна віднести лише до властивостей діяння і водночас не можна розглядати як дійсний наслідок, тобто як фактичну істотну шкоду.

Аналіз доктринальних підходів до розуміння сутності деліктів створення небезпеки свідчить, що твердження про шкоду, яку завдають такі протиправні діяння об'єкту кримінально-правової охорони, є нічим іншим, як «винайденням» об'єктивного показника їх суспільної небезпечності, яка притаманна будь-якому кримінальному правопорушенню, зокрема і з формальним складом. Однак від останніх делікти створення небезпеки відрізняються тим, що створювана ними обстановка безпосередньої небезпеки: 1) лише випадково не призводить до тяжких наслідків і 2) є конструктивною ознакою їх складів, тобто необхідною умовою, яка визначає момент закінчення кримінального правопорушення, і підлягає обов'язковому встановленню. Своєю чергою від кримінальних правопорушень із матеріальним складом делікти створення небезпеки відрізняються відсутністю істотної фактичної (переважно матеріальної чи фізичної) шкоди, яку вони вочевидь могли би завдати. Тут відмінність аналогічна різниці між закінченим кримінальним правопорушенням і замахом на його вчинення. Отже, юридична конструкція складів небезпеки настільки суттєва, що їх доцільно виділити в самостійний вид.

На підтвердження висловленої гіпотези наведемо висновки О. В. Шамара, що передбачення в одному складі кримінального правопорушення одночасно як реального настання суспільно небезпечних наслідків, так і створення лише небезпеки їх виникнення не можна визнати правильним, адже така конструкція порушує принцип диференціації при призначенні покарання [30, с. 116–117]. Інакше кажучи, висловлюється слушна думка, що за ступенем суспільної небезпечності злочини з матеріальним складом та делікти створення небезпеки не є рівнозначними, відрізняються.

Відповідають указаним висновкам і результати дослідження І. В. Берднік, присвяченого кримінально-правовій охороні водних ресурсів. Учена обґрунтовує, що при побудові основного, кваліфікованого й особливо кваліфікованого складів злочинів, що посягають на водні ресурси, потрібно враховувати різний ступінь і характер суспільної небезпечності реальних втрат та небезпеки їх утворення. На цій підставі дослідниця пропонує змінити редакції статей 239, 240, 242, 243, 244 КК України: у диспозиції основних складів передбачити наслідки у вигляді «створення небезпеки», кваліфікованих складів – ті втрати і/або витрати, які є менш небезпечними порівняно з «тяжкими наслідками», а в диспозиції особливо кваліфікованих складів – ті прояви втрат і витрат, які включаються у зміст так званих «тяжких наслідків» [31, с. 15–16].

Такий же підхід відтворено і в іноземному кримінальному законодавстві, аналіз якого проводився автором [32, с. 143–144], а також у проєкті нового Кримінального кодексу України, розроблюваного робочою групою у складі Комісії з питань правової реформи, створеної Указом Президента України від 07.08.2019 № 584/2019 [33].

2.2. Дискусія щодо доцільності використання конструкції деліктів створення небезпеки в механізмі кримінально-правової охорони суспільних відносин

Очевидно, що суспільна небезпечність деліктів створення небезпеки полягає в тому, що вони не заподіюють істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі, а створюють можливість заподіяння такої шкоди. І хоча така можливість має бути не абстрактною, а реальною, вона все ж таки залишається лише можливістю, а не дійсністю.

Як зазначає І. Ю. Щербініна, «такі наслідки включають у себе не фактичну шкоду, а можливу (вірогідну), тобто таку, яка ще не стала дійсністю. Загалом можливість настання наслідків має місце, коли діяння відбувається в таких умовах, за яких фактичні (реальні) наслідки при звичайному перебігу подій можуть настати без впливу якихось додаткових факторів, проте не настають тільки в силу певних випадкових обставин, що не залежать від винного» [34, с. 285].

Інакше кажучи, делікти створення небезпеки фактично сформульовані законодавцем як закінчений замах на вчинення кримінального правопорушення за будь-якої форми вини. Тобто кримінально протиправний наслідок не настає взагалі або настає інша шкода, яка не є конструктивною ознакою кримінального правопорушення.

За таких умов заслуговують на увагу висновки Н. О. Антонюк, яка, досліджуючи делікти створення небезпеки в контексті диференціації кримінальної відповідальності за незакінчений злочин, зазначає, що інститут «поставлення в небезпеку» фактично криміналізує етапи попередньої злочинної поведінки у формі «закінчених злочинних діянь». Однак, на відміну від стадій готування та замаху, які виокремлюються лише в умисних злочинах, делікти створення небезпеки характеризуються такою поведінкою винної особи, яка безвідносно до форми вини сама по собі є небезпечною, хоча й не проявляється в реальному заподіянні шкоди. Дослідниця за результатами аналізу норм КК України робить висновок, що законодавець підійшов до питання встановлення кримінальної відповідальності за поставлення в небезпеку точково, вирішуючи локальні проблеми. Тому велика кількість можливих проявів небезпечної поведінки залишається поза сферою дії кримінального закону. На цій підставі Н. О. Антонюк пропонує сконструювати загальну норму, яка б містила ознаки основного складу злочину поставлення в небезпеку. Такий підхід, на її думку, дозволить криміналізувати ті делікти створення загрози спричинення суспільно небезпечних наслідків у вигляді смерті, які спеціальними нормами ще не охоплені [8, с. 288–289].

Аналогічну позицію займають Ю. Б. Бурачинська [12, с. 182–184] та розробники проекту нового Кримінального кодексу України (в редакції від 10.01.2024), які здійснили спробу сконструювати загальний склад небезпеки у статті 4.3.4 («Створення небезпеки для життя та здоров'я іншої людини») [33]. Крім того, у зазначеному проекті, попри відсутність розділу, присвяченого кримінальним правопорушенням проти біологічної безпеки, збережені окремі склади деліктів створення біологічної небезпеки, зокрема передбачені ст. 5.1.9 (Порушення санітарно-протиепідемічних норм та правил, що створило небезпеку спричинення шкоди), ст. 5.1.12 (Порушення правил поведження з інфекційними агентами, токсинами чи продуктами біотехнологій, що створило небезпеку спричинення шкоди), ст. 5.3.6 (Порушення правил убезпечення довкілля, що створило небезпеку спричинення шкоди), ст. 5.3.9 (Забруднення довкілля, що створило небезпеку спричинення шкоди) та деякі інші.

Якщо звернутися до сучасного зарубіжного, зокрема європейського законодавства про кримінальну відповідальність, стає очевидним, що делікти створення небезпеки є цілком прийнятною конструкцією, яка використовується для криміналізації протиправних посягань на життя і здоров'я людей, рослин, тварин та інші складові біологічної безпеки. Наприклад, у ст. 349 КК Королівства Іспанії передбачена кримінальна відповідальність за порушення встановлених норм чи заходів безпеки під час поведження з організмами та *поставлення в конкретну небезпеку* життя, фізичної цілісності чи здоров'я людей або довкілля [35, с. 168]. Відповідно до ч. 3 § 328 КК Федеративної Республіки Німеччини покарання у вигляді ув'язнення до п'яти років або штрафу загрожує особі, яка порушує адміністративно-правові обов'язки шляхом використання небезпечних речовин у виробництві чи іншим чином, що *створює небезпеку* для здоров'я іншої особи, тварин чи рослин, водойм, повітря чи ґрунту [36]. Кримінальний кодекс Республіки Польщі встановлює відповідальність за *створення небезпеки* для життя чи здоров'я багатьох людей або для власності у великих розмірах шляхом спричинення епідеміологічної загрози чи поширення заразної хвороби або заразного захворювання тварин чи рослин (п. 1 § 1 ст. 165) [37, с. 67]. Такий підхід європейського законодавця до конструювання відповідних кримінально-правових заборон обумовлений, у тому числі, рекомендаціями Конвенції Ради Європи про захист довкілля засобами кримінального законодавства (1998), зокрема щодо криміналізації злочинів і проступків, які полягають у скиданні, зливанні, викиді речовин, відходів тощо, котрі завдають шкоди чи *серйозно загрожують* життю і здоров'ю людей, довкіллю, власності, охоронюваним об'єктам тощо [38].

Кардинально протилежну позицію відстоюють О. О. Дудоров і Р. О. Мовчан, які одним із основних напрямків удосконалення механізму кримінально-правової охорони довкілля в Україні вважають відмову від законодавчої конструкції «створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи довкілля», використовуваної у низці норм розділу VIII Особливої частини КК України [9, с. 96]. На підставі

критичного аналізу матеріалів судової практики та з урахуванням наявних у кримінально-правовій доктрині підходів учені обґрунтовують недоцільність конструювання основних (некваліфікованих) складів «земельних злочинів екологічної спрямованості» як деліктів створення небезпеки [13]. Зокрема, аргументами на користь декриміналізації такої суспільно небезпечної поведінки, на їхню думку, слугує те, що в більшості випадків судові рішення за відповідною категорією проваджень є необґрунтованими або відверто помилковими: значний відсоток рішень містить банальну констатацію не підтвердженого жодними доказами «створення небезпеки»; наявні навіть випадки кваліфікації однотипних діянь, які спричинили однорідні наслідки, або як злочинів, або як адміністративних правопорушень.

Не поділяючи вказану позицію, автор, втім, погоджується із влучним зауваженням О. О. Дудорова і Р. О. Мовчана, що вказана негативна судова практика значною мірою обумовлена оціночним характером (аморфністю) об'єктивної ознаки «створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи довкілля», відсутністю чітких критеріїв визначення реальності настання фізичної або екологічної шкоди [13, с. 124].

Досліджуючи суспільно небезпечні наслідки забруднення або псування земель, М. В. Іщенко також указує на помилки, яких припускаються слідчі органи та суди щодо правової оцінки похідного наслідку – створення небезпеки для життя та здоров'я потерпілих під час порушення спеціальних правил. «Матеріали проваджень свідчать, що практичним працівникам дуже важко встановити, чи була реальна загроза завдання шкоди, чи мала місце лише абстрактна загроза завдання такої шкоди» [39, с. 104]. Проте дослідник робить висновок, який, на наш погляд, заслуговує на підтримку, що судові помилки свідчать не про необхідність декриміналізації зазначеного наслідку, а про потребу вдосконалення правозастосування.

Дотримуючись такого ж підходу, В. В. Локтіонова з метою підвищення ефективності застосування частини 1 статей 239, 239–1, 240–244, 253 КК України пропонує передбачити в постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля» (2004) чіткі критерії визначення реальності загрози заподіяння суспільно небезпечних наслідків у вказаних деліктах створення небезпеки [14, с. 221].

Убачається, що потреба визначення чітких нормативних та правозастосовних орієнтирів вирішення проблеми кваліфікації кримінальних правопорушень, які за конструкцією об'єктивної сторони належать до «складів небезпеки» (у нашому випадку – біологічної небезпеки), давно назріла. У цьому контексті першочергового значення набуває передбачена ст. 46 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» (2016) можливість надання Пленумом Верховного Суду за результатами узагальнення судової практики роз'яснень рекомендаційного характеру з питань застосування законодавства. За слушною оцінкою професорів О. О. Дудорова і Р. О. Мовчана, подібне тлумачення кримінального закону є унікальним явищем

у вітчизняній правовій культурі, дієвим інструментом «судової побудови кримінально-правових норм», який виконує позитивну роль правозастосовного орієнтира [10, с. 122].

Чітке визначення відмітних ознак таких складів кримінальних правопорушень, їх особливостей та характеристик дозволить привести до єдиного знаменника поліваріативні підходи вітчизняних науковців до цього питання, вийти на якісно новий рівень при тлумаченні відповідних кримінально-правових норм, зменшити кількість помилок при кваліфікації кримінальних правопорушень, склади яких сформульовані законодавцем як делікти створення небезпеки.

Сучасна доктрина кримінального права України констатує, що законодавче визначення кримінального правопорушення, наведене у ст. 11 КК України, є формально-матеріальним, оскільки передбачає як формальну ознаку – заборону діяння кримінальним законом, так і матеріальну ознаку – його суспільну небезпечність, яка включає головним чином заподіяння або загрозу заподіяння руйнівних наслідків [40, с. 45]. Матеріальність суспільної небезпечності означає, що кримінальне правопорушення є відчутним, а його наслідки є реально вимірюваними та підлягають оцінці. Відносно деліктів створення небезпеки цей тезис означає, що загроза, створювана відповідними діяннями, повинна існувати в об'єктивній реальності й реальність такої загрози (небезпеки спричинення шкоди) потрібно доводити.

2.3. Орієнтовні шляхи визначення реальності біологічної небезпеки як конструктивної об'єктивної ознаки складів відповідних деліктів

Криміналізація посягань на біологічну безпеку України, зокрема у вигляді деліктів створення біологічної небезпеки обумовлена підвищеними загрозами, які вони несуть. Йдеться про реальну можливість потрапляння збудників небезпечних інфекційних захворювань або інших патогенів в організм людини чи інших представників біоти, а також в повітря, землю, воду тощо. Інакше кажучи, в даному випадку об'єкти кримінально-правової охорони (життя і здоров'я людей, довкілля) є особливо цінними для суспільства та потребують посиленого захисту. Такі висновки кореспондують із положеннями Конституції України щодо визнання людини, її життя і здоров'я, безпеки найвищою соціальною цінністю (ст. 3), а забезпечення екологічної безпеки та збереження генофонду Українського народу – обов'язком держави (ст. 16).

Реальна біологічна небезпека в одних випадках може залишитися нереалізованою щодо конкретної шкоди, тобто лишитися загрозою зараження, загибелі людей чи настання інших тяжких наслідків, в інших – реалізуватися у вигляді заподіяння шкоди здоров'ю потерпілого, спричинення загибелі людей, їх масового захворювання, отруєння, масової загибелі об'єктів тваринного чи рослинного світу, екологічної катастрофи. У першому випадку матиме місце закінчений простий склад кримінального правопорушення проти біологічної безпеки, в другому

зазвичай – закінчений кваліфікований склад (якщо такий передбачений диспозицією відповідної норми).

Отже, «створення реальної біологічної небезпеки» – конструктивна об’єктивна ознака відповідних деліктів. Без цієї ознаки діяння, які переважно становлять порушення конкретного правила дотримання біологічної безпеки, не є кримінально каранними, адже не становлять необхідної суспільної небезпечності.

Загроза спричинення шкоди повинна бути реальною, тобто свідчити про появу у відповідній сфері такого небезпечного стану, коли зазначені в законі наслідки можуть настати як закономірні й необхідні [41, с. 147]. Реальність загрози настання наслідків визначається фіксованим за часом і простором станом розвитку подій на момент порушення правил біологічної безпеки, подальший розвиток яких без втручання інших осіб чи випадкових обставин закономірно призвів би до настання тяжких наслідків.

Однак закон не дає однозначної відповіді, за яких обставин і умов конкретну біологічну загрозу слід вважати реальною чи абстрактною. Вирішення цього питання залишено правозастосовним органам, які мають керуватися власною правосвідомістю та здоровим глуздом. На думку автора, такий суб’єктивний підхід негативно впливає на результати кримінально-правової кваліфікації, збільшує вірогідність прийняття помилкових рішень.

У Постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля» (2004) здійснено спробу визначити зміст ознаки «створення небезпеки для життя і здоров’я людей». Зокрема, у п. 7 постанови вказано, що ця об’єктивна ознака, характерна для складів правопорушень, передбачених частинами 1 статей 239–244, 253 КК України, «має місце в разі, коли забруднення навколишнього природного середовища чи вчинення інших протиправних дій могло призвести до загибелі хоча б однієї людини, масових захворювань людей, зараження хоча б однієї людини епідемічним або інфекційним захворюванням, зниження тривалості життя чи імунного захисту людей, відхилень у розвитку дітей тощо» [42]. Втім указане формулювання не вирішує проблему реальності чи абстрактності створеної біологічної небезпеки.

Досліджуючи проблему визначення реальності загрози заподіяння суспільно небезпечних наслідків при вчиненні кримінальних правопорушень проти довкілля, які є деліктами створення небезпеки, В. В. Локтіонова пропонує брати до уваги такі критерії: 1) існування джерела загрози (токсичної речовини в об’єктах навколишнього природного середовища; технологічного процесу, що передбачає використання шкідливих речовин, тощо); 2) наявність цього джерела небезпеки в шкідливій для людини чи довкілля дозі; 3) схильність населення, тваринного або рослинного світу до впливу згаданої дози токсичної речовини [14, с. 221].

На думку Ю. Б. Бурачинської, вказані критерії є універсальними, тобто «їх можна застосовувати і до інших кримінальних правопорушень, ознакою складу

яких є створення небезпеки» [12, с. 138]. Із цим твердженням важко погодитися, адже другий і третій критерії не можна застосувати, коли потенційним джерелом загрози є не небезпечні предмети (речовини), а умови дійсності, обстановка, на розвиток якої впливає суб'єкт кримінального правопорушення. Наприклад, при пошкодженні шляхів сполучення шляхом викрадення верхньої будови залізничної колії суб'єкт приводить таку ділянку шляху у непридатний для експлуатації стан, що може спричинити аварію поїзда та, відповідно, створити небезпеку для життя людей чи настання інших тяжких наслідків (ст. 277 КК України). Шляхи сполучення, які знаходяться у справному стані, очевидно не становлять небезпеки, однак стають джерелом загрози у разі їх виведення з ладу суб'єктом правопорушення.

Тож перелічені критерії не враховують головного чинника, який детермінує реальність реалізації загрози – викликані діянням суб'єкта такі фактичні зміни в об'єктивній дійсності, які роблять настання істотної шкоди (в контексті нашого дослідження – загибелі людей, їх масового захворювання, отруєння, масової загибелі об'єктів тваринного чи рослинного світу тощо) цілком закономірним.

Утім стосовно деліктів створення біологічної небезпеки, визначені В. В. Локтіоновою критерії заслуговують на увагу й за певної адаптації та конкретизації можуть знайти своє практичне застосування.

Зокрема, досліджуючи зміст «створення біологічної небезпеки» як основної конститутивної ознаки складів відповідних деліктів, сформулюємо критерії визначення такої небезпеки реальною.

1. Визначальним чинником, який обумовлює біологічну загрозу, є збудник інфекційного захворювання, токсин або інший *біологічний патогенний агент*. Суб'єкт правопорушення здійснює певні маніпуляції з виділеним штамом цього патогена чи з інфікованими/контамінованими цим патогеном об'єктами (предметами, біологічним матеріалом, організмами), або ж сам є носієм цього збудника. Такий біологічний патогенний агент відповідно до існуючої міжнародної класифікації, розробленої Всесвітньою організацією охорони здоров'я, має належати до 3 або 4 групи, тобто становити *значний індивідуальний та/або суспільний ризик*. За національною класифікацією, найбільш небезпечні мікроорганізми належать до I-II груп патогенності [43, с. 39–41].

Особливо небезпечні й небезпечні інфекційні та паразитарні хвороби людини передбачені спеціальним переліком, розробленим Міністерством охорони здоров'я України [44]. Кабінетом Міністрів України затверджено перелік особливо небезпечних (карантинних) хвороб тварин [45], а Міністерством аграрної політики України – перелік регульованих шкідливих організмів, зокрема збудників хвороб рослин [46]. Окрім того, МОЗ України запроваджено перелік інфекційних хвороб, що підлягають реєстрації, до якого включено хвороби, обумовлені інфекціями, що можуть викликати значний рівень захворюваності/смертності [47], а також єдиний перелік біологічних агентів, які становлять або можуть становити небез-

пеку для здоров'я людини [48]. Нарешті у 2023 році Урядом затверджено перелік пріоритетних біологічних патогенних агентів, що спричиняють небезпечні захворювання [49].

Окрім формальної ознаки (передбачення біологічного патогенного агента будь-яким з цих переліків) збудник захворювання має відповідати матеріальним ознакам, тобто якісним і кількісним характеристикам, які обумовлюють його реальну небезпечність для біоти. Зокрема, мовиться про його високу інфекційність, патогенність, вірулентність, летальність, контагіозність, стійкість до антимікробних препаратів, УФ-випромінювання, високих температур, вищу за порогову концентрацію або дозу тощо.

2. *Дії або бездіяльність суб'єкта* у поєднанні з обстановкою вчинення делікта біологічної небезпеки мають *уможливлювати або спричинювати потрапляння збудників* небезпечних інфекційних захворювань або інших патогенів в організм людини чи інших представників біоти, а також у повітря, землю, воду тощо. Інакше кажучи, діяння суб'єкта за «сприятливих» умов місця, часу і обстановки (температура, вологість, освітленість, інші метеорологічні умови; відсутність/вади режимних обмежень, фізичних перепон, засобів об'єктивного контролю, біологічного захисту, вентиляції, зберігання, стерилізації, дезактивації тощо) повинні призводити до інфікування людей, тварин, рослин або контамінації абіотичних компонентів довкілля тим чи іншим особливо небезпечним/небезпечним біологічним патогенним агентом, або ж робити таке зараження/забруднення закономірним за характером розвитку відповідних причинно-наслідкових зав'язків.

3. Обов'язковою складовою делікта створення біологічної небезпеки має бути *об'єкт протиправного впливу* – люди, інші представники біоти, а також абіотичні складові довкілля, які суб'єктом такого делікту ставляться в реальну біологічну небезпеку. В одних випадках конструкцією таких складів небезпеки передбачений потерпілий або предмет кримінального правопорушення як обов'язкова ознака, в інших – ні. Однак при дослідженні реальності створення біологічної небезпеки зазначений об'єкт протиправного впливу як один із основних критеріїв потребує, на переконання автора, обов'язкового встановлення.

Так, потерпілим може бути статовий партнер, співмешканець, немовля, піддослідний, працівник мікробіологічної/біотехнологічної лабораторії, а також будь-яка інша фізична особа, а предметом – об'єкти рослинного і тваринного світу, землі всіх категорій, атмосферне повітря, водні й інші об'єкти довкілля. Водночас у разі забруднення абіотичних компонентів довкілля чи зараження людей і тварин такі об'єкти своєю чергою перетворюються на джерела біологічної небезпеки.

4. Останнім не менш важливим критерієм визначення біологічної небезпеки реальною є *конкретні об'єктивні обставини, які перешкодили створеній суб'єктом біологічній небезпеці перетворитися на істотну шкоду* для життя чи здоров'я людей, довкілля, інші тяжкі наслідки. Йдеться про сили, які перервали причинний

зв'язок між діянням суб'єкта та суспільно небезпечними наслідками. Інакше кажучи, спричинене діянням суб'єкта інфікування/контамінація не повинно призводити до захворювання людей чи інших представників біоти, або до заподіяння постраждалому тяжких чи середньої тяжкості тілесних ушкоджень, або до поширення захворювання (зокрема, у формі епідемії, епізоотії чи епіфітотії). Завдана екологічна шкода не повинна призводити до екологічної катастрофи (зокрема, така шкода має бути локальною за масштабами або зворотною / недовготривалою, або не становити критичної загрози для життєдіяльності біоти) тощо.

Такі об'єктивні перешкоди, що не дозволяють створеній суб'єктом можливості біологічно небезпечних наслідків перетворитися на дійсність, мають бути обумовлені втручанням інших осіб, випадковими подіями, що не охоплювалися умислом суб'єкта, обставинами непереборної сили, іншими об'єктивними факторами, що змінили хід подій, втрутилися у розвиток причинно-наслідкових зв'язків.

ВИСНОВКИ

Делікти створення небезпеки мають особливу конструкцію об'єктивної сторони, яка відрізняє їх від інших кримінальних правопорушень наявністю такої обов'язкової ознаки, як «створення небезпеки тяжких наслідків». За своєю сутністю ця ознака означає реальну можливість настання істотної шкоди об'єкту кримінально-правової охорони, тобто створення таких умов дійсності, які виходять за межі протиправного діяння, однак не досягають повноти змісту його наслідків як фактичної шкоди. За таких умов, беручи за критерій класифікації законодавчу конструкцію об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, зокрема особливості формулювання його наслідків, поряд із формальним і матеріальним складами кримінального правопорушення слід виділити склад небезпеки.

Криміналізація посягань на біологічну безпеку у формі складів небезпеки характерна для кримінально-правової політики як європейських держав, так і України. Відповідна тенденція зберігається й у перспективному вітчизняному законодавстві про кримінальну відповідальність.

Аналіз правозастосовної практики свідчить, що відсутність чітких критеріїв визначення реальності створеної діянням небезпеки призводить до численних помилок як при кваліфікації таких кримінальних правопорушень, так і при винесенні судових рішень. Потреба у визначенні чітких нормативних та правозастосовних орієнтирів при кваліфікації кримінальних правопорушень, які за конструкцією об'єктивної сторони належать до складів небезпеки (зокрема біологічної), може бути задоволена шляхом надання Пленумом Верховного Суду за результатами узагальнення відповідної судової практики роз'яснень рекомендаційного характеру з питань застосування таких кримінально-правових норм.

При кваліфікації кримінальних правопорушень проти біологічної безпеки, які належать до складів небезпеки, пропонується застосовувати такі критерії визна-

чення реальності створюваної ними небезпеки: 1) біологічний патогенний агент, яким маніпулює або носієм, якого є суб'єкт правопорушення, має належати до особливо небезпечних або небезпечних патогенів відповідно до визначених чинним законодавством переліків та за своїми якісними та кількісними характеристиками; 2) між діянням суб'єкта та потраплянням біологічних патогенних агентів до організму людини, інших представників біоти чи до абіотичних об'єктів довкілля має простежуватися причинний зв'язок, обумовлений у тому числі обстановкою вчинення правопорушення; 3) біологічна небезпека є реальною лише за наявності об'єкта інфікування/контамінації – потерпілого або предмету кримінального правопорушення, навіть якщо така ознака не передбачена диспозицією норми; 4) конкретні об'єктивні обставини мають перешкодити створеній суб'єктом біологічній небезпеці перетворитися на істотну шкоду для життя чи здоров'я людей, довкілля, інші тяжкі наслідки, тобто перервати відповідний причинний зв'язок між діянням та наслідками.

РЕКОМЕНДАЦІЇ

Висновки щодо виділення поряд із формальним і матеріальним складами кримінального правопорушення складу небезпеки, беручи за критерій класифікації законодавчу конструкцію об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, зокрема особливості формулювання його наслідків, можуть бути використані сучасною вітчизняною кримінально-правовою доктриною для перегляду «традиційної» позиції щодо віднесення деліктів створення небезпеки до матеріальних складів кримінального правопорушення.

Сформульовані критерії визначення реальності біологічної небезпеки, створюваної відповідними деліктами, можуть бути використані Пленумом Верховного Суду при наданні згідно із ст. 46 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» за результатами узагальнення судової практики роз'яснень рекомендаційного характеру з питань застосування кримінально-правових норм про відповідальність за вчинення деліктів створення біологічної небезпеки (ч. 1 ст. 130, ч. 1 ст. 142, ч. 1 ст. 239, ч. 1 ст. 241, ч. 1 ст. 242, ч. 1 ст. 243, ч. 1 ст. 253, ч. 1 ст. 325, ч. 1 ст. 326, ст. 441 Кримінального кодексу України).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Загурська-Антонюк В. Ф. Військово-біологічні виклики для безпеки у сучасному геополітичному стані світу як наслідки пандемії COVID-19. *Електронний журнал «Державне управління: удосконалення та розвиток»*. 2020. №7. DOI: <https://doi.org/10.32702/2307-2156-2020.7.56>.
- [2] Величко М. В., Андрейчин М. А. Підготовка спеціалістів із біологічної безпеки та біологічного захисту як ключова умова відповідних дієвих заходів. *Інфекційні хвороби*. 2023. №2 (112). С. 4–8. DOI: <https://doi.org/10.11603/1681-2727.2023.2.14096>.
- [3] Пилипчук В. Г., Богуцький П. П., Хендель Н. В. Правовий режим біологічної безпеки у системі забезпечення національної безпеки: національний та міжнародно-правовий аспекти. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2023. Т. 30. №1. С. 109–134. DOI: <https://doi.org/10.31359/1993-0909-2023-30-1-109>.

- [4] Фесенко Є. В. Злочини проти здоров'я населення та система заходів з його охорони : монографія. Київ : Атіка, 2004. 280 с.
- [5] Матвійчук В. К. Теоретичні та прикладні проблеми кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища : монографія. Київ : Національна академія управління, 2011. 368 с.
- [6] Турлова Т. А. Екологічна злочинність в Україні: кримінально-правові та кримінологічні засади протидії : монографія. Київ : Знання України, 2018. 459 с.
- [7] Шамсудінов О. В. Кримінальні правопорушення, які посягають на біологічну безпеку України. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка*. 2023. Вип. 1 (101). С. 309–323. DOI: 10.33766/2524–0323/101.309–323.
- [8] Антонюк Н. О. Фактична помилка та поставлення в небезпеку в ході диференціації кримінальної відповідальності за незакінчений злочин. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 1. С. 286–290. DOI: <https://doi.org/10.36695/2219–5521.1.2020.57>.
- [9] Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Про напрями вдосконалення механізму кримінально-правової охорони довкілля (на замітку розробникам нового Кримінального кодексу України). *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2020. № 1 (13). С. 92–125. DOI: <https://doi.org/10.21564/2311–9640.2020.13.204733>.
- [10] Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Судова практика в справах про кримінальні правопорушення проти безпеки виробництва: питання кваліфікації. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 2. С. 116–122. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524–0374/2022–2/26>.
- [11] Маслова О. О. Вплив обстановки вчинення кримінального правопорушення на суспільну небезпечність діяння. *Право і суспільство*. 2021. № 4. С. 163–172. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078–3736/2021.4.22>.
- [12] Бурачинська Ю. Б. Створення небезпеки як ознака складу кримінального правопорушення у кримінальному праві України : дис. ... д-ра філос. : 081 «Право» / Львівський нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2023. 281 с.
- [13] Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Земельні злочини екологічної спрямованості: від деліктів створення небезпеки до оптимальної законодавчої моделі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 1. С. 120–130. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524–0374/2020–1/29>.
- [14] Локтіонова В. В. Створення небезпеки заподіяння фізичної та екологічної шкоди у злочинах проти довкілля. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2013. № 5. С. 219–223.
- [15] Панов Н. И., Тихий В. П. Уголовная ответственность за создание опасности. *Вибрані наукові праці з проблем правознавства*. Київ : Ін Юре, 2010. С. 258–266.
- [16] Тихий В. П. Відповідальність за злочини проти безпеки людини. *Новітні кримінально-правові дослідження* : зб. наук. праць / відп. ред. О. В. Козаченко. Миколаїв : Іліон, 2016. С. 5–13.
- [17] Катеринчук К. В. Злочини проти здоров'я особи: проблеми кримінально-правової теорії та практики : монографія. Київ : ФОП Маслаков, 2018. 408 с.
- [18] Михайлов В. Є. Кримінальна відповідальність за зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби: соціальна обумовленість та склад злочину : монографія. Харків : Право, 2011. 248 с.

- [19] Чеботарьова Г. В. Кримінально-правова охорона правопорядку у сфері медичної діяльності: дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2011. 458 с.
- [20] Куц В. М., Гізімчук С. В., Єгорова В. О. Кримінальна відповідальність за незаконне проведення дослідів над людиною : монографія. Харків : Юрайт, 2012. 304 с.
- [21] Харь І. О. Кримінально-правова охорона атмосферного повітря: монографія. Київ : Національна академія управління, 2011. 192 с.
- [22] Крайник Г. С. Кримінальна відповідальність за забруднення або псування земель в Україні : монографія. Харків : Друкарня Мадрид, 2019. 204 с.
- [23] Романюк Б. В., Бантишев О. Ф. Злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку : монографія. Київ : Крок, 2018. 236 с.
- [24] Куцевич М. П. Кримінальна відповідальність за екоцид: міжнародний та національний аспекти : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2007. 274 с.
- [25] Фріс П. Л. Нарис історії кримінально-правової політики України : монографія. Київ : Атіка, 2005. 124 с.
- [26] Бѣлогриць-Котляревскій Л. С. Учебникъ русскаго уголовного права. Общая и особенная части. Кіевъ : Южно-Русское Книгоиздательство Ф. А. Югансона, 1903. 618 с.
- [27] Таганцевъ Н. С. Русское уголовное право. Часть общая : лекції. В 2-х томах / изд. второе, пересмотр. и доп. Санктъ-Петербургъ : Гос. типографія, 1902. Т. 1. 815 с.
- [28] Немировскій Э. Я. Учебникъ уголовного права. Общая часть. Одесса : Изданіе Акціонернаго Южно-Русскаго Общества Печатнаго Дѣла, 1919. 376 с.
- [29] Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / Є. С. Назимко, С. В. Лосич, Ю. О. Данилевська та ін. ; за ред. В. М. Бесчастного, О. М. Джузи. Київ : ВД «Дакор», 2018. 386 с.
- [30] Протидія терористичній діяльності: кримінально-правові, кримінологічні та криміналістичні аспекти : монографія / О. Ф. Бантишев, Р. І. Брящей, В. В. Белянська, О. А. Клименко та ін. ; за ред. О. В. Шамара. Київ : Вид. дім «АртЕк», 2016. 450 с.
- [31] Берднік І. В. Кримінально-правова охорона водних ресурсів : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Дніпропетровський держ. ун-т внутр. справ. Дніпро, 2020. 42 с.
- [32] Шамсутдінов О. В. Порівняльний аналіз кримінально-правових норм України та деяких постсоціалістичних держав про відповідальність за порушення правил поведіння з біологічними агентами. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка*. 2021. Вип. 4 (96). С. 137–150. DOI: <https://doi.org/10.33766/2524-0323.96.137-150>.
- [33] Текст проекту нового Кримінального кодексу України (станом на 10 січня 2024 року). URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2024/01/11/kontrolnyj-tkstk-proyektu-kk-10-01-2024-1.pdf>. (дата звернення: 25.01.2024)
- [34] Щербініна І. Ю. Класифікація суспільно небезпечних наслідків кримінального правопорушення. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2020. № 3 (31). Ч. 2. С. 282–288. DOI: <https://doi.org/10.51647/kelm.2020.3.2.49>.
- [35] Станіч В. С. Кримінальний кодекс Королівства Іспанія / під ред. В. Л. Менчинського ; перекл. О. В. Лішевської. Київ : ОБК, 2016. 284 с.
- [36] Strafgesetzbuch: in der Fassung der Bekanntmachung vom 13. November 1998 (BGBl. I S. 3322), das zuletzt durch Artikel 47 des Gesetzes vom 21. Dezember 2020 (BGBl. I S. 3096) geändert worden ist. URL : <https://www.gesetze-im-internet.de/stgb/BJNR001270871.html>. (дата звернення: 25.01.2024)

- [37] Станіч В. С. Кримінальний кодекс Республіки Польща / під ред. В. Л. Менчинського ; перекл. В. С. Станіч. Київ : ОВК, 2016. 138 с.
- [38] Конвенція Ради Європи про захист довкілля засобами кримінального законодавства (ETS 172). Страсбург, 4 листопада 1998 року. URL: <https://regulation.gov.ua/documents/id164532>. (дата звернення: 25.01.2024)
- [39] Іщенко М. В. Створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи довкілля як наслідок забруднення або псування земель. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2018. №32. С. 102–105.
- [40] Грек Б. М., Грек Г. Б. Значення суспільної небезпечності злочину для криміналізації та декриміналізації окремих діянь. *Адвокат*. 2013. №2 (149). С. 45–48.
- [41] Пащенко О. О. До питання про загрозу спричинення шкоди в кримінальному праві. *Проблеми законності*. 2007. Вип. 90. С. 141–148.
- [42] Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля : постанова Пленуму Верховного Суду України від 10.12.2004 № 17. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0017700-04#Text>. (дата звернення: 25.01.2024)
- [43] Правове забезпечення біологічної безпеки та біологічного захисту в Україні : монографія / М. В. Величко, Т. О. Коваленко, І. М. Салагор, Є. Д. Скулиш, О. В. Шамсутдінов. Чернівці : Друк Арт, 2024. 280 с.
- [44] Перелік особливо небезпечних, небезпечних інфекційних та паразитарних хвороб людини і носійства збудників цих хвороб : затв. наказом МОЗ України від 19.07.1995 № 133. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0133282-95#Text>. (дата звернення: 25.01.2024)
- [45] Перелік особливо небезпечних (карантинних) хвороб тварин : затв. постановою Каб. Міністрів України від 08.08.2007 № 1006. *Офіційний вісник України*. 2007. № 59. Ст. 2347.
- [46] Перелік регульованих шкідливих організмів : затв. наказом М-ва аграрної політики України від 29.11.2006 № 716. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1300-06#Text>. (дата звернення: 25.01.2024)
- [47] Перелік інфекційних хвороб, що підлягають реєстрації : затв. наказом МОЗ України від 30.07.2020 № 1726. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1333-20#Text>. (дата звернення: 25.01.2024)
- [48] Єдиний перелік біологічних агентів, які становлять або можуть становити небезпеку для здоров'я людини : затв. наказом МОЗ України від 22.02.2023 № 365. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0653-23#Text>. (дата звернення: 25.01.2024)
- [49] Про затвердження переліку пріоритетних біологічних патогенних агентів : розпорядження Каб. Міністрів України від 15.09.2023 № 800-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/800-2023-%D1%80>. (дата звернення: 25.01.2024)

REFERENCES

- [1] Zahurska-Antoniuk, V. F. (2020). Military-biological calls are for safety in modern geopolitical state of the world as consequences of pandemic of COVID-19. *State administration: improvement and development*, [Online], 7. Retrieved from <https://doi.org/10.32702/2307-2156-2020.7.56>.
- [2] Velychko, M. V., & Andreychyn, M. A. (2023). Training of bio-safety and biodefense professionals as a key requirement for relevant effective measures. *Infectious Diseases*, 112 (2), 4–8. Retrieved from <https://doi.org/10.11603/1681-2727.2023.2.14096>.

- [3] Pylypchuk, V. H., Bohutskyi, P. P., & Hendel, N. V. (2023). Legal regime of biological security in the system of national security: national and international legal aspects. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 30(1), 109–134. Retrieved from <https://doi.org/10.31359/1993-0909-2023-30-1-109>.
- [4] Fesenko, Ye.V. (2004). *Crimes against the health of population and system of measures on his guard*. Kyiv: Atika.
- [5] Matviichuk, V. K. (2011). *Theoretical and applied problems of criminal legal protection of environment*. Kyiv: National academy of management.
- [6] Turlova, T. A. (2018). *Ecological criminality in Ukraine: criminal legal and criminology principles of counteraction*. Kyiv: Znannia Ukrainy.
- [7] Shamsutdinov, O. V. (2023). Criminal offences that trench upon biological safety of Ukraine. *Bulletin of the Didorenko Luhansk State University of Internal Affairs*, 101 (1), 309–323. Retrieved from 10.33766/2524–0323/101.309–323.
- [8] Antoniuk, N. O. (2020). Mistake of fact and endangering actions as circumstances which can affect differentiation of criminal responsibility for unfinished crime. *Law Review of Kyiv University of Law*, 1, 286–290. DOI: <https://doi.org/10.36695/2219–5521.1.2020.57>.
- [9] Dudorov, O. O., & Movchan, R. O. (2020). On directions for improving the mechanism of criminal environmental protection (note to the developers of the new Criminal Code of Ukraine). *Herald of the Association of Criminal Law of Ukraine*, 13 (1), 92–125. Retrieved from <https://doi.org/10.21564/2311–9640.2020.13.204733>.
- [10] Dudorov, O. O., & Movchan, R. O. (2022). Judicial practice in cases on criminal offenses against safety of production: issues of legal analyses. *Juridical Scientific and Electronic Journal*, 2, 116–122. Retrieved from <https://doi.org/10.32782/2524–0374/2022–2/26>.
- [11] Maslova, O. O. (2021). Influence of the situation of committing a criminal offense on the public danger of the action. *Law and Society*, 4, 163–172. Retrieved from <https://doi.org/10.32842/2078–3736/2021.4.22>.
- [12] Burachynska, Yu.B. (2023). Creation of danger as a sign of the body of criminal offense in the criminal law of Ukraine (PhD in Law dissertation, Ivan Franko National University of Lviv).
- [13] Dudorov, O. O., & Movchan, R. O. (2020). Land crimes of environmental nature: from the creation of danger infractions to optimal legislative model. *Juridical Scientific and Electronic Journal*, 1, 120–130. Retrieved from <https://doi.org/10.32782/2524–0374/2020–1/29>.
- [14] Loktionova, V. V. (2013). The formation of danger caused with the physical and ecological damage in the crimes against natural environment. *Scientific Bulletin of the International Humanitarian University. Jurisprudence*, 5, 219–223.
- [15] Panov, N. Y., & Tykhyi, V. P. (2010). Criminal liability for creation of danger. In *Selected scientific works about the problems of jurisprudence* (pp. 258–266). Kyiv: In Yure.
- [16] Tykhyi, V. P. (2016). Liability for crimes against safety of man. In O. V. Kozachenko (Ed.), *The latest criminal law studies* (pp. 5–13). Mykolaiv: Ilion.
- [17] Katerynychuk, K. V. (2018). *Crimes against the health of person: problems of criminal-legal theory and practice*. Kyiv: FOP Maslakov.

- [18] Mykhailov, V. Ye. (2011). *Criminal liability for infection with the human immunodeficiency virus or other incurable infectious disease: social conditioning and composition of the crime*. Kharkiv: Pravo.
- [19] Chebotarova, H. V. (2011). Criminal law protection of law and order in the field of medical activity (Doctoral dissertation, V. M. Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine).
- [20] Kuts, V. M., Hizimchuk, S. V., & Yehorova, V. O. (2012). *Criminal liability for illegal experiments on humans*. Kharkiv: Yurayt.
- [21] Khar, I. O. (2011). *Criminal law protection of atmospheric air*. Kyiv: National Academy of Management.
- [22] Krainyuk, H. S. (2019). *Criminal liability for pollution or damage to land in Ukraine*. Kharkiv: Madrid Printing House.
- [23] Romaniuk, B. V., & Bantyshev, O. F. (2018). *Crimes against peace, security of humanity and international legal order*. Kyiv: Krok.
- [24] Kutsevych, M. P. (2007). Criminal liability for ecocide: international and national aspects (PhD in Law dissertation, Taras Shevchenko National University of Kyiv).
- [25] Fris, P. L. (2005). *Essay on the history of criminal and legal policy of Ukraine*. Kyiv: Atika.
- [26] Belogrits-Kotliarevskij, L. S. (1903). *Textbook of Russian criminal law. General and special parts*. Kiev: Juzhno-Russkoe Knigoizdatelstvo F. A. Johanson.
- [27] Tagantsev, N. S. (1902). *Russian criminal law. General part. Lectures*. St. Petersburg: State printing house.
- [28] Nemirovskij, E. Ya. (1919). *Textbook of criminal law. General part*. Odessa: Izdanie Aktsionernago Juzhno-Russkago Obchestva Pechatnago Dela.
- [29] Nazymko, Ye. S., Losych, S. V., Danylevska, Yu. O. et al.; Beschastnyi, V. M., & Dzhuzha, O. M. (Eds.) (2018). *Criminal law of Ukraine: General part*. Kyiv: VD «Dakor».
- [30] Bantyshev, O. F., Briashchei, R. I., Bielianska, V. V., Klymenko, O. A. et al.; Shamara, O. V. (Ed.) (2016). *Anti-terrorist activity: criminal-legal, criminological and forensic aspects*. Kyiv: ArtEk Publishing House.
- [31] Berdnik, I. V. (2020). *Criminal law protection of water resources* (Doctoral thesis, Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs, Dnipro, Ukraine).
- [32] Shamsutdinov, O. V. (2021). Comparative analysis of norms of criminal law of Ukraine and some post-socialist states on liability for violation of the rules for treatment of biological agents. *Bulletin of the Didorenko Luhansk State University of Internal Affairs*, 96 (4), 137–150. Retrieved from <https://doi.org/10.33766/2524-0323.96.137-150>.
- [33] Text of the draft of the new Criminal Code of Ukraine (2024, January). Retrieved from <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2024/01/11/kontrolnyj-tekst-proyektu-kk-10-01-2024-1.pdf>.
- [34] Shcherbinina, I. Yu. (2020). Classification of socially dangerous consequences of a criminal offense. *Knowledge, Education, Law, Management*, 31 (3), P. 2, 282–288. Retrieved from <https://doi.org/10.51647/kelm.2020.3.2.49>.
- [35] Stanich, V. S.; Menchinskyi, V. L. (Ed.) (2016). *Criminal Code of the Kingdom of Spain*. Kyiv: OBK.
- [36] Strafgesetzbuch: in der Fassung der Bekanntmachung vom 13. November 1998 (BGBl. I S. 3322), das zuletzt durch Artikel 47 des Gesetzes vom 21. Dezember 2020 (BGBl. I S. 3096) geändert worden ist. Retrieved from <https://www.gesetze-im-internet.de/stgb/BJNR001270871.html>.

- [37] Stanich, V. S.; Menchinskyi, V. L. (Ed.) (2016). *Criminal Code of the Republic of Poland*. Kyiv: OBK.
- [38] Council of Europe Convention on the Protection of the Environment by Means of Criminal Law (ETS 172). Strasbourg (1998, November). Retrieved from <https://regulation.gov.ua/documents/id164532>.
- [39] Ishchenko, M. V. (2018). Creation of danger to life, health of people or the environment as a result of pollution or spoilage of land. *Scientific Bulletin of the International Humanitarian University. Jurisprudence*, 32, 102–105.
- [40] Hrek, B. M., & Hrek, H. B. (2013). The importance of the social danger of a crime for the criminalization and decriminalization of certain acts. *Lawyer*, 149 (2), 45–48.
- [41] Pashchenko, O. O. (2007). To the issue of the threat of causing harm in criminal law. *Problems of Legality*, 90, 141–148.
- [42] On judicial practice in cases of crimes and other offenses against the environment: Resolution of the Plenum of the Supreme Court of Ukraine (2004, December). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0017700-04#Text>.
- [43] Velichko, M. V., Kovalenko, T. O., Salagor, I. M., Skulysh, E. D., & Shamsutdinov, O. V. (2024). *Legal provision of biological safety and biological security in Ukraine*. Chernivtsi: Druk Art.
- [44] List of particularly dangerous, dangerous infectious and parasitic human diseases and carriers of the causative agents of these diseases: Order of the Ministry of Health of Ukraine (1995, July). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0133282-95#Text>.
- [45] List of especially dangerous (quarantine) diseases of animals: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine (2007, August). *Official Gazette of Ukraine*, 59, 2347.
- [46] List of regulated harmful organisms: Order of the Ministry of Agrarian Policy of Ukraine (2006, November). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1300-06#Text>.
- [47] List of infectious diseases subject to registration: Order of the Ministry of Health (2020, July). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1333-20#Text>.
- [48] Unified list of biological agents that pose or may pose a danger to human health: Order of the Ministry of Health of Ukraine (2023, February). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0653-23#Text>.
- [49] On approval of the list of priority biological pathogenic agents: Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine (2023, September). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/800-2023-%D1%>

Олександр Володимирович Шамсутдінов

Кандидат юридичних наук, старший дослідник

Провідний науковий співробітник

Відділу досліджень проблем протидії екстремізму, тероризму та їх фінансуванню

Міжвідомчий науково-дослідний центр з проблем боротьби з організованою злочинністю при Раді національної безпеки і оборони України

03035, Солом'янська площа, 1, Київ, Україна

Oleksandr V. Shamsutdinov

Candidate of Law, Senior Researcher

Leading Researcher of Department for Research on
Countering Extremism, Terrorism and Their Financing

Interagency Research Center on Problems of Combating Organized Crime at the
National Security and Defense Council of Ukraine

03035,1 Solomjanska Sq., Kyiv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Шамсутдінов О. В. Делікти створення біологічної небезпеки: від теоретичних засад до правозастосовних орієнтирів. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2024. Т. 31. №2. С. 234–260.

Suggested Citation: Shamsutdinov, O. V. (2024). Torts of Biological Hazard Creation: from Theoretical Foundations to Law Enforcement Guidelines. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 31(2), 234–260.

Стаття надійшла / Submitted: 25/01/2024

Доопрацьовано / Revised: 25/02/2024

Схвалено до друку / Accepted: 27/06/2024

ПРОБЛЕМИ ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ

УДК 343

DOI: 10.31359/1993-0909-2024-31-2-261

Микола Єгорович Шумило

Національна академія правових наук України
Харків, Україна

Інститут правотворчості і правової експертизи
Національної академії наук України
Київ, Україна

ОБ'ЄДНАНІ ІНСТИТУТИ ФІЗИЧНОГО ЗАХОПЛЕННЯ ОСОБИ, ЗАПІДОЗРЕНОЇ У ВЧИНЕННІ ЗЛОЧИНУ, ТА ЗАТРИМАННЯ ПІДОЗРЮВАНОВОГО У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: ПИТАННЯ ДЕМАРКАЦІЇ

Curiosa et captiosa interpretatio in lege reprobatur
Уточнюйте смисл слова, і ви позбавите світ
від половини непорозумінь та помилок
Рене Декарт

Анотація. Правозгідність затримання особи, підозрюваної у вчиненні кримінального правопорушення неабиякою мірою залежить від повноти й якості юридичного унормування. КПК 2012 року на відміну від своїх попередників доповнив цей інститут певними новаціями. Так, правом на затримання підозрюваного була наділена вповноважена службова особа (ст. 208 КПК), у ст. 209 КПК означено сам момент затримання особи, а у ст. 210 КПК передбачено дії з доставлення затриманої особи до органу досудового розслідування. Законодавець, запроваджуючи ці новели, прагнув поставити під більший надійний контроль охорону та захист прав затриманих осіб. Проте мусимо констатувати, що ці новели, на жаль, не призвели до бажаного ефекту в практиці затримання, а подекуди навіть ускладнили його застосування. *Sui generis* цього явища стала та обставина, що законодавець, надавши терміну «затримання особи» вельми широке значення, не затурбувався одночасно питанням розмежування (демаркацією) дій органів виконавчої влади із фізичного захоплення особи, запідозреної у вчиненні кримінального правопорушення, та дій уповноважених законом суб'єктів кримінального провадження з видання рішення про затримання особи, підозрюваної у вчиненні кримінального правопорушення. А це потягло за собою хибне перенесення смислів норм кримінального процесуального законодавства на ситуації допроцесуальних дій представників виконавчої влади. Тому

в підсумку це призвело до того, що, по-перше, поза кримінальним провадженням, тобто в часі здійснення дій із фізичного захоплення особи стали складатися процесуальні документи – протоколи огляду місця події та вилучення в особи предметів чи документів; по-друге, енігматичні «уповноважені службові особи» органів виконавчої влади одержали не притаманні їм повноваження з проведення юридично значущих дій у межах кримінального провадження; по-третє, кмітливі адвокати почали, не без успіху, вимагати визнавати проведення фактичного затримання без участі адвоката суттєвим порушенням права на захист, а одержані доказові матеріали – недопустимими доказами; по-четверте, виникла правова невизначеність щодо підстав набуття особою статусу підозрюваного. Автор статті обґрунтував доконечну потребу усунути танджі юридичної техніки нормування правового регламенту затримання особи, підозрюваної у вчиненні кримінального правопорушення, і запропонував конкретні зміни та доповнення до чинного КПК і процесуального законодавства, що регулює діяльність органів виконавчої влади стосовно фізичного захоплення особи, запідозреної у вчиненні кримінальних правопорушень.

Ключові слова: *затримання, підозрюваний, кримінальне провадження, демаркація, фізичне захоплення.*

Mykola Ye. Shumylo

*National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kharkiv, Ukraine*

*Institute of Law-Making and Scientific-Legal Expertise of
National Academy of Sciences of Ukraine
Kyiv, Ukraine*

UNIFIED INSTITUTIONS OF PHYSICAL CAPTURE OF A PERSON SUSPECTED OF COMMITTING A CRIME AND DETENTION OF A SUSPECT IN CRIMINAL PROCEEDINGS: DEMARCATION ISSUES

Abstract. *The lawfulness of detention of a person suspected of committing a criminal offense depends to a large extent on the completeness and quality of its legal regulation. The CPC in 2012, unlike its predecessors, supplemented this institution with certain innovations in the field of detention of a suspect in a criminal offense. Thus, the right to detain a suspected person was vested with an authorized official (Article 208 of the CPC); in Art. 209 the moment of detention of a person was determined, and in Art. 210 actions were determined to deliver the detained person to the pre-trial investigation body. The legislator, introducing these novelties, sought to put under more reliable control the protection and protection of the rights of detained persons. Nevertheless, the author states that these short stories, unfortunately, did not lead to the desired effect in the practice of detention, and sometimes even complicated its application. Sui generis of this phenomenon was the fact that the legislator, having given the term «detention of a person»*

a very wide meaning, was not at the same time concerned with the delimitation (demarcation) of the actions of executive authorities to physically capture a person suspected of committing a criminal offense, and the actions of subjects of criminal proceedings authorized by law to issue a decision on the detention of a person suspected of committing a criminal offense. And this entailed a false transfer of meanings of the norms of criminal procedural law to the situation of carrying out pre-procedural actions by representatives of the executive branch. Therefore, in the end, this led to the fact that, firstly, outside the criminal proceedings, that is, in the time of carrying out actions to physically capture a person, procedural documents began to be drawn up – protocols for inspecting the scene of the incident and seizing objects or documents from a person; secondly, the enigmatic «authorized officials» of the executive authorities received powers that were not inherent in them to conduct legally significant actions within the framework of criminal proceedings; thirdly, savvy lawyers began, not without success, to demand to recognize the actual detention without the participation of a lawyer as a significant violation of the right to defense, and the obtained evidence as inadmissible evidence; fourthly, legal uncertainty arose regarding the grounds for a person to acquire the status of a suspect. The author of the article substantiated the urgent need to eliminate the ganges of the legal technique of normalizing the legal regulations for the detention of a person suspected of committing a criminal offense, and proposed specific changes and additions to the current CPC and procedural legislation regulating the activities of executive authorities regarding the use of physical seizure of a person suspected of committing criminal offenses.

Keywords: *detention, suspect, criminal proceedings, demarcation.*

ВСТУП

Державний примус у кримінальному процесі тісно пов'язаний із запобіганням кримінальних правопорушень, їх припиненням попередженням ухилення особи від слідства і суду. З-поміж цих заходів невідкладністю, специфічною метою, підставами і порядком застосування вирізняється затримання особи підозрюваної у вчиненні злочину. Оперативний характер його проведення передбачає взаємодію органів правопорядку й безпеки з відповідними учасниками кримінального провадження. Це потребує узгодженості законодавства, що регулює діяльність органів виконавчої влади, наділених правом фізичного захоплення особи, з відповідними нормами КПК. На жаль, інститут затримання підозрюваного у вчиненні злочину після 1917 року традиційно й однобічно вноормовувався кримінальним процесуальним законодавством. При цьому питання фізичного захоплення особи та її доправлення до органів досудового розслідування нехтувалися. Для усунення очевидної неповноти предмета нормативного впорядкування законодавець надав терміну «затримання» широкого значення, охопивши допроцесуальну й кримінальну процесуальну діяльності з фізичного захопленням запідозреної особи та затримання підозрюваного у вчиненні злочину.

Такий підхід спричинив чимало невизначеностей у законодавстві та відповідно, в його реалізації. Наприклад, у статтях 45, 46 Закону України «Про національну поліцію» йдеться про право поліції затримувати «озброєних осіб», «осіб, що чинять збройний опір», «намагаються втекти», «підозрюються у вчиненні

тяжкого або особливо тяжкого злочину», у п. 5 ст. 8 Закону «Про оперативно-розшукову діяльність» йдеться про «проведення операцій з захопленням осіб, які вчинили кримінальні правопорушення».

Брак належної кореляції в законодавстві спричинив низку типових порушень при затриманні підозрюваних у вчиненні кримінальних правопорушень, зокрема: 1) недотримання строків затримання; 2) порушення права на захист; 3) неповідомлення підозрюваному підстав затримання; 4) затримання без законних підстав; 5) застосування до затриманого тортур, фізичного та психологічного тиску; 6) незаконне вилучення в затриманого предметів і документів та ін. Неузгодженість у законодавчому регулюванні затримання підозрюваного у вчиненні злочину вплинула також на дискусійність у наукових студіях щодо його компонентів. Окремі науковці вважають, що «фізичне захоплення підозрюваного – складова кримінального процесуального затримання» [1], «відмінність між кримінальним процесуальним затриманням і фактичним затриманням створено штучно» [2], «затримання має регулюватися виключно кримінальним процесуальним законом» [3]. Наявність невирішених питань у правовому регулюванні інституту затримання підозрюваного в КПК України 2012 року та проблем у практиці його застосування зумовила вибір теми даної наукової розвідки.

1. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Базовими матеріалами для готування статті слугували положення Статуту кримінального судочинства 1864 року, КПК УРСР 1922 року, КПК УРСР 1927 року, КПК УРСР 1960 року, КПК України 2012 року, Положення про порядок короткочасного затримання осіб, підозрюваних у вчиненні злочину, затвердженого Указом Президії Верховної Ради СРСР від 13.07.1976, а також положення законів України «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про контррозвідувальну діяльність», «Про Національну поліцію», «Про Поліцію Республіки Польща» 1990 року [8]; правові позиції ЄСПЛ у справах Насруллоєв проти Росії» від 11.10.2007 [7], «Кванге проти Румунії» від 23.02.2012 [10]; «Медведев та інші проти Франції» від 29.03.2010 [11]; ухвали Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 16.02.2021 у справі № 204/6541/16к [13; 14; 15]; наукові розвідки щодо проблем затримання підозрюваного у вчиненні кримінального правопорушення Ю. П. Яновича [1], А. П. Буценка [2], І. В. Назарова [3], А. А. Квачевського [4], В. І. Фаринника [5], Н. В. Артикуци [9] О. Ф. Кістяківського [18]. Для розв'язання зазначеної проблеми у статті використано комплекс загальнонаукових і спеціальних методів наукового пізнання. Методи дослідження обрано з огляду на характер проблеми, мети, завдання та предмета даної розвідки. Так, звернення до історичного методу пізнання дозволило дослідити генезис інституту затримання особи підозрюваної у вчиненні злочину, у вітчизняному кримінальному процесуальному законодавстві. Формально-юридичний метод використовувався для дослідження положень законів України «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про контррозвідувальну

діяльність», «Про Національну поліцію». Метод системного аналізу застосовано для дослідження функцій уповноважених осіб органів виконавчої влади, наділених правом фізичного захоплення особи, запідозреної у вчиненні кримінального правопорушення, та професіональних учасників кримінального процесу із затримання підозрюваного у вчиненні злочину, їх правового статусу в структурі допроцесуальної та процесуальної діяльності. Статистичний метод надав змогу дослідити практику затримання підозрюваного у вчиненні кримінального правопорушення. Методи моделювання та абстрагування стали у пригоді в процесі опрацювання науково-теоретичної моделі інституту затримання підозрюваного в кримінальному процесі.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

1. Убачається, що не викличе заперечень те, що норми інституту затримання особи, підозрюваної у вчиненні кримінального правопорушення, у чинному КПК 2012 року покликані бути взірцем належної правової процедури (ст. 2 КПК) обмеження конституційного права людини на свободу та особисту недоторканність (ст. 29 Конституції України). Попри вноормування у статтях 209, 210 КПК 2012 року моменту затримання й доставлення особи до органу досудового розслідування правове регулювання даного примусового заходу не усунуло його системних невизначеностей. Основною причиною невідповідності згаданого правового регламенту вимогам «якості закону», на мій погляд, є не розрізнення, двох взаємозв'язаних інститутів у сфері права: (а) *позапроцесуальних дій* уповноважених агентів виконавчої влади, пов'язаних з *фізичним захопленням* особи, запідозреної в скоєнні кримінального правопорушення, та її допровадження до органів досудового розслідування та (б) *процесуальних дій* уже інших посадовців кримінальної юстиції із *затримання* підозрюваного у вчиненні кримінального правопорушення без ухвали слідчого судді.

2. У зв'язку з цим постає питання, чому у вітчизняній пострадянській процесуалістиці не було здійснено зазначеної в заголовку цієї розвідки демаркації двох правових інститутів (поліційного й процесуального). Причина, на мій погляд, полягає в тому, що проблеми затримання особи, підозрюваної у вчиненні кримінального правопорушення, узвичаєно досліджувалися лише з позицій кримінального процесуального законодавства. Поліційні дії, пов'язані з фізичним захопленням і утриманням особи, запідозреної у вчиненні кримінального правопорушення лишалися і, на жаль, і досі лишаются поза дослідницькою увагою. Тому постає чергове питання – чому? Щоб відповісти на це питання, треба, на мою думку, звернутися до історичної ретроспективи формування у вітчизняному кримінальному процесі інституту затримання особи, *підозрюваної* у скоєнні кримінального правопорушення.

3. У дорадянському законодавстві затримання підозрюваного в скоєнні кримінального правопорушення розглядалось як суто поліційний захід органу дізна-

ння¹. Останнє передувало проведенню попереднього слідства, котре належало до виняткового відання судового слідчого. Тому відповідно до вимог ст. 256 Статуту кримінального судочинства (далі – СКС) на поліцію покладался юридичний обов'язок до прибуття судового слідчого вживати всіх доконечних заходів на припинення злочинів, запобігання знищенню його слідів, а також недопущення ухилення запідозреного від слідства і суду.

Відповідно до ст. 257 СКС реалізація цих повноважень допускалася лише у визначених законом *ситуаціях*, коли наявні обставини могли у свідомості поліційного засигналізувати достатню *ad hoc здогадну* винуватість *запідозреного*, коли:

- 1) підозрюваного застали за вчиненням злочинного діяння або одразу після його вчинення;
- 2) потерпілі від злочину або його очевидці вкажуть прямо на підозрювану особу;
- 3) на підозрюваному або в його житлі будуть знайдені явні сліди злочину;
- 4) речі, які слугують доказом злочинного діяння належатимуть підозрюваному або будуть при ньому;
- 5) він намагався втекти, зловлений під час втечі або після неї;
- 6) підозрюваний не має постійного місця проживання або осідлості.

Для виконання згаданого вище юридичного обов'язку поліція в порядку *невідкладності* наділялася правом фізичного переслідування, тимчасового затримання запідозреної особи для складання протоколу, встановлення особи запідозреного та місця його проживання, якщо на момент фізичного захоплення особи воно було невідоме. Якщо ж до розпочатої поліційної акції вже долучався судовий слідчий, то її чини передавали йому всі зібрані матеріали й захоплену особу для проведення попереднього слідства, зокрема і для вирішення питання про застосування до неї відповідного запобіжного заходу. Хотів би в цьому зв'язку спеціально підкреслити, що у ст. 259 СКС вказувалося на такий обов'язок поліції: виконувати свої повноваження згідно зі статтями 257–258 у всій повноті відповідно до *правил*, установлених для *попереднього слідства*.

Таким чином, зі змісту даних норм випливає, що фізичне захоплення запідозрюваного мало своєю функцією передовсім припинення розпочатого криміналь-

¹ На думку Квачевського А. А., дізнання за СКС – це початкове провадження, метою якого є громадження даних на посвідчення того, що певна знана подія являє собою діяння, заборонене законом під страхом покарання, а також для встановлення винуватця цього діяння. Відтак дізнання потрібне для того, щоб спонукати обвинувача і судового слідчого до початку слідства, пересвідчитися їх у тому, що подія насправду була, що вона до прибуття містить у собі ознаки злочину. Цей автор також підкреслює, що дізнання – це частина поліційної діяльності, котра *примикає* до слідства, яка вимагає діяти швидко, щоб застати завчасно сліди злочину... (див.: Квачевский А. А. Об уголовном преследовании, дознании и предварительном исследовании преступлений по Судебным уставам 1864 года. *Теоретическое и практическое руководство*. Ч. 2. Типография Ф. С. Сушицкого. 1867. С. 66–67 [4]).

ного правопорушення, а також збереження слідів щойно вчиненого злочину та недопущення ухилення затриманого від слідства і суду. По суті, це була оперативна реакція держави в особі її поліцейних агентів на факт безпосереднього сприйняття ними події, кваліфікованої як праворелевантна. І, як бачимо, зазначені вище дії чинів поліції регулювалися нормами СКС, тобто зазначені поліцейні акції, здійснювані її чинами до початку роботи слідчого судді, мали відповідати вимогам процесуального закону. *Vice versa* можна сказати, що діяльність органів поліції, що примикає до кримінального процесу, регулюється процесуальним законодавством хоча власне поліцейна діяльність *in merito* не є процесуальною. Таке рішення тодішнього законодавця може знайти своє пояснення в його прагненні орієнтувати органи поліції на забезпечення ефективності діяльності слідчого судді в межах кримінального процесу.

Отже, поліцейні дії із фізичного захоплення та операції з трансформації, переведення цієї «запідозреної» особи у статус «підозрюваного» у вчиненні злочину з наступним обранням для неї відповідного запобіжного заходу розглядались як два органічно зв'язані, але самостійні процесуальні інститути: один у корпусі інституту поліцейного фізичного захоплення особи, другий у корпусі акцій судового слідчого як агента судової влади.

4. Після 1917 року на відміну від Статуту кримінального судочинства затримання підозрюваного регулювалося лише кримінально-процесуальним законодавством. Наприклад, відповідно до ст. 105 КПК УРСР від 13.09.1922 затримання підозрюваного належало до компетенції органів дізнання (як форми попереднього слідства) і допускалося винятково як захід попередження ухилення підозрюваного від слідства та суду в процесуальних ситуаціях, коли:

- 1) злочинця застали під час безпосередньої підготовки до вчинення злочину або одразу після його скоєння;
- 2) коли потерпілий або очевидці вкажуть на дану особу як ту, що вчинила злочин;
- 3) на підозрюваній особі або в його житлі будуть відшукані явні сліди злочину;
- 4) підозрюваний намагався втекти і був затриманий у процесі втечі;
- 5) підозрюваний не має постійного місця проживання або місця постійного заняття;
- 6) не встановлена особа підозрюваного.

Про сам факт затримання підозрюваного із зазначенням підстав органи дізнання протягом 24 год мусили повідомити суд, до підсудності якого належала ця справа. У справах, де закон передбачав обов'язкове досудове розслідування, міліція (інший орган дізнання) у такий самий строк мала повідомити також слідчого й прокурора. Якщо протягом 48 год до органу дізнання не надходило підтвердження арешту судом або слідчим, затриманий звільнявся під арешту. Як можна помітити, на відміну від ст. 256 СКС радянський законодавець істотно обмеж-

ив функцію затримання підозрюваного (ст. 105 КПК УРСР) лише як засобу попередження ухилення підозрюваного від слідства та суду. У ст. 98 КПК УСРР 1927 року також зазначалося, що цей процесуальний захід мав на меті: попередження ухилення обвинуваченого від слідства і суду. Слід зафіксувати, що у ст. 105 КПК УРСР 1922 року не було належної правової регламентації дій органів дізнання із фізичного захоплення «запідозреної» особи.

Зрозуміло, що перебування фізичного захоплення в так би мовити «сірій» правовій зоні відкривало неабиякий простір і можливості для різноманітних владних зловживань. Своєю чергою, КПК УРСР 1927 і 1960 років по суті репродукували – з окремими уточненнями – базові положення затримання підозрюваного, врегульовані ст. 105 КПК УРСР 1922 року. Як і раніше, цей процесуальний захід стосувався лише компетенції органів дізнання, які в ситуаціях, визначених законом, наділялися повноваженнями з розслідування злочинів.

Оцінюючи цю юридичну ретроспективу, можна впевнено висновувати, що тодішній законодавець аж ніяк не палав особливим бажанням спеціально демаркувати інститути фізичного захоплення особи, *запідозреної* в скоєнні кримінального правопорушення, та інститут затримання особи, *підозрюваної* у вчиненні кримінального правопорушення (ст. КПК УРСР 1927 року, ст. 106 КПК УРСР 1960 року).¹

Підсумовуючи, можна сказати, що формування в цей період процесуального інституту затримання підозрюваного здійснювалося без огляду на дії органів дізнання з фізичного захоплення згодного правопорушника. Метафорично висловлюючись, операції органів дізнання опинились немов-би під «тінню великих крил» інституту затримання підозрюваного... Тому-то законодавець і не проводив функціонального розмежування між фізичним захопленням особи та допровадженням фізично утримуваного до порушення кримінальної справи з процесуальним затриманням особи *після* порушення кримінальної справи (ст. 106 КПК УРСР 1960 року). Принагідно зазначимо, що затримання підозрюваного не отожднювалось із запобіжними заходами, а в його перебігу дозволявся й обшук захопленої особи з метою вилучення знярядь злочину та інших предметів, що згодом могли б мати доказове значення.

5. Якщо проаналізувати зміст статей 208–211 чинного КПК, де вже хоча й знайшли своє позитивне вирішення такі важливі з огляду на права людини питання, як момент *фізичного захоплення* особи та її *доставлення* до органу досудового розслідування, то законодавець, на мій погляд, усе ж таки *de facto* не відмовився від багаторічної радянської традиції розглядати затримання підозрюваного як єдиний *процесуальний інститут*, котрий охоплює (а) **фізичне захоплення** запідозре-

¹ Зауважу, що в «Положенні про порядок короткочасного затримання осіб, підозрюваних у вчиненні злочину», затвердженого Указом Президії Верховної Ради СРСР від 13.07.1976 зазначалось: затримання здійснюється відповідно до ст. 32 Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік органом дізнання або слідчим з метою в'яснення причетності затриманого до злочину і вирішення питання про застосування до затриманого заходу у вигляді взяття під варту.

ної особи (статті 208–209), (б) **доправлення** цієї особи до органу досудового розслідування (ч. 1 ст. 210) та власне (в) **прийняття рішення про затримання цієї особи в статусі й підозрюваного** (ч. 5 ст. 208).

Звідси випливає логічний висновок, що законодавець під юридичним дахом терміна «**затримання**» примудрився «дати притулок» *кримінальним процесуальним діям*, які здійснюються поліцією *до* початку офіційного кримінального провадження (ст. 214 КПК) у рамках адміністративної діяльності. Інакше кажучи, законодавець надав терміну «затримання» два різні юридичні **сенси** – затримання, як (а) проведення *поліційних* (адміністративних) юридичних дій із фізичного захоплення особи, запідозреної у вчиненні кримінального правопорушення, а також затримання як (б) процесуальні дії з переведення цієї особи зі статусу «фізично захоплена особа, запідозрена у скоєнні кримінального правопорушення», у статус «підозрюваний у скоєнні кримінального правопорушення».

Звісно, збереження обговорюваної радянської традиції в КПК України 2012 року, спричинило виникнення нових питань, які треба терміново вирішувати. Приміром, зі змісту статей 209–210 КПК можна зробити лише один практичний висновок: *de jure* процедура затримання особи, *підозрюваної* у скоєнні кримінального правопорушення починається з моменту її фізичного захоплення як особи, запідозреної у вчиненні цього правопорушення, коли вона втрачає можливість на свій розсуд визначати місце свого перебування та моменту її доправлення до найближчого органу досудового розслідування.

Цей висновок підкріплюється також положеннями пунктів 1 і 2 ст. 208 КПК, котрі встановлюють, що юридичними підставами для затримання (читай – *фізичного захоплення*) є ситуації, коли «особу застали під час вчинення злочину або замаху на його вчинення» «чи безпосередньо після вчинення злочину».

Усе викладене підтверджує висновок, що поліційні дії з фізичного захоплення особи та її доправлення до найближчого органу досудового розслідування *de facto* відбуваються ще до офіційного початку досудового розслідування. Тому з огляду на це вбачається цілком логічним (за виправданою аналогією з проведенням огляду місця події) у ст. 214 КПК зазначити, що поліційні заходи із затримання й доправлення особи запідозреної в скоєнні кримінального правопорушення здійснюються *до* внесення відомостей до ЄРДР. Принагідно зауважу, що недемаркування (нерозмежування) в КПК поліційних дій із фізичного захоплення особи та її доправлення до органу досудового розслідування *та* кримінального процесуального затримання особи, підозрюваної у скоєнні кримінального правопорушення неабияк вплинуло на рішення законодавця завести затримання підозрюваного до числа *запобіжних* заходів (хоча й через кому), які мають геть іншу функцію.

Тому не дивина, що це призвело до **мішання** підстав для застосування запобіжних заходів і затримання. Так, у пунктах 3–4 ст. 208 КПК по суті йдеться про підстави застосування саме запобіжних заходів. Дозволю собі зауважити, що,

либонь, через це в літературі зарясніли необґрунтовані висловлювання стосовно розширення змісту функції затримання, скажімо, «з'ясування причетності особи до вчинення кримінального правопорушення», «встановлення особи і місця її проживання», «вирішення питання про застосування до неї запобіжного заходу», «продовжити злочинну діяльність», «знищити докази». Проте, як слушно наголошує В. Фаринник, «такі питання можливо вирішити не затримуючи особу той очевидний факт, що функцію даного» [5]. Прикметно, що ці дописувачі нехтують той очевидний факт, що функцію даного процесуального примусу, по суті, визначено у ст. 29 Конституції України, – бути засобом у ситуаціях нагальної необхідності запобігти злочині або ж припинити його.

Немає жодних сумнівів, що шановні проєктанти конструкції «затримання» (ст. 208 КПК) керувалися шляхетною метою – забезпечити надійний правовий контроль за дотриманням обвинувальною владою прав і свобод, як захоплених осіб, так і осіб, затриманих за підозрою у вчиненні кримінальних правопорушень. Проте наявність у КПК норм, передбачених ст.ст. 208–209, становить *de jure* спробу далі лишатися у радянській традиції, тобто намагатися регулювати в рамках КПК як правовідносини, котрі торкаються дій як суто поліцейних, так і кримінальних процесуальних, тобто *різних* за юридичною природою дій у сфері права.

Згадані дії мають правовий характер, але кожна з них має регулюватися відповідно *своїми* нормами: *одні* – нормами поліцейного права, *інші* – нормами права кримінального процесуального. Інакше кажучи, віддайте кесареві кесарево, а Богу богове, щоби кожен міг би справно тягти свого плуга – поліцейного чи то кримінального процесуального. І тоді вбачається цілком логічним і наступний крок законодавця: – врегулювати в поліцейному законодавстві підстави фізичного захоплення особи, запідозреної у вчиненні кримінального правопорушення, як це було у СКС 1864 року. Але, як казав один, «хотіли як ліпше, а вийшло як завжди» Надання одному терміну «затримання» двох різних, хоча і взаємозв'язаних, юридичних **сми́слів** – поліцейного (адміністративного) і процесуального – для цього різновиду юридичного примусу призвело також до того, що виконання процесуальних дій законом покладається, на жаль, на уповноважених службових осіб, чимала частина яких не наділена **процесуальною правосуб'єктністю**. І навпаки – на суб'єктів кримінального провадження покладається виконання не властивих їм поліцейних функцій. Наприклад, у ст. 209 КПК йдеться про те, що затримати особу, підозрювану у вчиненні злочину без ухвали слідчого судді за наявності підстав, передбачених пунктами 1–4 може вповноважена службова особа. До числа таких осіб належать як *суб'єкти* кримінального провадження, тобто дізнавач, слідчий і детектив, (п. 19 ч. 2 ст. 36 КПК), так і особи, котрі *не є професійними* учасниками кримінального провадження.¹

¹ Як видно зі змісту ст. 208 КПК, право на затримання підозрюваного, надається також: співробітникам органів національної поліції (п. 9 ч. 1 ст. 23 Закону «Про Національну поліцію»), співробітникам органів, підрозділів СБУ, що здійснюють контрольно-розвідувальну діяльність (п. 7 ч. 1 ст. 7

Зауважу також, що ст. 208 КПК покладає на вповноважених службових осіб дотримуватися таких процесуальних обов'язків: затримувати (*читай – фізично захоплювати*) особу, якщо вона підозрюється у вчиненні злочину, за який передбачено покарання у вигляді позбавлення волі; правильно встановити юридично значущі підстави для затримання, зазначені у пунктах 1–4 даної статті; провести обшук особи з дотриманням правил, передбачених ч. 7 ст. 223 і ст. 236 КПК; роз'яснити затриманому зрозумілою для нього мовою підстави затримання, та у вчиненні якого злочину він підозрюється; роз'яснити йому право мати захисника, отримувати медичну допомогу, давати пояснення, показання або не говорити нічого з приводу підозри проти себе, негайно повідомити інших осіб про його затримання і місце перебування; відповідно до положень ст. 213 цього Кодексу вимагати перевірку обґрунтованості затримання на інші процесуальні права, передбачені цим Кодексом.

Проте не годиться забувати про **головне**: у контексті юридичної коректності щодо додержання прав людини та забезпечення належної **доказової перспективи** одержаних матеріалів реалізація таких процесуальних дій можлива лише відповідними професійними учасниками кримінального провадження. Тому виконання їх іншим уповноваженим особам, як правило, ускладнює застосування даного примусового заходу й аж ніяк не сприяє надійному захисту й охороні прав особи при обмеженні її свободи й недоторканності. Мало того, якщо бути послідовним, то в рамках процесуальної конструкції, закріпленої в чинному КПК, на слідчого й детектива покладається невласлива їм функція – припиняти злочини шляхом фізичного захоплення запідозрених за межами кримінальної процесуальної діяльності.

Надання подібних повноважень особам, котрі здійснюють кримінальне переслідування, може, між іншим, призвести до того, що сторона захисту може поставити під сумнів доказовий характер зібраних матеріалів, а самим цим агентам світитиме перспектива опинитися в ролі потенційного свідка з подальшим позбавленням права участі в кримінальному провадженні. Відтак право на фізичне захоплення й доправлення особи до органу досудового розслідування треба надавати не слідчим, дізнавачам чи детективам, а лише вповноваженим особам **силових структур**, котрі не мають статусу суб'єктів кримінальних процесуальних

Закону «Про контррозвідувальну діяльність»; співробітникам ДПСУ (п. 7 ст. 20 Закону «Про державну прикордонну службу України»); ч. 5 ст. 18 Закону «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю»: військовослужбовців ВСП ЗСУ (п. 4 ст. 7 Закону «Про військову службу правопорядку у Збройних Силах України»); службовців ДПТС (п. 4 ч. 2 ст. 18 Закону «Про Державну кримінально-виконавчу службу України»; персоналу охорони, зокрема службовцям охорони на залізничному транспорті (п. 3 ч. 1 ст. 12, ч. 2 ст. 16 Закону «Про охоронну діяльність», п. 4 Положення про відомчу воєнізовану охорону на залізничному транспорті, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 11.01.1994 № 7 керівникам дипломатичних представництв чи консульських установ України, капітанам суден України (ст. 519 КПК, ст. 67 КТМ) (див.: Науково-практичний коментар до Кримінального процесуального кодексу України від 13.04.2012 / за ред. О. А. Банчука, Р. О. Куйбіди, М. І. Хавронюка. Харків : Фактор, 2013. С. 409–410 [6].

відносин. Тому цілком слушно на цю важливу обставину звернув увагу Верховний Суд, який правильно *демаркував* (розмежував) (а) фізичне захоплення та доправлення особи до органу розслідування до внесення відомостей у ЄРДР та (б) кримінальне процесуальне затримання за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення в перебігу кримінального провадження.

Так, у п. 25 Ухвали Касаційного кримінального суду Верховного Суду, справа від 16.02.2021 справа № 204/6541/16-к зазначається, що: «...цей термін (*уповноважена службова особа – авт. ред.*) охоплює інших осіб, яким відповідно до закону надані повноваження проводити затримання, але які не є «слідчим», «прокурором» або «дознавачем». Зазначений термін включає поліцейських патрульної або іншої служби поліції, яким таких повноважень надано ст. 37 Закону «Про Національну поліцію», військовослужбовців Служби правопорядку, уповноважених на затримання Законом «Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України», службових осіб органів Державної прикордонної служби України тощо» [7].

Тому вважав би за доцільне надати право на фізичне захоплення особи та її доправлення до органу досудового розслідування *лише* вповноваженим службовим особам: поліцейським, співробітникам оперативних підрозділів та іншим працівникам органів виконавчої влади, яким законом надано право здійснювати фізичне захоплення за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення, а рішення про затримання після внесення відомостей до ЄРДР мають видавати слідчий, дізнавач, детектив, тобто лише ті особи, котрі мають відповідні процесуальні повноваження, в тому числі право на внесення відомостей у ЄРДР.

б. Зрозуміло, що в цьому разі треба вести мову про *узгодженість* поліцейного й кримінального процесуального законодавства. В який спосіб це зробити? У цьому плані прикладом може слугувати п. 1 ст. 37 Закону України «Про Національну поліцію», в якій вказується «Поліція уповноважена затримувати особу на підставах, у порядку та на строки, визначені КУ, КПК та КУПАП, а також іншими ЗУ».

Такий підхід застосовується також у пунктах 2, 3, абз. 1 ст. 15 Закону Республіки Польща «Про Поліцію» 1990 року, в яких указується:

«1. Поліцейські, виконуючи дії, зазначені у ст. 14 (з виявлення, запобігання та викриття злочинів та проступків виконують дії: оперативно-розшукові, дізнавчо-слідчі та адміністративно-правопорядкові), мають право:

2) затримувати осіб у порядку і у випадках, визначених у нормах Кодексу кримінального провадження та інших законів;

3) затримувати осіб, котрі своїми діями створюють в очевидний спосіб безпосередню загрозу для життя або здоров'я людини, а також для майна. В абзаці 2 ст. 15 цього ж Закону також наголошується: «Особа, затримана на підставі п. 3 абз. 1 користується правами, передбаченими для затриманої особи в Кодексі кримінального провадження» [8].

Вирішуючи питання про узгодження норм споріднених галузей законодавства, треба пам'ятати, що в них утворюється відповідна *термінологічна система*. З огляду на це для потреб правильного правозастосування була б ідеальною ситуація, коли знак-термін в одній галузі законодавства семантично був би **однозначним** (симетричним) у разі його використання в інших галузях. А тому неупорядкована термінологія, суперечливість правових норм, невизначеність системи понять, применшують інформативні можливості законів, негативно впливають на правозастосування, формують зневагу до «букви закону» і навіть правовий нігілізм, призводять до безпредметних дискусій у теорії та практиці [9].

Наприклад, у законодавстві, що регулює діяльність органів СБУ, де це питання й досі зостається не чітко врегульованим. Так, у ст. 7 Закону України «Про контррозвідувальну діяльність» для виконання визначених законом завдань та за наявності підстав, передбачених ст. 6 цього Закону, у процесі контррозвідувальної діяльності органи, підрозділи та співробітники Служби безпеки України мають право затримувати й тримати в спеціально відведених для цього місцях: 1) осіб, підозрюваних у підготовці чи проведенні розвідувально-підривної, терористичної діяльності та вчиненні інших злочинів, розслідування яких віднесено до компетенції органів СБУ, – на строки і в порядку, що передбачені законами України; 2) осіб, які проникли на об'єкти та в місця, що охороняються органами і підрозділами Служби безпеки України, – на строк до 3-х год, а в разі нагальної необхідності запобігання злочинів чи його припинення та з метою встановлення особи – до 72-х год з повідомленням про це суду протягом 24-х год з моменту затримання для перевірки обґрунтованості цього запобіжного заходу.

Крім цього, має також місце невизначеність у п. 5 ст. 8 базового Закону «Про оперативно-розшукову діяльність», де зазначається, що оперативним підрозділам надається право «проводити операції із захопленням осіб, які вчинили кримінальне правопорушення, припинення кримінальних правопорушень, розвідувально-підривної діяльності спецслужб іноземних держав, організацій та окремих осіб».

Зрозуміло, подібні дії спецслужб фактично обмежують конституційне право особи на її свободу і недоторканність, оскільки з цього моменту фізичного захоплення особа утримується в обмеженому просторі протягом певного періоду часу і втрачає можливість визначати на свій розсуд місце перебування. Тому, щоб запобігти свавіллю й беззаконню, регламентація таких дій не може бути декларативною, а мусить спиратися на чіткі й однозначні за своїм змістом норми права, незалежно від того, хто й коли запідозрену особу фізично захоплює.

Слід також зауважити, що законодавець знехтував положенням, що *нормою* може бути тільки таке встановлене нею правило поведінки, коли воно реалізується лиш у *спосіб, передбачений законом*.

Про це йдеться у ст. 19 Конституції, де зазначено, що «органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише

на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України».

У низці рішень ЄСПЛ також зазначається, що національне законодавство, котре регламентує позбавлення волі людини, має відповідати стандарту «якості закону», передбаченому Конвенцією, інакше воно буде неправомірним тобто свавільним [10]. А це, своєю чергою, вимагає від законодавця здійснювати законотворчість таким чином, щоб умови такого обмеження прав особи «були чітко виражені у внутрішньому законодавстві й щоб сам закон був передбачуваним у своєму застосуванні, тобто, щоб він був досить точним та дозволяв людині (у разі потреби користуватися юридичною консультацією) в розумній мірі та за певних обставин передбачити наслідки, які можуть бути результатом конкретних дій» [11].

Відтак постає завдання нагального вирішення неординарного питання узгодженості норм законодавства, що регулює дії правоохоронних органів на перетині з кримінальним процесуальним законодавством. Наведене дає підстави для внесення відповідних уточнень і доповнень у законодавство, що регулює діяльність поліцейських органів, і Кримінальний процесуальний кодекс з метою їхньої смислової узгодженості.

Наприклад, у п. 9 ч. 1 ст. 23, статтях 37, 45, 46 Закону України «Про Національну поліцію» та інших законах, які надають уповноваженим службовим особам право на фізичне захоплення особи, запідозреної у вчиненні злочину, вбачається доцільним терміни «затримання», «підозрюваний», «підозрюється» замінити відповідно на терміни «фізичне захоплення», «запідозрений», «запідозрюється».

7. У зв'язку з цим постає питання про потребу чіткого нормативного визначення підстав для фізичного захоплення особи й окремо – процесуального затримання підозрюваного *без ухвали* слідчого судді. У цьому контексті хотів би також не оминати увагою й ту обставину, що вповноважена особа органу правопорядку видає рішення про фізичне затримання особи, запідозреної в скоєнні кримінального правопорушення (*оперативне рішення* про те, «**яким має бути спосіб дій? Що є правда в цій ситуації**») [12]. Внаслідок видання цього рішення поліцейський агент у результаті безпосереднього сприйняття «вихоплює» сукупність фактів, котрі вказують з достатньою *ad hoc* імовірністю (або в термінах доказового права – *prima facie*) на наявність у діях запідозреної особи сукупності *ознак* конкретного кримінального правопорушення або замаху на нього. Ця слушно оцінена фактова сукупність уже й буде підставою для видання *оперативного* рішення, тобто рішення згаданого поліцейського агента: захоплювати запідозрену особу фізично чи ні.

Підсумовуючи, наголосимо: **підставою** для фізичного захоплення особи, запідозреної у вчиненні кримінального правопорушення, є фактова сукупність, яка з «вичленовується», «витинається» із ситуації уповноваженими особами в результаті особистого сприйняття обставин певної праворелевантної події та роботи з відомостями, одержаними від очевидців чи потерпілих.

Вирішуючи питання про підстави для видання рішення про кримінальне процесуальне затримання підозрюваного (ст. 208 КПК), треба зважити на те, що цей примусовий захід здійснюється після внесення відомостей в ЄРДР і визнання особи підозрюваною в скоєнні кримінального правопорушення.

Підставами для такого затримання слід вважати наявність сукупності фактів, котра *prima facie* дозволяє зробити обґрунтований висновок, що **справді**:

- 1) особу застали під час вчинення злочину;
- 2) чи безпосередньо після вчинення злочину, коли потерпілі або очевидці прямо вказали на запідозрену особу, як на таку, що вчинила злочин;
- 3) на запідозреній особі або в її житлі, іншому володінні виявлено явні сліди злочину або сукупність очевидних ознак на тілі, одязі, транспорті чи місці події вказує на те, що саме ця особа щойно вчинила кримінальне правопорушення.

Ця фактова сукупність формується слідчим у результаті роботи з поліційними доказовими матеріалами.

8. Уже неодноразово згадуваний брак у чинному законодавстві чіткої демаркації між інститутами фізичного захоплення й доправлення запідозреної особи до органу досудового розслідування та кримінальним процесуальним затриманням вельми ускладнює регулювання проведення **обшуку** особи в ситуаціях її фізичного захоплення. Йдеться про те, що дозвіл, котрий надає ч. 3 ст. 208 КПК уповноваженій особі здійснити обшук затриманої особи з дотриманням правил, передбачених ч. 7 ст. 223 і ст. 236 КПК, не змоги чітко визначитися щодо конкретики процедури його проведення.

Так, у ч. 7 ст. 223 КПК зазначено, зокрема, що «... обшук особи здійснюється з обов'язковою участю не менше двох понять незалежно від застосування технічних засобів фіксування ...». А в п. 5. ст. 236 КПК уже говориться, що: «Обшук на підставі ухвали слідчого судді повинен проводитися в обсязі, необхідному для досягнення мети обшуку. За рішенням слідчого чи прокурора може бути проведений обшук осіб, які перебувають у житлі чи іншому володінні, якщо є достатні підстави вважати, що вони переховують при собі предмети або документи, які мають значення для кримінального провадження».

Отже, якщо керуватися положеннями даної норми в ситуації здійсненні акції затримання, то важко зрозуміти, чи то воно стосується *фізичного захоплення*, чи то *процесуального затримання* в рамках кримінального провадження.

На мій погляд, у даному разі подібна правова регуляція призвела до виникнення правової **невизначеності**. Так, у ч. 1 ст. 168 КПК «Порядок тимчасового вилучення майна» зазначено, що «тимчасово вилучити майно може кожен, хто законно затримав особу в порядку, передбаченому статтями 207, 208, 298–2 цього Кодексу. Кожна особа, яка здійснила законне затримання, зобов'язана одночасно із доправленням затриманої особи до слідчого, прокурора, іншої уповноваженої службової особи передати їй тимчасово вилучене майно. Факт передання тимчасово вилученого майна засвідчується протоколом».

Зі змісту даної норми можна зробити лише такий висновок, що вилучення майна можливе як у часі фізичного захоплення особи до внесення відомостей у ЄРДР, так і в рамках кримінального провадження, коли ухвалюється рішення про процесуальне затримання особи в порядку, передбаченому ст. 208 КПК.

Вивчення матеріалів слідчої практики свідчить, що численні вповноважені службові особи вирішують дану проблему шляхом вилучення в затриманій особі предметів у процесі огляду місця події або поверхневої перевірки. Проте я налаштований думати, що подібний спосіб подолання правових невизначеностей у кримінальному процесуальному законодавстві провокує сторону захисту з ентузіазмом поставити під сумнів питання **допустимості** можливих речових доказів. Користуючись наявністю прогалин у законодавстві щодо допроцесуальної діяльності поліцейських органів, захисники у своїх доводах шляхом усіляких маніпуляцій пропонують положення процесуального закону перенести на поліцейську діяльність, наприклад, «у момент фізичного захоплення і обшуку особи має бути присутній захисник» і «даний факт має фіксуватися в протоколі, згідно з вимогами п. 5 ст. 208 КПК». З цього приводу Касаційний кримінальний суд Верховного Суду в ухвалі від 16.02.2021 у справі № 204/6541/16к зазначив «... вимога присутності адвоката при затриманні є практично нездійсненою і не передбачена будь-якими положеннями КПК, КУ чи міжнародними договорами України. Встановлення такого правила Судом зведе нанівець будь-яку поліцейську діяльність, оскільки практично неможливо забезпечити присутність адвоката в той час і в тому місці, де може бути відбуватися затримання за підозрою у вчиненні злочину» [13].

Тому, на мою думку, єдиним реальним виходом із даної ситуації міг би бути законодавчий дозвіл на проведення обшуку затриманої особи **до внесення відомостей у ЄРДР**.

У зв'язку з цим Верховний Суд, розглядаючи конкретні кримінальні справи, сформулював такі важливі правові позиції:

(1) обшук особи фактично не є окремою слідчою дією, а поглинається такою дією, як затримання чи обшук житла, «вважається інтегральною частиною процесу затримання особи в порядку ст. 208 КПК і відображається в протоколі затримання [14];

(2) затримання й особистий обшук затриманої особи може відбуватися до внесення відомостей у ЄРДР. Як уже зазначалося, затримання без дозволу суду є непередбачуваною подією, тому вимога до органу правопорядку внести відомості до ЄРДР до такої події є нереалістичною [15];

(3) особистий обшук затриманої особи є необхідним, крім фіксації доказів правопорушення, також для забезпечення безпеки як осіб, які затримують, так і інших осіб, долучно із самою затриманою особою. Тому проведення особистого обшуку не може відкладатися до внесення відомостей до ЄРДР [16].

На мій погляд, це обговорюване питання вдало вирішувалося в КПК УРСР 1960 року, де у ст. 181 «Обшук особи та виймання у неї предметів і документів» (в

редакції зі змінами і доповненнями згідно із Законом № 3111–111 (311-14) від 07.03.2002) зазначалось: «Обшук особи та виймання у неї предметів і документів можуть бути проведені без постанови у таких випадках:

1) при фізичному захопленні підозрюваного уповноваженими на те особами, якщо є достатні підстави вважати, що затриманий має при собі зброю або інші предмети, які становлять загрозу для оточення, чи намагається звільнитися від доказів, які викривають його чи інших осіб у вчиненні злочину:

2) при затриманні підозрюваного...».

Як мені (і не тільки) видається, така пропозиція могла би бути успішно реалізована в чинному КПК.

9. На мою думку, положення чинного КПК не повною мірою відповідають приписам ст. 5 Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. У цій нормі сформульовано чіткі вимоги до національних законодавств стосовно мінімізації ризиків свавілля та протиправних дій органів держави в ситуаціях обмеження свободи і недоторканності особи.

Як зазначається в правових позиціях ЄСПЛ, позбавлення особи свободи має перебувати під незалежним судовим контролем і супроводжуватися відповідальністю окремих посадових осіб за свої діяння [17]. На це свого часу звертав увагу відомий український правознавець Кістяківський О. Ф., котрий, зокрема, зазначав: «Призначення поліції охороняти встановлений порядок у суспільстві. Тому вона скрізь і завжди схильна в протизаконному дійстві вбачати небезпеку для цього порядку і вживати заходів там, де це потрібно. Для утримання її в поміркованих межах має служити судова влада з необхідною умовою, щоб вона не тільки була під контролем суду, але і відповідала перед ним за свої зловживання. Без таких умов поліція завжди зловживатиме наданою їй владою» [18].

На жаль, чинне кримінальне процесуальне законодавство не відповідає таким вимогам. Так, у ст. 210 КПК указується, що вповноважена службова особа зобов'язана доставити затриману особу до найближчого органу досудового розслідування, в якому негайно реєструються дата, точний час (година і хвилини) доправлення затриманого та інші відомості, передбачені законодавством. Утримання особи в обмеженому просторі протягом певного періоду часу починається з моменту, коли особа втрачає можливість перебувати в певному просторі й періоду часу.

Убачається, що законність фізичного захоплення особи в момент підготовки до вчинення кримінального правопорушення або безпосередньо після його вчинення впливає на видання рішення про повідомлення підозри й процесуального затримання підозрюваного. Практика свідчить, що на даному етапі мають місце численні зловживання й свавілля. Тому даний різновид діяльності має бути поставлений під контроль судової влади з метою охорони й захисту конституційного права особи на свободу й недоторканність (ст. 29 Конституції України). З огляду на це, у п. 1 ст. 210 КПК слова «до найближчого органу досудового розсліду-

вання» треба замінити на «найближчого суду для перевірки законності фізичного захоплення особи».

10. Незавершеність повноцінного змістового наповнення інституту затримання в кримінальному провадженні негативно впливає також і на логіко-юридичну коректність **визначення** юридичного поняття «Підозрюваний». Мова про те, що у ст. 42 КПК окреслено: підозрюваним є особа, котру затримано за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення. Хоча, як на мене, куди логічніше було б спочатку (а) повідомити особі про підозру, а потім вже (б) ухвалювати рішення про її затримання. У цьому контексті слід також критично оцінити й положення ст. 276 КПК, де вказується, що *підставою* для визнання особи підозрюваною є *факт її* затримання на місці вчинення кримінального правопорушення чи безпосередньо після його вчинення або обрання до особи одного із передбачених цим Кодексом запобіжних заходів.

Себто, аналіз змісту даної норми свідчить, що за чинним КПК існують *дві підстави* для набуття статусу підозрюваного в кримінальному провадженні: 1) факти затримання й обрання одного із запобіжних заходів, а також 2) достатності доказів для того, щоб підставно підозрювати особу в учиненні кримінального правопорушення.

Принагідно слід зазначити, що зміст ст. 276 КПК не узгоджується з ч. 2 ст. 176 КПК, у якій вказується, що складовою підстав для застосування запобіжних заходів є наявність обґрунтованої підозри у вчиненні особою кримінального правопорушення. Неважко зрозуміти, що до ухвалення рішення про застосування запобіжного заходу особа набуває статусу підозрюваного, що вочевидь не узгоджується з п. 2 ч. 1 ст. 276 КПК.

Критичний аналіз статей 42 і 276 КПК дозволяє виснувати, що єдиною підставою для визнання особи підозрюваною є «наявність у кримінальному провадженні достатніх доказів, які вказують на причетність особи до вчинення кримінального правопорушення».

ВИСНОВКИ

На підставі викладеного, пропоную – в першому наближенні – чинний КПК доповнити нормами такого змісту.

«Стаття 208–1 Підстави фізичного захоплення особи, запідозреної у вчиненні кримінального правопорушення

1. З метою припинення протиправних дій особи, запідозреної в скоєнні кримінального правопорушення, вона може бути фізично захоплена вповноваженими співробітниками правоохоронних органів, коли:

- 1) особу застали під час учинення злочину;
- 2) безпосередньо після вчинення злочину потерпілі або очевидці прямо вкажуть на запідозрену особу як таку, що вчинила кримінальне правопорушення;
- 3) на запідозреній особі або в її житлі, іншому володінні особи будуть виявлені явні сліди злочину, або сукупність очевидних ознак на тілі, одязі, транспорті

ті чи місці події вказують на те, що саме ця особа щойно вчинила кримінальне правопорушення¹.

2. У разі фізичного захоплення запідозреного вповноваженими на те особами може бути проведений обшук особи та вилучення в неї предметів і документів якщо: є достатні підстави вважати, що захоплений має при собі зброю або інші предмети, які становлять загрозу для оточення або намагається звільнитися від предметів і документів, що викривають його або інших осіб у вчиненні злочину.

3. Фізично захоплена особа підлягає негайному доправленню вповноваженими співробітниками органів правопорядку до найближчого суду для перевірки законності фізичного захоплення в порядку, передбаченому Кримінальним процесуальним кодексом України.

4. Уповноваженими службовими особами не пізніше 4 годин після фізичного захоплення складається протокол, в якому зазначаються місце, час та обставини фізичного захоплення особи вилучення предметів, документів та допровадження до суду».

Крім цього, у назві ст. 210 КПК слово «доставлення» замінити на «доправлення», а її зміст оновити, виклавши його в такій редакції:

«1. Уповноважена службова особа зобов'язана доправити захоплену особу до найближчого слідчого суду, в якому негайно реєструється дата, точний час, (година і хвилини) допровадження захопленого та інші відомості, передбачені законодавством.

2. Про кожне фізичне захоплення вповноважена службова особа одразу повідомляє за допомогою технічних засобів відповідальних осіб у підрозділі органу досудового розслідування.

3. У разі наявності підстав для обґрунтованої підозри, що допровадження особи тривало в часі довше, ніж це необхідно, слідчий суддя зобов'язаний провести перевірку для вирішення питання про відповідальність винуватих у цьому осіб».

Запровадження таких норм, як на мене, може вторувати шлях до вирішення завдання **демаркування інститутів фізичного захоплення особи й кримінального процесуального затримання підозрюваного.**

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Янович Ю. П. Складові частини затримання особи без ухвали слідчого судді, суду у кримінальному процесі. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: Право.* 2014. № 1137. Вип. 18. С. 181–184.
- [2] Бущенко А. П. Проти катувань. *Аналіз відповідності українського законодавства та практики стандартам і рекомендаціям Європейського комітету запобігання*

¹ Автор даної статті ще в 1988 році пропонував передбачити у відповідному законодавстві підстави для фізичного захоплення та доправлення особи до органу попереднього розслідування і кримінального-процесуального затримання (див.: Шумило М. Є. Правомірність захоплення органами дізнання запідозрених у вчиненні державних злочинів. *Вибрані праці / упорядн. О. В. Капліна.* Харків : Право. 2019. С. 991–993).

катуванням та жорстокому поводженню. Харківська правозахисна група. Харків : Право людини, 2005. 288 с.

- [3] Назаров І. В. Проблемні питання застосування затримання у кримінальному провадженні. *Науковий вісник Інституту міжнародних відносин НАУ. Серія: економіка, право, політика, туризм*. 2010. Вип. 2. С. 67–70.
- [4] Квачевский А. А. Об уголовном преследовании, дознании и предварительном исследовании преступлений по Судебным уставам 1864 года. *Теоретическое и практическое руководство*. Ч. 2. Тип. Ф. С. Сущинского. 1867. 375 с.
- [5] Фаринник В. І. Застосування заходів забезпечення кримінального провадження: теорія і практика : монографія. Алерта, 2017. 548 с.
- [6] Науково-практичний коментар до Кримінального процесуального кодексу України : [від 13 квіт. 2012 р.] / [О. А. Банчук та ін.] ; за ред. : О. А. Банчука, Р. О. Куйбіди, М. І. Хавронюка ; Центр політ.-прав. реформ. Харків : Фактор, 2013. 1058 с.
- [7] Ухвали Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 16.02.2021 у справі № 204/6541/16-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95533196>.
- [8] Статус поліції: міжнародні стандарти і зарубіжне законодавство / за заг. ред. О. А. Банчука. Київ : Москаленко О. М. 2013. 588 с.
- [9] Артикуца Н. В. Лінгвістичний інструментарій законопроекування. URL: <http://lawdrafting.org/lingvistichnij-instrumentarij-zakonoproektuvannya/>
- [10] Рішення ЄСПЛ у справі Насруллоєв проти Росії від 11.10.2007. URL: .
- [11] Рішення ЄСПЛ у справі «Кванге проти Румунії» від 23.02.2012. URL: <http://hudos.echr.coe.int|eng?!=001-109226>
- [11a] Рішення ЄСПЛ у справі «Медведев та інші проти Франції» від 29.03.2010. URL: <http://hudos.echr.coe.int|eng?!=001-97979>
- [12] Дружинин В. В., Конторов Д. С. Идея, алгоритм, решение. Воєніздаг, 1972. 328 с.
- [13] Ухвала Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 16.02.2021 у справі № 204/6541/16к-п.22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95533196>.
- [14] Ухвала Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 16.02.2021 у справі № 204/6541/16к-п.30. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95533196>.
- [15] Ухвала Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 16.02.2021 у справі № 204/6541/16к-п.23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95533196>.
- [16] Ухвала Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 16.02.2021 у справі № 204/6541/16к-п.28. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95533196>.
- [17] Теорія та практика застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод : компендіум [О. В. Сердюк, Ю. В. Щокін, І. В. Яковюк та ін.] ; за заг. ред. : О. В. Сердюка, І. В. Яковюка. Харків : Право, 2017. 374 с.
- [18] Кистяковский О. Ф. О пресечении способов уклонения обвиняемого от следствия и суда. *Киевские университетские ведомости*. 1864. №6–7. С. 27.

REFERENCES

- [1] Yanovych, Yu.P. (2014). Components of detention of a person without a decision of an investigating judge, a court in criminal proceedings. *Bulletin of Kharkiv National University named after V. N. Karazina. Series: Law*, 1137, 18, 181–184.
- [2] Bushchenko, A. P. (2005). Against torture. *Analysis of compliance of Ukrainian legislation and practice with the standards and recommendations of the European Committee for the*

- Prevention of Torture and Cruel Treatment*. Kharkiv human rights group. Kharkiv: Human Rights.
- [3] Nazarov, I. V. (2010). Problematic issues of the application of detention in criminal proceedings. *Scientific Bulletin of the Institute of International Relations of NAU. Series: economy, law, politics, tourism*, 2, 67–70.
- [4]. Kvachevsky, A. A. (1867). On criminal prosecution, investigation and preliminary investigation of the criminal under the Judicial Statutes of 1864. *Theoretical and practical guide*. P. 2. Type. F. S. Sushchinsky.
- [5] Farynnyk, V. I. (2017). *Application of measures to ensure criminal proceedings: theory and practice*. Alerta.
- [6] *Scientific and practical commentary to the Criminal Procedure Code of Ukraine: [from April 13 2012]*. (2013). [O. A. Banchuk and others]; In O. A. Banchuk, R. O. Kuybida, & M. I. Havronyuk (Eds.); Aviation Law Center reforms. Kharkiv: Factor.
- [7] Rulings of the Criminal Court of Cassation of the Supreme Court (2021, February, case No. 204/6541/16-k). Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95533196>.
- [8] *Status of the police: international standards and foreign legislation*. (2013). In O. A. Banchuk (Ed.). Kyiv: Moskalenko O. M.
- [9] Artikutsa, N. V. *Linguistic toolkit of drafting legislation*. Retrieved from <http://lawdrafting.org/lingvistichnij-instrumentarij-zakonoproektuvannya/>
- [10] Decision of the ECtHR in the case of Nasrulloev v. Russia (2007, October). Retrieved from <http://hudos.echr.coe.int/jeng?i=001-82654>.
- [11] Decision of the ECtHR in the case «Kvange v. Romania» (2012, February). Retrieved from <http://hudos.echr.coe.int/jeng?i=001-109226>
- [11a] Decision of the ECtHR in the case «Medvedev and others v. France» (2010, March). Retrieved from <http://hudos.echr.coe.int/jeng?i=001-97979>
- [12] Druzhinin, V. V., & Kontorov, D. S. (1972). *Idea, algorithm, solution*. Voenizdat.
- [13] Decision of the Criminal Court of Cassation of the Supreme Court (2021, February, in case No. 204/6541/16k-item 22). Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95533196>.
- [14] Decision of the Criminal Court of Cassation of the Supreme Court (2021, February, in case No. 204/6541/16k-item 30). Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95533196>.
- [15] Decision of the Criminal Court of Cassation of the Supreme Court (2021, February, in case No. 204/6541/16k-item 23). Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95533196>.
- [16] Decision of the Criminal Court of Cassation of the Supreme Court (2021, February, in case No. 204/6541/16k-item 28). Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95533196>.
- [17] *Theory and practice of application of the Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms: compendium* (2017). [O. V. Serdyuk, Yu. V. Shchokin, I. V. Yakovyuk, & etc.]; In O. V. Serdyuk, & I. V. Yakovyuk (Eds.). Kharkiv: Pravo.
- [18] Kystyakovsky, O. F. (1864). On the suppression of methods of evasion of the accused from the investigation and the court. *Kyiv University Bulletins*, 6–7, 27.

Микола Єгорович Шумило

Доктор юридичних наук, професор

Член-кореспондент НАПрН України

Національна академія правових наук України

61024, вул. Пушкінська, 60, Харків, Україна

Головний науковий співробітник
Інститут правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України
01024, вул. Пилипа Орлика, 3, м. Київ, Україна

Mykola Ye. Shumylo

Doctor of Law, Professor
Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine
National Academy of Legal Sciences of Ukraine
61024, 70 Pushkinska St., Kharkiv, Ukraine

Chief Researcher

Institute of Law-Making and Scientific-Legal Expertise of
National Academy of Sciences of Ukraine
01024, 3, Pylyp Orlyk St., Kyiv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Шумило М. Є. Об'єднані інститути фізичного захоплення особи, запідозреної у вчиненні злочину, та затримання підозрюваного у кримінальному провадженні: питання демаркації. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2024. Т. 31. №2. С. 261–282.

Suggested Citation: Shumylo, M. Ye. (2024). Unified Institutions of Physical Capture of a Person Suspected of Committing a Crime and Detention of a Suspect in Criminal Proceedings: Demarcation Issues. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 31(2), 261–282.

Стаття надійшла / Submitted: 15/05/2024
Доопрацьовано / Revised: 15/06/2024
Схвалено до друку / Accepted: 27/06/2024

Юлія Анатоліївна Турлова

*Відділ проблем кримінального права, кримінології та судоустрою
Інститут держави і права імені В. М. Корецького
Національної академії наук України
Київ, Україна*

Анастасія Андріївна Тернавська

*Відділ проблем кримінального права, кримінології та судоустрою
Інститут держави і права імені В. М. Корецького
Національної академії наук України
Київ, Україна*

ЗЛОЧИННІСТЬ У СФЕРІ РАДІОЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ЯК ОБ'ЄКТ КРИМІНОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Анотація. У статті досліджено й обґрунтовано понятійно-категорійний апарат, що використовується для вивчення злочинності у сфері радіоекологічної безпеки. Розгляд і визначення на загальнотеоретичному рівні основних ознак злочинності, а також аналіз найбільш поширених і застосовуваних наукових підходів до розуміння категорій «радіоекологічна (ядерна та радіаційна) безпека» дозволило сформулювати, надати опис і пояснення специфічним кримінологічно-значущим інтегруючим ознакам, що ідентифікують злочинність у сфері радіоекологічної безпеки як окремий вид злочинності (у межах екологічної злочинності) та відрізняють її від інших видів. Такими ознаками є: найвищий потенційний рівень небезпечності із усіх видів злочинності; злочинність у сфері радіоекологічної безпеки є проявом дисфункції відповідних соціальних інститутів, тобто системи зв'язків та соціальних норм, що об'єднує соціальні практики щодо використання ядерної енергії, поводження з радіоактивними матеріалами та іншими джерелами іонізуючого випромінювання для забезпечення виробничих, соціальних та інших потреб держави; релятивність (соціальний конструктивізм). Запропоновано авторську дефініцію злочинності у сфері радіоекологічної безпеки як небезпечного, релятивного, соціального феномену, що є різновидом екологічної злочинності та знаходить прояв у інституційних, передбачених законом про кримінальну відповідальність соціальних практиках щодо використання ядерної енергії, поводження з радіоактивними матеріалами та іншими джерелами іонізуючого випромінювання. Дефініція містить опис основних характеристик досліджуваного феномену як системного об'єкту кримінологічного аналізу та охоплює в абстрактному вигляді ті кримінологічні ознаки, що надають можливість формування гносеологічних передумов для подальшого емпіричного дослідження злочинності у сфері радіоекологічної безпеки.

Ключові слова: злочинність у сфері радіоекологічної безпеки, ядерна та радіаційна безпека, кримінологічне дослідження, Кримінальний кодекс України, кримінальні правопорушення, кримінальна відповідальність.

Yuliia A. Turlova

Department for Criminal Law, Criminology and Judicial System Issues, V. M. Koretsky Institute
of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine
Kyiv, Ukraine

Anastasiia A. Ternavska

Department for Criminal Law, Criminology and Judicial System Issues, V. M. Koretsky Institute
of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine
Kyiv, Ukraine

CRIME IN THE FIELD OF RADIOECOLOGICAL SAFETY AS AN OBJECT OF CRIMINOLOGICAL RESEARCH

Abstract. *This article explores and substantiates the conceptual and categorial framework used in examining crime in the domain of radioecological safety. Through an exploration and definition of the basic characteristics of crime at a general theoretical level, as well as an analysis of the prevailing and applied scientific approaches to comprehending the concepts of «radioecological (nuclear and radiation) safety,» the authors formulate, describe, and elucidate specific criminologically significant integrating features that delineate crime in the field of radioecological safety as a distinct category of crime (within environmental crime) and distinguish it from other categories of crime. These distinguishing features include: its exceptionally high potential danger level among all types of crimes; crime in the field of radioecological safety is a manifestation of the dysfunction of the relevant social institutions, namely, the system of relations and social norms that comprises social practices related to the use of nuclear energy, management of radioactive materials, and other sources of ionizing radiation to fulfill the production, social, and other requirements of the State; and its relativity (social constructivism). The authors propose their definition of crime in the field of radioecological safety as a dangerous, relational, social phenomenon, categorized within environmental crime, and manifested in institutional social practices delineated by criminal liability law regarding the use of nuclear energy, management of radioactive materials, and other sources of ionizing radiation. This definition includes a representation of the main characteristics of the phenomenon under study as a systemic object of criminological analysis, and abstractly encapsulates those criminological attributes that allow to form the gnoseological basis for the subsequent empirical exploration of crime in the field of radioecological safety.*

Keywords: *crime in the field of radioecological safety, nuclear and radiation safety, criminological research, Criminal code of Ukraine, criminal offenses, criminal liability.*

ВСТУП

Природне середовище, в усьому нескінченному різноманітті своїх виявлень у межах від абіотичних до біотичних складових, як-то кліматичні умови, характер природного ландшафту, забезпеченість водними ресурсами, запаси корисних копалин, фауна та флора, істотно впливає на життєдіяльність людини та суспільства. Обопільно людина і суспільство також своєю життєдіяльністю впливають, як стихій-

но, так і цілеспрямовано на природне середовище. У процесі цивілізаційного розвитку людство дедалі більше втрачає можливість безпосереднього спілкування з природними екосистемами планети, тобто «недоторканою» природою, і починає жити у перетворених людиною екосистемах. Ці зміни відбуваються і, вочевидь, посилюються, оскільки розвиток суспільства, розширене зростання його продуктивних сил, виробничих потужностей навряд чи можна зупинити.

Інтенсифікація таких процесів, відтак призвела до невідповідності між рівнем антропогенного впливу на природу і можливостями біосфери для самовідновлення. Викликана такими змінами екологічна криза почавшись у другій половині ХХ ст. поступово набула ознак глобальної та поставила питання таким чином: чи збереже себе людство за триваючого й у подальшому стихійного, нерозумного впливу на природу? Відповідь на це питання поклала початок процесу переорієнтації світогляду, зокрема необхідності перегляду традиційної науково-технічної картини світу і включення в неї нових ідей і розуміння взаємозв'язків людського суспільства, природи та техносфери. Наведені глобальні виклики, пов'язані з цілком ймовірними проблемами людства в майбутньому, набувають у сучасній ситуації особливу актуальність та зумовлюють потребу в науковому дослідженні з метою розроблення теоретичних засад протидії злочинності у сфері радіоекологічної безпеки як реальній загрозі існування людства та навколишнього природного середовища.

Визначений статтею 16 Конституції України, а ще раніше – Декларацією про державний суверенітет України від 16.07.1990, обов'язок держави щодо забезпечення екологічної безпеки, а, відтак, і радіоекологічної безпеки як її складової, зумовлює актуальність протидії правопорушенням вказаної категорії, особливо найбільш небезпечній їх частині – злочинності у сфері радіоекологічної безпеки.

Отже, тема глобальної екологічної безпеки сучасної цивілізації є вочевидь дуже багатозначною, але для нашого дослідження вона конкретизується в сучасній ситуації в суспільстві, що існує одночасно в умовах війни, соціально-економічних потрясінь, нової індустріальної революції з технологіями у сфері виробництва ядерної енергії та використання радіоактивних матеріалів, а також появи та поширення соціально деструктивних, зокрема й кримінальних практик у цій сфері, що в сукупності становлять пряму загрозу руйнування біосфери та існування людства. Відтак, метою цієї статті є дослідження й уточнення понятійно-категорійного апарату кримінології в частині з'ясування змістовної сторони поняття «злочинність у сфері радіоекологічної безпеки» та формулювання авторської дефініції досліджуваного феномену.

1. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Теоретичною базою дослідження є праці вітчизняних кримінологів, в яких розвивається інституціональний, діяльнісний, конструктивістський, інтегративний підходи до визначення злочинності. Фундаментальне значення в цьому аспекті

мають роботи В. В. Голіни, В. М. Дрьоміна, А. П. Закалюка, А. Ф. Зелінського, Ю. В. Орлова, І. П. Рущенко.

Теоретичним дослідженням різних аспектів протидії злочинам у сфері ядерної та радіаційної (радіоекологічної) безпеки приділялася увага такими науковцями як П. Д. Біленчук, О. В. Маслюк, С. А. Новачук, К. В. Плева, М. О. Торбеєв, Ю. А. Турлова.

Основною специфічною інтегруючою ознакою, що служить критерієм віднесення кримінальних практик до категорії злочинності у сфері радіоекологічної безпеки, є їх сфера відтворення – радіоекологічна безпека, що виокремлює досліджуваний вид злочинності із загального масиву, одночасно зумовлюючи й специфічні характеристики особи злочинця, способи вчинення злочинів даної категорії, спрямованість і мотивацію злочинної поведінки. Саме тому при визначенні змісту ключового, базового терміну, що застосовується в нашому дослідженні – «радіоекологічна безпека», використані наукові підходи та результати таких учених у галузі екологічного права як В. І. Андрейцев, Г. І. Балюк, Н. В. Барбашова, А. П. Гетьман, Ю. А. Краснова, Н. Р. Малишева, О. В. Сушик, Ю. С. Шемшученко. Крім результатів монографічних досліджень в Україні та в інших зарубіжних країнах також використовувались і законодавчі джерела, довідкові видання, а також наукові розвідки з досліджуваної тематики, викладені в посібниках, методичних рекомендаціях і наукових статтях.

Емпіричною базою для узагальнень і висновків послуговували відомості Міжнародного агентства з атомної енергії (далі – МАГАТЕ), Державної інспекції ядерного регулювання України, аналітичні матеріали про стан злочинності на території держави, а також інші довідково-публіцистичні та аналітичні матеріали, присвячені проблематиці злочинності у сфері радіоекологічної безпеки в Україні.

Методологічною основою статті є основні положення теорії пізнання. На філософському рівні методологічна платформа дослідження поєднує закони й принципи діалектичного детермінізму та його категорій, що дало змогу осмислити проблематику дослідження та його методологічних основ. Феноменологічний підхід використовувався для осмислення досліджуваних явищ, феноменів у реальній дійсності – злочинності у сфері радіоекологічної безпеки, ядерної та радіаційної безпеки, вивчення їх природи та соціальних відносин, які виникають у зв'язку з їх сприйняттям. Загальнонауковий рівень представлений низкою формально-логічних прийомів теоретичного пізнання, що дало змогу формувати нові поняття, усунути неточності та суперечності, зокрема при формулюванні дефініції злочинності у сфері радіоекологічної безпеки. На окремому науковому рівні знайшли застосування методи контент-аналізу повідомлень у медіа, догматичний метод – при роботі з текстами нормативно-правових актів.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

Цілеспрямоване дослідження злочинності у сфері радіоекологічної безпеки передусім обумовлює потребу з'ясування змістовної сторони даного поняття. Варто

зауважити, що саме поняття «злочинність у сфері радіоекологічної безпеки» є новелою кримінологічної терміносистеми, а відтак, як і інші вихідні положення та поняття у наукових дослідженнях, потребують чіткого трактування.

Оскільки «злочинність» є однією зі складових досліджуваного поняття, на наш погляд, є доцільним коротко зупинитися на її сучасному розумінні та сутнісних ознаках. Хоча в сучасній кримінології «злочинність» вважається найменш дискусійним поняттям (порівняно із іншими елементами предмету кримінології) існують кілька підходів щодо розуміння злочинності. Найбільш поширеними та застосовуваними, на думку Ю. В. Орлова, є: статистичний, структурно-функціональний, конструктивістський (релятивно-конвенційний), діяльнісний і системний підходи [1].

Також доречним для розуміння сутнісної глибини досліджуваного поняття є узагальнення В. В. Голіни, який окрім зазначених наукових підходів виділяє такі уявлення про злочинність як прояв криміногенного потенціалу суспільства (В. В. Голіна), як масовий прояв деструктивності у поведінці людей (А. Ф. Зелінський), як форму соціальної адаптації (І. П. Рущенко) [2, с. 29–30].

Заслуговує на увагу також спроба Ю. В. Орлова сфокусувати увагу на формуванні інтегративних зв'язків між указаними підходами, що мало б, на думку автора, забезпечити єднання в різних варіаціях, наскільки це можливо, їх евристичних потенціалів і уможливити формування найбільш повного за сучасного рівня розвитку кримінологічної доктрини розуміння злочинності [1, с. 274].

Не втягуючись у загальнотеоретичну дискусію щодо переваг чи недоліків зазначених підходів (що не входить до завдань нашого дослідження), зауважимо, що найбільш виваженим, логічним і позбавленим внутрішньо суперечливих положень є, на нашу думку, діяльнісний (соціально-практичний чи соціально-активний) підхід, що ґрунтується на уявленнях про злочинність як кримінальну активність частини членів суспільства. Так, за визначенням А. П. Закалюка, «злочинність – це феномен соціального життя у вигляді неприйнятної й небезпечної для суспільства масової, відносно стійкої, різнообумовленої кримінальної активності частини членів цього суспільства» [3, с. 137].

Вищенаведене дає підстави для визначення загальновизнаних (принаймні, більшістю кримінологів) ознак злочинності. До цих ознак варто віднести такі положення, що характеризують злочинність: це соціальне явище (феномен); злочинність є різновидом соціальних практик, яка знаходить свій прояв у діяльності (поведінці) певної частини суспільства; злочинність має соціально-конструктивний (релятивний, конвенціональний) характер; злочинність є проявом дисфункції відповідних соціальних інститутів. Саме такого розуміння злочинності та тлумачення її основних кримінологічних ознак будемо дотримуватися при дослідженні поняття «злочинність у сфері радіоекологічної безпеки».

Одним із методів наукового пізнання, який при цьому має застосовуватись є метод аналізу, що полягає в процесі «розкладання» об'єкта дослідження на окре-

мі складові частини. Після цього відбувається процес детального вивчення даних компонентів без урахування їх взаємозв'язків і взаємовпливів [4, с. 97]. Системність як ознака злочинності визначає доцільність її вивчення не в цілому, а за виокремленими відповідно до значущих кримінологічних або кримінально-правових критеріїв складовими частинами, адже окремі види злочинності у своїх зовнішніх проявах мають доволі істотні відмінності.

Дослідження злочинності з урахуванням поділу її на види дозволяє, по-перше, конкретизувати вивчення багатьох аспектів прояву феномену злочинності: розробити глибоку кримінологічну характеристику тих або інших злочинів, виявити їхні відмінні риси і властиві їм закономірності, що не представляється можливим при вивченні всієї злочинності в цілому. З іншого боку, сенс поділу злочинності на види (її класифікації) полягає в поглибленні знань про самі об'єкти, бо повніше і глибше дійсна сутність явищ та їх властивостей може проявитися лише у зв'язку, у порівнянні з іншими. Це дає можливість глибше вивчати явище в цілому, побачити його розвиток і вплив на інші явища. По-друге, поділ злочинності на види необхідний для ефективного вирішення практичних задач протидії кожному окремому виду злочинів і злочинності в цілому [5, с. 64].

У процесі з'ясування змістовної сторони поняття «злочинність у сфері радіоекологічної безпеки» як складової категоріально-понятійного апарату кримінології зауважимо, що він, як і поява окремих кримінологічних теорій, є значною мірою результатом запозичень певних понять із інших суспільних наук (у нашому випадку – екологічного права) та їх подальшим наповненням кримінологічним змістом. Відтак необхідно визначити зміст ключового, базового терміну, що застосовується у нашому дослідженні – «радіоекологічна безпека».

Як відомо, потреба в безпеці – це одна з базових, фундаментальних потреб людини. У відомій «піраміді потреб» А. Маслоу потреба у безпеці перебуває в її основі, посідаючи наступний – слідом за безпосередніми фізіологічними потребами – рівень. Безпека є абсолютною цінністю, має універсальний характер і набуває особливої актуальності у випадку наявності реальних загроз нормального існування людства. Однією з таких загроз є злочинність. Саме тому в кримінології проблеми забезпечення безпеки, серед іншого й кримінологічної, виступають об'єктом наукових пошуків учених уже досить давно. Так, академік О. М. Костенко розглядає кримінологічну безпеку людини з позицій концепції соціального натуралізму як стан захищеності всього того, що є необхідним для її нормального, тобто узгодженого із законами людської природи життя від сваволі, яка проявляється у вигляді злочинів. Кримінологічна безпека, на думку автора, може бути забезпечена формулою «культура плюс закон»: покарання обмежує злочинні вияви сваволі у тих осіб, у котрих не сформувалась антикриміногенна культура [6, с. 177–182].

Крім того, феномен кримінологічної безпеки та наукові засади її забезпечення став предметом дисертаційного дослідження С. А. Мозоля (2018) [7], а в роботах

В. А. Плешакова розглядається теорія кримінологічної безпеки й обґрунтовується, що вона являє собою окрему теорію кримінології, що має свій об'єкт і предмет. З приводу масових спроб науковців створювати «власні» кримінології, слушно висловився А. П. Закалюк: «винесення окремих теорій на один рівень із наукою, науковою галуззю суперечить основам наукознавства; «нові кримінології» не мають самостійного, відокремленого від загальної кримінології предмета, а також будь-яких окремих функцій, методологій, наукових методів і засобів здобуття наукової інформації, які б відрізнялися за суттю від «єдиної» кримінології»; піднесення результатів вивчення тієї чи іншої проблеми до рівня не лише слова в науці, а й до «нової» науки, очевидно, має задовольняти амбіції дослідника, проте вони ведуть до розмивання цілісної науки кримінології й лише шкодять їй [3, с. 32].

Щодо походження терміну «радіоекологія» то, на думку дослідників розвитку радіоекології в Україні О. П. Майдебури та І. М. Гудкова, з упевненістю можна вважати академіка В. І. Вернадського основоположником радіоекології, або радіаційної екології – науки, яка вивчає концентрацію, міграцію радіоактивних речовин в об'єктах навколишнього середовища й їх дію на живі організми, науки, що займає місце на стику радіобіології й екології. Сам термін виник у стінах Біогеохімічної лабораторії в 1956 році, через одинадцять років після смерті В. І. Вернадського та був запропонований його науковим співробітником А. А. Передельським і згодом визнаний у всьому науковому світі й офіційно прийнятий як найточніше визначення нової науки. Вважають, що до його появи причетні видатні вчені: російський радіобіолог О. М. Кузін та американський еколог Є. П. Одум [8], який вніс вагомий вклад у розвиток радіоекології [9, с. 2].

Термін «радіоекологічна безпека» є синонімом іншого, більш поширеного в еколого-правовій науці терміну «ядерна та радіаційна безпека». Вживання в нашому дослідженні саме терміну «радіоекологічна безпека» зумовлюється як його лаконічністю, так і тим, що застосування терміну «радіоекологічна безпека» акцентує увагу на її ієрархічний зв'язок з екологічною безпекою. Співвідношення ж між цими поняттями обґрунтовується такими міркуваннями.

Якісні зміни, що відбулись у процесі коеволюції людства та природи у другій половині ХХ століття внаслідок досягнень науково-технічного прогресу, зумовили появу й такого об'єкту правового регулювання як ядерна енергетика, яка незважаючи на найбільш глобальну екологічну катастрофу в Чорнобилі та аварії на АЕС «Фукусіма-1», продовжує зберігати позитивні тенденції розвитку.

Більше того, експерти МАГАТЕ у доповіді «Оцінка з енергії, електроенергії та ядерної енергетики на період до 2050 року» прогнозують стрімке зростання найближчими роками світового попиту на електроенергію з огляду на її необхідність для подальшого розвитку держав. Задовольнити такий попит без істотного збільшення ядерних потужностей з дотриманням допустимого енергетичного балансу у світі з метою сталого розвитку, а також мінімізації наслідків кліматичних змін неможливо [10].

Сучасне вироблення електроенергії на атомних електростанціях у світі становить біля 10% всієї електроенергії. В Євросоюзі частка ядерної енергетики у виробництві електроенергії перевищує 25%. В Україні доля ядерної енергії поступово збільшувалася починаючи з 24,5% у 1990 році та досягнувши максимальних значень у 56,5% у 2015 році. Попри деяке зниження зазначених показників останніми роками частка АЕС у виробленні електроенергії по Україні складає більше половини всієї електроенергії [11]. Зазначені прогнози зумовлені зокрема й очевидними перевагами ядерної енергетики перед енергетикою інших видів, якими є: велика теплотворна здатність ядерного палива (у 2 млн разів більша, ніж нафти, і в 3 млн разів більша, ніж вугілля), кращі економічні показники, менше забруднення довкілля. До того ж відпадає потреба використовувати кисень, якого на енергетичні потреби спалюється в 5 раз більше, ніж його споживають усі живі істоти. Крім того, запаси ядерного пального (якщо їх повністю використати) приблизно в 20 разів перевищують запаси органічного палива всіх видів [12].

Важливим є також і безпековий аспект виробництва ядерної енергії. За оцінками видання «Forbes», атомна енергетика (навіть з урахуванням катастроф у Чорнобилі та Фукусімі) характеризується показниками смертності на рівні у 90 загиблих на трильйон кіловат-годин виробітку, що приблизно у тисячу менше, ніж вугільні ТЕС (у середньому 100000 по світу на трильйон кіловат-годин), менше ніж нафтова промисловість (36000 на трильйон кіловат-годин), у десятки разів менше ніж газові ТЕС, що є «найчистішими» у своїй галузі (4000 на трильйон кіловат-годин) та у півтора рази менше ніж ГЕС (150 на трильйон кіловат-годин) годин). Цікаво, що використання навіть такого альтернативного джерела енергії як сонячна, також не обходиться без жертв, їхній показник – 440 осіб на трильйон кіловат-годин, що майже в 5 разів небезпечніше атомної енергетики [13].

Відповідно до сформульованих МАГАТЕ фундаментальних принципів безпеки при виробництві ядерної енергії основної метою безпеки є індивідуальний і колективний захист людей та охорона навколишнього природного середовища від шкідливого впливу іонізуючого випромінювання без невиправданого обмеження експлуатації установок або провадження діяльності, що пов'язані з радіаційними ризиками [14].

В Україні вперше на науково-теоретичному рівні обґрунтування правового інституту забезпечення ядерної та радіаційної безпеки, а також визначення та опис поняття «ядерна безпека» було здійснено у роботах Г. І. Балюк. На її думку, ядерна безпека – це такий стан розвитку суспільних відносин у сфері використання ядерної енергії, зокрема в ядерній енергетиці, при якому системою науково-технічних, організаційних, економічних, державно-правових та інших соціальних засобів регулювання забезпечується належний безпечний режим використання ядерних установок (об'єктів), ядерних матеріалів тощо, який спонукає до безумовного дотримання вимог законодавства, норм, правил, стандартів та умов, що діють

у сфері використання ядерної енергії. Саме дотримання норм, правил, стандартів та умов використання ядерних матеріалів становить основу забезпечення радіаційної безпеки, яку авторка визначає як стан захищеності прав і життєво важливих інтересів людини, зокрема життя й здоров'я, в потенційно радіоекологічно небезпечному середовищі, захист навколишнього середовища, окремих природних об'єктів, екосистем від іонізуючого випромінювання при здійсненні діяльності у сфері використання ядерної енергії. Відтак, без дотримання і забезпечення ядерної безпеки не можна вести мову і сподіватися на забезпечення радіаційної безпеки [15, с. 20].

Така взаємозумовленість ядерної та радіаційної безпеки дають підстави для їх поєднання в межах поняття «радіоекологічна безпека» як складової екологічної безпеки.

Розглядаючи різні варіанти визначень зазначених понять, варто зауважити, що в еколого-правовій науці сформувався три наукових напрями розуміння екологічної безпеки та, відповідно, її складових: статичний, гуманістичний і екологічний. Статична концепція змін навколишнього середовища тяжіє до розгляду екологічної безпеки в рамках понять національної безпеки держав та їх національних інтересів. Дослідники, що належать до гуманістичного напрямку, навпаки, вказують як на найважливішу цінність і ідеал – благоденство та процвітання людини. До третього напрямку належать біоцентричні публікації вчених-екологів, які ґрунтуються на переконанні в тому, що людина є всього лише одним із представників живих істот, що існують на Землі. Прихильники цього підходу критикують екологічні концепції, в основі яких знаходиться людина. Вони роблять акцент на тому, що в більшості випадків саме антропогенна діяльність людини, як одного з видів тварин, що населяють планету, завдає шкоду довкіллю. Дослідники даного напрямку доводять, що в тому випадку, якщо людина буде дотримуватися певних природних ритмів і розвивати технології в рамках, прийнятних для безболісного співіснування з природою, вона зможе не тільки мінімізувати негативний вплив на довкілля, але й відновити деякі, загублені в споживчому товаристві цінності, що важливі не стільки для біологічного існування, скільки для життя людини, тобто духовність і мораль [16, с. 32–34].

Наукові підходи до розуміння ядерної та радіаційної безпеки у межах статичного або ж гуманістичного напрямку знаходять свій прояв у визначеннях цих понять через «дотримання норм, правил, стандартів та умов використання», «дотримання допустимих меж» [17], або ж розкривається через такі категорії як комплекс забезпечувальних заходів, процес управління загрозами та небезпеками, дотримання відповідних вимог, дотримання допустимих меж радіаційного впливу. Такі підходи не дозволяють з'ясувати сутність досліджуваних явищ, обмежуючись або галузевими стандартами з техніки безпеки в сфері використання ядерної енергії, або формальною складовою поняття, або ж його визначенням через засоби досягнення безпечного стану.

Думається, що саме таким підходом керувався законодавець при розміщенні норм, що встановлюють відповідальність за вчинення кримінальних правопорушень у сфері ядерної та радіаційної безпеки, у розділі IX Особливої частини Кримінального кодексу України «Кримінальні правопорушення проти громадської безпеки» та розділі X «Кримінальні правопорушення проти безпеки виробництва» [18]. Це зумовлено багатооб'єктністю складів зазначених кримінальних правопорушень, серед яких найбільш значущими об'єктами кримінально-правової охорони вважалися не навколишнє природне середовище або ж екологічна (радіоекологічна) безпека, а громадська безпека та безпека виробництва.

Зазначена позиція була піддана справедливій критиці у науковій літературі [19, с. 127; 20, с. 47]. Зокрема, С. Б. Гавриш вважає, що «такий підхід наочно демонструє концепцію охорони безпеки виробництва заради самої безпеки, оскільки найважливіші цінності – життя, здоров'я людини і належне природне середовище – залишаються начебто осторонь... До того ж, якщо життя, здоров'я та інші цінності є другорядними явищами в складі безпеки, то незрозуміло, що ж визначає її сутність» [19, с. 127].

Більшою змістовністю характеризуються наведені вище дефініції Г. І. Балюк, в яких ядерна та радіаційна безпека визначаються як певний стан розвитку суспільних відносин або стан захищеності прав і життєво важливих інтересів людини. Водночас, дотримуючись гуманістичного напрямку розуміння радіаційної безпеки, авторка визначає пріоритетним саме захист інтересів людини, зокрема її життя й здоров'я в потенційно радіоекологічно небезпечному середовищі.

Водночас аналіз еколого-правової літератури в досліджуваній сфері засвідчує тенденцію до пріоритетного застосування екологічного (біоцентричного) підходу до розуміння категорій «ядерна та радіаційна безпека». Так, О. А. Ярошинська визначає ядерну безпеку, як стан системи «ядерні об'єкти – екосистема – біосфера – соціосфера», при досягненні якого виключається руйнівний вплив на екосистеми, біо- і соціосферу» [21, с. 381]. О. В. Сушик пропонує розглядати радіаційну безпеку, як стан розвитку суспільних відносин, за якого системою правових засобів гарантується безпечно від радіоактивного забруднення навколишнє природне середовища та захист життя і здоров'я як нинішніх, так і майбутніх поколінь від негативного іонізуючого впливу внаслідок використання джерел іонізуючого випромінювання природного й штучного походження в енергетиці, медицині, промисловості, будівництві тощо та здійснення оптимальних заходів по ліквідації чи мінімізації можливих негативних наслідків [22, с. 190]. М. О. Торбєєв вважає, що радіаційна безпека – це стан радіаційної захищеності, в якому перебувають природні, соціальні та загальнодержавні системи, коли нічого не загрожує їх нормальній життєдіяльності й виконанню звичайних функцій, у тому числі непопорушність цих процесів і відсутність ризиків таких порушень, а також вчасну, правдиву та повну поінформованість про настання ризиків або факту порушення таких процесів [23, с. 5].

Думається, відмінності в підходах до визначення категорій «ядерна та радіаційна безпека» можна зокрема пояснити різним розумінням аксіологічних аспектів підходу до забезпечення радіоекологічної безпеки, а саме чи має природа «інструментальну цінність» чи «внутрішню цінність».

«Інструментальна цінність» означає, що існування довкілля відповідає лише інтересам людини. Навпаки, «внутрішня цінність» означає, що довкілля слід вважати гідною поваги, а не просто корисною. Ті, хто підтримує аргумент внутрішньої цінності, вважають, що не мають права визначати цінність, властиву природним об'єктам. Цінність навколишнього середовища виходить за рамки задоволення людських цілей. Ці дебати важливі, тому що речі, що мають внутрішню цінність, заслуговують на моральну турботу. «Внутрішня цінність, пов'язана з життям, формує основу екологічної етики, дозволяючи нам визнати моральну важливість природи» [24].

Отже, попередній розгляд і визначення на загальнотеоретичному рівні основних ознак злочинності, а також аналіз найбільш поширених і застосовуваних наукових підходів до розуміння категорій «радіоекологічна (ядерна та радіаційна) безпека» дозволяє нам перейти до формулювання специфічних кримінологічно-значущих інтегруючих ознак, що дозволяють ідентифікувати злочинність у сфері радіоекологічної безпеки як окремий вид злочинності (у межах екологічної злочинності) та відрізнити її від інших видів. Значною мірою такі ознаки є спільними зі сформульованими Ю. А. Турловою ознаками екологічної злочинності [25, с. 65–68], що й не дивно, адже злочинність у сфері радіоекологічної безпеки є складовою екологічної злочинності. Водночас змістовне наповнення цих ознак має певні відмінності й специфіку, які доцільно пояснити.

По-перше, злочинність у сфері радіоекологічної безпеки характеризується, можливо, найвищим потенційним рівнем небезпечності з усіх видів злочинності. Як відомо, суспільна небезпечність посягання визначається насамперед характером і цінністю об'єкта, якому завдається шкода чи загрожує така небезпека, а також наслідками таких посягань, результатами відповідних кримінальних практик.

Таким об'єктом є навколишнє природне середовище, зокрема біосфера та окремі екосистеми, цінність яких зумовлена тим, що людина як біологічна істота є природною складовою біосфери, вона виникла в результаті її еволюції, і на неї, як і на інші живі види поширюються закони розвитку біосфери. Ключовим положенням учення В. І. Вернадського про ноосферу є те, що людина не є самодостатньою живою істотою, яка живе окремо відповідно до своїх законів, а співіснує всередині природи та є її частиною. Це зумовлено насамперед функціональною нерозривністю навколишнього природного середовища і людини. Відтак людство є складовою частиною біосфери та повністю залежить від його якісного стану [26, с. 93].

Розуміння цього призводить до все чіткішого усвідомлення людством того факту, що воно вступило в нову епоху свого розвитку – епоху виживання. На по-

чатку ХХІ ст. система цінностей і стереотипів, що складалася протягом тисячоліть, вочевидь, уже не може забезпечити подальше існування та прогрес людської цивілізації, а відтак має бути докорінно перетворена. Нова екологічна етика має допомогти переосмислити цінність навколишнього природного середовища як основи існування людства.

Крім цінності об'єктів злочинних посягань у сфері радіоекологічної безпеки небезпечність злочинності у цій сфері зумовлена й характером і масштабами заповідної шкоди. Змістовно такі наслідки знаходять прояв у: екологічній шкоді при радіаційному забрудненні (руйнування біосфери та окремих екосистем); заповідній смерті або здоров'ю людей; економічні збитки, що включають затрати на ліквідацію наслідків від радіаційних забруднень, яких не вдалося уникнути – це витрати на евакуацію з заражених зон та їх дезактивацію, відновлення ґрунтів, лісів, рекреаційних зон, витрати, що пов'язані з впливом забруднення на здоров'я людей (зменшення національного доходу, додаткові витрати на лікування та профілактику хвороб, виплати із соціальних фондів) та інші витрати.

За ступенем зовнішнього прояву заповідної шкода може знаходити прояв у злочинних наслідках, що фактично настали, а також у створенні реальної загрози настання, що формально визначені у відповідних кримінально-правових нормах як делікти безпеки.

Розгляд та аналіз наслідків злочинів у сфері радіоекологічної безпеки показують, що значна частина з них можуть бути віддалені від безпосередньої події злочину, проявляючись через досить значний проміжок часу.

Зауважимо, що в силу незначної поширеності злочинів даної категорії (максимальну кількість було обліковано в Україні у 2020 році – 58 злочинів) порівняно з іншими категоріями злочинів реальні наслідки злочинів у сфері радіоекологічної безпеки є невеликими. Водночас потенційно можливі масштаби заповідної шкоди у цій сфері наочно проілюстрували ядерні катастрофи на Чорнобильській та Фукусімській АЕС.

По-друге, злочинність у сфері радіоекологічної безпеки є проявом дисфункції відповідних соціальних інститутів, тобто системи зв'язків та соціальних норм, що об'єднує соціальні практики щодо використання ядерної енергії, діяльності з радіоактивними матеріалами та іншими джерелами іонізуючого випромінювання для забезпечення виробничих, соціальних та інших потреб держави. У межах таких інститутів утворюється структура спонукальних мотивів людської взаємодії, зменшуються невизначеність, відтак, упорядковується певна діяльність. До них, зокрема, варто віднести положення, внутрішні стандарти, організаційну структуру підприємств, що значною мірою визначається галузевою специфікою діяльності та технологічними особливостями виробництва у сфері ядерної та радіаційної безпеки. До формальних соціальних інститутів у досліджуваній сфері відносяться правила, що примушують до обов'язкових форм поведінки, створюються й підтримуються законодавчо-нормативною системою. Саме порушення

відповідних правил, до яких «відсилають» бланкетні кримінально-правові норми, які формально окреслюють кримінальні правопорушення у сфері радіоекологічної безпеки, утворюють склад кримінальних правопорушень даної категорії.

Норми і правила з ядерної та радіаційної безпеки ґрунтуються на конкретних положеннях законодавства, тому детально регулюють відносини у сфері використання ядерної енергії, встановлюють критерії і вимоги до безпеки об'єктів ядерної енергії та джерел іонізуючого випромінювання; визначають умови та встановлюють технічні вимоги, що регулюють функції, процеси, дії, операції. Процедури під час діяльності у галузі використання ядерної енергії встановлюють як результат діяльності – властивості, характеристики, величини, параметри об'єктів ядерної енергії та джерел іонізуючого випромінювання [27, с. 84].

Цілком погоджуючись із розумінням Ю. В. Орлова злочинності як інституційного різновиду суспільно небезпечних соціальних практик [1, с. 275], зауважимо, що соціальні інститути у вигляді системи зв'язків та соціальних норм, що об'єднують соціальні практики щодо використання ядерної енергії, діяльності з радіоактивними матеріалами та іншими джерелами іонізуючого випромінювання, є структурно-функціональними осередками відтворення злочинності у сфері радіоекологічної безпеки.

По-третє, злочинність у сфері радіоекологічної безпеки є релятивним соціальним явищем (феноменом). Як зазначається у кримінологічній літературі, злочин і злочинність – поняття релятивні (відносні), конвенціональні («договірні»: як «домовляться» законодавці), вони суть – соціальні конструкти, які лише частково відображають соціальні реалії [25, с. 68]. Особливо яскраво ця ознака проявляється в тих видах злочинів і злочинності, що зумовлені розвитком науково-технічного прогресу, появою нових технологій, що змінюють життя людей. Відповідно з'являються та поширюються нові соціальні практики, частина з яких неминуче набуває характеру девіантних, суспільно небезпечних. Після формального закріплення у законі (криміналізації) така поведінка визнається кримінально протиправною.

Цілком зрозуміло, що до моменту відкриття радіоактивності, освоєння ядерної енергії, побудови ядерних реакторів не можливе було усвідомлення як потенційної небезпеки таких явищ і процесів, так і соціальних практик у цій сфері. Але ж і таке усвідомлення, і поширення небезпечних соціальних практик, і реакція на це з боку держави відбувається не одночасно. Тому злочинність у сфері радіоекологічної безпеки є історично мінливою, що пов'язано з її релятивним характером. Це не є унікальною властивістю саме цього виду злочинності, як і злочинності в цілому, адже це притаманне будь-яким соціальним феноменам. Показовим у цьому контексті є тенденції криміналізації суспільно небезпечних діянь у сфері радіоекологічної безпеки в Україні протягом останніх десятиліть. Так, значна частина кримінально-правових норм, що встановлюють відповідальність за злочини досліджуваної категорії, є новелами чинного Кримінального кодексу

України [18]. У Кримінальному кодексі Української РСР (1960 р.) [28] криміналізація суспільно небезпечних діянь у цій сфері почалась у 1984 році з доповненням Кодексу статтею 245¹ «Порушення правил поведження із зброєю, а також з речовинами і предметами, що становлять підвищену небезпеку для оточуючих», диспозиція якої серед інших небезпечних речовин указувала й на радіоактивні речовини. У 1988 році шляхом прийняття чотирьох нових статей: ст. 228² «Незаконне придбання, зберігання, використання, передача або руйнування радіоактивних матеріалів», ст. 228³ «Розкрадання радіоактивних матеріалів», ст. 228⁴ «Погроза вчинення розкрадання радіоактивних матеріалів або їх використання», ст. 228⁵ «Порушення правил зберігання, використання, обліку, перевезки радіоактивних матеріалів» були криміналізовані суспільно небезпечні діяння стосовно радіоактивних матеріалів. У 1991 році Кримінальний кодекс був доповнений статтею ст. 227² «Заготівля, переробка або збут радіоактивно забруднених продуктів харчування чи іншої продукції». Останні зміни у вітчизняному кримінальному законодавстві у цій сфері відбулись у 2007 році внаслідок прийняття законів «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо боротьби з ядерним тероризмом у зв'язку з ратифікацією Міжнародної конвенції про боротьбу з актами ядерного тероризму» № 1071-V від 24.05.2007 [29] та «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо відповідальності за порушення правил радіаційної безпеки» № 966-V від 19.04.2007 [30]. Доповнення чинного Кримінального кодексу України [18] статтями 265¹ «Незаконне виготовлення ядерного вибухового пристрою чи пристрою, що розсіює радіоактивний матеріал або випромінює радіацію» та 267¹ «Порушення вимог режиму радіаційної безпеки» було зумовлене необхідністю узгодження положень національного законодавства з зазначеними вище міжнародними документами, які зокрема передбачають застосування заходів кримінально-правового впливу у разі відповідних порушень. Думається, що процес удосконалення даних норм, що встановлюють відповідальність за кримінальні правопорушення у сфері радіоекологічної безпеки, як і процеси криміналізації нових суспільно небезпечних діянь у цій сфері не буде обмежений, адже криміналізація є одним зі способів конструювання соціальної реальності, що є динамічним процесом і відбувається постійно й безперервно.

Висновок щодо релятивності злочинності у сфері радіоекологічної безпеки підтверджує й ознайомлення із відповідними кримінально-правовими нормами зарубіжних країн. Значна варіативність щодо закріплення у кримінальних кодексах відповідних складів злочинів, їх розташування засвідчують неоднакові підходи законодавцями різних країн щодо криміналізації посягань у цій сфері. Наприклад, Кримінальний кодекс Королівства Іспанія містить розділ XVII «Про злочини проти колективної безпеки», в якому глава I «Про злочини, пов'язані із загрозою виникнення катастрофи» містить підрозділ I «Про злочини, пов'язані

з ядерною енергією та іонізуючими випромінюваннями» [31, с. 166]. У кримінальних кодексах інших країн перелік злочинів даної категорії може бути істотно звужений або ж відповідні норми сформульовані загальним чином.

Відтак розуміння злочинності у сфері радіоекологічної безпеки, що проявляється у відповідних кримінальних практиках, коло яких окреслюється кримінальним законодавством, є не сталим та абсолютним, а відносним, конвенціональним, що зумовлене варіативністю його суб'єктивного сприйняття як у різні часи, так і в різних країнах. Отже, злочинність у сфері радіоекологічної безпеки доцільно сприймати не як онтологічну реальність, а, на відміну від так званого «сталого ядра злочинності», як досить нестабільний у нормативному закріпленні та штучно створений соціальний конструкт.

Разом із тим ототожнювати злочинність у сфері радіоекологічної безпеки з її зовнішніми проявами, що по-різному визначаються та обліковуються, як у часі, так і у просторі означало б обмежитись у пізнанні її сутності дослідженням сукупності відповідних злочинів, їх статистичних показників та їх кримінологічної інтерпретації. Отже, у цьому випадку досліджувався б не стільки феномен злочинності, а її прояви у виді облікованих злочинів, усупереч тому, що «соціологи та кримінологи минулого емпірично зафіксували і довели всьому світові, що злочини – всього лише властивість, прояв іншого феномена, ім'я якому – злочинність» [32, с. 327].

Окрім того, не йдеться про повну релятивність досліджуваного поняття, адже як слушно зауважує Ю. А. Турлова, соціальне конструювання екологічної злочинності ґрунтується на цілком об'єктивних реаліях, на тому, що вона створює небезпеку біологічним основам існування людства [25, с. 66, 68]. Зазначене є справедливим як щодо явища в цілому, так і щодо складової екологічної злочинності – злочинності у сфері радіоекологічної безпеки, яка характеризується колосальним потенційним рівнем небезпечності, що, на жаль, уже мало своє практичне підтвердження.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження ключових для формулювання дефініції понять, а також специфічних (ідентифікуючих) ознак злочинності у сфері радіоекологічної безпеки, що постає системним об'єктом кримінологічного аналізу, дає можливість визначити її як небезпечний, релятивний, соціальний феномен, що є різновидом екологічної злочинності та знаходить прояв у інституційних, передбачених законом про кримінальну відповідальність соціальних практиках щодо використання ядерної енергії, поводження з радіоактивними матеріалами та іншими джерелами іонізуючого випромінювання.

Запропонована дефініція, не претендуючи на вичерпність і повноту, містить опис основних характеристик досліджуваного феномену й охоплює в абстрактному вигляді ті кримінологічні ознаки, що надають можливість формування гносе-

ологічних передумов для подальшого емпіричного дослідження злочинності у сфері радіоекологічної безпеки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Орлов Ю. В. Сутність та поняття злочинності: від фрагментації до інтеграції наукового знання. *Форум права*. 2017. № 5. С. 271–278. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2017_5_43.pdf (дата звернення: 27.11.2023).
- [2] Голіна В. В., Сметаніна Н. В. Злочинність і системний підхід. *Системний підхід у дослідженні злочинності*: матеріали наук.-практ. конф. (м. Харків, 21 черв. 2013 р.). Харків : Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2013. С. 28–38.
- [3] Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3 кн. Київ : Вид. дім «Ін Юре», 2007. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. 424 с.
- [4] Голинський Ю. О. Методи наукових досліджень та аналізу процесу виконання бюджетів. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Економіка і менеджмент*. 2016. Вип. 15. С. 96–99. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_eim_2016_15_22 (дата звернення: 27.11.2023).
- [5] Ігнатів О. М. Теоретичні та прикладні проблеми протидії загальнокримінальній насильницькій злочинності в Україні : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2014. 598 с.
- [6] Костенко О. М. Культура і закон – у протидії злу : монографія. Київ : Атіка, 2008. 351 с.
- [7] Мозоль С. А. Кримінологічна безпека в Україні: феномен та наукові засади забезпечення : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2018. 34 с.
- [8] Odum E. P. Radiation ecology. *Fundamentals of ecology*. Philadelphia. Penna, W. W. Saunders Co, 1957. 452 p.
- [9] Майдебуря О. П., Гудков І. М. Вплив ідей В. І. Вернадського на розвиток радіоекології в Україні. *Наукові доповіді НУБіП*. 2012. № 7. С. 1–11. URL: https://nd.nubip.edu.ua/2012_7/12mor.pdf (дата звернення: 21.12.2023).
- [10] International Atomic Energy Agency. Energy, Electricity and Nuclear Power Estimates for the Period up to 2050, Reference Data Series No. 1, IAEA, Vienna (2019). P. 16. URL: <https://www.iaea.org/publications/14786/energy-electricity-and-nuclear-power-estimates-for-the-period-up-to-2050> (дата звернення: 21.12.2023).
- [11] Nuclear Share of Electricity Generation in 2022. URL: <https://pris.iaea.org/pris/worldstatistics/nuclearshareofelectricitygeneration.aspx> (дата звернення: 21.12.2023).
- [12] Атомна енергетика. І. М. Вишневський. Енциклопедія Сучасної України. НАН України, НТШ. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2001. URL: <https://esu.com.ua/article-44608> (дата звернення: 21.12.2023).
- [13] How Deadly Is Your Kilowatt? We Rank The Killer Energy Sources. *Forbes*. URL: <https://www.forbes.com/sites/jamesconca/2012/06/10/energys-deathprint-a-price-always-paid/?sh=33513b9f709b> (дата звернення: 22.12.2023).
- [14] Fundamental Safety Principles, IAEA Safety Standards Series No. SF-1, IAEA. Vienna (2006). URL: <https://www.iaea.org/publications/7592/fundamental-safety-principles> (дата звернення: 22.12.2023).
- [15] Балюк Г. І. Проблеми формування та становлення ядерного права України : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2000. 33 с.

- [16] Краснова Ю. А. Право екологічної безпеки України: теоретичні аспекти : монографія. Київ : НУБіП України, 2017. 589 с.
- [17] Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку : Закон України від 08.02.1995 № 39/95-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/39/95-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 22.12.2023).
- [18] Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
- [19] Гавриш С. Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні: проблеми теорії, застосування і розвитку кримінального законодавства : монографія. Київ : Ін-т законодавства Верховної Ради України, 2002. 634 с.
- [20] Поліщук Г. С. Кримінологічна характеристика та запобігання злочинам проти довкілля (за матеріалами Причорноморського регіону України) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2006. 294 с.
- [21] Проблеми права екологічної безпеки : навч. посіб. / М. В. Краснова, Г. І. Балюк, А. Г. Бобкова [та ін.] ; під заг. ред. М. В. Краснової, Р. С. Кіріна ; відп. ред. В. І. Андрійцев ; М-во освіти і науки України; Київ. нац. ун-т, Нац. гірн. ун-т. Дніпро : НГУ, 2016. 575 с.
- [22] Сушик О. В. Правові засади забезпечення радіаційної безпеки за законодавством України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2009. 223 с.
- [23] Торбеев М. О. Злочини проти радіаційної безпеки: кримінологічна характеристика, детермінація та запобігання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Запоріжжя. 2019. 20 с.
- [24] Agar N. Life's Intrinsic Value: Science, Ethics, and Nature. *Columbia University Press*. 2001. URL: <https://philpapers.org/rec/AGALIV> (дата звернення: 29.12.2023).
- [25] Турлова Ю. А. Екологічна злочинність в Україні: кримінально-правові та кримінологічні засади протидії : монографія. Київ : Знання України, 2018. 459 с.
- [26] Вернадский В. И. Химическое строение биосферы Земли и её окружения. *Наука*. 1987. 348 с.
- [27] Балюк Г. І. Проблеми формування та становлення ядерного права України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2000. 363 с.
- [28] Кримінальний кодекс Української РСР : Закон УРСР від 28.12.1960. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2001-05#Text> (дата звернення: 04.01.2024).
- [29] Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо боротьби з ядерним тероризмом у зв'язку з ратифікацією Міжнародної конвенції про боротьбу з актами ядерного тероризму : Закон України від 24.05.2007 № 1071-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1071-16#Text> (дата звернення: 12.08.2023).
- [30] Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо відповідальності за порушення правил радіаційної безпеки : Закон України від 19.04.2007 № 966-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/966-16#Text> (дата звернення: 12.08.2023).
- [31] Станіч В. С. Кримінальний кодекс Королівства Іспанія / під ред. В. Л. Менчинського. перекл. на укр. О. В. Лішевської. Київ : ОВК, 2016. 284 с.
- [32] Голина В. В. Преступность: многообразие понятий и предметная сущность явления. *Проблеми законності*. 2009. № 100. С. 324–335.

REFERENCES

- [1] Orlov, Yu.V. (2017). The Essence and Concept of Criminality: from Fragmentation to the Integration of Scientific Knowledge. *Forum of Law*, 5, 271–278. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2017_5_43.pdf.
- [2] Holina, V. V., & Smetanina, N. V. (2013, June). Crime and the Systemic Approach. *Systematic Approach to the Study of Crime: Materials of Scientific and Practical Conference*. Kharkiv: Yaroslav Mudryi National Law University, 28–38.
- [3] Zakaliuk, A. P. (2007). *Course of Modern Ukrainian Criminology: Theory and Practice: in 3 Books*. Kyiv: In Jure Publishing House, Book 1: Theoretical Foundations and History of Ukrainian Criminological Science.
- [4] Holynskiy, Yu.O. (2016). Methods of Scientific Research and Analysis of the Budgets Implementation Process. *Scientific Bulletin of the International Humanitarian University. Series: Economics and Management*, 15, 96–99. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_eim_2016_15_22.
- [5] Ihnatov, O. M. (2014). *Theoretical and Applied Issues of Combating Conventional Violent Crime in Ukraine* (Doctoral dissertation, Kharkiv).
- [6] Kostenko, O. M. (2008). *Culture and Law – in Counteracting Evil*. Kyiv: Atika.
- [7] Mozol, S. A. (2018). *Criminological Security in Ukraine: Phenomenon and Scientific Principles for Ensuring It* (Doctoral thesis, Kharkiv).
- [8] Odum, E. P. (1957). Radiation Ecology. *Fundamentals of Ecology*. Philadelphia. Penna, W. B. Saunders Co.
- [9] Maidebura, O. P., & Hudkov, I. M. (2012). Influence of V. I. Vernadskyi's Ideas on the Development of Radioecology in Ukraine. *Scientific Reports of the National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine*, 7, 1–11. Retrieved from https://nd.nubip.edu.ua/2012_7/12mop.pdf.
- [10] International Atomic Energy Agency. Energy, Electricity and Nuclear Power Estimates for the Period up to 2050, Reference Data Series No. 1, IAEA, Vienna (2019), 16. Retrieved from <https://www.iaea.org/publications/14786/energy-electricity-and-nuclear-power-estimates-for-the-period-up-to-2050>.
- [11] *Nuclear Share of Electricity Generation in 2022*. Retrieved from <https://pris.iaea.org/pris/worldstatistics/nuclearshareofelectricitygeneration.aspx>.
- [12] *Nuclear Energy. I. M. Vyshnevskiy. Encyclopedia of Modern Ukraine. National Academy of Sciences of Ukraine, Scientific and Technical School*. Kyiv: Institute of Encyclopedic Research of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2001. Retrieved from <https://esu.com.ua/article-44608>.
- [13] How Deadly Is Your Kilowatt? We Rank The Killer Energy Sources. *Forbes*. Retrieved from <https://www.forbes.com/sites/jamesconca/2012/06/10/energys-deathprint-a-price-always-paid/?sh=33513b9f709b>.
- [14] Fundamental Safety Principles, IAEA Safety Standards Series No. SF-1, IAEA. Vienna (2006). Retrieved from <https://www.iaea.org/publications/7592/fundamental-safety-principles>.
- [15] Baliuk, H. I. (2000). *Issues of Origination and Development of Nuclear Law of Ukraine* (Doctoral thesis, Kyiv).

- [16] Krasnova, Yu.A. (2017). *Law of Ecological Safety of Ukraine: Theoretical Aspects*. Kyiv: National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine.
- [17] On the Use of Nuclear Energy and Radiation Safety: Law of Ukraine (1995, February). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/39/95-%D0%B2%D1%80#Text>.
- [18] Criminal Code of Ukraine: Law of Ukraine (2001, April). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
- [19] Havrysh, S. B. (2002). *Criminal Law Protection of the Environment in Ukraine: Issues of Theory, Application and Development of Criminal Law*. Kyiv: Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine.
- [20] Polishchuk, H. S. (2006). *Criminological Characterization and Prevention of Crimes Against the Environment (Based on the Materials of the Black Sea Region of Ukraine)* (Candidate dissertation, Kyiv).
- [21] *Issues of Environmental Safety Law* (2016). M. V. Krasnova, H. I. Baliuk, A. H. Bobkova [et al]; In M. V. Krasnova, R. S. Kirin, & V. I. Andreitsev (Ed.); Ministry of Education and Science of Ukraine; Kyiv National University, National Mining University of Dnipro: NMU.
- [22] Sushyk, O. V. (2009). *Legal Basis for Ensuring Radiation Safety Under the Laws of Ukraine* (Candidate dissertation, Kyiv).
- [23] Torbieiev, M. O. (2019). *Crimes Against Radiation Safety: Criminological Characterization, Determination and Prevention* (Candidate thesis, Zaporizhzhia).
- [24] Agar, N. (2001). Life's Intrinsic Value: Science, Ethics, and Nature. *Columbia University Press*. Retrieved from <https://philpapers.org/rec/AGALIV>.
- [25] Turlova, Yu.A. (2018). *Environmental Crime in Ukraine: Criminal-Law and Criminological Fundamentals of Countering It*. Kyiv: Znannia Ukrainy.
- [26] Vernadskyi, V. I. (1987). *Chemical Structure of the Earth's Biosphere and Its Surroundings*. Nauka.
- [27] Baliuk, H. I. (2000). *Issues of Origination and Development of Nuclear Law of Ukraine* (Doctoral dissertation, Kyiv).
- [28] Criminal Code of the Ukrainian SSR: Law of the Ukrainian SSR (1960, December). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2001-05#Text>.
- [29] On Amending the Criminal Code and the Criminal Procedure Code of Ukraine on Combating Nuclear Terrorism in Connection with the Ratification of the International Convention for the Suppression of Acts of Nuclear Terrorism: Law of Ukraine (2007, May). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1071-16#Text>.
- [30] On Amending the Code of Ukraine on Administrative Offenses, the Criminal Code and the Code of Criminal Procedure of Ukraine With Regard to Liability for Violation of Radiation Safety Rules: Law of Ukraine (2007, April). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/966-16#Text>.
- [31] Stanich, V. S. (2016). *Criminal Code of the Kingdom of Spain*. In V. L. Menchinsky (Ed.). Translation into Ukrainian by O. V. Lishevskaya. Kyiv: OVC.
- [32] Holyna, V. V. (2009). Crime: Diversity of Concepts and Substantive Essence of the Phenomenon. *Issues of Legality*, 100, 324–335.

Юлія Анатоліївна Турлова

Доктор юридичних наук, старший дослідник

Провідний науковий співробітник

Відділ проблем кримінального права, криминології та судоустрою

Інститут держави і права імені В. М. Корецького Національної академії наук України

01001, вул. Трьохсвятительська, 4, Київ, Україна

Yuliia A. Turlova

Doctor of Law, Senior Research

Leading Research Department for Criminal Law, Criminology and Judicial System Issues

V. M. Koretsky Institute of State and Law of National Academy of Sciences of Ukraine
01001, 4 Trokhsviatytelska St., Kyiv, Ukraine

Анастасія Андріївна Тернавська

Кандидат юридичних наук, докторант

Відділ проблем кримінального права, криминології та судоустрою

Інститут держави і права імені В. М. Корецького Національної академії наук України

01001, вул. Трьохсвятительська, 4, Київ, Україна

Anastasiia A. Ternavska

Candidate of Law, Doctoral Student

Department for Criminal Law, Criminology and Judicial System Issues

V. M. Koretsky Institute of State and Law of National Academy of Sciences of Ukraine
01001, 4 Trokhsviatytelska St., Kyiv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Турлова Ю. А., Тернавська А. А. Злочинність у сфері радіоекологічної безпеки як об'єкт криминологічного дослідження. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2024. Т. 31. № 2. С. 284–302.

Suggested Citation: Turlova, Yu.A., & Ternavska, A. A. (2024). Crime in the Field of Radioecological Safety as an Object of Criminological Research. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 31(2), 284–302.

Стаття надійшла / Submitted: 12/02/2024

Доопрацьовано / Revised: 18/03/2024

Схвалено до друку / Accepted: 27/06/2024

СЛОВО МОЛОДИМ НАУКОВЦЯМ

УДК [336.741.24:004]:339.72(045)

DOI: 10.31359/1993-0909-2024-31-2-303

Ганна Іванівна Воєводіна

Кафедра міжнародного права і порівняльного правознавства

Національний авіаційний університет

Київ, Україна

НАВІГАЦІЯ У ВІРТУАЛЬНОМУ ПРОСТОРИ: РЕГУЛЯТОРНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ FATF ТА ПРАВИЛО ПОДОРОЖЕЙ ДЛЯ ВІРТУАЛЬНИХ АКТИВІВ

Анотація. У статті досліджуються важливі аспекти нормативно-правової бази віртуальних активів за допомогою керівництв та рекомендацій Групи з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей. Мета дослідження полягає у висвітленні важливих аспектів нормативно-правової бази FATF у сфері віртуальних активів, зокрема розкритті правила подорожей на передачу віртуальних активів, для глибшого розуміння та формулювання пропозицій щодо ефективного регулювання віртуальних активів в Україні та країн-членів Європейського Союзу. У даному дослідженні використано комплексну методологічну основу, яка охоплює загальнонаукові й спеціальні правові методи наукового пізнання. Система методів включає загальнонаукові принципи, такі як дедукція та індукція, синтез та аналіз, аналогія, а також системний підхід. Спеціально-юридичні методи включають формально-правовий, правове прогнозування, метод порівняння та системно-структурний метод. Досліджено рекомендації для постачальників послуг віртуальних активів, наголошено на дотриманні нормативних актів щодо боротьби з відмиванням грошей і протидії фінансуванню тероризму. Розглянуто поширення правила подорожей на передачу віртуальних активів, підкреслюючи важливість обміну інформацією між відправниками й одержувачами для підвищення прозорості транзакцій. Зауважено на важливості застосування ризик-орієнтовного підходу, до заходів щодо боротьби відмиванням грошей і протидії фінансуванню тероризму для віртуальних активів, включаючи оцінку та пом'якшення пов'язаних ризиків. Крім того, у статті обговорюється заохочення країн до встановлення режимів ліцензування або реєстрації для постачальників послуг віртуальних активів, забезпечуючи регуляторний нагляд. Наголошено на необхідності національного та міжнародного співробітництва для ефективного регулювання віртуальних активів, сприяння обміну інформацією та спільним зусиллям. Керівництво також підтримує технологічно нейтральний підхід, визнаючи, що заходи боротьби з відмиванням грошей і протидії фінансуванню тероризму мають бути універсальними, незалежно від використовуваної технології, зокрема блокчейн.

Ключові слова: віртуальні активи, Група з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей, постачальники послуг віртуальних активів, боротьба з відмиванням грошей, протидія фінансуванню тероризму, правило подорожей.

Ganna I. Voievodina

Department of International Law and Comparative Jurisprudence
National Aviation University
Kyiv, Ukraine

NAVIGATING THE VIRTUAL LANDSCAPE: FATFS REGULATORY GUIDANCE AND THE TRAVEL RULE FOR VIRTUAL ASSETS

Abstract. *The article explores crucial aspects of the legal framework for virtual assets through the guidance of the Financial Action Task Force (FATF) in developing financial measures to combat money laundering. The research aims to highlight important aspects of FATF's legal framework concerning virtual assets, particularly in revealing the travel rule for the transfer of virtual assets, aiming for a deeper understanding and formulation of proposals for effective regulation of virtual assets in Ukraine and European Union member states. In this study, a comprehensive methodological foundation is employed, encompassing general scientific and specific legal methods of scientific cognition. The system of methods includes general scientific principles such as deduction and induction, synthesis and analysis, analogy, as well as a systematic approach. Special legal methods encompass formal legal, legal forecasting, comparison, and systemic-structural methods. Recommendations for virtual asset service providers (VASPs) are examined, emphasizing compliance with regulatory acts on combating money laundering and countering terrorist financing. The extension of the travel rule for the transfer of virtual assets is discussed, underscoring the importance of information exchange between senders and recipients to enhance transaction transparency. The significance of applying a risk-oriented approach to anti-money laundering and counter-terrorism financing measures for virtual assets, including risk assessment and mitigation, is noted. Additionally, the article discusses the encouragement for countries to establish licensing or registration regimes for VASPs, ensuring regulatory oversight. Emphasis is placed on the necessity of national and international cooperation for effective regulation of virtual assets, promoting information exchange and collaborative efforts. The leadership also supports a technologically neutral approach, recognizing that measures against money laundering and terrorist financing should be universal, irrespective of the technology used, including blockchain.*

Keywords: *virtual assets, Financial Action Task Force, Virtual Asset Service Providers, anti-money laundering, anti-terrorist financing, risk-based approach, travel rule.*

ВСТУП

У сфері боротьби з відмиванням грошей та протидії фінансуванню тероризму провідну роль, як міжурядова організація займає Група з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (далі – FATF), створена в 1989 році. Його

повноваження виходять за рамки національних кордонів, забезпечуючи лідерство у формуванні та відстоюванні міжнародних стандартів, що мають вирішальне значення для зміцнення цілісності глобальної фінансової системи. Центральне місце в її зусиллях займають «Рекомендації FATF», широка основа, що лежить в основі зусиль у сфері боротьби з відмиванням грошей і протидії фінансуванню тероризму (далі – «ПВК/ФТ») у всьому світі.

Завдяки багатосторонньому підходу FATF проводить ретельну взаємну оцінку своїх країн-членів, перевіряючи ефективність їхньої політики ПВК/ФТ. Окрім цього, FATF пильно стежить за глобальним дотриманням через такі механізми, як «чорний список FATF» або «сірий список», що впливає на міжнародні фінансові операції. Пропонуючи керівництва та найкращі практики, особливо в таких нових сферах, як віртуальні активи та підходи, що ґрунтуються на оцінці ризику, FATF сприяє створенню правового середовища співпраці для своїх країн-членів. Його акцент на міжнародному співробітництві підкреслює важливість об'єднаних зусиль у вирішенні викликів глобальної боротьби з відмиванням коштів та фінансуванням тероризму, що постійно розвивається. Широке визнання стандартів FATF підкреслює їх глибокий вплив, формуючи систему ПВК/ФТ у всьому світі та зміцнюючи її роль як центрального лідера в колективній боротьбі з фінансовими злочинами. Відсутність прямих повноважень примусу не обмежує вплив FATF на репутаційні та дипломатичні сфери, які визначають фінансовий ландшафт націй та їх міжнародну взаємодію. Не маючи повноважень прямого примусу, вплив FATF відбивається на репутаційній та дипломатичній сферах, формуючи фінансовий ландшафт націй та їхню взаємодію на світовій арені.

FATF розглядає питання поводження з віртуальними активами в рамках своєї нормативної бази, поширюючи заходи ПВК/ФТ на постачальників послуг віртуальних активів (далі – «VASP»). FATF зауважує, що країни повинні забезпечити відповідність VASP цим стандартам, зокрема належну перевірку клієнтів, ведення обліку та звітування про підозрілі транзакції. Підхід FATF спрямований на пом'якшення можливого зловживання віртуальними активами для незаконної фінансової діяльності, одночасно сприяючи інноваціям і зберігаючи цілісність глобальної фінансової системи.

Окремі аспекти нормативно-правової бази FATF для віртуальних активів стали предметом дослідження провідних науковців та практиків, зокрема О. Нігреєва [1], О. Ушинкіна, [2] та ін. Розгляд цього питання здійснювали й зарубіжні вчені – Г. Павлідіс [3], Л. Кокер [4], Т. Лінден [5] та ін. Незважаючи на те, що порушеною проблематикою займалася значна кількість науковців, багато її аспектів нині залишаються малодослідженими чи дискусійними, особливо в контексті постійної зміни регуляторних норм у цій сфері.

Мета дослідження полягає у висвітленні важливих аспектів нормативно-правової бази FATF у сфері віртуальних активів, зокрема розкритті правила подорожей на передачу віртуальних активів, для глибшого розуміння та формулюван-

ня пропозицій щодо ефективного регулювання віртуальних активів в Україні та країн-членів Європейського Союзу.

1. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Нормативна база для цього дослідження включає рекомендації, керівництва Групи з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей, зокрема: FATF Guidance for a Risk-Based Approach for Virtual Assets and Virtual Asset Service Providers [6]; FATF Recommendation for a International Standards on Combating Money Laundering and the Financing of Terrorism and Proliferation [7].

У даному дослідженні використано комплексну методологічну основу, яка охоплює загальнонаукові й спеціальні правові методи наукового пізнання. Система методів включає загальнонаукові принципи, такі як дедукція та індукція, синтез та аналіз, аналогія, а також системний підхід. Спеціально-юридичні методи включають формально-правовий, правове прогнозування, метод порівняння та системно-структурний метод.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

2.1 Постачальники послуг віртуальних активів

FATF рекомендує країнам забезпечити дотримання постачальниками послуг віртуальних активів правил ПВК/ФТ [6]. Сюди входять організації, які беруть участь в обміні віртуальними активами, постачальники гаманців і фінансові установи, що працюють з віртуальними активами.

У своєму оновленому керівництві [6] FATF розглядає ландшафт віртуальних активів і VASP, що розвивається. Визнаючи швидкий і динамічний характер сектору віртуальних активів, керівництво наголошує на необхідності постійної співпраці між державним і приватним секторами. Керівництво передбачає, що для цілей застосування рекомендацій FATF країни повинні розглядати віртуальні активи як «власність», «доходи», «кошти», «кошти чи інші активи» або іншу «відповідну вартість». Зокрема, у ньому дається визначення віртуальних активів як цифрового представлення вартості, яким можна торгувати в цифровому форматі або переказувати, й яке може використовуватись для платіжних або інвестиційних цілей.

Керівництво далі дає ясність щодо визначення VASP наступним чином:

«Постачальник послуг віртуальних активів» означає як будь-яку фізичну чи юридичну особу, яка не охоплена в інших місцях відповідно до рекомендацій, і як суб'єкт господарювання провадить один або декілька наступних видів діяльності або операцій для або від імені іншої фізичної або юридичної особи:

- i. обмін між віртуальними активами та фіатними валютами;
- ii. обмін між однією або декількома формами віртуальних активів;
- iii. переказ віртуальних активів;

iv. зберігання та/або управління віртуальними активами або інструментами, що забезпечують контроль над віртуальними активами; і

в. участь і надання фінансових послуг, що пов'язані із пропозицією емітента та/або продажом віртуального активу».

У 2021 році FATF випустила проект керівництва щодо розширення визначення VASP, щоб включити будь-якого постачальника, який може розробити або керувати платформою децентралізованого фінансування (DeFi), навіть якщо вони не взаємодіють з користувачами [8].

FATF вимагає, щоб країни застосовували відповідні заходи згідно рекомендацій FATF до віртуальних активів і VASP, і рекомендує, щоб VASP перебували під наглядом або моніторингом компетентного органу (а не органу саморегулювання), який повинен здійснювати нагляд або моніторинг на основі оцінки ризиків. Органи нагляду повинні мати достатні повноваження для нагляду або моніторингу та забезпечення відповідності VASP вимогам щодо ПВК/ФТ, зокрема повноваження проводити перевірки, зобов'язати до надання інформації та накладати санкції. Органи нагляду повинні мати повноваження накладати низку дисциплінарних і фінансових санкцій, у тому числі повноваження відкликати, обмежувати або призупиняти ліцензію або реєстрацію VASP, де це можливо.

Документ впливає з 12-місячного огляду FATF переглянутих стандартів FATF щодо віртуальних активів і VASP, в якому визначено області, які потребують подальшого роз'яснення. Інструкції розділені на шість ключових розділів, зосереджених на принципах обміну інформацією, роз'ясненнях щодо обробки віртуальних активів центрального банку, обговоренні стейблкойнів і пов'язаних з ними ризиків, розумінні однорангових транзакцій і вдосконаленні заходів щодо ліцензування/реєстрації. Примітно, що керівництво містить детальні визначення віртуальних активів і VASP, розширює ризики, пов'язані з різними віртуальними активами, і містить гіпотетичні приклади для пояснення. Частина третя наголошує на заходах для розуміння та зменшення ризиків у однорангових транзакціях, тоді як частина четверта охоплює застосування стандартів FATF до VASP та інших зобов'язаних організацій, які займаються діяльністю віртуальних активів. Частина п'ята містить приклади підходу, що ґрунтується на оцінці ризику в країнах, а нова частина шоста обговорює принципи FATF щодо обміну інформацією та співпраці між наглядовими органами VASP.

Необхідно звернути увагу на конкретні рекомендації, спрямовані на більш детальне висвітлення раніше сформульованих питань. Відповідно до Рекомендації 1 країни повинні ідентифікувати, оцінювати та розуміти ризики відмивання грошей, фінансування тероризму та фінансування розповсюдження зброї масового знищення, пов'язані з діяльністю віртуальних активів і діяльністю чи операціями VASP. Виходячи з цієї оцінки, країни повинні застосовувати підхід, що ґрунтується на оцінці ризику, щоб забезпечити відповідність заходів із ПВК/ФТ виявленим ризикам. Країни повинні вжити відповідних заходів для управління ризиками фінансування розповсюдження, які вони виявляють, і пом'якшення таких ризиків. Країни повинні вимагати від VASP ідентифікувати, оцінювати

та вживати ефективних заходів для пом'якшення своїх ризиків відмивання грошей, фінансування тероризму та розповсюдження.

Рекомендація 2 FATF [9] під назвою «Національна співпраця та координація» закликає країни запровадити комплексну політику ПВК/ФТ на національному рівні та наголошує на необхідності національного співробітництва та міжнародної координації для ефективного регулювання віртуальних активів. Країни заохочують обмінюватися інформацією та співпрацювати в регуляторних зусиллях. Ці політики мають бути розроблені на основі ризиків, виявлених під час оцінки ризиків країни, як це передбачено Рекомендацією 1, і повинні регулярно переглядатися. Рекомендація також виступає за наявність призначеного органу або скоординованого механізму, який би відповідав виключно за нагляд виконанням цих політик.

Урядам рекомендовано сприяти співпраці між політиками, правоохоронними органами, Управлінням фінансової розвідки, наглядовими органами та іншими відповідними компетентними органами. Ця співпраця має відбуватися як на політичному, так і на оперативному рівнях, спрямована на ефективну боротьбу з відмиванням грошей, фінансуванням тероризму та фінансуванням зброї масового знищення. Для цих інституцій надзвичайно важливо створити надійні механізми, які забезпечать безперерйну співпрацю в розробці та впровадженні політики та заходів для боротьби з цією незаконною діяльністю. Рекомендація 2 підкреслює важливість підходу до співпраці між зацікавленими сторонами державного та приватного секторів, підкреслюючи потенційні переваги, які можна отримати завдяки такій співпраці.

Керівництво FATF [7] вимагає, щоб VASP були ліцензовані або зареєстровані в юрисдикції(-ях), де вони були створені. Ця ініціатива розроблена, щоб піддати VASP жорсткому регуляторному нагляду та контролю. Режими ліцензування або реєстрації надають регуляторним органам повноваження встановлювати конкретні критерії та стандарти, яким повинні відповідати VASP, щоб працювати на законних підставах у межах юрисдикції. Ці критерії часто включають суворі вимоги щодо ПВК/ФТ, що гарантує, що VASP дотримуються найвищих стандартів фінансової прозорості. Впроваджуючи такі рамки, країни можуть ефективно контролювати та регулювати діяльність VASP, сприяючи безпечному та прозорому середовищу для операцій з віртуальними активами. Цей підхід узгоджується з міжнародними зусиллями щодо зменшення ризиків, пов'язаних із ВК/ФТ у просторі віртуальних активів.

Ще одним важливим питанням, порушеним у Керівництві FATF, є питання оцінки ризику, пов'язаного з віртуальними активами. Є три основні особливості, чому віртуальні активи вразливі до ризиків відмивання грошей, а саме анонімність, можливість відстеження та децентралізація [10]. FATF наголошує на важливості підходу, що ґрунтується на оцінці ризику (далі – «РВА»), до заходів ПВК/ФТ щодо віртуальних активів. Це передбачає оцінку та пом'якшення ризиків,

пов'язаних із конкретними видами діяльності, клієнтами та юрисдикціями. RBA є фундаментальним компонентом інструкцій FATF для VASP. RBA наголошує на необхідності адаптації заходів протидії відмиванню коштів та фінансуванню тероризму до конкретних ризиків, пов'язаних із віртуальними активами та VASP. Цей підхід вимагає від країн і VASP проведення ретельної оцінки ризиків, виявлення та пом'якшення потенційних ризиків відмивання грошей і фінансування тероризму.

Керівництво пропагує технологічно нейтральний підхід, визнаючи, що заходи протидії відмиванню коштів та фінансуванню тероризму мають застосовуватися незалежно від використовуваної технології, включаючи блокчейн і віртуальні активи. Ця інклюзивність забезпечує єдине нормативне охоплення для VASP, що дозволяє адаптуватися до динамічного технологічного ландшафту, запобігаючи регуляторному арбітражу, сприяючи підходу, що ґрунтується на оцінці ризику, адаптованому до віртуальних активів, заохочуючи відповідальні інновації, сприяючи глобальній послідовності регулювання віртуальних активів, зберігаючи гнучкість у вирішенні нових ризиків та сприяння дотриманню нормативних вимог для VASP, які взаємодіють з різними технологіями та віртуальними активами, узгоджуючи їх із головними цілями ПВК/ФТ. Проте вважається, що вимоги правила подорожей викликають необхідність для учасників галузі об'єднатися та визначити спільні стандарти.

Підсумовуючи, цілі регулювання віртуальних активів можна розділити на три категорії: боротьба з використанням коштів для незаконної діяльності; захист споживачів та інвесторів від шахрайства та інших зловживань; а також забезпечення цілісності ринків і платіжних систем і загальної фінансової стабільності [11].

Повсюдно керівництво підкреслює зобов'язання FATF пильно відстежувати сектор віртуальних активів і VASP на предмет будь-яких змін, які вимагають подальшого перегляду або уточнення стандартів. Основні виклики для регулювання віртуальних активів відповідно до цього підходу: органи влади мають прояснити діяльність, пов'язану з віртуальними активами, з точки зору законодавства та ринку цінних паперів, і робити це відповідно до економічної мети, а не використовуваної технології; регулятивні події в одній юрисдикції можуть спричинити міграцію діяльності до інших із більш м'якими підходами, тому роль координації органів влади стає визначальною; нові типи віртуальних активів створюють додаткові зв'язки з фінансовою системою, і втрата довіри до віртуальних активів може спричинити подібне явище щодо інших фінансових активів [12].

Незважаючи на те, що FATF зосередилася на тому, щоб VASP, як національні, так і іноземні, підлягали нагляду з боку місцевих регулюючих органів у сфері ПВК/ФТ, наслідки цієї стратегії розглядалися недостатньо ретельно. Виникають питання щодо того, як національні регулятори встановлять ефективний нагляд за іноземними організаціями, які вони реєструють або ліцензують, і як вони за-

безпечать дотримання своїх законів, коли це необхідно [13]. Існуючий підхід FATF виявився недостатнім для постійного забезпечення надійних наглядових та примусових заходів для іноземних організацій, які фізично не присутні в країні. Існує можливість для покращення шляхом узгодження аналізу та стратегії FATF із стратегією податкових органів, які вже давно стикаються з подібними проблемами.

2.2 Правило подорожей

FATF поширює правило подорожей на передачу віртуальних активів і закликає VASP обмінюватися інформацією про відправника та отримувача для транзакцій, що перевищують певний поріг. Це має на меті підвищити прозорість і відстежуваність передачі віртуальних активів. «Правило подорожей» – це термін, який використовується для позначення Рекомендації FATF 16 [14], яка охоплює заходи щодо ПВК/ФТ.

Він вимагає від фінансових установ, які займаються передачею віртуальних активів, і криптокомпаній, які разом називаються VASP, отримувати «необхідну та точну інформацію про ініціатора та необхідну інформацію про бенефіціара» та ділитися нею з контрагентами VASP або фінансовими установами під час або до транзакції. Оскільки особисті дані сторін транзакції «подорожують» разом із їхніми переказами, це положення було названо «Правилом подорожей».

FATF рекомендує країнам прийняти мінімальний поріг у розмірі 1000 доларів США/євро для переказів віртуальних активів, пам'ятаючи при цьому, що вимоги до переказів віртуальних активів нижче порогу будуть відносно меншими порівняно з тими, що перевищують цей поріг.

Передача віртуальних активів між VASP і не зобов'язаною особою (тобто нерозміщений гаманець). Це особливий випадок, оскільки FATF не очікує, що VASP, ініціюючи передачу віртуальних активів, повинні надавати необхідну інформацію особам, які не є зобов'язаними особами (наприклад, нерозміщеному гаманцю).

Незважаючи на те, що передача персональних даних між фінансовими установами є давно розробленим процесом, це все ще відносно нова вимога для індустрії віртуальних активів, яка передбачає побудову безпрецедентної мережі зв'язку між криптоплатформами.

Для передачі віртуальних активів нижче порогової суми VASP повинні збирати:

- Ім'я відправника та одержувача;
- Адреса гаманця віртуальних активів для кожного або унікальний номер транзакції.

Таку інформацію не потрібно перевіряти, якщо немає підозрілих обставин, пов'язаних з ВК/ФТ, у такому випадку інформацію, що стосується клієнта, слід перевіряти.

Для переказів, що перевищують поріг, VASP повинні збирати:

- ім'я/назва відправника

- рахунок відправника, коли рахунок використовується для здійснення переказу (наприклад, адреса гаманця)
- фізична (географічна) адреса відправника або ідентифікаційний код, або ідентифікаційний номер клієнта (не номер операції), який є унікальним для відправника в установі відправника, або дата та місце народження;
 - ім'я/назву отримувача
 - номер рахунку отримувача, коли рахунок використовується для здійснення операції (наприклад, адреса гаманця)

Рекомендація 16 застосовується до VASP кожного разу, коли їхні транзакції, будь то у фіатній валюті чи віртуальних активах, передбачають:

- Традиційний банківський переказ
- Передача віртуальних активів між VASP та іншою зобов'язаною організацією (наприклад, між двома VASP або між VASP та іншою зобов'язаною організацією, такою як банк чи інша фінансова установа).

2.3 Проблеми з реалізацією

Хоча правило подорожей допомагає покращити відстеження переказів у галузі віртуальних активів шляхом зменшення анонімності, імплементація правила подорожей відбувається повільно через багато питань, які воно викликає. Деякі з цих проблем включають:

- «Проблема сходу сонця», аналогія, коли один VASP хоче повідомити іншому VASP про схід сонця, який він переживає, але другий VASP ще не відчув сходу сонця взагалі. Цей обмін інформацією про схід сонця є аналогією непорозуміння, які можуть виникнути між VASP, якщо хтось не запровадив правило подорожі.
- Різні підходи до вимог правил подорожі віртуальних активів, таких як мінімальні пороги, питання конфіденційності даних, підходи до транзакцій із неліцензованими/незареєстрованими та нерозміщеними гаманцями.
- Визначення відповідного технологічного рішення або комбінації рішень для виконання зобов'язань FATF та місцевих зобов'язань щодо відповідності.

Однак багато країн-членів FATF, зокрема США, Південна Корея та Сінгапур, у тій чи іншій формі запровадили правило подорожі віртуальних активів у своєму національному законодавстві. Країни-члени G20 швидко почали перетворювати правила подорожей у власні місцеві закони. Проте згідно з 98 звітами про взаємну оцінку та подальші дії FATF з моменту прийняття переглянутої Рекомендації 15 [15], 75% юрисдикцій лише частково відповідають вимогам FATF або не відповідають взагалі. Крім того, юрисдикції не досягли достатнього прогресу в упровадженні правила подорожі, яке є ключовим заходом ПВК/ФТ. Реалізація правила подорожей залежить від системи регулювання віртуальних активів відповідної країни. Відповідно до інформації, наданої на веб-сайті FATF, серед 151 юрисдикції, дослідженої FATF у 2023 році, понад 50% ще не вжили жодних заходів щодо імплементації правил подорожі [14].

Існують технологічні, управлінські та нормативні рамки, пов'язані з віртуальними активами на основі блокчейну [16]. У цих рамках виникають три практичні проблеми щодо впровадження правил подорожей. По-перше, правила подорожей вводять трилему, пов'язану з децентралізацією блокчейну з використанням псевдонімів, централізацією регулювання за допомогою справжніх імен і узгодженням рішень щодо правил подорожей, які пов'язують справжні імена з псевдонімами. По-друге, прийняття рішення щодо правила подорожі через консенсус між парами VASP посилює ринкову невизначеність більше, ніж індивідуальне прийняття на основі зовнішніх мережових факторів [17]. Нарешті, рішення щодо правил подорожей демонструють структурну складність у досягненні сумісності одне з одним, ураховуючи складнощі, що виникають через процеси перевірки окремих VASP, які переплітаються з протоколами зв'язку між VASP. Досягнення глобального стандарту для впровадження правил подорожей вимагає спільних зусиль між регуляторними органами, підприємствами та технологічними досягненнями [18].

Хоча існують певні труднощі із запровадженням цього правила, наприклад, відсутність стандартизованого формату для обміну інформацією, переваги підвищеної прозорості та безпеки роблять це вартим зусилля. Дотримання правил подорожей стає все більш важливим, оскільки все більше країн приймають рекомендації FATF і оскільки індустрія віртуальних активів продовжує розвиватися. Таким чином, компанії, які мають справу з віртуальними активами, повинні віддати перевагу впровадженню рішення правила подорожі, щоб забезпечити відповідність нормам і захистити свій бізнес від потенційного ризику. Розширений період «сходу сонця» правила подорожей може зіткнутися з проблемами в установленні віртуальних активів як регульованих організацій, оскільки VASP потенційно можуть уникнути відповідності, перемістивши операції в юрисдикції з більш м'якими правилами. Незважаючи на те, що правило подорожей є значним кроком у міжнародній боротьбі з ВК, існуватимуть транзакції поза межами законодавчої сфери, оскільки користувачі можуть здійснювати транзакції без залучення VASP.

ВИСНОВКИ

FATF надала вичерпні рекомендації щодо віртуальних активів і постачальників послуг віртуальних активів для вирішення нових проблем у фінансовому ландшафті. Керівництво підкреслює важливість підходу, що ґрунтується на оцінці ризику, у боротьбі з відмиванням грошей і фінансуванням тероризму в динамічному секторі віртуальних активів, що швидко розвивається. Він сприяє регулятивним заходам для постачальників послуг віртуальних активів, включаючи режими ліцензування або реєстрації, для забезпечення ефективного контролю та нагляду. Наголошуючи на технологічно нейтральній позиції, FATF виступає за послідовне застосування заходів протидії відмиванню грошей і фінансуванню тероризму, незалежно від базової технології, визнаючи роль блокчейну та вірту-

альних активів. Керівництво також стосується конкретних питань, таких як стейблкойни, однорангові транзакції, незамінні токени та децентралізоване фінансування, що відображає зобов'язання FATF адаптувати свої рекомендації до нових фінансових інструментів. Крім того, він заохочує міжнародну співпрацю між юрисдикціями для створення єдиного фронту проти глобальних викликів, створених віртуальними активами. Завдяки цим інструкціям FATF прагне створити безпечне та прозоре середовище для інтеграції віртуальних активів у міжнародну фінансову систему, забезпечуючи їх відповідальне використання та запобігаючи незаконній діяльності.

Рекомендації FATF вважаються «м'яким правом», тобто вони мають рекомендаційний характер, а не є юридично обов'язковими. Хоча ці керівництва та рекомендації мають значну вагу та вплив, самі по собі вони не мають сили закону. Їхній вплив на законотворчу діяльність помітний, оскільки багато юрисдикцій і країн включають рекомендації FATF у свої місцеві закони та нормативні акти, щоб посилити свої системи боротьби з відмиванням грошей і протидії фінансуванню тероризму. Уряди часто розглядають керівництва FATF як цінний довідник для формування власного законодавства відповідно до міжнародних стандартів і очікувань у сфері фінансової безпеки. Характер «м'якого права» настанов FATF забезпечує гнучкість у реалізації, надаючи країнам свободу адаптувати рекомендації до свого конкретного правового та нормативного контексту. По суті, незважаючи на те, що рекомендації FATF не є юридично обов'язковими, вони служать потужним інструментом для формування та впливу на розвиток національних законів і нормативних актів, пов'язаних із фінансовою безпекою, сприяючи більш узгодженому та глобально скоординованому підходу до боротьби з відмиванням грошей і протидії фінансуванню тероризму.

Поки що підхід FATF не забезпечив належним чином послідовну здатність нагляду та забезпечення дотримання правил щодо іноземних організацій, які фізично не присутні в країні. З моменту запровадження правила подорожей виникло багато проблем як для юрисдикцій, так і для приватного сектору. Ці виклики не тільки ускладнюють національне впровадження, а й створюють постійні перешкоди навіть після досягнення глобального впровадження. Очевидно, що прийняття підходу, що ґрунтується на оцінці ризику, має важливе значення для ефективності правила подорожей, що дозволяє VASP визначати пріоритетність фінансової діяльності з найвищими факторами ризику. Незважаючи на те, що нове законодавство може покращити систему боротьби з відмиванням грошей, ефективна боротьба з відмиванням грошей у індустрії віртуальних активів вимагатиме ретельного моніторингу.

РЕКОМЕНДАЦІЇ

Цінність статті полягає в дослідженні нормативно-правової бази FATF у сфері віртуальних активів, зокрема розкритті правила подорожей на передачу віртуаль-

них активів, для глибшого розуміння та формулювання пропозицій щодо ефективного регулювання віртуальних активів в Україні та країн-членів Європейського Союзу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Нігреєва О. О. Закон України «Про віртуальні активи» в контексті національної імплементації стандартів Групи з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (FATF). *Правова держава*. 2023. № 50. С. 91–98. URL: <https://doi.org/10.18524/2411-2054.2023.50.280276> (дата звернення: 02.01.2024).
- [2] Ушинкіна О. Правова характеристика суб'єктного складу правовідносин, що виникають у зв'язку з обігом віртуальних активів. *Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія: Юридичний вісник «Повітряне і космічне право»*. 2023. № 1(66). С. 97–104. URL: <https://doi.org/10.18372/2307-9061.66.17423> (дата звернення: 02.01.2024).
- [3] Pavlidis G. «International regulation of virtual assets under FATF's new standards». *Journal of Investment Compliance*. 2020. Vol. 21 No 1. P. 1–8. URL: <https://doi.org/10.1108/JOIC-08-2019-0051> (дата звернення: 02.01.2024).
- [4] De Koker L., Ocal T., Casanovas P. Where's Wally? FATF, Virtual Asset Service Providers, and the Regulatory Jurisdictional Challenge. In D. Goldbarsht & L. de Koker (Eds.), **Financial Technology and the Law** (Law, Governance and Technology Series, vol 47, pp. 151–183). Springer, Cham. 2022. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-030-88036-1_7 (дата звернення: 02.01.2024).
- [5] Palpacuer J., Aouizerat B. «Anti-Cyber Laundering: The Inclusion of Virtual Asset Service Providers.» *Cyber Laundering: International Policies and Practices*. 2023. P. 261–280. URL: https://doi.org/10.1142/9781800612839_0010 (дата звернення: 02.01.2024).
- [6] FATF Guidance – Risk Based Approach –Virtual Assets and Virtual Assets Service Providers. URL: <https://www.fatf-gafi.org/content/dam/fatf-gafi/guidance/Quick-guide-RBA-VA-VASPS.pdf> (дата звернення: 02.01.2024).
- [7] The FATF Recommendations – International Standards On Combating Money Laundering And The Financing Of Terrorism & Proliferation (Adopted By The Fatf Plenary In February 2020). Updated November 2023. URL: <https://www.fatf-gafi.org/content/dam/fatf-gafi/recommendations/FATF%20Recommendations%202012.pdf.coredownload.inline.pdf> (дата звернення: 02.01.2024).
- [8] Draft updated Guidance for a risk-based approach to virtual assets and VASPs.» March 2021 – VA Guidance update – Sixth draft – Public consultation. URL: <https://www.fatf-gafi.org/content/dam/fatf-gafi/public-consultation/March%202021%20-%20VA%20Guidance%20update%20-%20Sixth%20draft%20-%20Public%20consultation.pdf> (дата звернення: 02.01.2024).
- [9] Best Practices Paper on Recommendation 2: Sharing among domestic competent authorities information related to the financing of proliferation. URL: <https://www.fatf-gafi.org/en/publications/Fatfrecommendations/Bestpracticespaperonrecommendation2sharingamongdomesticcompetentauthoritiesinformationrelatedtothefinancingofproliferation.html#:~:text=Best%20Practices%20Paper%20%3A%20Recommendation%202&text=The%20paper%20provides%20guidance%20on,financial%20measures%20to%20combat%20proliferation> (дата звернення: 02.01.2024).
- [10] Poskriakov F., Chiriaeva M., Cavin C., *Blockchain&Cryptocurrency Regulation 2019. Cryptocurrency compliance and risks: a European KYC/AML perspective*. URL: <https://>

- www.globallegalinsights.com/practice-areas/blockchain-laws-and-regulations/13-crypto-currency-compliance-and-risks-a-european-cyber-perspective (дата звернення: 02.01.2024).
- [11] Auer R., Claessens S., Regulating cryptocurrencies: assessing market reactions, *BIS Quarterly Review* September, 2018.
- [12] Dziura M., Jaki A., Rojek T. Restructuring Management. Models – Changes – Development. September 2020. URL: https://www.researchgate.net/profile/Andrzej-Jaki-2/publication/347564474_RESTRICTURING_MANAGEMENT_MODELS_-_CHANGES_-_DEVELOPMENT/links/5fe2131145851553a0e3061e/RESTRUCTURING-MANAGEMENT-MODELS-CHANGES-DEVELOPMENT.pdf (дата звернення: 02.01.2024).
- [13] De Koker L., Ocal T., Casanovas P. Where's Wally? FATF, Virtual Asset Service Providers, and the Regulatory Jurisdictional Challenge. In D. Goldbarsht & L. de Koker (Eds.), **Financial Technology and the Law** (Law, Governance and Technology Series, vol 47, pp. 151–183). Springer, Cham. 2022. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-030-88036-1_7 (дата звернення: 02.01.2024).
- [14] Targeted Update on Implementation of FATF Standards on Virtual Assets and Virtual Assets Service Providers. URL: <https://www.fatf-gafi.org/en/publications/Fatfrecommendations/targeted-update-virtual-assets-vasps-2023.html> (дата звернення: 02.01.2024).
- [15] FATF – Public Statement on Virtual Assets and Related Providers. URL: <https://www.fatf-gafi.org/en/publications/Fatfrecommendations/Public-statement-virtual-assets.html> (дата звернення: 02.01.2024).
- [16] Kim Kibae, Jeon Jung Hweon, Kim So Young. Challenges to the Global Implementation of Travel Rule Solutions: Technologies, Management, and Regulations Surrounding Virtual Assets. 2021. ICIS 2021 TREOs. 1. URL: https://aisel.aisnet.org/treos_icis2021/1 (дата звернення: 02.01.2024).
- [17] Shapiro C., Varian H. *Information Rules: A Strategic Guide to the Network Economy*. Harvard Business School Press, Boston, MASS. 1999.
- [18] Jasanoff S. «Ordering knowledge, ordering society», *State of Knowledge: The CoProduction of Science and Social Order*. (S. Jasanoff, Ed.) Routledge, London. 2006.

REFERENCES

- [1] Nihreieva, O. O. (2023) *The Law of Ukraine «On Virtual Assets» in the Context of the Fatf Standards National Implementation*. Retrieved from <https://doi.org/10.18524/2411-2054.2023.50.280276>
- [2] Ushynkina, O. (2023). Legal Characteristics of the Subject Structure of Legal Relations Arising in Connection With the Circulation of Virtual Assets. *Scientific Works of National Aviation University. Series: Law Journal «Air and Space Law»*, 1(66), 97–104. URL: <https://doi.org/10.18372/2307-9061.66.17423>
- [3] Pavlidis, G. (2020). International regulation of virtual assets under FATF's new standards. *Journal of Investment Compliance*, 21(1), 1–8. Retrieved from <https://doi.org/10.1108/JOIC-08-2019-0051> (дата звернення: 02.01.2024).
- [4] De Koker, L., Ocal, T., & Casanovas, P. (2022). *Where's Wally? FATF, Virtual Asset Service Providers, and the Regulatory Jurisdictional Challenge*. In D. Goldbarsht & L. de Koker (Eds.), **Financial Technology and the Law** (Law, Governance and Technology Series, 47, 151–183). Springer, Cham. Retrieved from https://doi.org/10.1007/978-3-030-88036-1_7 (дата звернення: 02.01.2024).
- [5] Palpacuer, Jennifer, and Benjamin Aouizerat. (2023). «Anti-Cyber Laundering: The Inclusion of Virtual Asset Service Providers.» *Cyber Laundering: International Policies*

- and Practices*, 261–280. Retrieved from https://doi.org/10.1142/9781800612839_0010 (дата звернення: 02.01.2024).
- [6] *FATF Guidance – Risk Based Approach – Virtual Assets and Virtual Assets Service Providers*. Retrieved from <https://www.fatf-gafi.org/content/dam/fatf-gafi/guidance/Quick-guide-RBA-VA-VASPS.pdf>
- [7] *The FATF Recommendations – International Standards On Combating Money Laundering And The Financing Of Terrorism & Proliferation (Adopted By The Fatf Plenary In February 2020) Updated November 2023*. Retrieved from <https://www.fatf-gafi.org/content/dam/fatf-gafi/recommendations/FATF%20Recommendations%202012.pdf.coredownload.inline.pdf>
- [8] *Draft updated Guidance for a risk-based approach to virtual assets and VASPs.» March 2021 – VA Guidance update – Sixth draft – Public consultation*. Retrieved from <https://www.fatf-gafi.org/content/dam/fatf-gafi/public-consultation/March%202021%20-%20VA%20Guidance%20update%20-%20Sixth%20draft%20-%20Public%20consultation.pdf>
- [9] *Best Practices Paper on Recommendation 2: Sharing among domestic competent authorities information related to the financing of proliferation*. Retrieved from <https://www.fatf-gafi.org/en/publications/Fatfrecommendations/Bestpracticespaperonrecommendation2sharingamongdomesticcompetentauthoritiesinformationrelatedtothefinancingofproliferation.html#:~:text=Best%20Practices%20Paper%20%3A%20Recommendation%202&text=The%20paper%20provides%20guidance%20on,financial%20measures%20to%20combat%20proliferation.>
- [10] Poskriakov, F., Chiriaeva, M., & Cavin, C. *Blockchain & Cryptocurrency Regulation (2019)*. *Cryptocurrency compliance and risks: a European KYC/AML perspective*. Retrieved from [https://www.globallegalinsights.com/practice-areas/blockchain-laws-and-regulations/13-cryptocurrency-compliance-and-risks-a-european-kycaml-perspective \(2019\)](https://www.globallegalinsights.com/practice-areas/blockchain-laws-and-regulations/13-cryptocurrency-compliance-and-risks-a-european-kycaml-perspective (2019)).
- [11] Auer R., & Claessens S. (2018). *Regulating cryptocurrencies: assessing market reactions*, BIS Quarterly Review September.
- [12] Dziura, M., Jaki, A., & Rojek, T. (September 2020). *Restructuring Management. Models – Changes – Development*. Retrieved from https://www.researchgate.net/profile/Andrzej-Jaki-2/publication/347564474_RESTRUCTURING_MANAGEMENT_MODELS_-_CHANGES_-_DEVELOPMENT/links/5fe2131145851553a0e3061e/RESTRUCTURING-MANAGEMENT-MODELS-CHANGES-DEVELOPMENT.pdf
- [13] De Koker, L., Ocal, T., & Casanovas, P. (2022). *Where’s Wally? FATF, Virtual Asset Service Providers, and the Regulatory Jurisdictional Challenge*. In D. Goldbarsht & L. de Koker (Eds.), **Financial Technology and the Law** (Law, Governance and Technology Series, 47, 151–183). Springer, Cham. Retrieved from https://doi.org/10.1007/978-3-030-88036-1_7
- [14] *Targeted Update on Implementation of FATF Standards on Virtual Assets and Virtual Assets Service Providers*. Retrieved from <https://www.fatf-gafi.org/en/publications/Fatfrecommendations/targeted-update-virtual-assets-vasps-2023.html>
- [15] *FATF – Public Statement on Virtual Assets and Related Providers*. Retrieved from <https://www.fatf-gafi.org/en/publications/Fatfrecommendations/Public-statement-virtual-assets.html>
- [16] Kim, Kibae, Jeon, Jung Hweon, & Kim, So Young (2021). «Challenges to the Global Implementation of Travel Rule Solutions: Technologies, Management, and Regulations

Surrounding Virtual Assets” ICIS 2021 TREOs. 1. Retrieved from https://aisel.aisnet.org/treos_icis2021/1

- [17] Shapiro, C., & Varian, H. (1999). *Information Rules: A Strategic Guide to the Network Economy*. Harvard Business School Press, Boston, MASS.
- [18] Jasanoff, S. (2006). «Ordering knowledge, ordering society,» *State of Knowledge: The CoProduction of Science and Social Order*. (S. Jasanoff, Ed.) Routledge, London.

Ганна Іванівна Воєводіна

Здобувач вищої освіти, аспірант

Національний авіаційний університет

03058, просп. Любомира Гузара 1, Київ, Україна

Ganna I. Voievodina

Graduate of higher education, graduate student

National Aviation University

03058, 1 Liubomyra Huzara Ave., Kyiv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Воєводіна Г. І. Навігація у віртуальному просторі: регуляторні рекомендації FATF та правило подорожей для віртуальних активів. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2024. Т. 31. №2. С. 303–317.

Suggested Citation: Voievodina, G. I. (2024). Navigating the Virtual Landscape: FATFs Regulatory Guidance and the Travel Rule for Virtual Assets. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 31(2), 303–317.

Стаття надійшла / Submitted: 29/03/2024

Доопрацьовано / Revised: 29/04/2024

Схвалено до друку / Accepted: 27/06/2024

РЕЦЕНЗІЯ

Дмитро Васильович Лук'янов

*Вища рада правосуддя
Київ, Україна*

РЕЦЕНЗІЯ

на монографію «Правнича наука та законодавство України: європейський вектор розвитку в умовах воєнного стану», підготовлену членами та співробітниками Національної академії правових наук України та видану з нагоди 30-річчя з дня заснування Національної академії правових наук України

Dmytro V. Lukianov

*The Supreme Council of Justice
Kyiv, Ukraine*

REVIEW

to the Monograph «Legal Science and Legislation of Ukraine: the European Development Vector under Martial Law», Prepared by Members and Employees of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine and Published on the Occasion of the 30th Anniversary of the Founding of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine

Рецензована наукова праця за своїм характером є фундаментальним виданням, в якому розглянуто стратегічні напрями розвитку української держави, правової науки, громадянського суспільства в період воєнного стану; теоретико-правові основи становлення і розвитку системи національної безпеки й оборони України; правові засади відновлення економіки України та відшкодування збитків, заподіяних державі, юридичним і фізичним особам, природним ресурсам; вектор європейської інтеграції як основний напрям розбудови українського законодавства; підстави і правові механізми притягнення осіб держави-агресора до кримінальної відповідальності за вчинення на території України воєнних злочинів.

Це монографічне видання є вагомим внеском вітчизняних учених-правників у розвиток правової системи України в нових, неординарних умовах військової агресії з боку російської федерації, де головними орієнтирами є збереження національного суверенітету та територіальної цілісності, продовження євроінтегра-

ційного курсу, забезпечення принципу верховенства права та пріоритетності прав людини.

За своєю структурою робота складається з 6 розділів. Перший розділ – «Стратегічні напрями розвитку української держави та правової науки: виклики сьогодення», присвячений дослідженню державної політики у правовій сфері, правничій науці України в умовах воєнного стану, державному суверенітету і територіальній цілісності як фундаментальним засадам розбудови української державності, механізмам забезпечення прав людини та їх обмеженням в умовах воєнного стану, особливостям взаємодії органів місцевого самоврядування з органами державної влади в умовах воєнного стану й відбудови України та ін.

У другому розділі «Громадянське суспільство України в період воєнного стану» розглянуто питання взаємодії громадянського суспільства та держави, правової регламентації волонтерського руху, правового забезпечення взаємодії Збройних Сил України з громадянським суспільством, правового статусу внутрішньо переміщених осіб, забезпеченню та захисту їх прав та ін.

Третій розділ – «Вектор європейської інтеграції як основний напрям розбудови українського законодавства» присвячений правовим основам та пріоритетним напрямом адаптації національного законодавства України до права ЄС, набуття Україною статусу кандидата в члени ЄС, забезпеченню якості національного законодавства з позиції євроінтеграційних процесів, конституційній юстиції, науково-правовій експертизі як дієвому інструменту розбудови українського законодавства та ін.

У четвертому розділі «Підстави і правові механізми притягнення осіб держави-агресора до кримінальної відповідальності за вчинення на території України воєнних злочинів» розглянуто кримінально-правову та кримінологічну характеристику воєнних злочинів, що вчиняються в умовах збройної агресії російської федерації проти України, процесуальні та криміналістичні аспекти кримінального провадження щодо воєнних злочинів, учинених військовослужбовцями російської федерації на території України, механізм притягнення до кримінальної відповідальності осіб держави-агресора за вчинення на території України воєнних злочинів та ін.

П'ятий розділ – «Теоретико-правові основи становлення і розвитку системи національної безпеки й оборони України» присвячений питанням трансформації міжнародного правопорядку та їх вплив на системи національної, колективної та міжнародної безпеки, концептуальним засадам становлення і розвитку права національної безпеки та військового права в Україні, створенню та організації діяльності системи військової юстиції в контексті євроатлантичної інтеграції України, міжнародно-правовим стандартам захисту прав і безпеки людини в інформаційній сфері, правовим засадам становлення системи демократичного контролю над сектором безпеки і оборони України відповідно до стандартів країн – членів ЄС і НАТО та ін.

У шостому розділі «Правові засади відновлення економіки України та відшкодування збитків, заподіяних державі, юридичним і фізичним особам, природним ресурсам» особливу увагу акцентовано на правових аспектах відродження економіки України та механізмах її модернізації в контексті інтеграції в європейський простір, правовому забезпеченню створення сприятливого середовища для бізнесу й залучення іноземних інвестицій, правових аспектах відбудови територіально-містобудівних об'єктів і забезпечення житлових прав громадян України, правових підставах та механізмах відшкодування шкоди, заподіяної збройною російською агресією та ін.

Ці та багато інших питань стали предметом розгляду в пропонованій колективній монографії, підготовленій членами та співробітниками Національної академії правових наук України. Їх теоретичні напрацювання та практичні рекомендації сприятимуть вирішенню проблемних правових питань, що виникають в умовах дії режиму воєнного стану, забезпеченню гармонізації законодавства України зі стандартами Європейського Союзу, створенню належних організаційно-правових засад для успішного повоєнного відновлення нашої держави.

Ця фундаментальна праця має як теоретичне, так і практичне значення та буде корисною як для парламентарів, посадових осіб органів державної влади, місцевого самоврядування та правопорядку, так і науковців, викладачів, аспірантів, студентів, а також усіх, хто цікавиться питаннями правової науки.

Дмитро Васильович Лук'янов

Доктор юридичних наук, професор
Член-кореспондент НАПрН України
Національна академія правових наук України
61024, вул. Пушкінська, 70, Харків, Україна

Заступник Голови
Вища рада правосуддя
04050, вул. Студентська, 12-а, Київ, Україна

Dmytro V. Lukianov

Doctor of Law, Professor
Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine
National Academy of Legal Sciences of Ukraine
61024, 70 Pushkinska St., Kharkiv, Ukraine

Deputy Chairman
High Council of Justice
04050, 12-a Studentska St., Kyiv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Лук'янов Д. В. Рецензія на монографію «Правнича наука та законодавство України: європейський вектор розвитку в умовах воєнного стану», підготовлену членами та співробітниками Національної академії правових наук України та видану з нагоди 30-річчя з дня заснування Національної академії правових наук України. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2024. Т. 31. №2. С. 318–321.

Suggested Citation: Lukianov, D. V. (2024). Review to the Monograph «Legal Science and Legislation of Ukraine: the European Development Vector under Martial Law», Prepared by Members and Employees of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine and Published on the Occasion of the 30th Anniversary of the Founding of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 31(2), 318–321.

Рецензія надійшла / Submitted: 15/05/2024

Доопрацьовано / Revised: 20/05/2024

Схвалено до друку / Accepted: 27/06/2024

**Journal
of the National Academy
of Legal Sciences of Ukraine**

Volume 31, Issue 2
2024

Responsible for the release of *V. Zhuravel*

Articles are published in author's version

Signed to the print with the original layout 27.06.2024.
Format 70×100/16. Offset paper. Headset Times.
Mind. print. ark. 26,1. Acc. publ. ark. 23. Edition of 100 copies.

Publishing House «Pravo» of National Academy of Legal Sciences of Ukraine
and the Yaroslav Mudryi National Law University
61002, 80 Chernyshevskaya Street, Kharkiv, Ukraine
e-mail for authors: verstka@pravo-izdat.com.ua
e-mail for orders: sales@pravo-izdat.com.ua

Certificate of registration of the subject of publishing
in the state register of publishers, manufacturers and distributors
of publishing products series DK No. 4219 dated 01.12.2011

Produced in the printing house of «PROMART» LLC,
St. Vesnina, 12, Kharkiv, 61023, Ukraine
Tel. (057) 717-25-44

Certificate of registration of the subject of the publishing business
to the state register of publishers, manufacturers and distributors
of publishing products series DK No. 5748 dated 06.11.2017

**Вісник
Національної академії
правових наук України**

Том 31, № 2
2024

Відповідальний за випуск *В. А. Журавель*

Статті друкуються в авторській редакції

Підписано до друку з оригінал-макета 27.06.2024.
Формат 70×100/16. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 26,1. Обл.-вид. арк. 23. Тираж 100 прим.

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого,
вул. Чернишевська, 80, Харків, 61002, Україна
E-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції – серія ДК № 4219 від 01.12.2011

Виготовлено у друкарні ТОВ «ПРОМАРТ»,
вул. Весніна, 12, Харків, 61023, Україна
Тел. (057) 717-25-44
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції – серія ДК № 5748 від 06.11.2017

Для нотаток